

UNIVERSIDADE ESTADUAL DO OESTE DO PARANA-UNIOESTE
NUCLEO DE DESENVOLVIMENTO REGIONAL (NDR)

**CONTEMPORARY TRANSFORMATIONS
OF SOCIAL DEVELOPMENT: NEW CHALLENGES
AND PERSPECTIVES**

International Collective Monograph
edited by Lucir Reinaldo Alves, Grygoriy Starchenko

TOLEDO, BRASIL

2024

UDC 304+316.4+330.3+338+34+35+37.01+39+6

C 89

Recommended for publication by the Colegiado de Ciências Econômicas e Centro de Ciências Sociais Aplicadas (CCSA) da Universidade Estadual do Oeste do Paraná (Unioeste)/Campus Toledo 10.06.2024

Reviewers:

Weimar Freire da Rocha Junior - *Professor of Economic Sciences at the State University of Western Paraná - Unioeste, Brasil*

Kostiantyn Shaposhnykov - *Doctor of Economic Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Head of the Research and Certification of Scientific Personnel Department, SSI «Institute of Education Content Modernization» of the MES of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

Contemporary Transformations of Social Development: New Challenges and Perspectives: International collective monograph / edited by Lucir Reinaldo Alves, Grygoriy Starchenko. Universidade Estadual do Oeste do Parana-Unioeste Nucleo de Desenvolvimento Regional (NDR), Toledo. Chernihiv : REICST, 2024. 480 p.

ISBN 978-617-8431-02-0

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024>

The monograph synthesizes interdisciplinary aspects of contemporary transformative processes in society. It identifies and characterizes key issues, trends, prospects, and directions of societal shifts resulting from paradigm changes in social development. The objective logic of societal development under the influence of information-communication, structural, and cultural shifts is disclosed. New challenges for modern societal development are highlighted, impacting the transformation of technical-technological, socio-economic, political-legal, governance, educational, and cultural realities, defining a new dimension of contemporary social processes. The monograph is intended for a wide audience including academic researchers, educators, students in educational institutions, leaders of non-profit organizations and business structures, representatives of public authorities, and all stakeholders interested in the development of modern society.

ISBN 978-617-8431-02-0

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024>

© «Universidade Estadual do Oeste do Parana-Unioeste Nucleo de Desenvolvimento Regional (NDR)», 2024
© Authors text, 2024

1. INTERNATIONAL COOPERATION, CROSS-BORDER COLLABORATION, FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-01-01>

Diana Chernukh

Postgraduate Student,
Institute of Economics of Industry
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-1534-9913

CHAPTER 1.1. EUROPEAN EXPERIENCE IN CORPORATE CULTURE DEVELOPMENT OF TRANSPORT AND LOGISTICS COMPANIES IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

In the current business environment, corporate culture is an integral part of the global trends in the development of the digital economy. First of all, it is an effective tool for strategic management for both small national enterprises and powerful transnational corporations. To achieve the set goal, various research methods were used, such as comparative analysis, systems approach, structural analysis, factor analysis, synthesis method, formalization, and structural-logical generalization. The aim of the research is to investigate and analyze the specifics of the European experience in the formation and development of corporate culture in transport and logistics companies in the context of digitalization. It was found that today there are certain «motivators» at European enterprises that stimulate employees' work, and also that with the advent of COVID-19, inclusive corporate culture is beginning to be actively implemented at European enterprises. It was researched and summarized that the corporate culture of European enterprises has undergone transformative changes over the past 10 years. There has been a shift and reorientation of such key factors as: Goals and values (employee orientation), Attitude to the leader and leadership (decentralized, inclusivity), Improved teamwork (innovation). The research found that the corporate culture of the EU countries today has a number of common features, such as: Focus on people, Social responsibility, Globalization. The main differences in corporate culture of transport and logistics companies in the EU countries were also identified.

Чернух Д. В.

Аспірантка,
Інституту економіки промисловості НАН України,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-1534-9913

РОЗДІЛ 1.1. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНИХ КОМПАНІЙ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

В сучасних умовах господарювання корпоративна культура є невід'ємною складовою глобальних трендів розвитку цифрової економіки. В першу чергу це ефективний інструмент стратегічного управління як для невеликого національного підприємства, так і для потужних транснаціональних корпорацій. Для досягнення поставленої мети були використані різні методи дослідження, такі як порівняльний аналіз, системного підходу, структурного аналізу, факторного аналізу, методу синтезу, формалізації, структурно-логічного узагальнення. Метою наукової роботи є дослідити та проаналізувати особливості європейського досвіду формування та розвитку корпоративної культури транспортно-логістичних компаній в умовах цифровізації. Зокрема у науковій роботі досліджено: вплив корпоративної культури на бізнес-показники підприємства, а також вплив інноваційної корпоративної культури на фінансові показники компаній. Виявлено, що сьогодні на європейських підприємствах спостерігаються певні «мотиватори» які стимулюють працю співробітників, а також, що з появою COVID-19 на європейських підприємствах починає активно впроваджуватися інклюзивна корпоративна культура. Досліджено та узагальнено, що корпоративна культура європейських підприємств за останні 10 років зазнала трансформаційних змін, відбулося зміщення та переорієнтація таких основних чинників як: цілі та цінності (орієнтація на працівника), змінилося ставлення до лідера та лідерства (децентралізоване, інклюзивність), покращилася командна робота (інноваційність). Під час науково дослідження встановлено, що корпоративна культура країн ЄС сьогодні має ряд загальних рис, таких як: зосередженість на людях, соціальна відповідальність, глобалізація. А також виявлено основні відмінності корпоративної культури транспортно-логістичних підприємств в країнах ЄС.

Вступ

На сучасному етапі питанням корпоративної культури та її феномену приділяється велика увага в різноманітних наукових дослідженнях та бізнес-середовищі. Так згідно з опитуванням проведеним Korn Ferry серед найбільш впливових компаній світу (Apple, Amazon, Microsoft, Royal Dutch Shell, Total, серед логістичних підприємств – Eon, GDF Suez, EDF та інших), 30% респондентів стверджують, що корпоративна культура є основним чинником ефективної діяльності підприємств. 38% вважають її одним із п'яти найбільших надбань компанії [1].

Дослідження PwC показує, що 72% респондентів вважають корпоративну культуру ключовим рушієм успішних змін на підприємстві [2].

Опитування проведене Economist Intelligence Unit (EIU) серед 500 топ-менеджерів, оборот компаній яких сягає понад мільярд доларів США показало, що 90% з них не змогли досягти своїх стратегічних цілей, тому що корпоративна культура була слабо або зовсім не розвинена [1].

Згідно з дослідженням Skillsoft, сьогодні компанії по всій Європі стикаються з серйозною проблемою у розвитку цифрової культури. Так дослідження, проведене у Великій Британії, Франції та Німеччині виявило, що створення та набуття цифрових навичок в мінливих умовах є найбільшою проблемою для працівників 42%. При цьому лише 22% опитаних заявили, що їх компанії готові розвивати цифрові навички своїх робітників.

Так у Великій Британії цей середній показник найнижчий, лише 14%. У Франції – 33% опитаних керівників заявили, що готові вдосконалювати навички своїх працівників і лише 20% не бажають їх розвивати, тоді як в Німеччині – 56% бюджету підприємства, виділили для розвитку цифрових навичок співробітників.

Проте згідно з опитуванням, проведеним у 2020 році, лише 22% опитаних європейських компаній заявили, що вони мають необхідні навички, щоб досягти успіху в цифровій культурі. Водночас 63% підприємств сприймають цифрову трансформацію як можливість ефективного розвитку підприємства [3].

При цьому 40% керівників у всьому світі вважають, що їхнім організаціям вдалося побудувати цифрову культуру. Однак лише 27% опитаних співробітників поділяють таку ж думку [4]. А дослідження проведене Microsoft, показує, що майже вдвічі більше співробітників почуваються високопродуктивними в компаніях із сильною цифровою культурою 22%, порівняно з компаніями з низькою цифровою культурою 12% [5].

Корпоративну культуру як одну з ефективних сучасних форм управління досліджують значна кількість вчених-науковців. Істотний внесок у дослідження цих проблем зробили І. Ансофф (I. Ansoff), М. Армстронг (M. Armstrong), П. Вейл (P. Weil), М. Грачов, Г. Даулінг (H. Dowling), Ф. Котлер (F. Kotler), А. Маслоу (A. Maslow), Б. Мільнер (B. Milner), Р. Рюттенгер (R. Ruttenger), Д. Денісон (D. Denison), С. Хаскетт (C. Heskett), Р. Ліал-Родрігес (R. Leal-Rodríguez), М. Морант (M. Morant), О. Ландрогес (O. Landroquez) які вперше почали вивчати особливості формування корпоративної культури організації.

Розвиток корпоративної культури як важливої складової бізнесу та її цінностей, вірувань та інтересів представлено у працях М. Крісман (M. Chrisman), М. Чуа (M. Chua), Л. Штаєр (L. Steier), Д. Ліф (D. Lief), В. Уорд (W. Ward).

Вагомий внесок у дослідження корпоративної культури внесли такі вчені, як К. Камерон (K. Cameron), Р. Квін (R. Quinn), Ю. Кунді (Y. Kundi), Е. Шейна (E. Shane).

Проблематикою корпоративного управління підприємствами займалися такі провідні економісти, як: А. Берлі (A. Burley), Г. Хансен (G. Hansen), Дж. Шерідан (J. Sheridan), П. Рейнольдс (P. Reynolds).

Організаційним середовищем підприємств, яке характеризується постійно зростаючою глобальною конкуренцією, мінливими вимогами клієнтів, швидкими технічними змінами та невизначеністю, представлено у працях: Ф. Дрогу (F. Droge), К. Калантоне (C. Calantone), О. Харманчіоглу (O. Harmancioglu), А. Ім (A. Im), П. Монтойя (P. Montoya).

Вплив інновації на корпоративну культуру підприємств для досягнення стійких конкурентних переваг, а отже і для успіху компанії, досліджували: Дж. Даманпур (J. Damanpour), А. Гопалакрішнан (A. Gopalakrishnan). Визначенні основних чинників які посилюють диджиталізацію бізнесу та формують цифрову культуру представлено у працях О. Кос (O. Kos) та Р. Цейлан (R. Ceylan).

Вплив корпоративної культури на підвищення конкурентоспроможності досліджували такі науковці як М. Портер (M. Porter), Т. Пітерс (T. Peters), І. Малик, І. Язвінська, Т. Олійник, А. Гриненко, О. Апостолук.

Серед українських науковців які займаються дослідженням розвитку та формування корпоративної культури на підприємствах варто виділити: А. Грінько [6], Н. Ринкевич [7], О. Харчишина [8], Ю. Залознова [9], К. Фокіна-Мезенцева [10], Миронова О. [11], Крупського О. та Кузмицької Ю. [12].

Інформаційну базу склали такі консалтингові компанії як: Deloitte, McKinsey Global Institute, Forbes Insights.

1.1.1. Корпоративна культура, як невід’ємна складова глобальних трендів розвитку цифрової економіки

В сучасних умовах господарювання корпоративна культура є невід’ємною складовою глобальних трендів розвитку цифрової економіки. В першу чергу це ефективний інструмент стратегічного управління як для невеликого національного підприємства, так і для потужних транснаціональних корпорацій.

За даними Gallup State of the Global Workplace [13] за 2023 рік, залученість співробітників у Європі нижча, ніж будь де у світі, і становить 14%, що на 7% нижче, ніж середній глобальний показник (21%). При цьому працівники які не мотивовані, низькопродуктивні та не активні, сьогодні на світовому ринку праці обходяться компаніям у вигляді втрат на суму 8,8 трильйонів доларів США, що дорівнює 9% світового ВВП.

Сьогодні корпоративна культура є драйвером розвитку ефективного та конкуруючого підприємства (див. табл. 1).

Таблиця 1

Вплив корпоративної культури на бізнес-показники підприємства

Показники	Переваги (у %)
Лояльність та залученість клієнтів	На 10% вища
Прибутковість	На 23% вища
Продуктивність (продажі)	На 18% вища
Продуктивність (виробничі показники та оцінки)	На 14% вища
Плинність кадрів (висока)	На 18% нижча для організацій із високою плинністю кадрів (тих, у яких річний рівень плинності кадрів перевищує 40%)
Плинність кадрів (низька)	На 43% нижча для організацій із низькою плинністю кадрів (тих, у яких річний рівень плинності кадрів становить 40% або менше)

Джерело: складено на основі [13]

Дані таблиці свідчать про те, що корпоративна культура є важливим чинником успіху організації. Оскільки такі підприємства мають вищу лояльність та залученість клієнтів, нижчий рівень плинності кадрів та вищу прибутковість.

Дослідження проведене McKinsey & Company дозволило з'ясувати, що вмотивовані та активні працівники на 400% продуктивніші, та ефективно впливають на сталий розвиток сильної корпоративної культури. Відповідно до глобального опитування за участю 20 000 європейських працівників, опублікованого Hewlett Packard, робітники більш продуктивні, мотивовані та залучені, коли працюють у роботодавця, який є лідером у сфері корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) [14].

Згідно з дослідженням Great Place To Work, у 100 найкращих європейських компаніях 58% працівників стверджують про високий стан добробуту. При цьому підприємства, де більша кількість співробітників повідомляє про інновації та залученість, середнє річне зростання прибутку зросло більш ніж у п'ять разів (рис. 1) [15].

Рис. 1. Вплив інноваційної корпоративної культури на фінансові показники компанії

Джерело: складено на основі [15]

Так згідно з даними рис.1 видно, що існує прямий зв'язок між добробутом працівників, інноваціями та прибутковістю компанії. Зокрема, під-

приємства, де більша кількість співробітників повідомляє про інновації та залученість, мають вищі показники зростання прибутку. Середнє річне зростання прибутку цих підприємств більш ніж у п'ять разів перевищує показники компаній у нижньому кварталі. Це свідчить про те, що працівники, які відчувають себе добре, більш схильні до інновацій та продуктивності. Вони також більш ймовірно залишаться в компанії, що може призвести до зниження витрат на найм і навчання нових працівників.

Сьогодні на європейських підприємствах спостерігаються певні «мотиватори» які стимулюють працю співробітників. Так згідно з даними [11] основними такими мотиваторами є: взаємодія та делегування справ між роботою та особистим життям – 21%, наявність сильного лідера який мотивує – 20%, дружні відносини з керівником – 15%, розвинутий соціально-психологічний клімат – 12% та професіоналізм керівництва – 12%. Це дозволяє зробити висновок про важливість корпоративної культури, зокрема ефективної комунікації в організації, низький рівень конфліктності, та професійність керівництва [11].

При цьому варто зазначити, що з появою COVID-19 на європейських підприємствах починає активно впроваджуватися інклюзивна корпоративна культура. Так згідно з дослідженням проведеним Deloitte було виявлено, що працівники шукають робочі місця з характерними аспектами інклюзивної культури. Зокрема 47% респондентів потребують робоче місце, де їм буде комфортно залишатися собою [16].

У дослідженні Quantum Workplace Diversity + Inclusion: What It Is, Why It Matters, and How To Make It A Priority виявилось, що 75% працівників вважають, що потрібно більше різноманітності на підприємствах [17]. 48% співробітників стверджують, що повага є найважливішим фактором культури інклюзії. 61% співробітників вважають, що стратегії різноманітності та залучення є корисними та важливими. 60% компаній мають метрики для вимірювання успіху своїх зусиль щодо різноманітності та залучення.

У 2022 році Forbes знайшов три найпопулярніші показники (метрики) різноманітності та інклюзивної корпоративної культури серед яких: продуктивність співробітників (77%), моральний дух працівників (67%), плинність кадрів (58%) [18].

1.1.2. Корпоративна культура країн ЄС

Відповідно до даних які наведені у науковій роботі, варто зазначити, що корпоративна культура європейських підприємств за останні 10 років зазнала трансформаційних змін, відбулося зміщення та переорієнтація таких основних чинників як : цілі та цінності (орієнтація на працівника), змінилося ставлення до лідера та лідерства (децентралізоване, інклюзивність), покращилася командна робота (інноваційність) (табл. 2).

Корпоративна культура країн ЄС сьогодні має ряд загальних рис, таких як: зосередженість на людях (цінується людський капітал, компанії прагнуть створювати сприятливі умови для роботи та розвитку співро-

бітників), соціальна відповідальність (підприємства беруть на себе відповідальність за вплив своєї діяльності на суспільство та навколишнє середовище), глобалізація (корпоративні культури в країнах ЄС стають все більш схожими, оскільки компанії стикаються з конкуренцією на глобальному ринку) (табл. 3).

Таблиця 2

Порівняльна характеристика корпоративної культури європейських підприємств (2013 - 2023 роки)

Характеристика	2013 рік	2023 рік
Цілі та цінності	Переважно орієтована на прибуток та ріст	Дедалі більше орієтована на соціальну відповідальність та інклюзивність
Лідерство	Авторитарне	Децентралізоване та орієтоване на співпрацю
Командна робота	Орієтована на виконання завдань	Орієтована на співпрацю та інноваційність
Комунікація	Вертикальна	Горизонтальна та відкрита
Ухвалення рішень	Децентралізоване	Децентралізоване, але з урахуванням зворотного зв'язку
Оцінка ефективності	Фінансові показники	Фінансові та корпоративної соціальної відповідальності показники

Джерело: складено на основі [1-5, 19-21]

Дані таблиці відображають основні відмінності корпоративної культури транспортно-логістичних підприємств в країнах Європи. Зокрема, підприємства Західної Європи характеризується високою пунктуальністю, орієтацією на результат, формальним стилем спілкування та відданістю керівнику. Компанії в цих країнах прагнуть досягти високих результатів і дотримуватися встановлених правил і процедур. Співробітники цінують чіткі вказівки і підтримують ієрархію.

Так французькі компанії цінують індивідуальність, креативність та якість. Вони часто мають плоску структуру управління та заохочують працівників до ініціативи та творчості.

Німецькі компанії відомі своєю строгістю, дисципліною та увагою до якості. Переважно мають ієрархічну структуру управління та підкреслюють важливість дотримування правил і процедур.

Логістичні підприємства Східної Європи мають більш гнучке ставленням до часу, надають більшу увагу процесам і відносинам в колективі, володіють неформальним стилем спілкування та очікуванням партнерства від керівництва. Компанії в цих країнах орієтовані на співпрацю та взаєморозуміння. Співробітники цінують довіру і взаємопідтримку.

Так угорські підприємства надають перевагу інноваційності, глобальній орієтації та співпраці. Словацькі підприємства цінують орієтацію на людей, традиціоналізм і солідарність.

Чеські підприємства активно впроваджують інноваційність, а також зосередженні на глобальній орієтації та співпраці. При цьому варто зазначити

ти, у 2022 році відбулося дослідження де було опитано 962 компаній країни. Так згідно з даними в Чехії переважає кланова корпоративна культура, зокрема культура клану (31,72%), культура ієрархії (25,46%), культура ринку (21,5%) і адхократична культура (21,28%). Крім того, було виявлено, що в Чеській Республіці спостерігалася статистично значуща різниця в оцінці організаційної культури залежно від розміру організації [21].

Таблиця 3

Основні відмінності корпоративної культури транспортно-логістичних підприємств в країнах ЄС

Характеристика	Західна Європа (Франція, Німеччина, Австрія)	Східна Європа (Угорщина, Польща, Румунія, Україна)	Північна Європа (Данія, Швеція, Велика Британія)	Південна Європа (Італія, Іспанія, Кіпр, Португалія)
Відношення до часу	Дотримання дедлайнів	Більш гнучке ставлення до часу	Схильність до пунктуальності	Менший акцент на часі
Ставлення до роботи	Орієнтація на результат, досягнення цілей	Більша увага до процесів, відносинам в колективі	Орієнтація на творчість, самореалізацію	Орієнтація на результат
Відношення до колег	Формальний, діловий стиль спілкування	Неформальний стиль, орієнтація на взаємодопомогу	Формальний	Більш дружній, товариський стиль спілкування
Взаємодія з керівництвом	Відданість керівнику, очікування чітких вказівок	Демократичний стиль керівництва, очікування партнерства	Демократичний стиль керівництва, очікування	Особистий стиль керівництва, орієнтація на довіру та взаєморозуміння
Ставлення до клієнтів	Орієнтація на задоволення потреб клієнтів	Особистий підхід до клієнтів, орієнтація на створення позитивного досвіду	Орієнтація на задоволення потреб клієнтів, надання якісного обслуговування	Орієнтація на створення незабутнього досвіду для клієнтів
Відношення до ризиків	Готовність до ризику, інновацій	Більш консервативний підхід до ризику, орієнтація на безпеку	Готовність до ризику, але з урахуванням можливих наслідків	Схильність до ризику, орієнтація на творчість

Джерело: складено на основі [1-5, 22-27]

Підприємства Північної Європи характеризується орієнтацією на творчість, самореалізацію, формальним стилем спілкування та очікуванням відповідальності та ініціативи від керівництва. Компанії в цих

країнах прагнуть створювати інноваційні продукти та послуги. Співробітники цінують свободу дій і самостійність.

Зокрема британські компанії цінують інноваційність, підприємництво та відповідальність. Вони часто мають децентралізовану структуру управління та заохочують працівників до ризику та прийняття рішень.

Швецькі компанії цінують соціальну справедливість, інклюзивність та відповідальність. При цьому такі підприємства мають плоску структуру управління та заохочують працівників до гендерної рівності та соціальної активності.

Логістичні підприємства Південної Європи характеризуються меншим акцентом на часі, орієнтацією на результат, дружнім, товаришським стилем спілкування та особистим стилем керівництва, орієнтованим на довіру та взаєморозуміння. Компанії в цих країнах цінують особисті стосунки і створення позитивного досвіду для клієнтів. Співробітники цінують комфорт і теплоту в робочому середовищі.

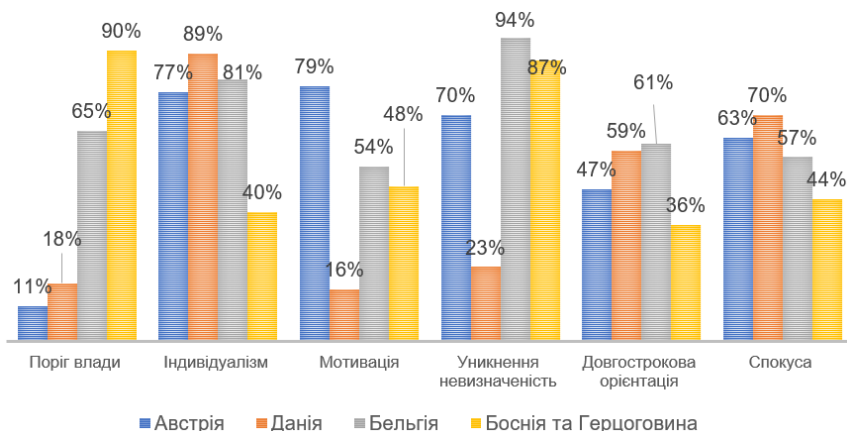
Італійські компанії підкреслюють важливість відносин, співпраці та інновацій. Мають неформальну структуру управління та заохочують працівників до спілкування та командної роботи. При цьому варто зазначити, що 65% працівників задоволені корпоративною культурою своїх підприємств та 64% атмосферою в колективі.

Іспанські компанії цінують сім'ю, баланс між роботою та особистим життям і креативність. Вони часто мають неформальну структуру управління та заохочують працівників до спілкування та командної роботи. Окрім цього варто зазначити, що 80% іспанських малих і середніх підприємств вважаються сімейними підприємствами, які представляють 70% валового внутрішнього продукту – 65% і 50% у Європейському Союзі (ЄС) та Сполучених Штатах (США). При цьому характеризуються низькими інвестиціями в інновації, обмеженою продуктивністю та слабкою міжнародною орієнтацією.

Варто зазначити, що корпоративна культура кожної компанії є унікальною і формується під впливом багатьох факторів, зокрема, галузі діяльності компанії, її розміру, географічного розташування та культури країни, в якій вона розташована (див. рис. 2).

Згідно з рис. 2 у таких країнах як Бельгія – 65%, Боснія та Герцеговина – 90%, у компаніях спостерігається високий поріг влади, де керівництво має більше контролю над співробітниками. При цьому варто зазначити, що організації з високим порогом влади можуть мати більш формальну та структуровану культуру, тоді як компанії з низьким порогом можуть мати більш неформальну та демократичну культуру.

У компаніях країн Австрії – 77%, Данії – 89% та Бельгії – 81% співробітникам притаманний високий рівень індивідуалізму, де працівникам надається більше свободи та автономії. Такі підприємства можуть мати більш конкурентну та ініціативну корпоративну культуру, тоді як компанії з низьким рівнем – більш співпрацюючу та командну культуру.

Рис. 2. «Culture Compass» європейських країн

Джерело: складено на основі [28]

Мотиваційна діяльність компаній становить: Данії – 16% тоді як Австрії – 79%, Бельгії – 54%, Боснії та Герцеговини – 48%, що свідчить про те що підприємства з високою мотивацією можуть мати більш продуктивну та успішну культуру, тоді як компанії з низькою – більш пасивну та незацікавлену корпоративну культуру.

Також варто зазначити, що компанії з високим рівнем уникнення невизначеності представлено у країнах Австрії – 70%, Бельгії – 94%, Боснії та Герцеговини – 87%, мають консервативну та традиційну культуру тоді як Данія – 23% інноваційну та авангардну (новаторську) корпоративну культуру. При цьому підприємства країн Данії – 59% та Бельгії – 61% сьогодні мають стратегічну та цілеспрямовану культуру, тоді як Австрія – 47%, а Боснії та Герцеговини – 36%, короткострокову корпоративну культуру. Компанії з високим рівнем спокуси Австрії – 63%, Данії – 70% та Бельгії – 57% мають схильну до ризиків корпоративну культуру, тоді як підприємства Боснії та Герцеговини – 44% більш консервативну культуру.

Висновки

Формування корпоративної культури в умовах цифровізації є важливим завданням для транспортно-логістичних підприємств. У результаті дослідження можна зробити кілька важливих висновків, зокрема:

- Виявлено, що успішні трансформації корпоративної культури в даному секторі значно пов'язані з інтеграцією цифрових технологій та впроваджені інноваційних підходів.

- Ефективна адаптація до цифрового середовища вимагає активної участі топ-менеджменту та залучення персоналу у процеси навчання та розвитку нових навичок. Зокрема, важливо створити сприятливу атмосферу для навчання та розвитку, сприяти інноваційному мисленню та взаємодії між працівниками.

- Виявлено, що зміна корпоративної культури в транспортно-логістичних підприємствах позитивно впливає на їх конкурентоспроможність, забезпечуючи гнучкість та швидкість реагування на зміни в галузі. Це підкреслює важливість вирішення культурних аспектів разом з технологічними та стратегічними ініціативами.

Варто зазначити, що загалом європейський досвід свідчить про те, що успішне впровадження інновацій вимагає комплексного підходу, який враховує як технологічні, так і культурні аспекти. Це може слугувати прикладом для інших регіонів та галузей, які також стикаються з викликами цифрової трансформації.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. The European Voice of Directors. (2021). A practical guide for boards and leadership teams on sustainability. Retrieved from <https://ecoda.eu/wp-content/uploads/2021/11/A-practical-guide-for-boards-leadership-teams-on-sustainability-1.pdf>.
2. How to Prioritize Inclusivity and Company Culture in 2023 (2023). *Vistatec: website*. Retrieved from <https://vistatec.com/how-to-prioritize-inclusivity-and-company-culture-in-2023/>.
3. How to implement a digital corporate culture? (2022). *Mozzaik: website*. Retrieved from <https://www.mozzaik365.com/blog-posts/establish-digital-culture>.
4. The Digital Culture Challenge: Closing the Employee-Leadership Gap (2018). Capgemini Digital Transformation Institute. Retrieved from: https://www.capgemini.com/wp-content/uploads/2017/06/dti-digitalculture_report_v2.pdf.
5. Avram, R. (Apr 14, 2023). Why Building a Digital Culture Can Make or Break Your Business. Retrieved from: <https://medium.com/@therobertavram/why-building-a-digital-culture-can-make-or-break-your-business-6ee479a9e253>.
6. Grinko A., Bochulia T., Hrynko P. Digital-strategy of the development in accordance with the concept of corporate social responsibility. *Innovation and Information Technologies in the Social and Economic Development of Society: Kollektive Monographie*. Katowice School of Technology, 2018. P. 20 – 31.
7. Rynkevych, N. S. (2019). Orhanizatsiina kultura pidpriemstv: vyklyky, zahrozy ta tendentsii [Organizational culture of enterprises: challenges, threats and trends]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu – Economic Herald of Donbass*. No 3(57), pp.123-136. doi:10.12958/1817-3772-2019-3(57)-123-136 [in Ukrainian].
8. Kharchyshyna, O. V. (2018). Stratehichne upravlinnia pidpriemstva v umovakh hlobalizatsii [Strategic management of enterprise activities in the conditions of globalization]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu – Bulletin of the Khmelnytskyi National University. Economic sciences*. No 5 (1), pp. 91-94. doi:10.31891/2307-5740-2018-262-5(1)-91-94 [in Ukrainian].
9. Zaloznova, Yu. S. (2016). Rozvytok personalu pidpriemstv na zasadakh sotsialnoi vidpovidalnosti: mizhnarodnyi dosvid i natsionalna praktyka [Development of enterprise personnel on the basis of social responsibility: international experience and national practice]. *Biznes Inform – Business Inform*. No 11, pp. 359-366. Retrieved from https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2016-11_0-pages-359_366.pdf [in Ukrainian].
10. Fokina-Mezentseva, K. V. (2018). Motyvatsiini osnovy korporativnoi kultury v systemi menedzhmentu yakosti pidpriemstva: teoriia, metodolohiia, praktyka [Motivational foundations of corporate culture in the enterprise quality management system: theory, methodology, practice. Kherson: «Helvetyka» [in Ukrainian].

11. Myronova, O. M. (2021). Pidvyshchennia rivnia orhanizatsiinoi kultury v kompaniiakh za rakhunok znyzhennia konfliktnosti [Increasing the level of organizational culture in companies by reducing conflict]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society*, no 25. doi: 10.32782/2524-0072/2021-25-61 [in Ukrainian].
12. Krupskiy, O., & Kuzmytska, Y. (2020). Organizational Culture and Business Strategy: Connection and Role for A Company Survival. *Journals published by VSE*, 9, 1-26. doi:10.18267/j.cebr.241.
13. Pendell, R. (Jun 14, 2022). Employee Engagement Strategies: Fixing the World's \$8.8 Trillion Problem. Retrieved from: <https://www.gallup.com/workplace/393497/world-trillion-workplace-problem.aspx>.
14. Skare M., Mercedes de Obbeso, M., & Ribeiro-Navarrete, S. (2023). Digital transformation and European small and medium enterprises (SMEs): A comparative study using digital economy and society index data. *International Journal of Information Management*. Vol. 68. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2022.102594>
15. Kitterman, T. (Feb 13, 2023). Ways Workplace Culture Drives Business Profitability. Retrieved from: <https://www.greatplacetowork.com/resources/blog/5-ways-workplace-culture-drives-business-profitability>.
16. Balkova, M., & Jambal, T. (2023). Evaluation of organizational culture in enterprises in the Czech Republic using OCAI. *Organization Psychology*. Vol. 14. doi:10.3389/fpsyg.2023.1297041.
17. Ryba, K. (Sep 1, 2020). 6 Diversity and Inclusion Statistics You Need to Know [+ Takeaways]. Retrieved from: <https://www.quantumworkplace.com/future-of-work/diversity-and-inclusion-statistics>.
18. Odilov, Sh. (Nov 19, 2023). The Hidden Value Driver: Why Your Corporate Culture Isn't All Puppies And Rainbows. Retrieved from: <https://www.forbes.com/sites/sherzododilov/2023/11/19/the-hidden-value-driver-why-your-corporate-culture-isnt-all-puppies-and-rainbows/?sh=22a1b33b1b7e>.
19. Chernukh, D. (2022). Corporate culture of the enterprise: essence, models, types. *Economic Bulletin of Donbass*. 4 (70), 93-104. DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2022-4\(70\)-93-104](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2022-4(70)-93-104).
20. Chernukh, D. (2023). Korporatyvna kultura polskykh ta ukrainskykh pidpriemstv v umovakh tsyfrovizatsii: porivnialnyi analiz [Corporate culture of Polish and Ukrainian enterprises in conditions of digitalization: a comparative analysis]. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy – Herald of economic science of Ukraine*, 1 (44), 151-160. doi:10.37405/1729-7206.2023.1(44).151-160 [in Ukrainian].
21. Russo, G., Houten, G., & Consolini, M. (2023). Fostering skills use for sustained business performance: Evidence from the European Company Survey. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Retrieved from <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2020/fostering-skills-use-sustained-business-performance-evidence-european-company>.
22. Jha, A., Kim, Y., & Gutierrez-Wirsching, S. (2019). Formation of Cross-Border Corporate Strategic Alliances: The Roles of Trust and Cultural, Institutional, and Geographical Distances. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*. Vol. 21, Pp. 22–38. doi:10.1016/j.jbef.2018.10.003.
23. Abdelzaher, D., Fernandez, W. D. & Schnepfer, W. D. (2019). Legal rights, national culture and social networks: Exploring the uneven adoption of United Nations Global Compact. *International Business Review*, 28 (1), 12–24. doi:10.1016/j.ibusrev.2018.05.001.
24. Trushkina, N., Abazov, R., & Rynkevych, N. (2020). Digital Transformation Organizational Culture under Conditions of the Information Economy. *Virtual Economics*, 3, 1, 7-38. doi:10.34021/ve.2020.03.01(1).

25. Kharchyshyna, O. V., & Trushkina, N. V. (2021). Osoblyvosti orhanizatsiinoi kultury pidpriemstv u sferi hotelnykh posluh [Features of Organizational Culture of Hospitality Enterprises]. *Biznes Inform – Business Inform*, 1, 309-319. doi:10.32983/2222-4459-2021-1-309-319 [in Ukrainian].

26. Kharchyshyna, O., & Trushkina, N. (2021). Diagnosis of organizational culture and trends in its development in higher education. In: M. Duczmal, & T. Nestorenko (Eds.). *Modern management: theories, concepts, implementation: monograph*. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, (P. 294-308).

27. Trushkina, N., & Chernukh, D. (2023). Tsyfrova kultura kompanii: utochnennia terminolohii [Digital culture of companies: clarification of terminology]. *International Science Journal of Management, Economics & Finance*, 2, 1, 19-33. doi: 10.46299/j.isjmef.20230201.03 [in Ukrainian].

28. The Culture Factor Group. (2024). Country Comparison Tool. Retrieved from: <https://www.hofstede-insights.com/country-comparison-tool?countries=austria%2Cbelgium%2Cbosnia+and+herzegovina%2Cdenmark>.

2. STRATEGIES OF ECONOMIC DEVELOPMENT

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-02-01>

Iryna Vyhivska

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of Information Systems in Management and Accounting,
Zhytomyr Polytechnic State University,
Zhytomyr, Ukraine
ORCID: 0000-0002-4974-5834

CHAPTER 2.1. INTERNATIONAL MARKET OF AUDITING SERVICES: STRATEGIC DIRECTIONS OF DEVELOPMENT

The most common types of audit services, such as audit of financial statements, tax consulting, risk management, and others, are analyzed, and various additional services provided by audit firms are also indicated. Particular emphasis is placed on the largest international audit firms known as the «Big Four» and their key differences such as size, specialization and technological approach. Factors affecting the development prospects of the international audit services market, including demand growth, business globalization, innovation, sustainable development, and changes in the regulatory environment, were studied. In addition, the author considered the trends in the growth of the volume of services provided, the increase in the number of clients and the expansion of the range of services provided by audit firms in Ukraine. Based on the data of the Audit Chamber of Ukraine, figures are given regarding the growth of market volumes and the difference in volumes for certain years. The factors contributing to this growth have been identified: the expansion of the number of mandatory audits and the introduction of international audit standards. Another aspect of growth is highlighted - the increase in the number of clients, as well as the approaches of audit firms to expanding the range of services on the market. In addition, examples of promising areas of development of the audit services market in Ukraine are provided, such as climate and energy audits, advisory audits, IT audits, etc. The quality of professional training of auditors, the use of analytical tools and IT technologies are considered important for the successful development of these areas.

Вигівська І. М.

Кандидат економічних наук, доцент
доцент кафедри інформаційних систем в управлінні та обліку,
Державний університет «Житомирська політехніка».

м. Житомир, Україна

ORCID: 0000-0002-4974-5834

РОЗДІЛ 2.1. МІЖНАРОДНИЙ РИНОК АУДИТОРСЬКИХ ПОСЛУГ: СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ

Дослідження присвячене тенденціям та пошуку перспектив розвитку міжнародного і вітчизняного ринків аудиторських послуг. Розглянуто основні фактори, які впливають на розвиток аудиторських фірм, а також проаналізовано виклики та ризики, з якими вони стикаються. Проаналізовано найпоширеніші види аудиторських послуг, такі як аудит фінансової звітності, консалтинг з питань оподаткування, управління ризиками та інші, а також вказує на різноманітні додаткові послуги, які надають аудиторські фірми. Особливий акцент робиться на найбільших міжнародних аудиторських компаніях, відомих як «Велика четвірка», і їхніх ключових відмінностях, таких як розміри, спеціалізація та технологічний підхід. Досліджено фактори, що впливають на перспективи розвитку міжнародного ринку аудиторських послуг, зокрема зростання попиту, глобалізацію бізнесу, інновації, сталий розвиток та зміни у регуляторному середовищі. Крім того, автором розглянуто тенденції зростання обсягів наданих послуг, збільшення кількості клієнтів та розширення спектру послуг, що надають аудиторські фірми в Україні. Виходячи з даних Аудиторської палати України, наводяться цифри щодо зростання обсягів ринку та різниця в обсягах за певні роки. Ідентифіковано чинники, що сприяють цьому зростанню: розширення кількості обов'язкових аудитів та впровадження міжнародних стандартів аудиту. Висвітлюється інший аспект росту – збільшення кількості клієнтів, а також підходи аудиторських фірм до розширення спектру послуг на ринку. Додатково, надаються приклади перспективних напрямів розвитку ринку аудиторських послуг в Україні, таких як кліматичний та енергетичний аудит, дорадчий аудит, аудит ІТ тощо. Важливими вважаються якість професійної підготовки аудиторів, використання аналітичних інструментів та ІТ-технологій для успішного розвитку цих напрямків.

Вступ

Аналіз тенденцій функціонування та розвитку ринку аудиторських послуг на міжнародному та вітчизняному рівнях допомагає зрозуміти сучасні виклики, прогнозувати майбутні зміни та розробляти стратегії для підвищення ефективності та відповідності вимогам у цій важливій галузі. Зокрема, аудиторські послуги є ключовим інструментом для забезпечення прозорості та достовірності фінансової інформації, що впливає на довіру інвесторів, кредиторів, партнерів та громадськості до компаній та організацій. Дослідження допомагає визначити, як аудиторський ринок може відповідати на потреби забезпечення цієї довіри. Крім того, виявлення та аналіз потенційних ризиків і викликів на ринку аудиторських послуг доводять сформулювати стратегії та інноваційні підходи для подолання цих обмежень.

Сучасні виклики щодо ведення бізнесу та функціонування підприємств, євроінтеграційні процеси спонукають адаптації українського законодавства до загальноєвропейських норм, включаючи також сферу контролю за складанням фінансової звітності та аудиторської діяльності. Забезпечення достовірності та впевненості висвітленої інформації щодо даних у фінансовій звітності підтверджує саме аудит, який виступає надійним способом перевірки наведеної інформації для акціонерів, постачальників, інвесторів та усіх можливих зацікавлених сторін. Тому питання удосконалення та розвитку аудиторської діяльності в Україні є досить актуальним. Варто також зазначити, що аудиторський ринок має пряий вплив на економічну стійкість і розвиток країни, а розуміння тенденцій на міжнародному рівні дозволить спрогнозувати можливі наслідки та адаптувати стратегії розвитку в поствоєнне відновлення.

Українські науковці зробили значний внесок у розвиток аудиту в Україні та його адаптацію до міжнародних стандартів. Серед них Гребень С., Мігус І., Одарчук К. [4], Дікань Л., Кожушко О., Лядова Ю. [5], Дорош Н. [6], Жукова Т., Єрмоленко К., Плікус І. [7], Кравченко В., Слободняк Ю. [8], Мулик Я. [10], Фебіанська В., Гуцаленко О. [13], Петрик О. А., Мулик Я. І., Шигун М. М., Камінська Т. Г., Михалків А. А., Беренда Н. І. та інші [14]. Мулик Я.І. вважає, що аудит слугує надійним способом підтвердження фінансової звітності та фінансового стану підприємства, є одним з найважливіших видом послуг та набуває актуальності з кожним роком, проте аудиторська діяльність має також і ряд суперечностей щодо недосконалої регулювання, підтвердження якості та достовірності досліджуваної фінансової звітності, що несе за собою виникнення ризиків для підприємств та їх діяльності [10].

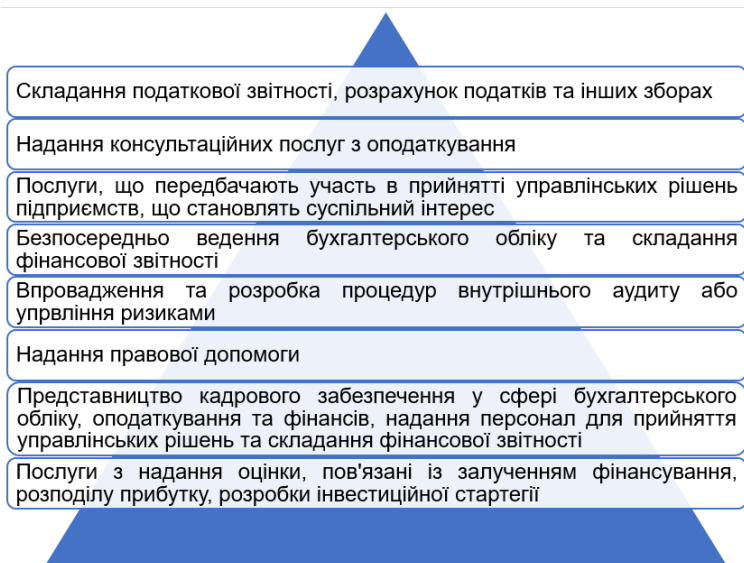
Результати досліджень вищевказаних науковців охоплюють такі питання як: визначення сутності аудиту та його видів; розвитку та удосконалення організації та методики аудиту; втілення в практику міжнародних стандартів аудиту; покращення функціонування ринку аудиторських послуг. Проте, виникають дискусії щодо спектру послуг, які надають аудиторські фірми. Крім того, потребують подальшого вивчення питання регулювання аудиторської діяльності у зв'язку зі створенням системи суспільного нагляду.

2.1.1. Дослідження наукових праць з питання аудиту та аудиторської діяльності

Для виявлення основних проблемних питань та напрямів дослідження у сфері аудиту та аудиторської діяльності варто провести аналіз наявних наукових праць, виявити дотичні сфери дослідження, кластери таких досліджень, провести моніторинг найбільш актуальної проблематики у сфері аудиту, аудиторської діяльності, надання неаудиторських послуг, фінансової та нефінансової звітності.

Інтеграція України до європейського простору та реформа аудиту у 2017 році стала поштовхом до удосконалення українського законодавства та відповідності до Директиви 2006/43/ЄС та Регламенту 537/2015 [15], реалізація якого сприятиме гармонізації національного законодавства із законодавством Європейського Союзу у сфері аудиту фінансової звітності та аудиторської діяльності, що в свою чергу посилює інвестиційну привабливість підприємств та економіки в цілому і забезпечує підвищення рівня довіри [16].

Ринок аудиторських послуг є досить широким, тому суб'єкти аудиторської діяльності надають також неаудиторські або супутні послуги. З набуттям чинності нового Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» від 21 грудня 2017 року було висвітлено поняття «неаудиторські послуги» та надано їх перелік, що представлено на рис. 1 [17].

Рис. 1. Узагальнений перелік неаудиторських послуг суб'єктами аудиторської діяльності

Джерело: складено автором на основі Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» [18]

Орган суспільного нагляду за аудиторською діяльністю, який з 01 січня 2023 року є держателем та адміністратором Реєстру аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності, забезпечує його оновлення, ведення та функціонування систематично висвітлює інформацію про таких суб'єктів. Стан ринку аудиторських послуг наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Ринок аудиторських послуг в Україні

№	Характеристика суб'єкта	Кількість, од
1.	Суб'єкти аудиторської діяльності	836
2.	Суб'єкти аудиторської діяльності, які мають право проводити обов'язковий аудит фінансової звітності	211
3.	Суб'єкти аудиторської діяльності, які мають право проводити обов'язковий аудит фінансової звітності підприємств, що становлять суспільний інтерес	78
4.	Професійні організації аудиторів та бухгалтерів внесених до Реєстру аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності	2

Джерело: Реєстр аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності станом на 09.06.2023 року [19]

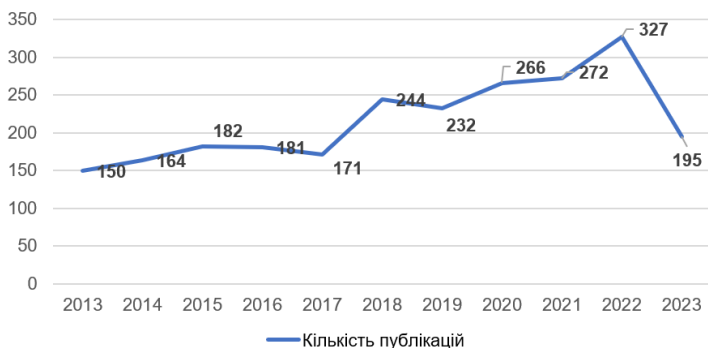
Проведення аудиторської діяльності та надання послуг є складним процесом, тому суб'єкти господарювання в ході діяльності стикаються з низкою проблемних питань, таких, як термінологічні неузгодженості, відмінності між теорією та практикою, класифікації видів аудиторських послуг, недостатнє методичне та організаційне забезпечення контролю якості аудиторських послуг, наявність різних підходів до оцінки показників, необізнаність клієнта щодо наданих послуг, недостатність кваліфікованих кадрів та інші [20].

Більшість вчених впродовж років намагаються вирішити в ході своїх досліджень проблемні питання аудиту, розкривають теоретичні основи аудиту, його методика, якість, проблеми, напрями удосконалення і т.д. Аналіз праць науковців дозволить зрозуміти напрями удосконалення та чітко визначити проблемні питання аудиторської діяльності в Україні.

В ході дослідження наукових праць з питання аудиту та аудиторської діяльності було визначено публікаційну активність дослідників у період з 2013 по 2023 року на основі даних наукометричної бази Scopus, що представлено на рис. 2. Вибірка у базі стосувалася обраних статей за ключовими словами такими як «audit» та «financial statments». Такий вибір обумовлюється тим, що для аналізу аудиторської діяльності варто брати до уваги саме поняття аудиту та фінансової звітності, так як метою аудиту є висвітлення аудиторського висновку, а саме, про те, що фінансова звітність відповідає усім аспектам, є достовірною, надає достатнє уявлення про стан підприємства, а дані є невикривленими.

Як видно з рис. 2, кількість публікацій на тему аудит та фінансова звітність збільшувалася з кожним роком, в порівняння 2013 року з 2022 роком наявне зростання більше ніж у 2 рази, що свідчить про зацікавленість науковців даною тематикою та пошуком нових ідей та рішень щодо

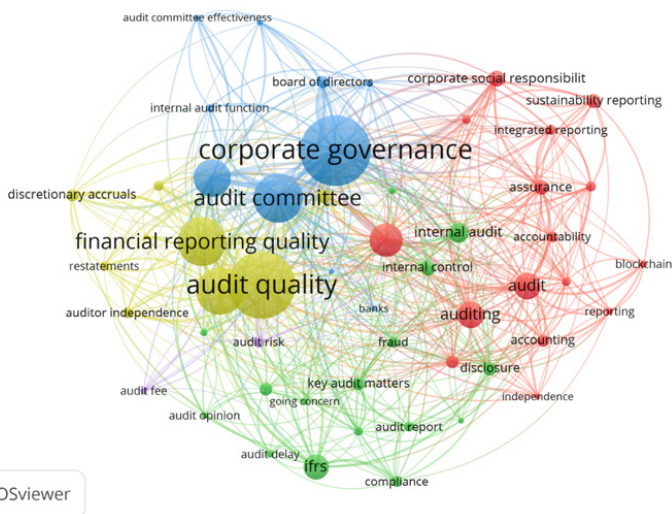
проблематики надання аудиторських послуг, проте якщо порівнювати 2022 та 2023 роки, то така активність впала на 40%, таке падіння може свідчити про насичення науковими дослідженнями за даною темою та перефокусуванням дослідників.

Рис. 2. Публікаційна активність авторів на тему аудит та фінансова звітність з 2013 по 2023 роки

Джерело: складено автором за даними наукометричної бази Scopus

Публікації на тему аудиторської діяльності та фінансової звітності можна згрупувати на такі предметні області як бізнес, менеджмент і бухгалтерський облік; економіка та економетрія за якими і було проведено мережеву візуалізацію ключових слів згідно з наукометричної бази Scopus в період з 2013 по 2023 рік, що представлено на рис. 3.

Рис. 3. Мережева візуалізація ключових слів за темою дослідження аудит та фінансова звітність

Джерело: складено автором засобами VOSviewer

Мережева візуалізація ключових слів являє собою 4 кластери, які відповідно мають кожен свій колір, такі зв'язки ілюструють відповідні напрями дослідження, які пов'язані між собою.

Кожен з наведених кластерів утворює певну групу дослідження:

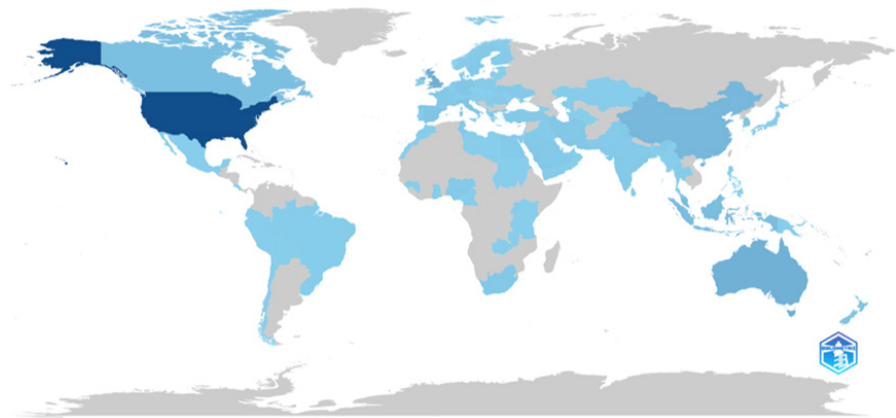
Блакитний кластер включає в себе управління підприємством, складання фінансової звітності та відповідних звітів, функціонування внутрішнього аудиту компанії.

Жовтий кластер відповідає за якість надання аудиторських послуг, фінансової звітності та проведеного аудиту.

Зелений кластер характеризується уцілому відповідністю питанням аудиторського звіту та аудиторського висновку, охоплює актуальні проблеми, які можуть виникнути в ході надання аудиторських послуг, наприклад шахрайство або затримки проведення аудиту.

Червоний кластер є найбільш розгалуженим, включає в себе найбільш типові дослідження за темою аудит та фінансова звітність, а саме різні види звітів, безпосередньо аудит, незалежність проведення аудиту, запевнення щодо наданої інформації, ведення бухгалтерського обліку, звітність за внутрішнім аудитом тощо.

Карта публікаційної активності на тему аудит та фінансова звітність представлена на рис 4, де насиченість синього та блакитного кольорів висвітлює публікаційну активність від найбільшого до найменшого відповідно.

Рис. 4. Карта публікаційної активності країн світу на тему аудит та фінансова звітність

Джерело: складено автором засобами Bibliometrix

Країна-лідер за найбільшою кількістю публікацій в період з 2013 по 2023 роки на тему аудит є США, що налічує 1587 публікацій, наступними виступають Великобританія – 348; Австралія – 335, Китай – 252; Малайзія – 201, інші країни налічують менше 100 публікацій за даний період. Україна займає 21 місце серед 90 запропонованих країн та має 45 публікацій в наукометричній базі Scopus за даною тематикою.

Зміни у поданні фінансової звітності та загалом звітуванні компаній реформатовує також і підходи до аудиту. Світові тенденції щодо висвітлення та складання нефінансової звітності, соціальна відповідальність компаній вносить концептуальні зміни в бухгалтерському обліку під впливом сталого розвитку бізнесу, що несе за собою трансформації і у сфері аудиту. В умовах глобалізації ринку імплементація механізму управління сталим розвитком та основних його цілей у діяльність компаній нарощує конкурентні переваги та довіру до бізнесу [21].

Отже, сучасні виклики щодо ведення бізнесу та функціонування підприємств, запровадження цілей сталого розвитку вимагають адаптації українського законодавства до міжнародних, зокрема європейських, норм, включаючи сферу аудиторської діяльності. Аудит виступає надійним способом підтвердження достовірності та впевненості інформації щодо фінансової звітності та фінансового стану підприємства.

Проведення аналізу наукових досліджень підтверджує актуальність теми ринку аудиторських послуг, аудиторської діяльності та аудиту, з огляду на цитованість публікацій у період з 2013 року до 2023 року підтверджує зростання уваги науковців до проблематики в сфері аудиту та звітності. Упродовж багатьох років вчені працюють над розв'язанням проблемних питань аудиту, досліджуючи його теоретичні засади, методику, якість, а також напрями удосконалення. Шляхом аналізу наукових праць дослідників можна отримати важливі висновки про шляхи поліпшення і чітко визначити проблематичні аспекти аудиторської діяльності та аудиту.

2.1.2. Сучасні тенденції розвитку міжнародного ринку аудиторських послуг

Дослідивши питання сутності аудиторського ринку та динаміки наукових публікацій за даною темою дослідження, проаналізуємо сучасні тенденції розвитку міжнародного ринку аудиторських послуг. Зауважимо, що він відіграє важливу роль у забезпеченні довіри до фінансової звітності компаній та інших організацій, які діють на світовому рівні. Аудитори виступають незалежними оглядачами, спрямовуючи зусилля на виявлення потенційних помилок та недоліків у фінансовій звітності, що дозволяє забезпечити надійність і достовірність інформації для зацікавлених сторін. Найпоширеніші послуги, що надаються суб'єктами аудиторської діяльності, представлені у табл. 2. Міжнародний аудиторський ринок є важливою складовою глобальної економіки, забезпечуючи довіру до фінансової звітності компаній та організацій на міжнародному рівні. З розвитком технологій, глобалізацією бізнесу та постійними змінами у регуляторному середовищі, міжнародний ринок аудиторських послуг відчуває великий вплив на сучасне суспільство.

Крім того, аудиторські фірми можуть надавати інші послуги, такі як аудит нефінансової звітності, внутрішнього контролю, інформаційних систем, соціальної звітності, екологічної звітності тощо. Вибір послуг, які надає аудиторська фірма, залежить від потреб клієнта.

Таблиця 2

Найпопулярніші позиції на ринку аудиторських послуг

Назва послуги	Характеристика
Аудит фінансової звітності	Найпоширеніша послуга, яку надають аудиторські фірми – полягає в тому, що аудитори перевіряють фінансову звітність компанії на відповідність міжнародним стандартам
Консалтинг з питань оподаткування	Аудиторські фірми також часто надають консультації з питань оподаткування – вони допомагають компаніям розробити оптимальну податкову стратегію та уникнути штрафів
Консалтинг з питань комплаєнсу	Допомога компаніям в дотриманні вимог законодавства та уникнення санкцій
Консалтинг з питань управління ризиками	Допомога компаніям в оцінці та управлінні ризиками, які можуть вплинути на їхню діяльність
Підготовка фінансової звітності	Зручний варіант для компаній, які не мають власного бухгалтерського відділу або не мають достатньо досвіду в галузі бухгалтерського обліку

Джерело: [11]

Найбільші міжнародні аудиторські компанії, які відомі також як «Велика четвірка» (Big Four), мають домінуючу позицію на глобальному ринку аудиторських послуг. Вони надають послуги з аудиту, консультування, податкового планування та інші фінансові послуги для великих корпорацій, урядових установ, некомерційних організацій й інших клієнтів (табл. 3).

Таблиця 3

Ключові відмінності PricewaterhouseCoopers (PwC), Deloitte, Ernst & Young (EY) та KPMG

Аспект порівняння	Характеристика
Розміри та географічний охоплення	PwC та Deloitte часто вважаються найбільшими з «Великої четвірки» з погляду глобального доходу та розмірів мережі офісів; KPMG і EY також є глобальними компаніями, але їхні розміри менше в порівнянні з PwC та Deloitte.
Спеціалізація та галузеві експертизи	Кожна компанія має свої сильні сторони та галузеві експертизи в різних секторах. Deloitte зазвичай вважається більш сильним в галузі консалтингу та технологій. PwC відома своїми сильними аудиторськими практиками.
Інновації та технології	Кожна з компаній активно займається інноваціями та впровадженням нових технологій, але Deloitte відзначається особливо активним застосуванням технологій в своїх послугах.

Джерело: [2]

Варто зазначити, що хоча є деякі відмінності між цими компаніями, вони мають багато спільного в розумінні потреб клієнтів та постійному зусиллі підтримувати високі стандарти професійної етики та якості послуг. Крім того, компанії «Великої четвірки» активно підтримують гро-

мадські ініціативи та впроваджують програми, спрямовані на стійкість, рівність та соціальну відповідальність.

Перспективи розвитку міжнародного ринку аудиторських послуг визначаються рядом факторів та тенденцій, що мають на нього безпосередній вплив, які доцільно узагальнити наступним чином:

1. Зростання попиту на аудиторські послуги. З підвищенням свідомості про значення аудиту та його ролі у забезпеченні прозорості та довіри до фінансової звітності, попит на аудиторські послуги збільшується. Компанії та організації усвідомлюють важливість незалежної оцінки своєї фінансової звітності для інвесторів, партнерів та інших зацікавлених сторін.

2. Зростання обсягу міжнародних бізнес-операцій. Глобалізація бізнесу призводить до зростання обсягів міжнародних торговельних та інвестиційних операцій. Компанії мають розгалужені глобальні ланцюги постачань та інвестиційні портфелі у різних країнах. Це створює потребу відповідних аудиторських послуг, які можуть впоратися зі складними міжнародними стандартами та регуляторними вимогами.

3. Розширення географії аудиторських фірм. Міжнародні аудиторські компанії постійно шукають можливості для розширення своєї присутності у нових регіонах і країнах. За останні десятиліття бачимо збільшення кількості міжнародних аудиторських фірм, що працюють в різних частинах світу. Це сприяє більшій конкуренції на ринку, а також дозволяє клієнтам вибирати серед різних аудиторів з різними спеціалізаціями.

4. Технологічний прогрес у сфері аудиту. Застосування новітніх технологій, таких як штучний інтелект, автоматизація, аналітика даних та блокчейн, значно підвищує ефективність аудиторських процесів. Завдяки цим інноваціям аудиторів можна зосередитися на більш складних завданнях та аналізі, покращуючи якість послуг.

5. Збільшення ролі аудиту в сфері сталого розвитку. Зростає усвідомлення важливості аудиту в оцінці сталості та соціальної відповідальності підприємств. Аудиторів відіграють все більшу роль у перевірці дотримання стандартів сталого розвитку, етичних норм та впровадженні зелених практик у діяльність організацій.

6. Зміни у регуляторному середовищі. Регулятори постійно вносять зміни до стандартів аудиту та регуляторних вимог. Поступово переходять до суттєвого розкриття інформації та забезпечення більшої прозорості в аудиторських звітах. Це створює нові вимоги для аудиторів.

Міжнародний аудиторський ринок має кілька рівнів регуляторів, які відповідають за забезпечення якості та надійності послуг (табл. 4).

Розвиток міжнародного аудиторського ринку визначається багатьма факторами, включаючи економічний, технологічний, та соціокультурний контекст. Аудиторські фірми та професіонали, що діють на міжнародному ринку, повинні бути готові до змін і навчатися адаптуватися до нових викликів, щоб забезпечити високу якість послуг та підтримувати довіру до аудиторської професії. Проте, міжнародний ринок аудиторських послуг зазнає різноманітних викликів та ризиків, які можуть вплинути на якість аудиторської діяльності та довіру громадськості.

Таблиця 4

Основні регулятори міжнародного ринку аудиторських послуг

Орган регулювання	Характеристика
Міжнародна федерація бухгалтерів (IFAC)	IFAC є глобальною організацією, що об'єднує професійні аудиторські та бухгалтерські організації з усього світу. Вона розробляє міжнародні стандарти аудиту, етичні кодекси та інші професійні нормативи. IFAC також забезпечує сприяння і розвиток професійних аудиторів та сприяє впровадженню найкращих практик.
Міжнародні стандарти аудиту (ISA)	Міжнародні стандарти аудиту (ISA) розроблені IFAC є обов'язковими для застосування аудитором при проведенні перевірок. Вони визначають норми та принципи, якими повинен керуватися аудитор під час здійснення своєї діяльності. ISA забезпечують єдність підходів та методологій у сфері аудиту.
Регуляторні органи країн	В кожній країні діють регуляторні органи, які відповідають за нагляд та контроль за діяльністю аудиторів та аудиторських фірм у відповідності з місцевими нормативними вимогами. Ці органи ліцензують аудиторів, здійснюють аудиторський нагляд та перевірки, а також накладають дисциплінарні санкції у разі порушення етичних та професійних стандартів.
Міжнародні організації та установи	Певна роль у регулюванні міжнародного аудиторського ринку відводиться також міжнародним організаціям та установам, які працюють над розвитком стандартів та норм у сфері фінансової звітності. Наприклад, Міжнародна організація комісій з цінних паперів (IOSCO) зосереджується на вдосконаленні нагляду за фінансовими ринками, включаючи аудиторську діяльність.

Джерело: [4]

Перш за все, кожна країна має свою унікальну культуру та підходи до бізнесу, що може створювати складнощі для міжнародних аудиторів. Розбіжності в менталітеті та бізнес-практиках можуть ускладнювати взаєморозуміння між аудитором та клієнтами, що може підірвати ефективність аудиторської роботи.

Також різні країни мають різний законодавчий та регуляторний контекст для аудиторських фірм. Це може впливати на здатність міжнародних аудиторських компаній працювати в різних юрисдикціях. Суперечності між різними правилами та вимогами можуть призводити до збільшення витрат та складнощів у дотриманні стандартів.

Політичні конфлікти, санкції та зміни у зовнішніх стосунках між країнами можуть мати прямий вплив на міжнародний ринок аудиторських послуг. Нестабільні політичні умови можуть призвести до зменшення попиту на аудиторські послуги, а також зростання ризику для клієнтів.

Варто зазначити, що міжнародний ринок аудиторських послуг є дуже конкурентним. Багато компаній змагаються за клієнтів та контракти, що може призводити до зниження цін та компромісів у якості надання по-

слуг. Конкуренція може також збільшувати тиск на аудиторів для виконання ризикових аудитів з метою збереження клієнтів.

Швидкий темп технологічного розвитку може бути як викликом, так і можливістю для аудиторів. З одного боку, використання новітніх технологій може покращити ефективність аудиторської роботи, забезпечити більш точний аналіз даних та знизити ризик помилок. З іншого боку, аудитори повинні бути готові до викликів, які виникають із впровадженням нових технологій, таких як кібербезпека та захист конфіденційної інформації.

Ринок аудиторських послуг України є одним із найдинамічніших сегментів вітчизняної економіки. За останні роки він демонструє постійне зростання обсягів наданих послуг, збільшення кількості клієнтів та розширення спектру послуг, які надають аудиторські фірми. За даними Аудиторської палати України, у 2022 році обсяг наданих аудиторських послуг в Україні склав 2,5 млрд грн, що на 7,8% більше, ніж у 2021 році. Ця тенденція зберігається протягом останніх років. У 2021 році обсяг ринку зріс на 12,5%, а у 2020 році – на 10,2% [1].

Зростання обсягів наданих послуг обумовлено, зокрема, наступними факторами:

1. Збільшення кількості компаній, які підлягають обов'язковому аудиту. З 2019 року в Україні обов'язковий аудит поширився на більш широкий спектр компаній. Це також сприяє зростанню попиту на аудиторські послуги.

2. Підвищення вимог до якості фінансової звітності. В Україні діє Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» [12], який запровадив в Україні міжнародні стандарти аудиту, що сприяє зростанню попиту на аудиторські послуги [12].

Крім того, в Україні спостерігається тенденція до збільшення кількості клієнтів, які замовляють аудиторські послуги. У 2022 році в Україні налічувалося близько 100 тис. суб'єктів господарювання, які замовляли аудиторські послуги. Це на 5% більше, ніж у 2021 році. Зростання кількості клієнтів обумовлено, зокрема, розширенням сфери застосування аудиту, підвищенням довіри до аудиторів та зростанням конкуренції на ринку аудиторських послуг [1].

На ринку аудиторських послуг України спостерігається тенденція до розширення спектру послуг, які надають аудиторські фірми. Крім традиційних послуг з аудиту фінансової звітності, аудиторські фірми все частіше надають такі послуги, як консультування з питань оподаткування, комплаєнсу, управління ризиками, а також підготовка фінансової звітності. Причиною цього стало, зокрема, зростання попиту на такі послуги з боку клієнтів та необхідність відповідати вимогам міжнародних стандартів.

Поширеним також стало явище консолідації, в результаті якої великі аудиторські фірми поглинають менші, що обумовлено необхідністю відповідати вимогам міжнародних стандартів, збільшенням масштабів операцій та підвищенням конкуренції на ринку.

В цілому, український ринок аудиторських послуг має значний потенціал для подальшого зростання. Успішне виконання реформ, які плану-

ються до впровадження в Україні, зокрема, реформи банківської системи та фондового ринку, сприятиме збільшенню попиту на аудиторські послуги.

Крім традиційного аудиту фінансової звітності, на ринку аудиторських послуг є перспективні напрями, такі як [3]: кліматичний та енергетичний аудит (оцінка впливу підприємства на навколишнє середовище та розробка заходів щодо його зменшення); консультативний та дорадчий аудит (удосконалення бізнес-процесів компаній та покращення системи управління); звітність про різноманітність (оцінка рівня різноманітності серед персоналу та клієнтів суб'єкта господарювання); аудит у режимі онлайн (дозволяє проводити аудиторські перевірки без необхідності фізичного відвідування компанії); аудит ІТ (оцінка ефективності та безпеки ІТ-систем підприємств).

Для успішного розвитку ринку аудиторських послуг у цих напрямках необхідне покращення рівня професійності аудиторів, розвиток аналітичних інструментів та ІТ-технологій для аудиту, а також якісне кадрове забезпечення.

Висновки

Розвиток міжнародного ринку аудиторських послуг визначається багатьма факторами, включаючи економічний, технологічний, та соціокультурний контекст. Аудиторські фірми та професіонали, що діють на міжнародному та вітчизняному ринках, повинні бути готові до змін і навчатися адаптуватися до нових викликів, щоб забезпечити високу якість послуг та підтримувати довіру до аудиторської професії. В ході дослідження встановлено, що напрямками розвитку можуть бути: 1) кліматичний та енергетичний аудит: аудиторські фірми можуть пропонувати послуги з оцінки екологічного впливу компаній, розробки заходів щодо його зменшення та підготовки звітності про сталість; 2) консультативний та дорадчий аудит: аудиторські фірми можуть пропонувати послуги з управління ризиками, фінансового менеджменту, управління персоналом та іншими аспектами бізнесу; 3) звітність про різноманітність: аудиторські фірми можуть пропонувати послуги з оцінювання рівня різноманітності в компаніях та розробки рекомендацій щодо його підвищення; 4) аудит у режимі онлайн: аудиторські фірми можуть використовувати хмарне програмне забезпечення та інші технології для проведення аудитів без необхідності фізичного відвідування компанії; 5) аудит ІТ: аудиторські фірми можуть пропонувати послуги з оцінювання безпеки та ефективності ІТ-систем компаній. Крім того, в Україні існує багато причин для впровадження системи контролю якості аудиту. Ключові з них: підвищення якості аудиту та сприяння економічному зростанню країни, відповідність міжнародній практиці та очікуванням суспільства, спрямування та допомога у подальшому розвитку аудиторської діяльності. Вважаємо, що дане питання відкриває широкі перспективи для подальших досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Analitychna informatsiia APU. Retrieved from <http://apu.com.ua> [in Ukrainian].
2. Velyka chetvirka (vyznachennia, ohliad). Khto taki bukhholderski firmy «velykoi chetvirky»? *mcfairbanks*. Retrieved from <https://uk.mcfairbanks.com/1989-big-four> [in Ukrainian].
3. Hyrak, A., & Luchko, M. (2022). Kliuchovi problemy rynku audytorskykh posluh v Ukraini. Khl Mizhnarodna naukovo-praktychna Internet-konferentsii «Oblik, opodatkovannia i kontrol: teoriia ta metodolohiia» : Materialy mizhnrod. naukovoi konf. (m. Ternopil, 1 hrud. 2022 r.). (pp. 50–53). Retrieved from <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/48116/1/Облік,%20оподаткування%20і%20контроль...1.12.2022р.pdf> [in Ukrainian].
4. Hreben, S., Mihus, I., & Odarchuk, K. (2020). Stan ta perspektyvy rozvytku IT-audytu v Ukraini. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»*, 2 (58), 60–66. Retrieved from <https://snku.krok.edu.ua/index.php/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/294/316>. [in Ukrainian].
5. Dikan, L., Kozhushko, O., & Liadova, Yu. (2016). Derzhavnyi audyt. Kharkiv : KhNEU im. S. Kuznestsia [in Ukrainian].
6. Dorosh, N. (2015). Rozvytok audytorskoï diialnosti v Ukraini v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika*, 10 (175), 17–23 [in Ukrainian].
7. Zhukova, T., Yeromlenko, K., & Plikus, I. (2020). Suchasni problemy audytorskykh posluh v Ukraini. *Visnyk SumDU. Seriia «Ekonomika»*, 1, 86–92. Retrieved from https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/78694/1/Zhukova_audytorska_diialnist.pdf. [in Ukrainian].
8. Kravchenko, V., & Slobodianyuk, Yu. (2021). Audyt hromadskykh orhanizatsii v Ukraini: vyklyky ta perspektyvy. *Oblik i finansy*, 4 (94), 16–22. [in Ukrainian].
9. Makarenko, I., & Plastun, O. (2016). Kvazikonkurentnist rynku audytorskykh posluh Ukrainy: yevrointehratsiinyi aspekt. *Visnyk Natsionalnoho banku Ukrainy*, 237, 27–42. Retrieved from https://journal.bank.gov.ua/uploads/articles/237_3_ukr.pdf. [in Ukrainian].
10. Mulyk, Ya. (2020). Audytorska diialnist v Ukraina: suchasnyi stan, reformuvannia ta rozvytok. *Ahrosvit*, 7, 37–47. Retrieved from http://www.agrosvit.info/pdf/7_2020/7.pdf. [in Ukrainian].
11. Posluhy audytorskykh firm sohodni ta v maibutnomu, abo Do choho hotuvatysia audytoram, shchob lyshatysia potribnymy kliientam (2017). «*Visnyk MSFZ*», 11, Retrieved from https://msfz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/FZ001368/. [in Ukrainian].
12. Pro audyt finansovoi zvitnosti ta audytorsku diialnist : Zakon Ukrainy vid 21.12.2017 r. № 2258-VIII : stanom na 1 sich. 2023 r. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text> [in Ukrainian].
13. Fabiianska, V., & Hutsalenko, O. (2020). Normatyvno-pravove zabezpechennia nezalezhnoho audytu v Ukraini. *The Scientific Heritage*, 45, 35–45. Retrieved from <http://socrates.vsau.org/repository/getfile.php/24327.pdf> [in Ukrainian].
14. Haiduchok, T., & Tsehelnik, N. (2022). Suchasni realii ta perspektyvy provadzhennia audytorskoï diialnosti v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv. Mekhanizm rehuliuвання ekonomiky. *Periodychni vydannia SumDU*. Retrieved from https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/89645/1/Haiduchok_mer_1_2_2022.pdf. [in Ukrainian].
15. Dyrektyva 2006/43/YeS Yevropeiskoho Parlamentu ta Rady pro oboviazkovyi audyt richnoi zvitnosti ta konsolidovanoi zvitnosti. Ofitsiinyi vebportal parlamentu

Ukrainy. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_844#Text. [in Ukrainian].

16. Zhukova, T., Harnus, I., & Plikus, I. (2019). Analiz rynku audytorskykh posluh v Ukraini. *Visnyk SumDu. Seriya «Ekonomika»*, 2. Retrieved from https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstreamdownload/123456789/76894/1/Zhukova_Hanus_Plikus_Analiz.pdf. [in Ukrainian].

17. Shesterniak, M. (2019). Otsinka stanu ta tendentsii rozvytku nadannia audytorskykh posluh. Mizhnarodna naukovo-praktychna Internet-konferentsiia «*Oblik, opodatkuvannia i kontrol: teoriia ta metodolohiia*», 269–272. Retrieved from <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/37471/1/269.pdf>. [in Ukrainian].

18. Zakon Ukrainy «Pro audyt finansovoi zvitnosti ta audytorsku diialnist». Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text>. [in Ukrainian].

19. Audytorska palata Ukraini. Retrieved from https://www.apob.org.ua/?page_id=4787. [in Ukrainian].

20. Antoniuk, O. R. (2020). Development of methodology and organization of consulting and auditing services. *Ekonomichni nauky*, 2 (90), 14–21. [in Ukrainian].

21. Hrechko, A., Ocheretiana, O. (2022). Ekonomichni perevahy implementatsii mekhanizmu upravlinnia stalym rozvytkom na vitchyznianykh pidpriemstvakh. *Ekonomichniy visnyk NTUU «Kyivskiy politekhnichnyi instytut»*, 22, 47–51. Retrieved from https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/50568/1/EV-2022-22_p47-51.pdf. [in Ukrainian].

Dmytro Kulyk

Postgraduate Student

at the Department of Management and Administration,
Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, Ukraine

ORCID: 0009-0000-2357-315X

CHAPTER 2.2. EUROPEAN APPROACHES TO THE DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF REGIONAL AND TERRITORIAL DEVELOPMENT PROJECTS

Regional development is one of the key factors in the implementation of the EU strategic goals. The regional development policy of the European Union includes a large number of activities and programs whose main goal is to ensure the economic, social and territorial development of various regions and territories of the EU. The role of the regional policy of the European Union in the implementation of the socio-economic development of regions and territories, based on the principles of justice, balance and complexity, has been determined. Approaches to the formation of regional development policy in some European countries are analyzed and key features and trends are allocated. It is determined that the regional development of countries that take into account current trends and opportunities of territories serves as a driver of sustainable and high-performance development of the EU. The article examines and analyzes in detail the features of the development of territorial development projects and identifies such aspects as features of regional policy, approaches to the implementation of territorial development projects, sources of financing, directions of territorial development and the level of involvement of stakeholders. These aspects are key in the formation of territorial development projects, and their effective implementation contributes to the achievement of strategic goals, increasing the level of socio-economic status and competitiveness of individual territories and countries as a whole. A comparative analysis of the characteristics of the development and implementation of territorial development projects in EU countries has been carried out. It is concluded that each of the countries that have been studied has a personal list of aspects of the implementation of regional policy, but they are united by a common goal: sustainable, balanced and systematic European spatial development.

Кулик Д. Є.

Здобувач ступеня доктор філософії (Ph. D)
кафедри управління та адміністрування,
ННІ «Каразінська школа бізнесу»,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, Україна
ORCID: 0009-0000-2357-315X

РОЗДІЛ 2.2. ЄВРОПЕЙСЬКІ ПІДХОДИ ДО РОЗРОБКИ ТА ВТІЛЕННЯ ПРОЄКТІВ РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ ТА ТЕРИТОРІЙ

Регіональний розвиток є одним із ключових факторів реалізації стратегічних цілей ЄС. Політика регіонального розвитку Європейського союзу включає велику кількість заходів та програм, головна мета яких – це забезпечення економічного, соціального та територіального розвитку різних регіонів та територій ЄС. Визначено роль регіональної політики Європейського союзу у реалізації соціально-економічного розвитку регіонів та територій, яка базується на принципах справедливості, збалансованості та комплексності. Проаналізовано підходи до формування політики регіонального розвитку в окремих європейських країнах і виокремлено ключові особливості та тенденції. Визначено, що регіональний розвиток країн, які враховують сучасні тенденції та можливості територій, слугує драйвером сталого і високопродуктивного розвитку ЄС. У дослідженні детально розглянуто та проаналізовано особливості розробки проєктів територіального розвитку та визначено такі аспекти, як: особливості регіональної політики, підходи до втілення проєктів територіального розвитку, джерела фінансування, напрями територіального розвитку та рівень залучення стейкхолдерів. Ці аспекти є ключовими у формуванні проєктів територіального розвитку, а їхня ефективна реалізація сприяє досягненню стратегічних цілей, підвищенню рівня соціально-економічного стану та конкурентоспроможності окремих територій та країн у цілому. Проведено порівняльний аналіз характеристик розробки та втілення проєктів територіального розвитку в окремих країнах ЄС. Обґрунтовано висновки, що у кожній з країн, які було досліджено, існує особистий перелік аспектів проведення регіональної політики, але їх об'єднує загальна мета – сталий, збалансований та систематичний європейський просторовий розвиток.

Вступ

Європейський Союз (ЄС) забезпечує сприяння соціально-економічній та екологічній єдності країн-учасниць та їхніх регіонів з метою системного та збалансованого розвитку всіх регіонів та їхніх громадян. Заходи та інструменти реалізації політики регіонального розвитку ЄС забезпечують системний просторово-територіальний розвиток.

Політика регіонального розвитку – це комплекс заходів та стратегій, спрямований на досягнення збалансованого соціально-економічного, екологічного та територіального розвитку заради досягнення стратегічних цілей [2, с.93] та має на меті зменшення різниць у соціально-економічному розвитку між регіонами, підтримку стійкого зростання та підвищення якості життя громадян країн ЄС [6, с. 10].

Відповідно до євроінтеграційної доктрини значні регіональні диспропорції між територіями Європейського Союзу необхідно скорочувати. Оцінка диспропорції розвитку регіонів може надаватися не лише за допомогою єдиного індикатора, як, наприклад, рівень ВВП, а й шляхом аналізу окремих аспектів політики регіонального розвитку, що реалізується, а саме: соціально-економічна, регіональна, екологічна тощо, а також, урахуовуючи цілі та завдання регіональної політики, які було закладено. Незбалансованість регіонального розвитку в ЄС може ідентифікуватися на рівні:

а) економічних показників, до яких відносять ВВП та ВВП на особу, доходи населення, розміри сплачених податків підприємствами, видатків на реалізацію програм та проєктів регіонального розвитку тощо;

б) соціальних показників, до яких відносять рівень зайнятості та безробіття населення, рівень освіченості населення, рівень урбанізації, демографія, культура, охорона здоров'я;

в) територіально-географічні показники, до яких відносять дорожню інфраструктуру, територіально-просторове планування, природні ресурси та розташування, територіальну конкурентоспроможність [19, с.55].

Виходячи з вищезазначеного, необхідно підкреслити, що незбалансованість регіонального розвитку перешкоджає реалізації як політики регіонального розвитку всього ЄС, так і реалізації стратегій регіонального розвитку окремих країн. Тому існує постійна необхідність в здійсненні аналізу вищенаведених показників окремих регіонів задля збереження систематичного та збалансованого регіонального розвитку, який буде забезпечувати потреби регіонів та країни.

Регіональна політика ЄС – це особливий вид згуртованої європейської політики. Ініціаторами та координаторами реалізації політики регіонального розвитку ЄС призначено уповноважені на це інститути державного управління, а саме: Парламент Європи, Європейську Комісію, Раду ЄС та інші. Регіональна політика ЄС у період 2014–2020 рр. орієнтувалася на досягнення трьох основних цілей регіонального розвитку:

а) сприяння економічній згуртованості з метою зменшення диспропорції рівня регіонального розвитку між менш розвиненими регіонами та більш розвиненими регіонами;

б) реалізація комплексних заходів з метою підвищення регіональної конкурентоспроможності шляхом реалізації основних потенціалів та сильних сторін регіону;

в) забезпечення координації та співпраці між регіонами і країнами ЄС з метою зменшення соціально-економічної диспропорції в межах ЄС [2, с.94-98].

Регіональна політика ЄС забезпечує комплексний регіональний розвиток, основна мета якого полягає в зростанні соціально-економічних показників розвитку регіонів.

Для забезпечення єдності та стандартизації статистичних даних на рівні регіонів у країнах Євростатом було впроваджено термін NUTS [6, с. 8]. Номенклатура NUTS – це класифікація територіальних одиниць з метою забезпечення статистичного дослідження та порівняння регіонів Європейського Союзу. Статистичне бюро ЄС ураховує три ієрархічні рівні територіальних одиниць. У країнах ЄС рівні NUTS відповідають кількості населення в адміністративно-територіальних одиницях, до переліку рівнів номенклатури NUTS відносять:

а) NUTS-1 – відноситься до найбільшої одиниці поділу, що становить статистичні одиниці, території мають велику кількість населення, від 3 млн. до 7 млн. осіб. Цей рівень охоплює найбільші адміністративно-територіальні одиниці, такі, як регіони або провінції;

б) NUTS-2 — це середньо соціально-економічно розвинуті та менш заселені адміністративно-територіальні одиниці, де кількість населення становить від 800 тис. до 3 млн. осіб;

в) NUTS-3 — цей рівень відповідає найменш заселеним та просторово найменшим адміністративно-територіальним одиницям, а саме: райони та муніципалітети, де мінімальна кількість населення становить близько 150 тис., а максимальна – 800 тис. осіб. [6, с. 10]

Сильна сторона номенклатури NUTS полягає в узгодженні територіально-адміністративних одиниць під час аналізу та збору інформації щодо регіонів ЄС. Це дозволяє забезпечувати однорідність зібраних даних при проведенні порівняльного аналізу соціально-економічного розвитку регіонів, що в майбутньому допомагає підтримувати збалансовану регіональну політику та впроваджувати ефективні стратегії регіонального розвитку.

Важливою складовою регіонального розвитку ЄС є політика згуртованості як основа регіонального розвитку держав-членів. Політика згуртування – одна з ключових політик та ключовий інвестиційний інструмент Європейського Союзу, основна мета якого – це скорочення регіональних диспропорцій та сприяння соціально-економічній згуртованості між державами-членами. Таким чином, дана політика охоплює всі європейські регіони, які попередньо класифікуються за економічною, соціальною та територіальною ситуацією, основною метою якої є зміцнення соціально-економічної та територіальної єдності та виправлення існуючого дисбалансу між країнами і регіонами Європи. На даний момент фінансова підтримка з метою розвитку політики згуртованості на 2021–2027 роки передбачає 392 млрд. євро на такі цілі:

а) підвищення конкурентоспроможності Європи та розвиток технологій;

б) зростання згуртованості Європи за рахунок підвищення мобільності наукових кадрів, працівників між регіонами;

в) покращення екологічного стану територій;

г) розвиток соціальної складової та інклюзивне залучення громадян;

д) збалансований розвиток територій країн Європи [3; 6, с. 10].

Одним із важливих аспектів фінансування є програми Європейського територіального співробітництва INTREG [18, с. 6] і включають в себе території кількох держав.

Європейські країни мають багаторічний досвід у розробці та втіленні територіальних проєктів розвитку регіонів та територій відповідно до визначеної регіональної політики ЄС. Фундаментальним документом у Європейському Союзі, у якому було затверджено пріоритети та аспекти соціально-економічного, екологічного та територіального згуртування країн, була Європейська концепція просторового розвитку, яка була прийнята в 1999 р. [5, с. 81]. На період до 2030 року визначено пріоритети розвитку до Справедливої і Зеленої Європи, головна мета – яких розвиток майбутніх перспектив для громадян країн-членів та регіонів, у яких вони проживають [23, с. 11, 19]. Розглядати просторову справедливість як універсальний засіб для просування регіонального розвитку неможливо, оскільки вона пропонує лише перелік можливостей, які будуть розвивати цей процес, а саме:

а) розширює уявлення щодо процесу розвитку територій та комфорту життя громадян з урахуванням культурних та історичних аспектів регіону і забезпечує ефективний діалог щодо регіонального розвитку, який ураховує можливості та перспективи кожного окремого регіону;

б) дає можливість більш детально вивчити існуючу соціально-економічну диспропорцію регіонів країн-членів та сформувати альтернативні шляхи для її вирішення.

Таким чином, у Європі формується підхід до просторового планування розвитку територій, який характеризуються набором заходів щодо досягнення просторової справедливості, особливості яких змінюються відповідно до країни, особливості ведення політики та економіки.

2.2.1. Дослідження підходів до формування політики регіонального розвитку в окремих європейських країнах

Німецька політика просторового планування спрямована на випередження та вирішення соціально-економічних, територіальних диспропорцій та підтримку слабких регіонів. Окрім того, гарантування паритетних умов життя соціуму та положення щодо забезпечення цілей відповідно до справедливості та ефективності [24, с. 152-153]. У Німеччині широко розповсюдженими є програми та система державної підтримки територіального розвитку, яка реалізується шляхом надання субсидій менш розвинутим регіонам, партнерства з метою забезпечення збалансованої просторової структури та концепція метрополітенських регіонів з метою

посилення конкурентоспроможності. Система просторового планування країни складається із багатьох аспектів, а саме: схеми територіальної згуртованості, що забезпечує секторний розвиток економіки, концепції метрополітенських регіонів та проєктів, громадських партнерств [24, с. 152-153]. У Німеччині досить поширеним є інтегроване просторове планування, що визначає принципи та цілі просторового розвитку, які є загальними передумовами для розвитку, регулювання та забезпечення простору і включає три рівні, а саме: федеральне планування, планування федеральних земель та муніципальне планування [4, с. 4, 12]. На рівні Федерації зазначаються принципи управління та процесів прийняття ключових рішень, що поєднують у собі конкретні цілі та етапи планування. Процес просторового планування реалізується в межах системи децентралізованого управління, регіони мають вплив на процес ухвалення рішень. Конференція міністрів існує як координаційний інститут між національним урядом і федеральними землями, роль якої – координація політики розвитку між федеральними та регіональними рівнями та бере на себе відповідальність щодо просторового планування. Німеччина є однією з країн ЄС, де ступінь автономії окремого регіону варіюється як на національному, так і на регіональному рівнях завдяки реформі децентралізації. Окрім того, Німеччина є однією з країн-спонсорів бюджету ЄС [9, с. 597].

Німеччина має федеративну структуру, що означає розподіл влади між центральними урядовими органами та територіями. Ця федеративна структура впливає на розробку проєктів територіального розвитку таким чином:

а) розподіл завдань між центральним урядом та рівнями територій, що створює можливість адаптації до змінених умов на різних рівнях управління;

б) території мають значну роль у формуванні політичної волі на федеральному рівні через участь у Державній раді Німеччини. Землі – федеральні області мають велику автономію у вирішенні питань територіального розвитку, а муніципалітети мають можливість брати участь у розробці проєктів територіального розвитку, урахувавши місцеві потреби та специфіку;

в) різниця чисельності населення між окремими територіями створює додаткові виклики у забезпеченні рівних умов для розвитку територій. [22].

У Німеччині розповсюджено принцип субсидіарності та делегування завдань між центральним та децентралізованими рівнями влади. Основними напрями розвитку територій виділяють: інноваційний та технологічний, інфраструктурний, екологічний та соціально-економічний розвиток. Основними складними моментами у розробці проєктів територіального розвитку в Німеччині є:

а) взаємодія центральних та децентралізованих рівнів влади, що вимагає узгодження між ними, що також включає розвиток механізмів координації між різними територіями;

б) важливість урахування впливу європейської інтеграції та регіональних фондів;

в) необхідність забезпечення балансу між розвитком соціально-економічно сильніших регіонів та менш розвинених периферійних регіонів [22].

Регіональна політика Франції спрямована на виконання стратегічних завдань облаштування, розвитку територій та стратегічне партнерство. Основними цілями сучасної регіональної політики Франції виділено:

а) відродження секторів економіки, пошкоджених наслідками Covid-кризи;

б) стимуляція розвитку секторів економіки та територій через державно-регіональні контракти;

в) застосування територіального та диференційованого підходу до соціально-економічного розвитку;

г) мобілізація наявних ресурсів з метою соціально-економічного та інноваційного розвитку, ураховуючи можливості та потреби регіонів [15, с. 3].

У Франції використовуються різні інструменти впровадження політики регіонального розвитку, зокрема: використання угод взаємодії державно-приватного партнерства, контракти взаємодії держави та регіонів Франції, участь громадськості та місцевих органів управління у процесі прийняття рішень на рівні малих та великих регіонів. Залучення різних джерел фінансування, таких, як фонди ЄС, фонду регіонального розвитку, фонду соціального розвитку тощо. Також застосовуються територіальні диференціації для розробки проєктів територіального розвитку з метою урбаністичного розвитку, розвитку сільських територій, підтримки молоді, локальних підприємств, туризму тощо. У контексті розробки проєктів територіального розвитку, використання проєктного підходу можливо забезпечити систематичне планування, розробку та впровадження проєктів з метою досягнення як стратегічних цілей розвитку держави, так і цілей розвитку конкретного регіону [15, с. 4-5].

Стратегічне планування у Франції характеризується розробкою державного стратегічного плану, у якому визначено всі стратегічні цілі та завдання на плановий період. Локальне, або територіальне планування відбувається на рівні регіонів та муніципалітетів, у рамках яких розробляються певні програми та проєкти, головна мета яких – забезпечення реалізації стратегічних цілей та розвиток окремої території, на яку спрямовано проєкт розвитку [7].

Реформа адміністративно-територіальної системи у Франції почала реалізовуватися у 1980-х роках і основною метою реформування було послаблення централізації влади. Таким чином, Французька реформа децентралізації вирішувала питання відносин між територіальними одиницями, що у свою чергу створювало умови для більш ефективного функціонування адміністративно-територіальних систем. Регіон як адміністративно-територіальна одиниця отримав повноваження на реалізацію власних соціально-економічних програм та проєктів. Головним представницьким органом у питанні розвитку регіонів є регіональна влада. Функцію контролю виконує регіональний комісар, який робить висновки та дозвіл щодо прийнятих рішень у процесі реалізації проєктів та програм. У разі невідповідності цих рішень вимогам законодавства

Франції він має право звернутися до суду з метою заблокувати прийняті рішення регіональною владою як вищим органом [13]. Уряд та міністерства субсидують проекти через конкурси пропозицій. Територіальні органи влади є юридичними публічними особами, відмінними від національного (державного) уряду, і вони наділені адміністративними повноваженнями. Останнім часом уряд надав їм більше повноважень та обов'язків для збільшення шансів на досягнення мети проектів розвитку різних регіонів [20, с. 12].

Martin-Uceda J., Vicente Ruffi J. у своїй роботі підкреслюють, що у Франції досі існує централізована система управління, що може обмежувати адміністративну потужність регіонів, через це французькі регіони менш залучені до лідерства в проектах. Це можна пояснити французьким законодавством та регіональною радою, яка може заблокувати будь-яке самостійне рішення за поданням регіонального комісару, що також свідчить про активну участь муніципалітетів, які подають велику кількість проектів на розгляд. Тому роль муніципалітетів є досить важливою, у межах французьких регіонів вони відіграють значну роль у процесі розробки та реалізації проектів територіального розвитку, але через більш централізовану політику існують умови, за яких знижується адміністративна потужність, що впливає на розробку та реалізацію проектів розвитку [10, с. 6-11].

Регіональна політика Польщі спрямована на вирішення багатьох завдань, які визначають стратегічний напрямок розвитку та пріоритети регіональної політики, а саме: реалізацію державної стратегії розвитку, координацію секторальних політик, координацію всіх рівнів влади з метою систематичного соціально-економічного розвитку тощо [17].

Головними цілями, які відповідають стандартам регіональної політики Польщі, виділяють:

- а) збільшення кооперації територій у просторовому, соціально-економічному та екологічному розвитку;
- б) підвищення конкурентних переваг регіонів, подолання соціально-економічних диспропорцій;
- в) покращення якості управління та реалізація територіально спрямованих практик [17, с. 2].

Польща відноситься до країн з відносно потужною ринковою економікою, у якій основними аспектами розвитку вважаються: транспортна інфраструктура, промисловість та торгівля [12]. Польська реформа децентралізації була дуже схожа на реформу децентралізації в Німеччині. Згідно з реформою децентралізації у Польщі діє система трьох рівнів влади, а саме: громади, повіти та воєводства. Кожен рівень місцевого самоврядування має певний рівень автономії щодо прийняття рішень. Воєводства мають найбільший рівень автономії, оскільки відповідають за розвиток усього регіону, території та координацію діяльності місцевих органів влади. Повіти мають меншу автономію, але мають можливість приймати рішення щодо своїх територій у межах дії чинного законодавства. Громади також мають власну автономію, що дозволяє їм само-

стійно вирішувати питання, які стосуються їхнього розвитку. Проекти територіального розвитку реалізуються на різних рівнях місцевого самоврядування через співпрацю між воєводствами, повітами та громадами [21, с. 83-84].

Уряд Польщі, міністерства та Сенат відіграють свою роль у питанні розвитку територій через:

а) фінансування – фінансова підтримка для реалізації проектів територіального розвитку;

б) стратегічне планування – визначає стратегічні цілі та завдання розвитку, розробляє стратегічний план розвитку країни, ураховуючи потреби окремих територій;

в) координацію – забезпечення координації між трьома рівнями влади та співпрацю між різними регіонами;

г) нормативно-законодавче регулювання та контроль [21, с. 93-94].

Таким чином, у контексті розробки та втілення проектів територіального розвитку в Польщі вищий рівень адміністративно-територіального устрою може впливати на рішення нижчого рівня адміністративно-територіального устрою та здійснює контроль у межах своїх повноважень, забезпечуючи відповідність до законодавству та стратегічних цілей розвитку. Уряд Польщі виступає як координатор та регулятор у питаннях розробки та реалізації проектів територіального розвитку.

2.2.2. Дослідження підходів до розробки та втілення проектів розвитку регіонів та територій в окремих європейських країнах

На сьогодні Німеччина реалізує велику кількість проектів. Одним із цікавих та великих за обсягом проектів є участь у програмі INTERREG, головна мета якої – поглиблення транскордонної співпраці між Німеччиною, Францією та Швейцарією у регіоні Верхній Рейн. Програма INTERREG Oberrhein 2021–2027, яка була затверджена Європейською Комісією у 2022 р., виділяє перелік аспектів, які визначають пріоритетні напрями фінансування проектів, а саме проекти: адаптування викликам зміни екологічного стану, енергетичної трансформації, розширення мобільності в регіоні Верхнього Рейну, забезпечення регіональної інтеграції в сферах працевлаштування, освіти, навчання та зміцнення здоров'я населення, забезпечення розвитку локального бізнесу і підтримка інновацій, розроблених приватними особами та інститутами, забезпечення розширення співпраці між адміністрацією, суспільством та бізнесом [18, с. 6, 25].

Таким чином, розробка проектів територіального розвитку в Німеччині здійснюється в рамках національної та регіональної політик. Національна політика використовує стратегію розвитку, у якій визначено головні завдання для підтримки соціально-економічного та інноваційного розвитку, зменшення рівня соціально-економічних нерівностей окремих регіонів країни тощо. Регіональна політика Німеччини спрямована на реалізацію конкретних проектів, виходячи зі слабких сторін та пер-

спектив окремих регіонів, виходячи з аналізу комплексного аналізу регіонального ВВП.

Німеччина використовує декілька важливих інструментів для розробки та реалізації проєктів територіального розвитку, а саме:

а) спільна федерально-земельна програма щодо розвитку економічної інфраструктури, яка забезпечує фінансування проєктів підтримки економічного розвитку регіонів;

б) федеральна програма розвитку міст, яка спрямована на підтримку інтегрованого розвитку міст та інноваційних проєктів;

в) координаційне тіло федерального уряду та земель, головною задачею якого є забезпечення координації щодо реалізації проєктів територіального розвитку на рівні країни [16, с. 3].

Проєкти територіального розвитку координуються через вертикальну та горизонтальну координацію централізованих та децентралізованих органів влади. Вертикальна координація включає співпрацю між федеральними, регіональними та муніципальними рівнями влади, а горизонтальна координація передбачає співпрацю урядів одного рівня, тобто між різними муніципалітетами або регіональними органами у питаннях реалізації проєктів розвитку [1, с. 60]. До основних напрямків територіального розвитку у Німеччині відносять: інтегрований розвиток міст, розвиток інновацій та технологій, соціально-економічне зростання, подолання соціально-економічних диспропорцій регіонів, «зелена трансформація» регіонів, розвиток соціально-економічно стійких транскордонних регіонів [16, с. 2].

Фінансування проєктів територіального розвитку забезпечується спільною федерально-земельною програмою, яка надає спектр фінансових інструментів для приватних та публічних інвестицій, які регіони можуть використовувати для задоволення конкретних проблем, Європейські структурні фонди – Європейський фонд регіонального розвитку та Європейський соціальний фонд. Окрім того, федеральні та регіональні бюджети, а також інші джерела фінансування, до яких відносять приватні інвестиції, спеціальні фонди, ініціативи з підтримки регіонального розвитку [16, с. 2].

Німецький досвід розробки та реалізації територіального розвитку здебільш використовує інтегрований підхід, розглядаючи всі аспекти розвитку як єдину та об'єднану силу, а саме: економіку, соціум, екологію, інфраструктуру та технології, що сприяє більш ефективному та збалансованому розвитку територій. Також не менш важливим є застосування просторового підходу, який передбачає врахування особливостей конкретної території. Необхідно підкреслити, що використання проєктного підходу використовується у Німеччині в рамках сфери регіонального розвитку через реалізації реформи регіональних економічних структур, яка спрямована на покращення регіональної політики стосовно до економічно слабких регіонів [16, с. 4]. Розробка та реалізація проєктів територіального розвитку забезпечується великою кількістю джерел, включаючи федерально-земельні програми та Європейські структурні

фонди. Найбільш збалансована система співпраці різних рівнів влади забезпечує ефективну та збалансовану реалізацію проєктів територіального розвитку [16, с. 2].

Необхідно також підкреслити, що німецький досвід у розробці та реалізації проєктів територіального розвитку свідчить про доволі успішне використання інтегрованого підходу, який досягається за рахунок комплексного фінансування з різних джерел. Проєктний підхід та співпраця різних рівнів влади сприяють ефективній розробці та реалізації проєктів територіального розвитку, спрямованих на розвиток окремих територій.

У Франції під час розробки територіальних проєктів розвитку використовується комплексний підхід для досягнення збалансованого розвитку територій, що потребує розвитку всіх аспектів території. Основними напрямками територіального розвитку у Франції виступають освіта, культура, соціально-економічні складові, розвиток технологій та інфраструктури. Після реформи децентралізації влади передбачається активна діяльність муніципалітетів та департаментів регіону у розробці проєктів територіального розвитку, що враховують як територіальні потреби і особливості, так і стратегічне бачення вищих органів влади. Важливим аспектом у процесі планування проєктів територіального розвитку виступає залучення громадськості через механізми залучення, а саме: консультації, публічні обговорення тощо. Головним аспектом проєктів розвитку є акцент на економічні, соціальні та екологічні аспекти, що будуть забезпечувати довготривалість та збалансованість розвитку територій. Окрім того, децентралізація передбачала більшу автономію для муніципалітетів у питанні забезпечення розвитку своїх територій, що сприяє більш демократичному процесу розробки проєктів територіального розвитку. Укладання регіональних контрактів між різними рівнями влади, що передбачено реформою децентралізації, дозволяє забезпечити додаткове фінансування та підтримку реалізації проєктів територіального розвитку [7].

Окрім того, для розробки та реалізації проєктів територіального розвитку Франції можуть використовуватися різні інструменти, а саме:

а) державно-регіональні плани-контракти – визначають перспективні напрями територіального розвитку та фінансові ресурси на їхню реалізацію, проєкти, охоплені такими контрактами, базуються на напрямках, які визначено регіональним комісаром та обласною радою;

б) місцеві плани розвитку, мета яких – створення стратегії, яка буде забезпечувати комплексний соціально-економічний, екологічний та інноваційний розвиток території та містить у собі перелік проєктів, планів та заходів;

в) інтегровані територіальні інвестиції та територіальні контракти;

г) забезпечення співпраці агентств територіальної координації та стейкхолдерів, регуляторні інструменти [15, с. 7].

Особливістю розробки проєктів територіального розвитку у Франції є спрямованість на якість, виходячи із потенціалу та пріоритетів регіону. Головною метою проєктів розвитку є посилення соціально-економічних

показників. З метою виконання поставлених завдань задіяно перелік інструментів та стратегій, а саме: плани розвитку, стратегічні документи, такі, як довгострокова стратегія планування та економічного розвитку, експертні оцінювання, класифікація адміністративно-територіальних одиниць [8, с. 153-156].

Martín-Uceda J., Vicente Rufí J. у своїй роботі вказують, що у Франції реалізується велика кількість проєктів регіонального розвитку, а саме: проєкти розвитку інфраструктури, соціальної підтримки та інтеграції, освіта, навколишнє середовище, охорона здоров'я, локальний економічний розвиток, захист підприємств, пошкоджених кризою, територіальне планування, дослідження та безпека [10, с. 7-8].

Процес розробки проєктів територіального розвитку у Франції проходить декілька етапів: розробка стратегічного плану для всієї країни в цілому, де визначено стратегічні цілі і завдання на певний період, розробка конкретних проєктів та програм, які відповідають стратегічним цілям та перспективним шляхам розвитку регіону, зокрема: на рівні муніципалітетів, залучення кола стейкхолдерів до процесу планування та реалізації проєктів регіонального розвитку, університетів та дослідницьких центрів, визначення джерел фінансування проєктів розвитку, розробка контрактів регіонального розвитку, які дають можливість додатково фінансувати та підтримувати проєкти, реалізації та моніторинг результатів [10, с. 9-14]. Процес розробки проєктів територіального розвитку є багатоетапним процесом. Комплексний підхід дає можливість збалансувати розвиток окремих територій, проаналізувавши всі складові територіального розвитку та забезпечивши систематичність процесу.

Необхідно підкреслити, що за умов недостатньої децентралізації Франції роль та вплив стейкхолдерів дещо зменшується, через це ускладнюється можливість долучитися до територіальних проєктів за тих чи інших умов, але стейкхолдери також мають можливість долучитися до проєктів територіального розвитку на місцевих або регіональних рівнях і можуть впливати на ключові рішення, зокрема, визначаючи територіальний рівень, на якому проєкт буде реалізовуватися. Більш того, важливий вплив на проєкти територіального розвитку мають університети та дослідницькі центри [10, с. 12].

Фінансування проєктів регіонального розвитку у Франції здійснюється з великої кількості джерел, серед яких: Європейські фонди та програми, національні та регіональні бюджети, приватні інвестиції через спонсорство та партнерство, місцеві бюджети, тобто муніципалітети та місцеві установи [10, с. 4].

У Польщі реалізується велика кількість проєктів територіального розвитку, до них відносять: інновації та дослідження, логістична інфраструктура, екологічна стійкість, розвиток підприємств та економіки, соціальний розвиток та його забезпечення. Стратегія Смарт Спеціалізації Польщі спрямована на використання переваг окремих регіонів для зміцнення технологічного розвитку. У такий спосіб забезпечується інновацій-

на діяльність та розвиток у рамках Європейського фонду регіонального розвитку [11, с. 391-392].

З метою досягнення поставлених стратегічних цілей у Польщі використовується велика кількість інструментів для розробки проєктів територіального розвитку, це забезпечує стабільний соціально-економічний розвиток територій, до таких інструментів відносять:

а) регіональні програми та програмні контракти – визначають перспективні напрями розвитку територій та включають в себе конкретні проєкти та заходи;

б) територіальні угоди – слугують інструментом співпраці між різними рівнями влади;

в) локальні національні контракти, регіональні інвестиції та партнерські угоди;

г) територіальні обсерваторії – проводять збір даних щодо стану територіального розвитку;

д) стратегії регіонального розвитку;

е) розробка соціально-економічних, екологічних та інноваційних програм [17, с. 3].

На сьогодні у Польщі у процесі розробки перебуває певний особливий перелік проєктів, а саме: ініціатива партнерства міст та концепція регіонального розвитку 2050 року [17, с. 9]. Надані стратегічні проєкти відображають різні аспекти розвитку територій, які мають на меті зростання соціально-економічного стану регіонів. Найбільш важливим стратегічним проєктом є концепція національного розвитку 2050 року, яка визначає сценарії поступу, що використовуються в процесі розробки та оновлення Національної стратегії регіонального розвитку.

Оскільки проєкти розвитку територій Польщі повинні відповідати національній стратегії розвитку регіонів та стратегічним цілям концепції національного розвитку 2050 у довгостроковій перспективі – це вимагає врахування різних аспектів.

До особливостей розробки та реалізації проєктів територіального розвитку Польщі включають:

а) участь воєводств, повітів та громад та активна діяльність зацікавлених сторін у підтримці проєктів територіального розвитку на всіх рівнях;

б) комплексний та просторовий підхід до реалізації проєктів територіального розвитку, що в свою чергу охоплює аспекти з розвитку соціально-економічного, інфраструктурного та екологічного стану кожної окремої території, ураховуючи особливості конкретної території, а саме: географічне розташування, ресурсну базу, локальні підприємства тощо;

в) забезпечення реалізації довготривалих цілей, які в сумі будуть відповідати національній стратегії розвитку регіонів та концепції національного розвитку 2050 року [17 с. 3-4, 9].

Фінансування проєктів територіального розвитку Польщі забезпечується різними типами джерел, до яких відносять: державний бюджет, Європейський фонд розвитку регіонів, державні програми з бюджетних

коштів, фінансування за допомогою партнерських угод, міжнародні угоди, інвестиції тощо. Окрім того, відповідно до особливостей регіональної політики Польщі існує можливість використовувати національні публічні кошти через програми розвитку [17, с. 3].

Необхідно підкреслити, що економіка в країнах ЄС стрімко розвивається, а разом з нею розвиваються підходи до регіонального розвитку. В останні роки у майже всіх країнах ЄС, зокрема: у Німеччині, Франції та Польщі розвивається кластерний підхід до розробки проєктів регіонального розвитку. Кластерний підхід до регіонального розвитку є важливим інструментом для стимулювання інновацій та конкурентоспроможності локальних територій. Кластери мають свою спеціалізацію відповідно до внутрішніх особливостей, можуть бути інноваційними та індустріальними, які об'єднують підприємства, інститути та громадськість або можуть об'єднувати наукові установи, підприємства та організації спеціалізованої галузі [14, с. 423-424]. Таким чином, кластерний підхід дозволяє об'єднати потенціали регіону в один кластер, що дає додаткові можливості до реалізації територіального розвитку, створити кластери у різних секторах з метою підвищення конкурентоспроможності регіонів та соціально-економічного зростання.

Країни Європейського Союзу мають велику кількість інструментів, підходів та планів щодо розробки та реалізації проєктів територіального розвитку. Основні відмінності полягають у рівні: децентралізації влади у країні, автономії територіально-адміністративних одиниць, соціально-економічного стану, міжнародного впливу та історичних особливостей.

2.2.3. Порівняльна характеристика розробки та втілення проєктів територіального розвитку в окремих європейських країнах

На основі проаналізованої інформації щодо розробки проєктів територіального розвитку країн ЄС та їхнього втілення проведено порівняльний аналіз характеристик розробки та втілення проєктів територіального розвитку в окремих країнах ЄС, таблиця 1.

Таблиця 1

Характеристика відмінностей та особливостей розробки проєктів територіального розвитку в країнах ЄС

Країна	Німеччина	Франція	Польща
1	2	3	4
Рівень децентралізації	Децентралізована система управління. Взаємодія центральних та децентралізованих органів управління шляхом узгодження та координації дій, делегування завдань	Комбінована централізована та децентралізована система управління, що перебуває на шляху до децентралізації	Децентралізована система управління, яка передбачає розподіл завдань між рівнями влади та їхню взаємодію

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
<p>Особливості політики територіально-го розвитку</p>	<p>Базується на принципах субсидіарності та федералізму, спрямована на реалізацію конкретних проєктів та стратегій, виходячи зі слабких сторін та перспектив окремих територій, усунення диспропорцій розвитку між окремими територіями. Також, співпраця з іншими країнами ЄС та реалізація спільних проєктів розвитку територій, участь у фондовій допомозі ЄС.</p>	<p>Розвиток децентралізованої системи регіонального управління, акцент на економічні, соціальні та екологічні аспекти, що будуть забезпечувати довготривалість та збалансованість розвитку територій і участь у фондовій допомозі ЄС, використання контрактів, демократична демаркація регіонів. Соціально-економічний розвиток регіонів, які найбільше постраждали під час Covid-кризи.</p>	<p>Реалізація державної стратегії розвитку до 2030 року та інших довгострокових проєктів, координація секторальних політик, координація всіх рівнів влади з метою реалізації просторових планів, що забезпечать систематичний соціально-економічний розвиток, виходячи з принципів регіональної політики ЄС, беручи до уваги основні потенціали регіону.</p>
<p>Підходи до розробки територіальних проєктів розвитку</p>	<p>Інтегрований підхід, включаючи всі аспекти розвитку як єдину та об'єднану силу, а саме: економіку, соціум, екологію, інфраструктуру та технології, що сприяє більш ефективному та збалансованому розвитку територій. Також не менш важливим є застосування просторового підходу, який передбачає врахування особливостей конкретної території з урахуванням схеми територіальної згуртованості, що забезпечує секторний розвиток економіки, концепції метрополітенських регіонів та проєктів, громадських партнерств, кластерний підхід до інноваційних проєктів</p>	<p>Комплексний підхід, який базується на перспективах та пріоритетах регіонів у всіх аспектах, включаючи: соціально-економічний стан, екологію, інфраструктуру, проєктний підхід, що дозволяє забезпечити систематичне планування, розробку та впровадження проєктів з метою досягнення стратегічних цілей розвитку держави, кластерний підхід до інноваційних проєктів</p>	<p>Комплексний та просторовий підхід до реалізації проєктів територіального розвитку, що в свою чергу охоплює всі можливі аспекти соціально-економічного розвитку, інфраструктурного та екологічного стану кожної окремої території, урахування особливостей конкретної території, а саме: географічне розташування, ресурсну базу, локальні підприємства та забезпечення систематичного та збалансованого територіального розвитку, кластерний підхід до інноваційних проєктів</p>

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
Джерела фінансування проєктів територіального розвитку	Федерально-земельна програма, Європейські фонди регіонального розвитку, федеральні та земельні бюджети, приватні інвестиції, інвестиційні фонди, міжнародні угоди	Європейські фонди, національні та регіональні бюджети, приватні інвестиції через спонсорство та партнерство, місцеві бюджети, контракти державно-регіонального плану	Державний бюджет, Європейські фонди розвитку регіонів, національні програми з національних коштів, міжнародні угоди, приватні інвестиції
Напрями територіального розвитку	Інтегрований розвиток міст, розвиток інновацій та технологій, соціально-економічне зростання, подолання диспропорцій регіонів, «зелена трансформація», розвиток соціально-економічно стійких транскордонних регіонів	Розвиток інфраструктури, соціальної підтримки та інтеграції, освіта, навколишнє середовище, охорона здоров'я, локальний економічний розвиток, територіальне планування, дослідження та безпека, розвиток транскордонних регіонів	Інновації та дослідження, логістична інфраструктура, екологічна стійкість, розвиток підприємств та економіки, соціальний розвиток, створення конкурентоспроможних регіонів, покращення якості управління та розвитком, забезпечення реалізації концепції розвитку регіонів до 2050 року через реалізації стратегій та проєктів розвитку
Залучення стейкхолдерів до проєктів територіального розвитку	Горизонтальна та вертикальна співпраця рівнів влади, діалог та співпраця між стейкхолдерами, такими, як підприємства, організації, дослідні установи, співпраця з ЄС та фондами, міжнародна співпраця	Співпраця урядових органів щодо питань територіального розвитку, публічна участь, публічні консультації, співпраця з підприємствами та дослідними установами, співпраця з ЄС та фондами	Співпраця урядових органів та рівнів влади, ведення діалогу з громадськістю щодо питань пріоритетів розвитку, залучення підприємств до проєктів розвитку та їхніх інвестицій, співпраця з ЄС та фондами, залучення фінансового сектора

Джерело: складено автором

Висновки

За результатами характеристики особливостей розробки проєктів територіального розвитку окремих країн ЄС можна зробити такі висновки:

а) Німеччина та Польща мають децентралізовану структуру управління, що надає регіонам повноваження у питаннях розвитку територій, у Франції комбінована система централізованого та децентралізованих апаратів управління;

б) Німеччина, Франція та Польща наближають свою регіональну політику до Європейської політики розвитку регіонів та просторового розвитку, реалізації її основних цілей у своїх країнах;

в) політика регіонального розвитку Польщі спрямована на збалансований розвиток регіонів та довгострокову підтримку;

г) політика регіонального розвитку Німеччини спрямована на усунення диспропорцій розвитку регіонів;

д) політика регіонального розвитку Франції спрямована на реалізацію стратегічних планів;

е) Німеччина, Франція та Польща використовують велику кількість фінансових джерел для реалізації проєктів, таких, як європейські фонди, державні та регіональні бюджети, приватні інвестиції.

У кожної з країн, які було досліджено існує особовий перелік аспектів реалізації регіональної політики, але їх об'єднує загальна мета – сталий, збалансований та систематичний європейський просторовий розвиток.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. A territorial approach to the Sustainable Development Goals in Rhine-Neckar, Germany. (2023). Organisation for Economic Co-Operation and Development. DOI: <https://doi.org/10.1787/7705cc09-en>

2. Chuzhikov, V. (2016). Regionalna polityka Yevropeyskoho Soyuzu [Regional policy of the European Union]. Kyiv : Kyiv National University of Economics. Retrieved from https://kneu.edu.ua/userfiles/evrointegracii/Pidruchnuk_ERDM_2016.pdf [In Ukrainian].

3. Cohesion policy 2021–2027 – budget in brief. (2021). Retrieved from https://ec.europa.eu/regional_policy/en/newsroom/panorama/2021/12/12-01-2021-cohesion-policy-2021-2027-budget-in-brief

4. Danielzyk, R & Münter, A. (2018). Raumplanung. In ARL – Akademie für Raumforschung und Landesplanung (Hrsg.): Handwörterbuch der Stadt- und Raumentwicklung. Hannover, 1931-1942. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/356604313_Spatial_Planning

5. ESDP European Spatial Development Perspective: Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union (1999). Retrieved from <https://territorialagenda.eu/wp-content/uploads/ESDP.pdf>

6. Eurostat regional yearbook 2022. (2022). Luxembourg: Publications Office of the European Union. DOI: <https://doi.org/10.2785/915176>

7. France. Perspectives économiques de l'OCDE Volume 2023 Numéro 2. (2023). DOI: <https://doi.org/10.1787/b057cb37-fr> [In French]

8. Grandclement, A., & Grondeau, A. (2021). From production to consumption-oriented development: New planning strategies in science parks? The case of Sophia-Antipolis. *European Urban and Regional Studies*, 29(2), 152-167. DOI: <https://doi.org/10.1177/09697764211037135>

9. Gross, M., & Debus, M. (2017). Does EU regional policy increase parties' support for European integration? *West European Politics*, 41(3), 594–614. DOI: <https://doi.org/10.1080/01402382.2017.1395249>

10. Martín-Uceda, J., & Vicente Rufí, J. (2021). Territorial Development and Cross-Border Cooperation: A Review of the Consequences of European INTERREG Policies on the Spanish–French Border (2007–2020). *Sustainability*, 13(21), 12017, 1-16. DOI: <https://doi.org/10.3390/su132112017>

11. Mieszkowski, K., & Barbero, J. (2020). Territorial patterns of R&D+I grants supporting Smart Specialisation projects funded from the ESIF in Poland. *Regional Studies*, 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1080/00343404.2020.1782877>

12. Mykhaylenko, O.M., & Krasnikova, N.O. (2019). Dosvid Polshchi dlya formuvannya natsionalnoyi stratehiyi rozvytku Ukrayiny u konteksti Yevrointehratsiynykh protsesiv [Poland experience for forming a national development strategy of Ukraine in the context of european integration processes]. *Efektivna Ekonomika – Effective Economics*. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.9.61> [In Ukrainian]
13. Novikov, M. & Gaiko, O. (2012, 13 Chervnya) Yevropeysky dosvid administratyvno-terytorialnoho reformuvannya [European experience of administrative-territorial reform: political aspect]. *Natsionalnyi Instytut Stratehichnykh Doslidzhen – National Institute for Strategic Studies*. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/articles/844/> [In Ukrainian].
14. Obadić, A., & Živadinović, N. (2013). Regional cluster development in European Union and Croatia. *Actual Problems of Economics*, 139(1), 419-427. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/286977618_Regional_cluster_development_in_European_Union_and_Croatia
15. OECD Regional Outlook 2023 – France (2023). Retrieved from <https://www.oecd.org/regional/oecd-regional-outlook-2023-country-profiles-france.pdf>
16. OECD Regional Outlook 2023 – Germany (2023). Retrieved from <https://www.oecd.org/regional/oecd-regional-outlook-2023-country-profiles-germany.pdf>
17. OECD Regional Outlook 2023 – Poland (2023). Retrieved from <https://www.oecd.org/regional/oecd-regional-outlook-2023-country-profiles-poland.pdf>
18. Oberrhein Programm 2021–2027. (2022).. Retrieved from <https://www.interreg-oberrhein.eu/wp-content/uploads/programm-interreg-oberrhein-2021-2027-genehmigt-am-29042022.pdf>
19. Poledníková, E. (2014). Multicriteria analysis of regional disparities in the context of the EU cohesion. Y 17. mezinárodní kolokvium o regionálních vědách. 17th International Colloquium on Regional sciences. Masaryk University Press. DOI: <https://doi.org/10.5817/cz.muni.p210-6840-2014-5>
20. Poupeau, F-M. (2022). Local authorities and energy in France: Increasing duties, limited means of action. In Magali Dreyfus, Aki Suwa (Eds.). *Local Energy Governance: Opportunities and Challenges for Renewable and Decentralised Energy in France and Japan*, 1-15. Routledge. Retrieved from <https://shs.hal.science/halshs-03652681/document>.
21. Shatilo V., Marchuk M., Gudž T. Kudin, S., & Yarova, R. (2023). Reforming the system of administrative and territorial organization in Ukraine and the Polish Republic. *Novum Jus*, 17(1), 69–97. DOI: <https://doi.org/10.14718/novumjus.2023.17.1.3>.
22. Szell, G. (2018). The regional development in Germany. France, Lyon. P. 1-16. DOI: <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.24375.37285>
23. Territorial Agenda 2030: A Future for All Places (2020). Territorial Agenda. Retrieved from https://territorialagenda.eu/wp-content/uploads/TA2030_jun2021_en.pdf
24. Waterhout, B., Othengrafen, F., & Sykes, O. (2018). Neo-liberalization Processes and Spatial Planning in France, Germany, and the Netherlands: An Exploration. *Spatial Planning and the New Localism*, 141–159. Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315541051-9>

Vladimir Shedyakov

Doctor of Sociology, Candidate of Economy, Associate Professor,
Freelancer Scientist,
Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0003-2779-3736

CHAPTER 2.3. EMPHASIZING ONE'S OWN MODELS FOR STRENGTHENING DEVELOPMENT AND SECURITY IS A CONDITION FOR PROTECTING SOVEREIGNTY

The subject of the study is the change in development and security strategies' social-economic context as factor of strengthening sovereignty. Research methods are dialectics of abstract and concrete, comparison and systematization, delineation of general and separate, logical generalization and historical concretization, analysis and synthesis of essence and forms of functioning. The restructuring of development and security is associated with the formation of post-global conditions. The importance of establishing and protecting one's own models for achieving multi-level goals is emphasized. The ways of decentralization and regionalization are highlighted, first of all, the restoration of the role of cultural-civilizational worlds. In determining partnership and competition between cultural-civilizational worlds, the place of value and semantic complexes, in particular the understanding of justice is analysed. In carrying out transformations of inter-paradigm transition, the importance of the leading actor of transformations is characterized. The potential of power and ruling groups is studied. Conclusions are drawn on improving national post-global strategies.

Шедяков В. Є.

Д. С. Н., К. Е. Н., доцент,
незалежний дослідник,
м. Київ, Україна

ORCID: 0000-0003-2779-3736

РОЗДІЛ 2.3. АКЦЕНТУВАННЯ ВЛАСНИХ МОДЕЛЕЙ ЗМІЦНЕННЯ РОЗВИТКУ ТА БЕЗПЕКИ – УМОВА ЗАХИСТУ СУВЕРЕНІТЕТУ

Предметом дослідження є зміна соціально-економічного контексту стратегій розвитку та безпеки як фактор зміцнення суверенітету. Методами дослідження є діалектика абстрактного та конкретного, порівняння та систематизація, окреслення загального та окремого, логічне узагальнення та історична конкретизація, аналіз та синтез сутності та форм функціонування. Перебудова розвитку та безпеки пов'язана з формуванням постглобальних умов. Підкреслюється важливість встановлення та захисту власних моделей для досягнення багаторівневих цілей. Виділено шляхи децентралізації та регіоналізації, насамперед, відновлення ролі культурно-цивілізаційних світів. У визначенні партнерства та конкуренції культурно-цивілізаційних світів аналізується місце ціннісних і смислових комплексів, зокрема розуміння справедливості. У здійсненні трансформацій міжпарадигмального переходу охарактеризовано значення провідного актора трансформацій. Вивчається потенціал влади і правлячих груп. Зроблено висновки щодо вдосконалення національних постглобальних стратегій.

Introduction

The intensification of multifaceted global transformations is noticeable. The radical restructuring of the global world order has already passed its “point of no return”. Not only the main solutions have become quite noticeable, but also the main features of the new structure of international architectonics, closely related to the characteristics of internal transformations. Since the features of regionalization processes are combined while maintaining global mutual influence, the changes are often characterized as the formation of a post-global environment. The strategies corresponding to it (in particular, ensuring development and security) develop into post-globalism. The resource-methodological bases of future-diagnostics make it possible to highlight the features, opportunities and threats not only of the transition period, but also of post-global development itself. Thus, there is both a need and a toolkit for strategic adaptation to change. In addition, increasing the efficiency of each subject of international economic relations using its potential, releasing advantages and compensating for shortcomings / vulnerabilities requires consciousness and coordination of efforts. The formation of socially responsible business is naturally accelerated by the cultivation of adequate socio-political institutions. Post-globalism is most clearly manifested as a quality, firstly, of understanding/perception/ideas and, secondly, of mastering the emerging reality within the framework of material and spiritual practices.

Scientific works written by T. Flew, R. Nisbet, C. Quigley served as the basis for analysing the dynamics of the historical process and characterizing post-global features [1-3]. Such authors paid special attention to the study of a person's place in a changing society: H. Alleg, P.J. Buchanan, C.H. Ferguson, E. Fromm, J. Habermas, J. Urry [4-10]. The basis for considering the role of value-sense complexes of cultural-civilizational worlds was the approaches of M. Castells, S.P. Huntington [11-12]. In the study of ways to construct and realizing of optimization strategies for the transition period, the methods of R.D. Blackwill & J.M. Harris, H. Mintzberg, M.E. Porter & M.R. Cramer were mainly used [13-15].

2.3.1. Strategic features of post-global drift

Progress as a fundamental characteristic of social transformations is by no means reducible to the sum of instrumental approaches used to develop and create the living environment. It is a way of life and activity immanent in the achieved era of development of civilization. Viewed from such a perspective, progress is not so much a tool for moving towards a certain milestone in evolution, but rather a product of the level of development of the culture of society. Social regression can be defined as a descending line of development in social processes, expressing a decrease in the level of their organization, backward movement or stagnation, decomposition, and disintegration of the social organism. Hence, the criterion of regression can be seen both in a decrease in the level of development of material production, socio-economic relations, a steady slowdown in its growth rate, and in limiting

the development of spiritual culture (for example, ideological matrices), and, consequently, the human personality itself. Moreover, the reasons for regression can lie both within the phenomenon itself and outside it (crisis moments in the method of production, the system of political relations, public morality, the absolutization of any ideological principles or violent influence, the enslavement of one people by another). At the same time, regression in one can stimulate progress in another. Regression in the particular turns out to be an element of progress in general. The very antithesis of progress and regression, freedom and alienation is fluid; more capacious streams of worldviews, as a rule, provide wider possibilities for interpretations.

If ancient civilizations were relatively isolated, globalization has established a strong interdependence of peoples and their socio-political cultures. At the same time, the post-global ecumene is a poly-structure, a community of regions of different levels that have outgrown the unity of models of life and development [1-3; 16; 17]. But not only is there a transition from attempts at cultural trade to a broad (including sociocultural and political-economic) polylogue. The previous political-economic structure, which made the further development of humanity as a whole impossible, is being forced to break down. The emerging new device models should expand the possibilities of engaging in historical creativity and find a solution to the most acute antagonisms. In particular, the essence of transformations is associated with the outgrowth of staged (formational, stage-by-stage) development, with overcoming the material dominant of life, with an increase in the level of conditions for creative development and the realization of human freedom. A multi-polar and multi-speed ecumene, the intrinsic value of cultural-civilizational worlds that are completely different from each other, intolerance towards attempts at external dictate and rejection of imperialist cultural trade: all this (and much more) are signs of cardinal transformations associated with the strengthening of the post-global order of the world, the ability to live and develop in which becomes a priority factor in strategic competition between cultural-civilizational worlds [4-10; 18; 19]. Of course, some objective and subjective foundations of post-globalism have been formed and accumulated for a long time. However, their complexity and its decisive significance are a new phenomenon for the ecumene. Under different conditions, specific institutions and general principles of approaches acquire different meanings and produce different results. The characteristic features of post-globalism, in particular, some isolationism and focus on solving internal problems of life and development, preference for endogenous options for operating potential, revitalization of the ideals of accumulating the internal creative forces of society, reasonable protectionism and self-sufficiency – pushes for a reassessment of geostrategic boundaries.

At the same time, the post-global inter-paradigm leap no longer means simply a transition of political and economic leadership from one state to another, but a change in the type of structuring and priorities [11-12; 20; 21]. The security and development of society is ensured by the functioning and development of coordination and self-government circuits, the systematic nature of which determines the nature and quality of responses of social

integrity to internal and external challenges. At the same time, any attempts to “introduce uniformity” still interfere with creative search and hinder development. The development of the ecumene is moving away from the “centre(s) – semi-periphery – periphery” schemes towards a flexible and changeable interaction of multi-level actors, where the leading roles are played by cultural-civilizational worlds that have basic value-sense complexes as their moral-spiritual cores. They become multipliers of the strength of peoples and create the mission and morality of the state, increasing the sociocultural potential of society. Relying on them allows you not only to wake up and concentrate, but also to save social energy. They ultimately predetermine what state of public space is considered as suitable for life and development, i.e. form consensus. It is they, fixed by the matrices of mental codes of peoples, that record differences in customs, education, prestige, fashion, influence the vector of transformations of the emotional intelligence of society, and predetermine public preferences, behaviour and historical choices. Accordingly, the objectives and priorities, strategy and means of transformation are viewed differently by global and national groupings. National ruling groups are turning into puppets of the external will, ready to become compradors, conductors of alien interests and approaches, for the sake of their own private advantages.

So, conditions are changing dramatically – and in order to ensure our own competitiveness, it is necessary to change the structure of socio-economic development [13-15; 22-24]. The nature of reflexive regulation of the processes of social life requires attention and consideration of the qualities of not only the objective, but also the subjective component of the historical process, in particular, active participants and hesitant, active and passive of what is happening, allies and opponents, their structural and functional certainty. Thus, the optimal development of socio-political processes presupposes the maturation of both the social environment itself and the clusters of the future as links in a chain, by pulling which one can change the position of the entire chain of the social organism. At the same time, the achievements of the information revolution, with which scientific, technological and socio-economic progress is associated today, are still often presented mainly in the form of scattered enclaves, alien inclusions, or, at best, relatively compact superstructures that ensure the connection of local structures with global markets, but do not have deep roots in the environment. Accordingly, in order to use active adaptation to changes in system-forming social relations for the benefit of one's cultural-civilizational world, it is automatically necessary to prepare the people, and above all, the true people's elite, for creativity in labour and government / power.

2.3.2. The importance of the subjective factor of transformation in the transition period of change

During the period of inter-paradigm transition, the cutting edge of contradictions is defending the option of further structuring: The place of relatively stable configurations is taken by situational alliances. The model of unipolar international relations is crumbling. In historical dynamics, first

one or another cultural-civilizational world dominated in international life. Nowadays we are talking generally about a radical change in the resource-methodological bases of development. The transitional inter-paradigm period is both a “return to oneself” and modernization on its own basis. Intensive changes are taking place not only in individual socio-political institutions, but also in the entire cultural environment, relationships, and structures. So the world transformations are much more dramatic than the usual course of affairs. Actually, the competition is not about more accurate and timely mastery of any one model for ensuring the security and development of society, but between radically different approaches. Polycentrism and rhizomism of development obviously deny both the uniqueness of the “gathering point” of the future and the commonality of the development model. A number of interacting centres are being formed, each of which cultivates convenient options for structuring social life and education [25-28]. Interested in interaction and complementarity, as a rule, are different from each other, and are by no means uniform phenomena. Moreover, the transition to the logic of freedom is, at the same time, a rejection of the uniqueness of any basis for development. The creation, cultivation, protection and deployment of one’s own development and security models is a determining factor in both the organizational-managerial environment and long-term orbits of transformation. The transition period allows us to gain a deeper understanding of the laws of social development and their productive potential. For example, with the destruction of the regulatory role of social-economic institutions, the importance of value correlates, welded with the historical experience of cultural-civilizational worlds and the spiritual quest of peoples, their customs and traditions, increases. The replacement of basic value-sense complexes with anti-values in the process of “liberation of man” (and de facto animal instincts) is a significant factor in sliding into social regression.

Meanwhile, the subjectivity of transformations largely determines the nature, vector and pace of change. Changes take on traits from their actors. On the one hand, the new era creates conditions for the development of freedom, diversity, and polylogue. On the other hand, if the opportunities given by time are lost, the possibilities for subsequent historical development will be irrevocably limited. Going beyond the boundaries of the usual “corridor of freedom” may result not at all in a breakthrough to positive post-industrial prospects, but also in a return to social cannibalism and barbarism of the “law of might”, neo-colonialism (including through the imposition of convenient cultural standards). At the same time, the expansion of the zone of instability requires the ability to ensure in the new reality the realization of deep-seated interests and basic value-sense complexes of one’s cultural-civilizational world, in particular, to restrain attempts to destroy the state, social foundations and political structure of society, closely related to educational, religious, ethnic systems.

Forming of the strategy “Infection of society with passionarity” presupposes not only the humanization of social relations for everyone, but also, first of

all, for representatives of the elite – an increase in the level of morality (up to sacrifice) for the realization of management not according to the formula “do it”, but in the variant “do it, like me». Of course, the starting conditions of his activity do not depend on the person, but the choice of behaviour in them depends on him. Post-Soviet transformations, superimposed on the features of post-industrialism, post-globalism and, in general, post-modernity, give rise to significant modifications of the socio-cultural and political-economic environment of reforms. At the same time, the specific nature of the current modernization suggests a sharp increase in the importance of the reflexive and structureless properties of multi-channel effective management. Thus, inversion in carrying out changes, on the one hand, requires the involvement of the broad masses of workers in management processes, on the other; it emphasizes the role of the state in optimizing the security and development of society. Thus, without providing a scientific level of methodological support, participation in management is meaningless and immoral. Moreover, it is the absence of conditions for the development and implementation of one’s combination of talents that contributes to the filling of protest movements with participants, and ultimately to the breakdown of postmodernity into the archaic counter-modernity. And the problem is not the presence of bio-physiological needs in humans, but their sociocultural hypertrophy with the aim of manipulating individual and social consciousness, brutalizing a person and dehumanizing society, making it easier to control a crowd “charged” with the simplest reflexes and reducing them to the “bread and circuses” of our days.

The indisputable value of both the norms of international law and state sovereignty preserves their understanding as the starting principles of the global world order, strengthened in upholding the equality of countries and the uniqueness of each of them. Individual and social infantilism is especially dangerous in conditions that daily and regularly present everyone with a choice. Instead of a predetermined life path from birth, there are contradictory interweaving of different logics and fragments of multi-layered resource and methodological bases. Finding meaning means devoting your life to the main goal (for which you can sacrifice a lot), but not forgetting about the entire tree of goals. At the same time, the culture of socio-political postmodernity opens up the broadest prospects for those who want to defend their choice. The characterization of the emerging “big society” as “cognitive” shifts the emphasis in ensuring sovereignty to scientific and educational levels and intellectually intensive production, differing both in the values and motives of the participants, and in their socio-political culture. The place of a social predisposition to an alienated canon and an individual impulse to creativity has now been taken by a social need for creativity, complemented by an individual tendency to escape from the complexities of freedom. On a societal scale, freedom of choice in the production of meanings has replaced the previous freedom from choice with the reduction of man to animal-material reproduction. Accordingly, an objective need is created to perceive the world order as a personally charged challenge, a political-economic structure – as a “common cause”, a republic (*res publicae* [Latin] – “a public thing”, “a political thing”, with political overtones – “a common

cause”): everyone is responsible for the future of humanity; those who try to evade are conniving with the agents of a catastrophic deterioration in the prospects of the ecumene. At the same time, society and the state are faced with the task of preparing the broad masses for multi-level participation in power and government, in public-private and social partnership.

The formation of a socio-political culture of infantilism and dependency, the expectation of “manna from heaven” leads to servility to the powerful at the moment and betrayal of the fundamental interests of the people. In general, socio-political regression – individual reduction to animal instincts and social atomization – is stimulated by the environment of “twilight consciousness”, oriented towards consumerism and hoarding, rejecting the essential forces of man in favour of the fetishization of things and capital. Meanwhile, the choice is based on the priority of selfish or broader social-economic interests. Social functions, the roles of the manipulator and the manipulated are both complementary and counter-directed to the realization of a person’s creative intentions, to the pro-social disclosure of his essential forces. Hence, the criticality of the danger that comes from the “make me feel good” approach, the readiness to surrender one’s rights, freedoms, and sovereignty to the outside world for the sake of peace and comfort. Moreover, if the presence of biological (physical and psychological, emotional and intellectual) differences is obvious, then socio-political inequality is a powerful factor in undermining social harmony. The perception of what is happening as stimulating socio-political inequality can become a serious economic (interfering with reproduction cycles) and political problem.

New conditions put forward their own demands on the tools in the competition to protect their own models of security and development. A change in the global trend implies the need for a change in elites: those who have fully demonstrated their inability (inability and unwillingness; unprofessionalism, corruption and bureaucracy) to act at the moment of need for them must leave. The main success factors in the realization of breakthrough-level organizational-managerial technologies are flexibility, mobility, receptivity, reflexivity, and the ability to quickly adapt to changes in political-economic conditions. Thus, the key to success in using the prospects opened up by new paradigmatic transformations are management compositions, which are complex innovative solutions for the development of effective organizational-managerial models for stimulating the desired transformations in given specific conditions. As is known, the traditional culture of an agrarian society realized the main function of managing economic activities within the framework of the formula “does it this way because it was done this way before you”. In an industrial society with a modern culture, the general direction of economic management was “does it this way because it is rational”. The post-industrial region is characterized by the “does it because it’s effective” approach.

Economic competition involves all types of international economic relations, subordinating both actual economic and non-economic resources to its tasks. Accordingly, it becomes extremely important not so much to get on the same

track, “liquidate the backlog,” but to “preserve and increase your competitive advantages,” creating clusters of socio-economic recovery on their basis. Of course, just as intra- and inter-industry competition (intra- and interspecies struggle for survival) always coexist, so different levels of interaction (partnership / cooperation and competition) between cultural-civilizational worlds also develop. Nowadays, the globalization of the socio-economic space is radically changing the level of presence of international norms, approaches, and trends in everyone’s life. At the same time, the very nature of the impact from the world economy may be different, and its different properties may be decisive. Meanwhile, the space of the ecumene is unevenly covered with cultural-civilizational worlds. There are zones of different densities, cores and semi-peripheries, transitional, diffuse, etc. And cultural-civilizational worlds do not live their life cycles synchronously. In any case, firstly, if you do not have and do not implement your own strategy, then you turn from a subject of processes into an object of external manipulation. Secondly, ensuring an acceptable quality of life for the population, economic success and long-term stable development in the information era is possible only based on a comprehensive development and ensuring the conditions for the demand for the scientific-educational complex. At the same time, the opportunity has expanded to serve the interests of another while living in one territory.

Social responsibility becomes a prerequisite for both the development of public culture and the culture of change. As a result, progress is an ascent from “economic man” to “creative man.” Regression – in the degradation to the biological instincts of the state of the «economic animal» and the «skilful man», individual reduction to animal instincts and social atomization – is stimulated by the environment of «twilight consciousness», oriented towards consumerism and hoarding, rejecting the essential forces of man in favor of the fetishization of things and capital. “Stable instability” of the conditions of socio-economic development as a characteristic of both the new social paradigm and the period of forced transformations during the transition to it increases the need for qualitative and quantitative certainty of one’s moral-spiritual foundation. In this case, the fundamental goes into the basis of the dominant actual. The action of the law of uneven historical development leads to a constant change of development leaders in the ecumene, changing ideas about what is proper and desirable (in particular, in organizational-managerial relations). And if the creation of an opinion about the normative quality of life occurs under the pressure of global factors in the development of the ecumene, then the formation of ideas about what should be is developed by superimposing the level of understanding of what is fair on the value-sense complexes of specific cultural-civilizational worlds. Moreover, under the influence of the growing fragmentation of social life, the achievements and shortcomings of globalization are considered and assessed through the prism of post-global regionalization of the processes of transformation of the social and individual.

The construction of forms for resolving priority contradictions occurs in the interweaving of global and national patterns and processes of

transformation, often filled from completely different sources. At the same time, it is impossible to accurately assess what is happening and establish a specific range of emerging opportunities and threats in isolation from the historical context of the processes. In vulgar interpretations of “civil society” it’s already absolute the benefits of fragmenting interests, and the transition period further increases the degree of conflict. In particular, the tuning forks of events from the fundamental series, reflecting fundamental contradictions, as well as purely relevant, often completely opportunistic decisions, are different (sometimes radically). Overcoming obstacles is an integral element of the development of the individual and society. During the period of transition to a new social paradigm, zones of hybrid interactions are intensively spreading, blurring the unambiguity of organizational rules and strengthening the tendencies of decentralization of public management, fragmentation of huge structures, increasing the flexibility of distribution of activities and strategic partnerships, and therefore exacerbating contradictions. Objective and subjective, natural and random, uniquely irreversible and cyclically repeated factors compete for the image of the future. At the same time, both internal processes and trends in the development of international life are permeated with contra-directed vectors of change in social relations, primarily the system-forming relations of labour, power and government. Thus, on the one hand, the emancipation of the pro-social orientation of development and the creative use of the essential forces of everyone asserts itself as an objective immutability of ensuring the security of cultural-civilizational worlds.

Conclusions

The historical scale of studying domestic and international economic relations requires studying the nature of ongoing changes in a combination of natural and random, objective and subjective, cyclically repeated and uniquely unique. The movement towards the economy of a learning society means a transition to new not only domestic, but also international configurations. Thus, since an integral feature of knowledge is its dispersion and non-centralization, regionality, care for identity as an element of sovereignty, non-interference and rejection of vertical coercion, etc. become the immanent characteristics of post-global economic relations. In particular, effective steps are appropriate to: 1) emphasize production related to new and cutting-edge technical and technological structures, 2) retain opportunities for imports from markets for obtaining cheap raw materials, 3) expand markets for the sale of their high-tech products.

Achieving strategic management compliance with the opportunities and risks of a “smart society” requires institutional strengthening of socio-economic development structures, correction of relations on the axes “society – state – business” and “man – cultural-civilizational world”, forming an objective request for conciliarity as a quality and level interactions. The nature of strategic management to ensure this becomes of cardinal importance. Going beyond the boundaries of the former “corridor of freedom” can result not only in a breakthrough to positive post-industrial prospects, but also in a return

to social cannibalism and barbarism. Emotional aspects when making and implementing strategic decisions are closely related to both the nature of the social unconscious and the state of social psychology and ideology: "Faith gives birth to hope. Hope gives birth to spirit. The spirit leads to the future». And strategic decisions themselves are often made under the determining influence of irrational factors; rationally only legitimizes what has already been decided. On the one hand, the new era creates conditions for the development of freedom, diversity, and polylogue. On the other hand, if the opportunities provided by time do not find their reflection in strategic management, then subsequent historical development will be irreversibly limited.

Post-global strategies involve overcoming the dominance of uniqueness: approach, system, ideology, values, etc. – as a way to optimize development, affirming the highest value of diversity, self-identity, dissent, creative search; now no one dares to demand exclusive rights, but everyone is unique. Accordingly, when attempting purely command control, emerging social relations multiply, denying the effectiveness of numerous incarnations of unambiguous and unipolar models. The potential for sustainability and development when participating in integration processes of a post-global level and quality is largely ensured by the diversity of life patterns and the combination of the development of new ways of life with the cultivation of innovative forms of basic value-sense complexes. And the regional multi-level nature itself makes them shock absorbers and balancers of various formations. The rise of the pro-social release of the creative potential of the population requires achieving an adequate level of stimulation of desired changes, not only involving motivation by all conditions of activity, but also closely involving community reserves of democracy in this process and, consequently, consolidating further decentralization and regionalization of social-economic life.

REFERENCES:

1. Nisbet, R. (1994). *History of the Idea of Progress*. Routledge.
2. Quigley, C. (1979). *The Evolution of Civilizations*. Liberty Fund., Inc.
3. Flew, T. (2018). Post-Globalisation. *Javnost*, (25), 102-109.
4. Peccei, A. (2013). *The Human Quality*. Elsevier.
5. Fromm, E. (1941). *Escape from Freedom*. Henry Holt, Rinehart and Winston.
6. Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. MIT Press.
7. Urry, J. (2000). *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*. Routledge.
8. Ferguson, C.H. (2012). *Predator Nation: Corporate Criminals, Political Corruption, and the Hijacking of America*. Crown Business.
9. Alleg, H. (1985). *S.O.S. America!* Paris: Editions Messidor.
10. Buchanan, P.J. (2001). *The Death of the West*. St. Martin's Press.
11. Castells, M. (2010). *The Power of Identity. The Information Age: Economy, Society and Culture, (II)*. Wiley-Blackwell.
12. Hantington, S.P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon and Schuster.

13. Porter, M.E., Cramer, M.R. (2006). Strategy and Society: The Link between Competitive Advantage and Corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. *Harvard Business Review*. December, 78-92.
14. Mintzberg, H. (2007). *Tracking Strategies. Toward a General Theory*. Oxford: Oxford Univ. Press.
15. Blackwill, R.D., Harris, J.M. (2016). *War by Other Means: Geoeconomics and Statecraft*. Harvard University Press.
16. Shedyakov, V. (2022). Post-globality as a changing of condition of international and domestic opportunities and threats. Current issues of security management during martial law. Košice: Vysoká škola bezpečnostného manažérstva v Košiciach, 46-57. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7231597>
17. Shedyakov, V. (2021). Future-diagnostics: real sovereignty and political-economic efficiency. Strategic imperatives of economic systems management in the context of global transformations / Bezpartochnyi, M., Riaschenko, V., Linde, N. (eds.). Riga: Institute of Economics of the Latvian Academy of Sciences, 37-48.
18. Shedyakov, V. (2022). Consolidation without suppression of alternatives: recourse and methodological bases of management. Transformation of economy, finance and management in modern conditions / Pawlik, A., Shaposhnykov, K. (eds.). Kielce – Riga: Baltija Publishing, 236-256. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-220>.
19. Shedyakov, V. (2019). Creation and realization of organizational-management strategy during paradigm transformation. Organizational-economic mechanism of management innovative development of economic entities / Bezpartochnyi, M. (ed.). Przeworsk: WSSG, (III), 345-364.
20. Shedyakov, V. (2021). Socio-economic development strategies' selection: opportunities and limitations. Economic development strategies: micro, macro and mesoeconomic levels / Bendaravičienė, R., Shaposhnykov, K. (eds.). Kaunas – Riga: Baltija Publishing, (I), 174-186. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-191-6-12>
21. Shedyakov, V. (2020). Strategy of forces transformations: moral-spiritual bases of socio-economic changes. Theoretical and practical aspects of the development of the European Research Area. Jankovska, A. (scient. ed. & project dir.). Riga: Baltija Publishing, 1-26. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-53-2-30>
22. Shedyakov, V. (2019). Strategy of changes: challenges, measurements, priorities. Strategies for sustainable socio-economic development and mechanisms their implementation in the global dimension / Bezpartochnyi, M. (ed.). Sofia: St. Gr. Bogoslov, (II), 51-62. DOI <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.11839233.v1>
23. Shedyakov, V. (2020). Socially-oriented economy and social state as a need for organic development. New trends in the economic systems management in the context of modern global challenges / Bezpartochnyi, M. (scient. ed.); VUZF University of Finance, Business and Entrepreneurship. Sofia: St. Gr. Bogoslov, (II), 53-61.
24. Shedyakov, V.E. (2020). The mastery of social pedagogy is an integral condition of organic economic development. Anti-Crisis Management: State, Region, Enterprise / Bendaravičienė, R., Shaposhnykov, K. (eds.). Kaunas – Riga: Baltija Publishing, 89-106. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-020-9-7>
25. Shedyakov, V. (2023). Methodological literacy in strengthening of the organizational and management decisions of the regions' transformations. Current issues of the management of socio-economic systems in terms of globalization challenges. Košice: Vysoká škola bezpečnostného manažérstva v Košiciach, 577-590. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7799513>
26. Shedyakov, V. (2023). Reflexivity in understanding and managing as a need for productive cybersocialization and deep tech in a network society. Management of socio-economic transformations of business processes: current realities, global

challenges, forecast scenarios and development prospects. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, 42-57. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10461560>

27. Shedyakov, V. (2019). Economics of development or dying away: the role of social and information technologies. *Development of modern science: the experience of European countries and prospects for Ukraine* / Jankovska, A. (scient. ed. & project dir.). Riga: Baltija Publishing, 289-307.

28. Shedyakov, V. (2020). Pandemic and change of public paradigm: political and economic aspects of the transition. *Pandemic Economic Crisis: Changes and New Challenges to Society* / Bezpartochnyi, M. (ed.). Sofia: St. Gr. Bogoslov, 48-60. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4396028>.

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-02-04>

Kateryna Andriushchenko

Doctor of Economy, Professor,
Professor at the Department of Business Economics and Entrepreneurship,
Vadym Hetman Kyiv National Economic University,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-6274-5310

Anastasiia Liezina

Ph.D., Associate Professor
at the Department of Business Economics and Entrepreneurship,
Vadym Hetman Kyiv National Economic University
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0003-0516-6598

CHAPTER 2.4. METHODOLOGICAL ASPECTS OF ENSURING THE ECONOMIC SECURITY OF THE ELECTRIC POWER ENTERPRISE

The chapter presents an analysis of the latest research in the direction of the methodological foundations of ensuring the economic security of the enterprise. At the moment, the power supply industry is very relevant from the point of view of the proper functioning and maintenance of critical infrastructure objects, therefore this scientific study analyzed and highlighted the latest developments in methods, means and mechanisms for their use in order to track and ensure the economic security of the economic entity. Initial attention is paid to the issue of monitoring information content for the purpose of its identification and use in determining the level of economic security. The authors presented this in the form of a scheme and formulated in detail the criteria for selecting indicators for determining the economic security of the enterprise. It was determined that when choosing indicators, it is necessary to properly observe the following circumstances: in addition to choosing an indicator of economic security, it is necessary to assess its level; the result of the application of the selected criteria should be a quantitative assessment based on indicators that can be used during the economic analysis of the activity of the electric power company. Further, the article reveals the content, advantages and disadvantages of using such methods as indicative, resource-functional, institutional, economic-legal and synergistic approaches. The features of each of the above-mentioned approaches are highlighted and analyzed, which prompted the author to suggest highlighting the strongest aspects of each of them for regulating and ensuring the economic security of the electric power company. As part of the study, the authors proposed in a schematic form the features of each of the approaches, which allows you to visualize their advantages and disadvantages, especially for the energy supply industry. As a result, a system-institutional approach is proposed, which includes methods of legal, economic and social assessment of the factors of economic activity formation, its structuring and functioning mechanisms. According to this approach, the economic security of an electric power enterprise is a state when the most efficient use of the enterprise's resources leads to ensuring stable functioning in conditions of adverse environmental influences.

Андрющенко К. А.

Доктор економічних наук, професор,
професор кафедри бізнес-економіки та підприємництва,
Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-6274-5310

Лєзіна А. В.

Кандидат економічних наук,
доцент кафедри бізнес-економіки та підприємництва,
Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-0516-6598

РОЗДІЛ 2.4. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИЧНОГО ПІДПРИЄМСТВА

У розділі представлено аналіз останніх досліджень у напрямку методичних основ забезпечення економічної безпеки підприємства. На даний момент галузь електропостачання є дуже актуальною з точки зору належного функціонування та обслуговування об'єктів критичної інфраструктури, тому в даному науковому дослідженні проаналізовано та висвітлено останні розробки методів, засобів та механізмів їх використання з метою відстеження та забезпечення економічна безпека суб'єкту господарювання. Початкову увагу приділено питанню моніторингу інформаційного наповнення з метою його ідентифікації та використання при визначенні рівня економічної безпеки. Авторами представлено це у вигляді схеми та детально сформулювало критерії вибору показників для визначення економічної безпеки підприємства. Визначено, що при виборі індикаторів необхідно належним чином дотримуватись таких обставин: окрім вибору індикатора економічної безпеки варто оцінити її рівень; результатом застосування обраних критеріїв має бути кількісна оцінка на основі показників, які можуть бути використані під час економічного аналізу діяльності підприємства електроенергетики. Далі в статті розкрито зміст, переваги та недоліки використання таких методів, як індикативний, ресурсно-функціональний, інституційний, економіко-правовий та синергетичний підходи. Висвітлено та проаналізовано особливості кожного із зазначених вище підходів, що спонукало автора запропонувати виділити найсильніші сторони кожного з них для регулювання та забезпечення економічної безпеки підприємства електроенергетики. У рамках дослідження авторами запропоновано в схематичній формі особливості кожного з підходів, що дозволяє візуалізувати їх переваги та недоліки, особливо для енергопостачальної галузі. У результаті запропоновано системно-інституційний підхід, який включає методи правової, економічної та соціальної оцінки факторів формування господарської діяльності, її структурування та механізми функціонування. Відповідно до цього підходу, економічна безпека підприємства електроенергетики – це стан, коли найбільш ефективне використання ресурсів підприємства призводить до забезпечення стабільного функціонування в умовах несприятливих впливів зовнішнього середовища.

Вступ

Останні події, які відбуваються в нашій країні – військовий стан, постійні обстріли та знищення об'єктів критичної інфраструктури, посилюють увагу та потребують покращення методичного та методологічного підходів відстеження рівня економічної безпеки електроенергетичних підприємств. Забезпечення економічної безпеки в сучасних умовах повинно мати у своїй основі документально підтверджені висновки аналізу та різні оцінки потенційних можливостей вітчизняної економіки. До найважливіших можна віднести такі: по-перше, це швидке створення механізмів та інститутів лише на рівні держав, здатних гарантувати економічну безпеку; по-друге, модель перетворення, що здійснює зв'язок зі світовою економікою, яка, поряд з обміном товарами, включає інші форми співробітництва, в тому числі й обмін капіталів, науково-технічне співробітництво, інтеграція виробництва; по-третє, можливість формування української економіки сприймається як допустимість збільшення національного доходу по відношенню до зростання міжнародного обороту ресурсів; в четверте, підвищення продуктивності праці та посилення конкурентоспроможності вітчизняної економіки також має всі шанси розглядатись як фактор збалансованого економічного зростання.

Розвиток та увага до методології економічної безпеки наразі прослідковується серед вітчизняних та закордонних вчених. Їх напрацювання мають широкий спектр досліджень, практичну реалізацію та визначаються сучасними методами впровадження. Насамперед варто відзначити плюралізм в напрямку теми дослідження, а серед великого кола науковців відзначити наступних: Кошельок Г. В., Малікова І. П. [1], Пилипенко Н. М. [2], Фролова Л. В. [3], Довбня С. Б., Гічова Н. Ю. [4], Колісніченко П. Т. [6], Ткаченко Н. П., Гречко А. В. [8] та інші.

2.4.1. Методологія оцінки детермінант економічної безпеки

Методологія оцінки детермінант економічної безпеки ґрунтується на системі критеріїв, тобто характеристиках, на основі яких робиться висновок про стабільність економічної системи [1]. Від системи індикаторів залежить рівень оцінки економічної безпеки енергетичного підприємства.

У зв'язку з вищесказаним при виборі індикаторів повинні бути виконані належним чином наступні обставини:

- крім вибору індикатора економічної безпеки варто оцінити її рівень;
- результатом застосування обраних критеріїв має бути кількісна оцінка на основі показників, які можуть бути використані під час економічного аналізу діяльності енергетичних підприємств.

Проте, незважаючи на широкий діапазон наукових досліджень з цієї проблематики, не розроблено комплексного підходу до формування системи показників для визначення рівня економічної безпеки компаній та галузі в цілому. Розвиток сучасних наробок науковців має не чітко сформовану систему різноманітних методик, за допомогою яких визначається рівень економічної безпеки (табл. 1).

Наукові наробики щодо оцінки економічної безпеки підприємств

Підхід	Представники
Індикативний підхід	Сенчагов В. К., Глазьев С. Г., Ілларіонов А. Н.
Ресурсно-функціональний підхід	Олійников Є. А.
Інституціональний підхід	Папава В., Харуді Н.
Економіко-правовий підхід	Колесніков В. В., Привалов К. В.
Синергічний підхід	Зарбодський В. А., Шликов В. В.
Системно-функціональний підхід	Авторська методика

Джерело: складено автором

Перша методика, що підлягала аналізу в рамках даного дослідження, запропонована В. К. Сенчаговим, отримала назву індикативна. Вона полягає у діагностиці стану суб'єкта економіки згідно з системою показників, що передбачають його специфічні галузеві характерні риси та мають важливе стратегічне значення [1].

Наступна методика полягає у ресурсно-функціональному підході, відповідно до якої критерієм оцінки рівнів економічної безпеки виступають корпоративні ресурси, а також – процедура їх використання [2]. Тим не менш, у зв'язку з цим є труднощі у застосуванні цього підходу. В якості корпоративних ресурсів виступають кошти, гроші, акції, фонди та можливості організації, завдяки яким досягаються цілі підприємства. Сутність даної методики полягає у можливості запобігання небезпеки, несприятливого впливу на економічну захищеність організації за допомогою впровадження корпоративних ресурсів.

Наступний підхід до вибору критерію економічної безпеки та її рівня базується на прибутку, яким організація має можливість вільно розпоряджатися, тобто її чистий прибуток [2].

Однак, спираючись лише на значення прибутку, не можна стверджувати чи знаходиться організація в нестабільній ситуації. З одного боку, наявність чистого прибутку свідчить про позитивні результати діяльності організації та гармонізації її інтересів з інтересами суб'єктів зовнішньої сфери. Тим не менш, з іншого боку, повна величина чистого прибутку компанії ніяк не дає змоги зробити відповідний та чіткий висновок про економічну безпеку. Таким чином, розмір прибутку є лише передумовою висновків про стан економічної безпеки енергетичного підприємства. Отже, в результаті такого підходу порівнюється величина чистого прибутку зі значеннями, досягнутими в попередніх періодах та плановими значеннями. У цьому випадку за даними про прибуток, собівартість продукції та значення капіталу можна запровадити показник рентабельності та вартості капіталу та оцінити ефективність виробничо-господарської діяльності суб'єкта економіки та ступінь його фінансової стійкості.

Третій підхід – інституційний. В. Папава та Н. Харуді [3] у своїх наукових працях розкрили сутність підходу з урахуванням недоліків раніше розроблених наукових концепцій.

В рамках інституційного підходу економічна безпека розглядається як економічна діяльність, регламентована правилами економічної поведінки, в окремих випадках протизаконної, але для її суб'єктів, що визначає систему заборон та загальновизнаних мірок, обмежень та механізмів примусу [3]. Показники економічної діяльності окремих інститутів з ірраціональним неформальним характером відносин, які контролюються загальновизнаними мірками соціальної поведінки, суперечать законодавчо регламентованим правилам.

Четвертий підхід – економіко-правовий. Даний підхід є одним із найбільш актуальних та застосовуваних у ході наукових досліджень різними вченими-економістами. Активними прихильниками підходу є В. В. Колесников, К. В. Привалів [5]. Деструктивна економічна діяльність, що руйнує або порушує нормальні економічні зв'язки, що функціонує поза економіко-правовим простором, є предметом дослідження підходу. Матеріальні збитки від тіньової економіки розраховуються через різні економічні показники.

Таким чином, на основі одержаних результатів розроблено авторський системно-інституціональний підхід, що включає методи правової, економічної та соціальної оцінки факторів формування економічної діяльності, її структуризації, механізмів функціонування.

Підхід до оцінки загроз економічній безпеці базується на тому, що економічна безпека безпосередньо пов'язана з такою групою, як економічна результативність діяльності організації [4].

Відповідно до даного підходу економічна безпека електроенергетичного підприємства є станом, коли найбільш ефективне використання ресурсів компанії веде до забезпечення стабільного функціонування в обставинах несприятливого впливу навколишньої оточення.

Суть цього методу полягає в системі найважливіших показників діяльності підприємства, він представляється у вигляді квадратної матриці, елементами якої є відношення відібраних показників стовпцем матриці до вихідного показника по рядку.

Вихідні параметри по рядку A_j є активними, а по стовпцю B_j – пасивними. Комплекс цільових компонентів $C_{ij} = \{B_j/A_j\}$ є взаємозалежною системою даних діяльності компанії.

Складові елементи матриці, розміщені під основною діагоналлю, представлені характеристиками використання потенціалу фірми. У разі, якщо вони більше одиниці, відбувається збільшення продуктивності використання ресурсів та рентабельності діяльності, і навпаки.

Комплексний моніторинг продуктивності виробничо-господарської діяльності проводиться на основі узагальнюючого показника рівня продуктивності за формулою середніх арифметичних індексів цільових елементів матриці:

$$IO = \frac{2 \sum_i \sum_j I c_{ij}}{n^2 - n} \quad (1)$$

де $I c_{ij}$ – елементи індексної матриці, які розташовані під головною діагоналлю;

n – число вихідних праматерів матриці.

Перевищення значення індексу 1 свідчить про збільшення продуктивності господарську діяльність підприємства. При цьому для визначення узагальнюючого показника ступеня продуктивності діяльності компаній, згідно з вищевказаною формулою, необхідно побудувати динамічну матричну модель, компонентами якої є індекси (темпи зростання) характеристик діяльності електроенергетичного підприємства.

Наведена методика в широкому сенсі визначає економічний стан енергетичного підприємства, що робить її корисною в практиці, а більше вихідних параметрів матриці робить підхід більш надійним і багатограним. З вищесказаного випливає доцільність використання матричного аналізу в оцінці загроз економічної безпеки електроенергетичного підприємства.

Також в рамках нашого дослідження була зосереджена увага щодо стадії розвитку підприємства. В результаті наукових пошуків та обробки масиву інформації встановлено, що як тільки підприємство зі стадії зростання переходить на стадію сталого розвитку, з'являється велика ймовірність виникнення загрози його переходу в стадію спаду та кризи. Ця ймовірність тісно пов'язана з рівнем економічної безпеки та має взаємо-зворотній характер (рівень високий – така ймовірність практично відсутня, низький – така ймовірність висока).

При цьому в економічній літературі відсутні підходи щодо визначення рівня економічної безпеки підприємства енергетичної галузі. У зв'язку з цим є необхідною в розробці даного підходу, який виступить основою формування концепції забезпечення економічної безпеки електроенергетичного підприємства.

Концептуальні положення оцінки рівня економічної безпеки для даних суб'єктів господарювання повинні включати цільову, інформаційну та інструментальну складові, що взаємопов'язані між собою та взаємозалежні. Цільова складова передбачає відображення мети, завдань та принципів визначення рівня економічної безпеки електроенергетичного підприємства, інформаційна – виявлення оціночних характеристик ключових детермінантів, а інструментальна – розробку методології оцінки рівня економічної безпеки підприємства та інструментарію забезпечення його зростання.

Метою визначення рівня економічної безпеки підприємства в рамках концепції, що розробляється, є забезпечення сталого розвитку підприємства в довгостроковій перспективі, всупереч циклічним законам його функціонування. Відповідно, завданнями оцінки рівня економічної безпеки електроенергетичного підприємства мають стати системи виявлення таких умов функціонування, які сприятимуть максимізації прибутку і водночас забезпечать як його зростання, так і виплату дивідендів власникам.

Зазначимо, що підприємство має не лише «створювати захист (безпеку)», а й забезпечувати власний розвиток. Економічний підхід до поняття стійкості розвитку організацій заснований на теорії максимального потоку сукупного доходу Хікса-Ліндаля, який може бути зроблений за

умови збереження сукупного капіталу, за допомогою якого виробляється цей дохід. Сучасне трактування сталого розвитку, на думку В. Г. Когденко, М. В. Мельник [5], має бути орієнтована на три складові: результативність, економічність та ефективність». Відповідно до цього підходу, діяльність підприємства має бути спланована, організована, мотивована, врахована та проконтрольована.

Щодо внутрішнього контролю, то тут важко говорити і про єдину систему його реалізації, і про єдину модель його регулювання, оскільки його побудова сьогодні визначається керівництвом економічного суб'єкта. Головне правило побудови системи такого контролю полягає в балансуванні ризику та прибутковості підприємства. Отже, завдання знаходження компромісу між ризиком та прибутковістю полягає в тому, що отримання будь-якого доходу в бізнесі найчастіше пов'язане з ризиком, причому зв'язок між цими двома взаємозалежними характеристиками прямо пропорційний: чим вище необхідна чи очікувана прибутковість, тобто віддача на вкладений капітал, тим вищий і рівень ризику, пов'язаного з можливим неотриманням цієї прибутковості; відповідно, протилежне значення – також має взаємозалежність.

Таким чином, завданнями визначення рівня економічної безпеки електроенергетичного підприємства є: забезпечення економічної безпеки на основі її сталого контролю у довгостроковій перспективі.

2.4.2. Концептуальні підходи до визначення рівня економічної безпеки електроенергетичного підприємства

Формування концептуальних положень оцінки рівня економічної безпеки підприємства з метою пошуку інструментарію для забезпечення сталого розвитку підприємства у довгостроковому періоді має ґрунтуватися на наступних принципах:

1. Принцип узгодженості стратегії безпечного сталого розвитку з усіма існуючими для підприємства стратегіями (корпоративної, конкурентної, функціональної, оперативної). Цей принцип визначає ступінь узгодженості покрокової реалізації загальною стратегією та стратегією безпечного розвитку.

2. Принцип взаємодії безпечного розвитку підприємства з прогнозованими змінами зовнішнього середовища – ґрунтується на відповідності стратегії розвитку підприємства прогнозованим змінам макро- та мікро-економічних показників для мінімізації загроз та реалізації потенційних генерованих зовнішнім середовищем.

3. Принцип взаємодії безпечного плану розвитку підприємства із його внутрішніми можливостями. Цей принцип визначає потенціал формування внутрішніх фінансових ресурсів, відповідність розвитку кваліфікації управлінського персоналу та іншими параметрами.

4. Принцип реальності та практичної реалізованості плану розвитку визначає можливості підприємства у реалізації інвестиційних проектів, у формуванні необхідного обсягу ресурсів з усіх джерел та у всіх формах (власні, позикові, залучені, у тому числі бюджетні асигнування); орга-

нізаційні та технічні можливості успішної реалізації обраного напрямку розвитку.

5. Принцип визначення прийняттого рівня ризику, що пов'язаний з реалізацією плану розвитку. На основі цього принципу визначається допустимість рівня ризиків для діяльності даного підприємства з погляду можливого розміру втрат та генерування загрози економічній безпеці електроенергетичного підприємства.

6. Принцип комерційної та економічної ефективності реалізації плану розвитку. Він виявляє відповідність цільовим стратегічним установкам, діловій репутації підприємства, рівню керованості діяльністю його структурних підрозділів.

В процесі визначення рівня економічної безпеки електроенергетичного підприємства варто застосовувати матрицю фінансових стратегій, побудовану на основі моделі сталого зростання та внутрішнього темпу зростання підприємства. Але варто зазначити, що дана матриця, не може бути застосована для збиткових електроенергетичних підприємств, оскільки фінансовий менеджер не спроможний розрахувати базові показники моделі. З іншого боку, дана модель не враховує ризики підвищення власного капіталу за рахунок зовнішніх джерел, і навіть передбачає умови відсутності дефіциту (надлишку) коштів.

Матриця базується на розрахунку показника економічної доданої вартості (EVA), а також коефіцієнтів стійкого та внутрішнього зростання, визначення величини яких ґрунтується на значеннях показників RONA, ROE, WACC. Тим самим матриця враховує внутрішні можливості підприємства (рис. 1).

<ul style="list-style-type: none"> - використовувати надлишок грошових коштів для прискореного росту; - реалізація нових проектів; - покупка діючих підприємств; - спрямувати надлишок коштів на виплату власникам та акціонерам 	Створення вартості EVA>0	<ul style="list-style-type: none"> - скоротити дивіденди та інші утримання із прибутку. - залучити додатковий капітал: - емісія акцій, отримання позик. - знизити темп зростання.
Надлишок грошових коштів $g_{SAL} < SGR$	Достатня кількість грошових коштів $g_{SAL} = SGR$	Дефіцит грошових коштів $g_{SAL} > SGR$
<ul style="list-style-type: none"> - розподілити частину коштів, інші направити на підвищення рентабельності. - переглянути структуру капіталу, зробити дії щодо зниження його вартості. - якщо вжиті заходи не дають ефекту, вийти з бізнесу 	Руйнування вартості EVA<0	<ul style="list-style-type: none"> - змінити стратегію, провести реструктуризацію бізнесу. - здійснити реінжиніринг всіх бізнес-процесів. - якщо вжиті заходи не дають ефекту, вийти з бізнесу

Рис. 1. Матриця визначення внутрішніх можливостей електроенергетичного підприємства

Джерело: розроблено авторами

Для визначення руху підприємства по даній матриці і відповідно визначення рівня економічної безпеки необхідним є встановлення значення наступних показників:

коефіцієнт внутрішнього росту:

$$g_{SAL} = \frac{RONA * RR}{1 - (RONA * RR)} \quad (2)$$

де RONA – рентабельність чистих активів;
RR – коефіцієнт реінвестування прибутку.
коефіцієнт сталого (збалансованого) зростання:

$$SGR = \frac{ROE * RR}{1 - (ROE * RR)} \quad (3)$$

де ROE – рентабельність власного капіталу
економічна додана вартість:

$$EVA_t = NOPAT_t - WACC * IC_{t-1} \quad (4)$$

де NOPAT_t – чистий операційний прибуток після сплати податків за період t;

IC_{t-1} – інвестиційний капітал (чисті інвестиції або чисті активи) на початок періоду;

WACC – середньозважена вартість капіталу.

Потім визначаються основні характеристики безпеки підприємства: створення/руйнування вартості та надлишок/дефіцит коштів підприємства та вибирається квадрат з оцінкою стану підприємства та можливими шляхами його подальшого розвитку. В результаті дослідження встановлено, що використовуючи таку комбінацію показників на даній матриці, можна визначити причини відсутності зростання підприємства та знайти резерви для його розвитку, що безпосередньо впливає на забезпечення його економічної безпеки.

Подальшими кроками в рамках запропонованого системно-функціонального підходу нами було запропоновано проведення моніторингу та прогнозування факторів, що визначають загрози економічній безпеці, а також розробка порогових значень кількісних та якісних параметрів економічного стану електроенергетичного підприємства. Найбільш ймовірними загрозами економічній безпеці є:

1. Посилення паливно-сировинної орієнтації економіки.
2. Низька конкурентоспроможність більшості вітчизняних компаній.
3. Скорочення виробництва, у обробній промисловості.
4. Об'єктивно існуючі відмінності в рівні соціально-економічного розвитку галузей.

Основними причинами виникнення цих загроз є нестійкість фінансового стану електроенергетичних підприємств, несприятливий інвестиційний клімат, збереження інфляції тощо.

Важливо в якості показників вибирати тільки ті, які відображають загрози економічній безпеці такому підприємству та мають чутливість та здатність попереджати про можливу небезпеку [9].

Економічна безпека електроенергетичного підприємства має складну структуру, у якій виділяється низка важливих чинників. По-перше,

економічна незалежність, що полягає у необхідності виходу на вищий рівень ефективної та якісної продукції, створюючи конкуренцію серед існуючих компаній. По-друге, стійкість економіки електроенергетичного підприємства, тобто здатність зберегти і відновити свій економічний стан, а також перейти в новий, вигідніший стан після дії низки факторів, що вивели його з цього стану. По-третє, здатність економічної системи в умовах економічної безпеки до саморозвитку та прогресу, до формування сприятливих умов для інвестицій та інновацій, модернізації виробництва, збільшення продуктивності праці тощо.

Крім зовнішніх економічних факторів, що дестабілізують, таких як кардинальні зміни політичної ситуації в країні і за її межами, є і внутрішні загрози економічній безпеці. Насамперед вони пов'язані з господарською діяльністю підприємства, його персоналом. Однією з основних загроз будь-якого електроенергетичного підприємства є недотримання режиму збереження конфіденційної інформації. А також недоліки у виробництві, порушення технологій, усіяні конфліктні ситуації з конкурентами, суттєві недогляди у плануванні, пов'язані, перш за все, з вибором мети, невірною оцінкою можливостей підприємства. Ще одна істотна загроза - це дії з боку персоналу, що працює на підприємстві.

Завдання економічної безпеки електроенергетичного підприємства можна розділити на кілька видів: захист, прогнозування та стратегічну діяльність.

До завдань захисту такого підприємства відносяться: захист прав, інтересів підприємства з виробництвами та його співробітників; недопущення розкрадання комерційної інформації шляхом проникнення на підприємство структур економічної розвідки конкурентів; запобігання вербуванню співробітників, допущених до комерційної таємниці, сторонніми організаціями; забезпечення безпеки відомостей, що становлять комерційну таємницю.

До завдань прогнозування електроенергетичного підприємства відносяться: простеження розвитку економічної обстановки, а також збирання та аналіз цих даних; вивчення клієнтів та партнерів підприємства з мережевими сполученими виробництвами; пошук інформації для розробки максимально ефективних управлінських рішень з питань стратегії економічної діяльності підприємства із виробництвами; формування серед партнерів та населення позитивної думки про підприємство, що сприяє вирішенню управлінських питань.

До завдань стратегічної діяльності відносяться: збір даних про конкурентів; спроби проникнення до структур конкурентних організацій з метою виявлення стратегії та тактики їх економічної діяльності.

Також у сучасних реаліях набуває великої популярності захист інтересів від протиправної діяльності корумпованих представників, контролюючих органів, таких як правоохоронні органи, представники владних структур, які лобіюють свої інтереси. Даний напрямок можна виділити як окреме завдання економічної безпеки електроенергетичного підприємства.

Виходячи з перерахованих вище завдань будується специфіка ведення бізнесу, а також його економічна безпека. Необхідно звернути увагу, що економічна безпека кожного суб'єкта електроенергетичної галузі індивідуальна.

Таким чином, оцінка ефективності має стати основою для глобального рішення, повинна бути основою для розробки способів протидії конкретним загрозам на належному рівні, тобто конкретні показники повинні дозволяти не лише встановити рівень безпеки, а й вибрати пріоритетні напрямки протидії загрозам.

У результаті методичку побудови ефективної системи забезпечення економічної безпеки електроенергетичного підприємства інтегровані такі блоки (табл. 2): організаційна структура; нормативно-правова база; пріоритетні напрями забезпечення економічної безпеки; внутрішні та зовнішні загрози в галузі економіки; система прогнозу; інструментарій оцінки ступеня безпеки; комплекс організаційних, правових та економічних заходів відповідно до запобігання загрозам, забезпечення економічної безпеки енергетичного підприємства.

Відповідно до обраної моделі розвитку електроенергетичного підприємства визначено, що політика у сфері підвищення рівня економічної безпеки має бути спрямована на приріст капіталу, зростання заробітної плати та поліпшення фінансових показників.

Висновки

Аналіз наукових результатів у галузі моделювання економічної безпеки електроенергетичного підприємства дозволяє зробити висновок, що запропоновані в даний час різними вченими варіанти далекі від остаточного вирішення та не дають комплексного підходу подолання проблеми. Кожен із розглянутих у цьому дослідженні методів має переваги і недоліки, прояв яких у тому чи іншій мірою залежить від наявного в аналітика програмного забезпечення точності статистичних даних, оперативності їх надходження та інших чинників.

Крім того, відсутність єдиної методички моделювання позначається як оцінка стану економічної безпеки електроенергетичного підприємства і створює ситуацію, в якій важко перевірити моделі, що застосовуються, на адекватність, отже, рекомендації, отримані на підставі подібних модельних розрахунків, можуть мати суб'єктивний характер, що, у свою чергу, призводить до неоднозначності у прогнозуванні соціально-економічних ситуацій та помилок у прийнятих управлінських рішеннях. Побудова та аналіз ефективної моделі дозволять реалістично оцінити рівень економічної безпеки електроенергетичного підприємства, визначити причини його нестійкого функціонування, сформулювати основні напрями боротьби з ними, а також удосконалити процес управління суб'єктом господарювання енергетичної галузі України.

В методику побудови ефективної системи забезпечення економічної безпеки, адаптовану до специфіки проблеми, включено три основні блоки: виробнича складова, фінансова складова та інвестиційна складова

Основні індикатори визначення економічної безпеки енергетичного підприємства за системно-функціональним підходом

Внутрішні індикатори		
Індикатори виробництва	Індикатори фінансів	Індикатори інновацій та інвестицій
Індекс промислового виробництва, у відсотках до попереднього року; Середньорічний темп зростання продуктивності праці, % Індекс зміни фондозброєності, % Індекс зміни фондівіддачі	Сальдований фінансовий результат (прибуток - збиток), грн.; Рентабельність проданих товарів (робіт, послуг), % Рентабельність активів, % Коефіцієнт поточної ліквідності	Частка інвестицій, спрямованих на реконструкцію та модернізацію, у загальному обсязі інвестицій в основний капітал; Частка інвестицій у машини, обладнання, транспортні засоби у загальному обсязі інвестицій в основний капітал, спрямованих на реконструкцію та модернізацію; Індекс фізичного обсягу інвестицій в основний капітал, спрямованих на реконструкцію та модернізацію; Індекс фізичного обсягу інвестицій у машини, обладнання, транспортні засоби, що здійснюються при реконструкції та модернізації
Зовнішні індикатори		
Технологічні індикатори	Економіко-правові індикатори	Соціально-демографічні індикатори
1) Науково-технічні - число організацій, що виконували наукові дослідження та розробки, за секторами діяльності; Внутрішні витрати на наукові дослідження та розробки 2) Енергетичні - виробництво та споживання електроенергії (гігаватт-година (мільйон кіловатт-годин), значення показника за рік) 3) Інфраструктурні-протяжність ліній сполучення (на кінець року) (тисяча кілометрів); 4) Екологічні - утворення відходів виробництва та споживання (мільйонів тонн); Використання та знешкодження відходів виробництва та споживання, (мільйонів тонн)	1) Зовнішньоекономічні - заборгованість підприємств за отриманими послугами електропостачання (грн.); 2) Кредитна політика: Відомості про обсяги кредитування юридичних осіб-резидентів та індивідуальних підприємців у гривні за видами економічної діяльності та окремими напрямками використання коштів; 3) Правопорядок: Число зареєстрованих порушень щодо фактів крадіжки електроенергії, од.; Вартісний еквівалент скоєних порушень щодо крадіжки електроенергії, грн.	1) Демографічні: Чисельність робочої сили суб'єктам країни, у середньому протягом року 2) Рівень життя: Динаміка доходів в середньому на душу населення; Середньомісячна номінальна нарахована заробітна плата працівників організацій; 3) Ринок праці Рівень зайнятості населення, у середньому протягом року; Рівень безробіття населення, у середньому протягом року

Джерело: розроблено авторами

економічної безпеки енергетичного підприємства. Дані індикатори є внутрішніми загрозами сполучених виробництв і залежить переважно від діяльності економічних суб'єктів. На економічну безпеку електроенергетичного підприємства також впливають і зовнішні загрози. У рамках дослідження нами виділено десять основних загроз, які об'єднані у три блоки: технологічні загрози: науково-технічні, енергетичні, інфраструктурні, екологічні; економіко-правові небезпеки: зовнішньоекономічні, кредитна політика, правопорядок; соціально-демографічні небезпеки: демографічні, рівень життя, ринок праці.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Koshelok, G. V. & Malikova, I. P. (2021). Metodichni pidhodu do otsinku ekonomichnoi bezpeku pidpruiemstva [Methodical approaches to assessing the economic security of an enterprise]. *Ekonomika I upravlinnia pidpruiemstvom – Economics and enterprise management*, 5 (32), 62-69. [In Ukrainian].
2. Denysenko, M.P. (2017). Zarubignui dosvid reguliuvannia ekonomichnoi bazpeku [Foreign experience in regulating economic security]. *Investitsii: praktuka ta dosvid – Investments: practice and experience*, 6, 15-19. Retrieved from http://www.investplan.com.ua/pdf/6_2017/5.pdf [In Ukrainian].
3. Pylypenko, N.M. (2017). Rozvuyok metodichnuh pidpodiv do otsinku ekonomichnoi bezpeku pidpruiemstva [Development of methodological approaches to the assessment of economic security of the enterprise]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, 12. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5953> [In Ukrainian].
4. Frolova, L.V. (2016). Metodichni pidhodu do otsiniuvannia ekonomichnoi bezpeku pidpruiemstva [Methodical approaches to the assessment of economic security of the enterprise]. *Aktualni problem ekonomiku – Actual problems of the economy*, 3 (177), 199–209. [In Ukrainian].
5. Liezina, A., Lavruk, A., Matviienko, N., Ivanets, I., Tseluiko O. & Kuchai, O. (2023). Impact of econometric modeling and perspectives of economic security of the cross-industry complex. *Acta Innovations*, 47, 73-83.
6. Dovbnia, S. B. & Gichova, N. Yu. (2008). Diagnostuka ekonomichnoi bezpeku pidpruiemstva iak instrument vuznachennia napriamiv iogo ekonomichnogo rozvutku [Diagnostics of the economic security of the enterprise as a tool for determining the directions of its innovative development]. *Ekonomichnui visnuk NGU – Economic Bulletin of NSU*, 3, 36-42. [In Ukrainian].
7. Kolisnichenko, P. T. (2017). Naukovo-metodichni pidhodu do otsinku rivnnia ekonomichnoi bezpeku pidpruiemstva [Scientific and methodical approaches to the assessment of the level of economic security of the enterprise]. *Ekonomichni nauky - Economics*, 16, 38-44. [In Ukrainian].
8. Andriushchenko, K., Liezina, A., Lavruk, V., Sliusareva, L. & Rudevskia, V. (2022). Economic analysis of artificially roughened solar air heater with v-shaped ribs. *Acta Innovations*, 45, 18-30.
9. Tkachenko, N.P. & Grechko, A.V. (2022). Uzagalnennia metodichnuh pidgodiv otsinyvannia ekonomichnoi bezpeku promuslovuh pidpruiemstv [Generalization of set-based approaches to assessing the economic security of industrial enterprises]. *Ekonomichnui visnuk natsionalnogo tehničnogo yvnersutety Ukrainu “Kyivskui politehničnui instytut” – Economic Bulletin of the National Technical University of Ukraine “Kyiv Polytechnic Institute”*, 22, 79-82. [In Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-02-05>

Aliona Sorokina

Postgraduate Student, Department of Economics and Competition Policy,
State University of Trade and Economics,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-6512-2776

Larysa Lebedeva

PhD in Economics, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Economics and Competition Policy,
State University of Trade and Economics,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0001-8632-5460

CHAPTER 2.5. THEORETICAL FRAMEWORK OF ECONOMIC RESILIENCE AND METHODOLOGY OF ITS MEASUREMENT

Although economic resilience is a relatively new concept in economic theory, its research and use are now part of the strategic guidelines of any country in the world. The importance of ensuring a resilient economy and environment is emphasized by the European Commission, the WTO, and the UN; resilience assessment methods are used not only at the national level but also globally. Experience in dealing with shocks has shown that national economies are extremely vulnerable to a variety of shocks, including financial crises, natural disasters, geopolitical tensions, and global pandemics. In addition, the nature of shocks has changed. The intensification of globalization and dynamic geopolitical relations has led to their global reach, and the large number of variable elements in economic systems has led to the unification of the ability to manage and predict shocks. An understanding of the theoretical foundations of the resilience concept and the basic principles of its measurement methodology allows us to mitigate the impact of shocks through a more accurate analysis of past experience and the development of new strategic policies based on it. Thus, it allows not only to withstand shocks, but also to adapt to them and recover in the future.

Сорокіна А. О.

Аспірантка,
кафедра економічної теорії та конкурентної політики,
Державний торговельно-економічний університет,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-6512-2776

Лебедева Л. В.

Кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економічної теорії та конкурентної політики,
Державний торговельно-економічний університет,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0001-8632-5460

РОЗДІЛ 2.5. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТІЙКОСТІ ЕКОНОМІКИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ЇЇ ВИМІРУ

Незважаючи на те, що стійкість економіки – відносно нове поняття в економічній теорії, наразі його дослідження та використання є частиною стратегічних орієнтирів будь-якої країни світу. Про важливість забезпечення стійкої економіки та середовища загалом зазначають Європейська Комісія, СОТ та ООН, а методики оцінки стійкості використовуються не лише на національному рівні, а й на світовому. Досвід подолання шоківих впливів довів, що національні економіки є вкрай вразливими до безлічі потрясінь, включаючи фінансові кризи, стихійні лиха, геополітичну напруженість та глобальні пандемії. Окрім цього, змінився й характер шоківих впливів. Інтенсифікація глобалізації та динамічних геополітичних взаємовідносин призвела до їх глобального охоплення, а надто велика кількість змінних елементів в економічних системах – до уніфікації можливості управління шоківими впливами та їх передбачення. Розуміння теоретичних засад концепції стійкості та основних закономірностей методології її вимірювання дають змогу пом'якшити вплив шоківих впливів за допомогою більш точного аналізу минулого досвіду та побудови нових стратегічних політик на його основі. Таким чином, це дозволяє не лише протистояти потрясінням, а й адаптуватись до них та відновлюватись у майбутньому.

Вступ

Стійкість економіки виступає важливим аспектом економічного розвитку сьогодення. Завдяки дослідженню основних властивостей стійкості, потенційних реакцій економік на шоківі впливи, побудови ефективних рішень щодо протистояння економічним шокам, існує більша ймовірність такого розвитку суспільства, який би унеможливив низку економічних та соціальних проблем.

Метою дослідження є удосконалення теоретико-методологічних засад концепції стійкості економіки. З метою визначення теоретичних основ поняття стійкості економіки та методологічних підходів до її оцінювання було застосовано методи узагальнення та систематизації, еволюцію розвитку поняття було досліджено на основі історичного методу. Окрім цього, розділ містить графічний та табличний методи демонстрації дослідження.

Визначальні риси, походження та основні теоретичні аспекти концепції стійкості економіки досліджувало чимало вчених. Умовно, дослідження поняття стійкості можна поділити на 3 періоди. Дослідження науковців у період з 2002р. до 2008р. дали поштовх до розуміння стійкості, проте увага фокусувалась на статичності даного поняття [2], [3], [30], [31], [32]. Надалі дослідження науковцями стійкості дозволило сформуванню уявлення про дане поняття як про динамічне явище, що передбачає не лише адаптацію до шоківих впливів, а й відновлення після них [4], [5], [6]. Стійкість економіки наразі виступає одним з політичних пріоритетів ЄС [7] та СОТ [8]. Разом з тим, виникає й питання оцінки стійкості та побудови ефективної методики вимірювання. Значний внесок для наукового аналізу внесли вже наявні методики, наприклад Методика розрахунку рівня економічної безпеки України [23], Методика прогнозування стійкості до зовнішніх шоків [22], Глобальний індекс стійкості [27], Індекс економічної стійкості [26], Цифрові інформаційні панелі з вимірювання стійкості [25], розроблені Європейською Комісією, Методика оцінювання рівня стійкості для країн-членів ОЕСР [24] та ін.

2.5.1. Теоретичні основи забезпечення стійкості економіки

В економічній теорії термін стійкості набув свого поширення дещо пізніше, наприкінці ХХ-го століття. Поштовхом до поглибленого дослідження цього поняття стали все більш поширені економічні кризи та зменшення темпів економічного зростання. В своїй праці «Соціальна структура теорії нагромадження: ретроспектива та перспектива» науковець М. Райх (M. Reich) зазначає, що «на зміну тривалого періоду високого зростання з низьким рівнем конфлікту прийшов тривалий період низького зростання з високим рівнем конфлікту» [1, с. 5]. Справді, кінець ХХ - початок ХХІ століття налічує одні з найбільших шоківих впливів на світову економіку: світова фінансова криза 2008 року; початок збройної агресії т. зв. російської федерації на території України в 2014 р., що поставила під загрозу безпеку та стійкість всього Європейського регіону; криза, спричинена пандемією COVID-19 в 2019-2020 рр. та, як наслідок,

зменшення темпів глобалізації. Загалом, всі ці шоківі впливи стали причиною подальшої актуальності дослідження стійкості економіки, спроб імплементування даного поняття до стратегічних політичних рішень та управління стійкістю.

Аналіз еволюції поняття стійкості в економічній науці показав, що більшість авторів використовували дослідження в галузях екології, фізики та інженерії як основоположні. Загалом, еволюцію дослідження даного поняття можемо поділити на 3 етапи: перший етап (2002-2008р.), коли під стійкістю економіки автори мали на увазі повернення економічної системи до власного рівноважного стану; другий етап (2009-2013р.), коли поняття стійкості набуло динамічного характеру та розглядалась не лише здатність до рівноважності, а й подальшого економічного зростання після шоку; третій етап (2013р. – дотепер), під час якого стійкість стала більш актуалізованою та використовується не лише серед науковців, а й для побудови економічної політики та визначення подальших стратегічних цілей міжнародними об'єднаннями/організаціями.

Оскільки в більшості своїй концепція стійкості була сформована екологом К. Холлінгом, чимало авторів використовують його працю «Стійкість і стабільність екологічних систем» для визначення характерних рис стійкої економічної системи та створення індикаторів, які визначали б рівень стійкості такої системи. Зокрема, під час початкового періоду дослідження стійкості економіки, автори зосереджуються на дослідженні регіональної стійкості та стійкості економіки до стихійних лих. Цей період характеризується широким поширенням рівноважності як однієї з основних характеристик стійкості економіки (табл. 1).

Таблиця 1

Етапи дослідження поняття «стійкість економіки»

Етап I	Етап II	Етап III
2002-2008р.	2009-2013р.	2013 – дотепер
Запозичення з галузі екології Автори наголошують на рівноважності поняття Статичний характер поняття	Готовність до шоківих впливів, протистояння їм та економічне зростання Динамічний характер поняття	Стійкість як стратегічний орієнтир

Джерело: сформовано авторами

Зокрема, стійкість економіки визначається як «здатність економічної системи поглинати удари без катастрофічних змін у своїй базовій функціональній організації» [2, с. 225] або ж «здатність системи протистояти ринковим або екологічним шокам, не втрачаючи здатності ефективно розподіляти ресурси або надавати основні послуги» [3, с. 418]. Зазначимо, що на ранньому етапі спостерігається те, що пізніше науковці трактуватимуть як «статичну стійкість» [4], тобто здатність системи повернутись до рівноважного стану та зберігати своє функціонування в такому стані. Можливо, таку думку і можна розцінювати як релевантну для окре-

мого регіону або ж як реакцію на неочікуване стихійне лихо, проте значно актуальнішим є ототожнення стійкості з динамічністю даного поняття.

Стійкість економіки – динамічне поняття, адже скоріше означає властивість системи, аніж стабільність та незмінність. В такому випадку, реакція економічної системи може різнитись: поглиблювати економічні проблеми або ж нівелювати їх. Важко уявити під поняттям стійкості щось, що є постійним, адже будь-яка криза сама визначає рівень стійкості економіки. Оскільки на даному етапі поняття стійкості говорить нам про те, що під стійкістю мається на увазі повернення до стану рівноваги, виникає питання, чи можна вважати макроекономічну рівновагу – основною ціллю функціонування економічної системи та чи взагалі здатна вона на це? Можемо припустити, що більш характерною рисою є спрямованість економіки до економічного зростання, тому вважаємо, що більш релевантним для сучасних реалій буде визначення стійкості економіки як здатності системи не лише протистояти економічним шокам, а й відновлюватись після них, забезпечуючи зростання економічних параметрів.

Для другого етапу еволюції поняття стійкості економіки характерним є виокремлення його динамічних характеристик. Більшість праць опирається на «фізичну» або «інженерну» концепції стійкості. Це зумовлено насамперед тим, що економічні та фізичні системи мають нелінійний динамічний характер і в такому випадку змоделювати реакцію на зовнішні/внутрішні шоки простіше. Стійкість економіки визначається як «здатність економіки відновлюватися від негативного впливу несприятливих зовнішніх шоків або пристосовуватися до них, а також отримувати вигоду від позитивних шоків» [5, с. 5]. Причому автори зосереджують увагу не лише на пристосуванні до нових умов, а й на подальшому розвитку. Так, на думку Р. Пендала «економічна стійкість означає не лише збереження позитивного рівня її економічних показників, а й включає розвиток, який проявляється в економічному зростанні» [6, с. 73].

Подальша еволюція поняття стійкості економіки включає його використання в стратегічній політиці міжнародних організацій та об'єднань. Дослідження показало, що, загалом, найбільшого поширення саме в такому контексті поняття стійкості зазнало в результаті кризи, спричиненої COVID-19. Наприклад, можемо помітити зміну в стратегічних рішеннях Європейського Союзу. Відповідно до Звіту про стратегічне бачення (2020р.) [7] стійкість виступає новим орієнтиром для розробки політики ЄС. Стійкість визначається як здатність долати економічні потрясіння та досягати довгострокові структурні зміни у справедливий та інклюзивний спосіб.

Зазначимо також і характерну для постковідного відновлення рису політичних орієнтирів: якщо раніше мова здебільшого йшла про соціально-економічну, геополітичну або ж «зелену» стійкість, результатом COVID-19 стало використання поняття «цифрова стійкість». Зокрема, під цим поняттям розуміється «забезпечення того, щоб те, як ми живемо, працюємо, навчаємося, взаємодіємо і мислимо в цифрову епоху,

зберігало і зміцнювало людську гідність, свободу, рівність, безпеку, демократію та інші європейські основоположні права і цінності» [7].

Про важливість посилення стійкості економіки наголошує також і СОТ [8]. Вважається, що більш відкрите, інклюзивне та передбачуване торгівельне середовище між країнами дозволить посилити економічну стійкість та зробить геоекономічну ситуацію більш готовою до подальших криз. Стійкість економіки згадується як здатність системи, включаючи домогосподарства, фірми та уряди, запобігати шокам, готуватися до них, справлятися з ними та відновлюватися після них. Окрім цього, наголошується важливість розвитку цифровізації та автоматизації економічних процесів. Автори вважають, що це допоможе та підтримає процес, який ототожнюють з шумпетерівським поняттям «творчої руйнації»: розвиток цифровізації дозволить переорієнтувати старі структури, що сприятиме полегшенню у протистоянні кризам.

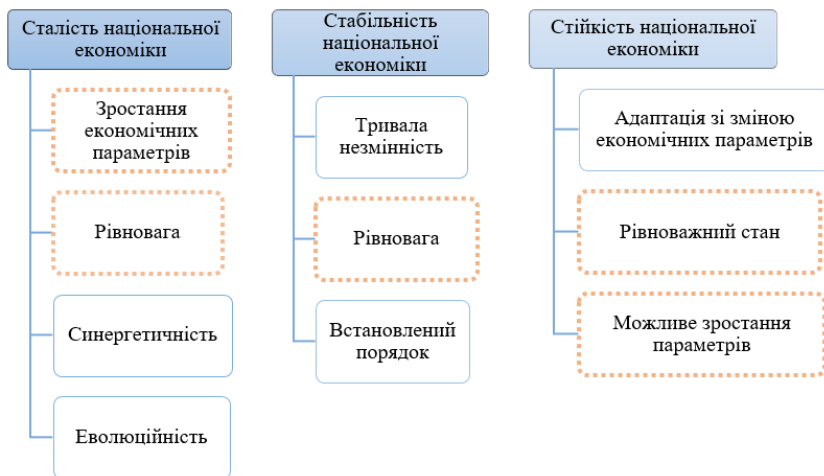
Серед вітчизняних науковців поширеною є думка прийнятності розгляду стійкості економіки в контексті концепції сталості або ж стабільності. Проте, стабільність, сталість та стійкість – взаємопов'язані поняття і дійсно мають деякі спільні риси, проте вони не є взаємозамінними.

Для розуміння різниці між цими поняттями, спершу розглянемо поняття сталості та концепцію сталого розвитку зокрема. Науковці зазначають, що характерними рисами сталої системи є: активність (спрямована на зміну існуючих параметрів системи); еволюційність (характер ініційованих змін поступовий); синергетичність (передбачає взаємодію та взаємозамінність економічних інститутів, передбачає наявність компенсаційних механізмів розвитку); збалансованість (високий рівень взаємодії із зовнішнім середовищем) [9, с. 35].

Стабільність асоціюється з порядком, незмінністю, рівновагою, стійким функціонуванням тощо [10, с. 95]. Відповідно, економічна стабільність – це сталий стан або стан рівноваги всіх елементів економічної системи впродовж певного періоду часу [11, с. 16]. В свою чергу, стабільність та її рівноважність є ознаками сталого розвитку (тому виходить, що стабільність може існувати паралельно зі сталістю економічної системи).

Різниця між цими двома поняттями та стійкістю економіки полягає в тому, що стійкість, хоч і спрямована на збалансованість системи та в певний період часу стійкі системи здатні повернути свої елементи до рівноважного стану, проте весь цей процес спрямований на подальший розвиток параметрів системи (рис. 1).

Можемо зробити висновок, що сталість - стан економічної системи, коли її параметри знаходяться на рівні, що є раціонально прийнятним для навколишнього середовища та подальшого соціально-економічного розвитку. Це той випадок, коли в певний момент рекомендується призупинити зростання економічних параметрів та тримати їх в рівноважному стані. Тобто, перебуваючи в процесі сталого розвитку, економічна система може демонструвати стабільність (рівноважний стан власних параметрів). З іншого боку, стійкість економіки передбачає не лише досягнення її рівноважного стану, а й подальший розвиток власних параметрів.

Рис. 1. Відмінні та спільні риси понять «сталість», «стабільність» та «стійкість» національної економіки

Джерело: сформовано авторами

Оскільки здатності економіки до стійкості передують економічні збурення (шоки), доцільно розглянути їх характерні риси. Економічні збурення можна розглядати як різку раптову зміну в функціонуванні економічної системи, що виводить її параметри зі стану рівноваги. Після збурення система під дією зворотних зв'язків (гомеостазу – здатності системи відновлювати свій стан) може відновити попередній стан, або перехідний процес змушує її переходити в новий гомеостатичний (рівноважний) стан [12, с. 10].

Економічним шокам характерні такі ознаки: 1) надзвичайний подразник, проявом якого в економічній сфері є раптова зміна умов господарювання, що викликає стрибки в динаміці одного чи декількох економічних показників; 2) він має викликати дестабілізацію розвитку певного економічного об'єкта (підприємства, ринку, окремого регіону або сектора економіки чи економічної системи в цілому) [13, с. 45]. Класифікація економічних збурень є доволі широкою, проте найчастіше науковці згадують про зовнішні та внутрішні шоки; очікувані та неочікувані; тимчасові, середньострокові та тривалі. Окрім цього, виділяють також статичні та динамічні шоки (ті, які з часом нарощують силу свого впливу на економічні системи).

З усіх вищезгаданих та проаналізованих понять можемо зробити висновок, що стійкість є властивістю економічної системи, яка проявляється у випадку зовнішніх/внутрішніх збурень. Не можна говорити про постійну або абсолютну стійкість економіки, оскільки безпосередній рівень стійкості залежить від величини та характеру збурення, яке переживає економіка (можемо припустити також, що ідеальної стійкості досягти неможливо, проте деякі з економічних параметрів можуть бути

більш стійкими, ніж інші). Можна виділити такі ознаки стійкості національної економіки, як: здатність передбачити можливі економічні шоки та підготуватись до їх впливу; здатність зреагувати на економічні шоки без значних втрат в величині економічних параметрів; здатність пристосуватись до шоківих впливів, адаптувавшись до них та повернувшись у рівноважний стан; здатність відновити дошоківі економічні параметри та досягти розвитку в майбутньому.

В подальшому під поняттям «стійкість національної економіки» будемо розуміти здатність національної економіки до протистояння, адаптування та відновлення після зовнішніх та внутрішніх потрясінь, збурень або несприятливих умов, зберігаючи при цьому стабільність та підтримуючи довгострокове зростання власних параметрів. Варто виділити також поняття «порогу стійкості», тобто, певний рівень, досягнувши якого економіка вважається стійкою. Під порогом стійкості розуміють «критичні значення параметрів функціонування системи, коли вона переходить у стан тимчасової нерівноваги» [12, с. 12]

В свою чергу, можемо назвати економікою нестійкою у випадку, якщо економічна система характеризується високим рівнем неспроможності втримати рівноважність параметрів і виявляє схильність до великих коливань, невизначеності та швидкого охоплення негативним впливом економічних шоків. Ознаками такої системи є: незбалансованість елементів, консервація структури економіки, вичерпання потенціалу розвитку, ослаблення зв'язків між елементами та дезінтеграція елементів системи [14, с. 27].

2.5.2. Методологічні підходи до оцінки стійкості економіки

Природа та характерні особливості шоківих впливів сьогодення актуалізують проблематику дослідження стійкості економіки. Здатність економічних систем протидіяти шоківим впливам, зберігати рівновагу та відновлюватись в майбутньому наразі виступають ключовими факторами в забезпеченні їх довготривалого ефективного функціонування. Проте, в такому випадку постає важливим питання можливості оцінки стійкості тієї чи іншої національної економіки. Ефективна методика оцінки стійкості економіки є вирішальною в таких аспектах, як: розуміння потенційних ризиків, виявлення вразливих місць в економічній системі, побудова стратегічних рішень, що сприятимуть подальшому економічному розвитку.

Під методологією оцінки стійкості економіки варто розуміти систему певних методів, закономірностей, законів і принципів дослідження [15, с. 26]. Оскільки методологія основною мірою базується на методах, відповідно, метод - це сукупність способів, прийомів, операцій практичного і теоретичного характеру з вивчення економічних процесів [16, с. 45]. Практичною реалізацією методу є методика - сукупність певних технічних прийомів, засобів та способів, що використовуються в наперед визначеній послідовності для досягнення поставленої мети [17, с. 21].

На сьогодні не існує єдиної узгодженої системи оцінки стійкості економіки, це можна пояснити складністю не лише точного теоретичного

обґрунтування, а й практичної реалізації даного процесу. З урахуванням всіх теоретичних аспектів дослідження концепції стійкості економіки можемо виділити визначальні фактори, що впливають на складність її оцінки.

Оскільки стійкість економіки – динамічне поняття, відповідно, оцінка стійкості повинна включати всі часові проміжки, впродовж яких економічна система проявляє (або ж теоретично повинна проявляти) свою здатність до стійкості. Як вже було зазначено, систему можна вважати стійкою, якщо вона має хоча б одну з наступних трьох властивостей: поглинання, відновлення та адаптація [18, с. 19]. Складнощі оцінки стійкості пов'язані з тим, що кожна з перелічених властивостей має власні часові проміжки, які здебільшого залежать від виду шокowego впливу, його величини, наявності та стану поточних ресурсів економічної системи. Загалом, вважається, що процес поглинання має короткостроковий характер, оскільки поглинання означає повернення до дошккового рівня продуктивності [19, с. 8], [18, с. 21], а відновлення та адаптація відбуваються впродовж середньо- та довгострокового проміжку часу (у випадку, якщо шок не може бути поглинутий економічною системою внаслідок його тривалості та/або інтенсивності) [20, с. 11-12], [18, с. 21]. Проте якщо процес поглинання та відновлення простежуються статистично та є помітними, адаптація – скоріше більш суб'єктивна властивість, оцінка якої потребує врахування багатьох контекстуальних факторів.

Складність оцінки стійкості економіки також тісно пов'язана з багатоконпонентністю самого поняття та його взаємозв'язком з чисельними параметрами економічної системи. Очевидно, що система вважатиметься стійкою, якщо не спостерігатиметься зменшення її параметрів, проте безпосередньо під час оцінки важко врахувати всі наявні параметри та проаналізувати їх стан. Важливим фактором є також нелінійний характер економічної системи: взаємозв'язок економічних процесів призводить до посилення або ж послаблення ефекту від шокowego впливу впродовж певного проміжку часу, до того ж часто такий ефект є неочікуваним та прорахувати його важко. Разом з тим, на складність оцінки стійкості впливають і порогові ефекти, коли система залишається стійкою до певного моменту, але зазнає значного погіршення власних параметрів за межами цього порогу.

З метою систематизації підходів, які використовуються для оцінки рівня стійкості економіки, можемо згрупувати їх відповідно до характеру оцінки: якісні, кількісні та змішані.

Якісні підходи до оцінки стійкості включають в себе анкетування, опитування, інтерв'ю з основними суб'єктами економічної діяльності, проведення аналітичного аналізу політики забезпечення стійкості [20]. Такі дослідження зазвичай мають описовий характер та використовуються з метою вивчення вже існуючого досвіду та побудови подальших стратегічних рішень. Незважаючи на те, що даний підхід дає можливість врахувати не лише загальні фактори, а й контекстні, значними його недоліками є суб'єктивність, складність інтерпретації та узагальнення

отриманих результатів, обмеженість у аргументації кількісними показниками. Зазначимо також, що в результаті значної суб'єктивізації даний підхід практично не використовується відокремлено від кількісного підходу, хіба що на проміжних стадіях досліджень (табл. 2).

Таблиця 2

Підходи та методи оцінки стійкості економіки

Якісний	Кількісний	Змішаний
інтерв'ю; опитування; анкетування; case study; аналітика політичних рішень.	комплексні індекси; динамічне моделювання; причинно-наслідкове структурне моделювання.	методи якісного та кількісного підходів

Джерело: систематизовано на основі [20], [21]

Кількісний підхід передбачає використання числових даних та статистичних показників з метою визначення здатності економіки протистояти, адаптуватись та відновлюватись внаслідок шоків впливів. Цей підхід характеризується об'єктивними та більш точними вимірюванням, використання великої кількості статистичної інформації дозволяє масштабувати процес оцінювання таким чином, щоб він охоплював різні часові проміжки та просторові масштаби.

В залежності від обраної методики в рамках кількісного підходу можуть використовуватись [21]: комплексні індекси стійкості, побудовані на одиничних, зведених та порівняльних показниках; динамічне моделювання, що оцінює еволюцію економічних систем та тривалість їх реакцій на шоків впливи; причинно-наслідкове структурне моделювання, що оцінює контрфактичні сценарії за відсутності шоку.

Змішаний підхід включає методи як якісного, так і кількісного підходу, що дозволяє здійснити комплексну та більш детальну оцінку. Проте до недоліків можемо віднести складність та ресурсомісткість даного підходу. Зазвичай для його ефективного використання потрібне правильне інтегрування статистичних даних та відсутність суб'єктивізму під час узагальнення результатів.

За сферою застосування вже існуючих методик можемо виділити такі рівні, як: національний, регіональний та глобальний (табл. 3).

Наразі найбільш поширеними недоліками існуючих методик є: відсутність ранжування індикаторів в залежності від ступеня їх важливості (існують й методики, які мають нерівномірний розподіл індикаторів, що впливає на об'єктивність оцінки); результати важко інтерпретувати; більшість методик не включає потенційні ризики як майбутню загрозу стійкості; можна помітити, що цифрову складову мають лише ті методики, що розроблені в останні 2-3 роки, це робить попередні методики більш застарілими; цифрова складова якщо й наявна, її частка замала.

Як бачимо, формування ефективної та результативної методики оцінки стійкості економіки – складний процес, що потребує виваженого

та трудомісткого підходу. Загалом, це пов'язано зі складністю концепції поняття стійкості як такої, теоретична основа містить значну кількість елементів та змінних, які варто врахувати на практиці, проте практична реалізація можлива не завжди. Проте, помітною є позитивна тенденція останніх років, коли розроблені методики стають більш багатокомпонентними та релевантними для сучасних умов розвитку економіки.

Таблиця 3

Методики оцінки стійкості економіки за сферою застосування

Національний	Регіональний	Глобальний
Методика прогнозування стійкості до зовнішніх шоків (НІСД, 2014р.) Методика розрахунку рівня економічної безпеки України (Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2013р.)	Оцінювання рівня стійкості для країн-членів ОЕСР (ОЕСР, 1989р.) Інформаційні панелі ЄС (Європейська Комісія, 2020р.) Індекс економічної стійкості (ZOE Institute, 2023р.)	Показник Комісії зі сталого розвитку (ООН, 1995р.) Оцінка стійкості фінансових систем (МВФ, 2007р.) Індекс стійкості до надзвичайних ситуацій (Світовий банк, 2014р.) Модель вимірювання економічної стійкості з використанням контрфактів (Інноваційна лабораторія з ринків, ризиків та стійкості «Feed the Future», 2023р.)

Джерело: сформовано на основі [22], [23], [24], [25], [26], [27], [5], [29]

Висновки

Можемо зробити висновок, що стійкість економіки – її здатність до протистояння, поглинання, адаптації та відновлення після шоків впливів. Концепція стійкості економіки має такі характерні риси, як: динамічність, поведінковість, гнучкість, стратегічність. Стійкість економіки не може бути абсолютною, оскільки різняться в залежності від виду шоку, його інтенсивності, періоду впливу та цілісності функціонування економічної системи під час цього впливу. Динамічність та багатокомпонентність стійкості, її індивідуальний характер для кожної окремої економічної системи, наявність порогових ефектів та нелінійний характер економічних систем ускладнюють побудову методики для оцінки стійкості. Незважаючи на те, що підходів до оцінки стійкості та методик наразі існує чимало, важко виділити одну, яка охоплює всі особливості концепції та повноцінно ефективно вимірює стійкість.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Reich, M. (1997). Social structure of accumulation theory: retrospect and prospect. *Review of Radical Political Economics*, 29(3), 1-10.
2. Reggiani, A., De Graaff, T., & Nijkamp, P. (2002). Resilience: An Evolutionary Approach to Spatial Economic Systems. *Networks and Spatial Economics*, 2, 211–229.
3. Perrings, C. (2006). Resilience and Sustainable Development. *Environment and Development Economics*, 11(4), 417–427.

4. Rose, A., & Krausmann, E. (2013). An economic framework for the development of a resilience index for business recovery. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 5, 73-83.
5. Briguglio, L., Cordina, G., Farrugia, N., & Vella, S. (2009). Economic Vulnerability and Resilience: Concepts and Measurements. *Oxford Development Studies*, 37, 229-247.
6. Pendall, R., Foster, K., & Cowell, M. (2009). Resilience and regions: Building understanding of the metaphor. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 71-84.
7. European Commission. (2020, 9 September). EU 2020 Strategic Foresight Report. Retrieved from https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/strategic-planning/strategic-foresight/2020-strategic-foresight-report_en
8. World Trade Organization. (2021). The World Trade Report 2021. Retrieved from https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/wtr21_e.htm
9. Trofymova, V. (2010). Kontsepsiya staloho rozvytku yak osnova postindustrialnykh modeli rozvytku [The concept of sustainable development as the basis for post-industrial development models]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, (8), 33-37 [in Ukrainian].
10. Yachmenova, V. (2012). Ekonomichna stabilnist: sutnist ta formy viiavu [Economic Stability: Essence and Manifestations]. *Ekonomika, menedzhment, pidpriemnytstvo*, 24(2), 94-99 [in Ukrainian].
11. Vysotska, I. (2013). Poniattia ta sutnist katehorii «sotsialno-ekonomichna stiikist natsionalnoi ekonomiky» [Concept and Essence of the Category «Social-Economic Stability of the National Economy»]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav: seriia ekonomichna*, 1, 13-20 [in Ukrainian].
12. Manoylenko, O., & Syrom'iatsnykova, O. (2015). Teoretychni aspekty vyznachennia stiikosti sotsialno-ekonomichnykh system [Theoretical Aspects of Determining the Stability of Socio-Economic Systems]. *Biznes Inform*, 12, 8-14 [in Ukrainian].
13. Shynkorenko, T. (2010). Makroekonomichni shoky: teoretychni ta empirichni aspekty [Macroeconomic Shocks: Theoretical and Empirical Aspects]. *Ekonomika i Prohnozuvannia*, 2, 44-60 [in Ukrainian].
14. Bobryshev, Ye. (2017). Zabezpechennia innovatsiinoi stiikosti natsionalnoi ekonomiky: dys. na zdobuttia kand.ekon.nauk [Ensuring Innovative Stability of the National Economy: PhD Thesis]. Chernihiv [in Ukrainian].
15. Lebedeva, L. (2009). Metodolohiia ekonomichnoi nauky yak skladova zahalnonaukovoii metodolohii piznannia [Methodology of Economic Science as a Component of General Scientific Methodology of Cognition]. *Formuvannia rynkovoii ekonomiky: zbirnyk naukovykh prats*, 22, 24-31. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
16. Palamarchuk, T. (2016). Ekonomichniyi analiz ta metodolohiia yoho provedennia [Economic Analysis and Methodology of its Conducting]. *Visnyk ZhNAEU*, 2(57), 43-53 [in Ukrainian].
17. Ekonomichniyi analiz [Economic analysis] (2010). Kyiv: Tsentri uchbovoi literatury [in Ukrainian].
18. Hafele, J., Barth, J., Le Lannou, L.-A., Bertram, L., Tripathi, R., Kaufmann, R., & Engel, M. (2022). A framework for economic resilience: guiding economic policy through a social-ecological transition. ZOE Institute for Future-fit Economies: Cologne.
19. Manca, A. R., Benczur, P., & Giovannini, E. (2017). Building a Scientific Narrative Towards a More Resilient EU Society. Part 1: a Conceptual Framework. European Commission, Joint Research Centre, Brussels.

20. Linkov, I., & Trump, B. (2019). *The Science and Practice of Resilience*. Springer Cham.
21. Martin, R., & Sunley, P. (2014). On the notion of regional economic resilience: conceptualization and explanation. *Journal of Economic Geography*, 1-42.
22. Tyshchuk, T., Pokryshka, D., Makhorytkh, D., & Ivanov, O. (2013). Prohnozuvannia zovnishnoi stiikosti ekonomiky Ukrainy. Analitychna dopovid [Forecasting the External Stability of the Ukrainian Economy. Analytical Report]. Ed. by Zhalil, Ya. A. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
23. Pro zatverdzhennia Metodyky rozrakhunku intehr-alnykh rehionalnykh indeksiv ekonomichnoho rozvytku. Ministerstvo ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy. Nakaz № 114 vid 15.04.2003 [On approval of the Methodology for Calculating Integral Regional Indices of Economic Development. Ministry of economic development and trade of Ukraine. Order No. 114 dated 04.15.2003]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text> [in Ukrainian].
24. Hermansen, M., & Röhn, O. (2015). Economic resilience: The usefulness of early warning indicators in OECD countries. OECD Economics Department Working Papers, No. 1250. OECD Publishing, Paris.
25. Resilience Dashboards. (n.d.). Retrieved from https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/strategic-planning/strategic-foresight/2020-strategic-foresight-report/resilience-dashboards_en
26. Hafele, J., Bertram, L., Demitry, N., Le Lannou, L-A., Korinek, L., & Barth, J. (2023). The Economic Resilience Index: assessing the ability of EU economies to thrive in times of change. ZOE Institute for Future-fit Economies: Cologne.
27. FM Global. (2024). Resilience Index - Methodology. Retrieved from <https://fmglobalpublic.hartehanks.com/AssetDisplay?acc=11FM&itemCode=W00234>
28. Hallegatte, S. (2014). Economic resilience: definition and measurement. Policy Research Working Paper Series. The World Bank.
29. Evidence Insight: A Measure of Economic Resilience Using Counterfactuals. (n.d.). Retrieved from <https://basis.ucdavis.edu/publication/evidence-insight-measure-economic-resilience-using-counterfactuals>
30. Foster, K. A. (2006). A case study approach to understanding regional resilience. Berkeley: Institute of Urban and Regional Development. Retrieved from <https://www.econstor.eu/obitstream/10419/59413/1/592535347.pdf>
31. Swanstrom, T. (2008). *Regional Resilience: A Critical Examination of the Ecological Framework*. UC Berkeley: Institute of Urban and Regional Development. Retrieved from <https://escholarship.org/uc/item/9g27m5zg>
32. Cutter, S., et al. (2008). A Place-Based Model for Understanding Community Resilience to Natural Disasters. *Global Environmental Change*, 18(4), 598–606.

Halyna Haman

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Economic
Theory, Accounting and Taxation,
Kyiv National University of Construction and Architecture,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0003-0224-4204

CHAPTER 2.6. REALITIES OF YOUTH MIGRATION IN THE LABOUR MARKET

Youth is a driving force in any society, yet despite efforts and investments in their education, we faced the problem of their migration from Ukraine to other countries, particularly to Germany, Poland, and other EU countries. Youth migration has both positive and negative consequences. On the one hand, youth contributes to the development of other countries' economies, creates competition in the immigrant labour market, reducing wages and motivating employers to offer contracts on less demanding terms. However, it also facilitates the acquisition of new knowledge and skills, compensating for the shortage of labour and improving the demographic situation. On the other hand, for the migrant country, new opportunities arise in the study of new technologies and innovations, which can be subsequently adapted to the domestic market upon return, as well as remittances to the homeland. Nevertheless, this outflow leads to a demographic crisis and labour market shortages. The war significantly influences the demand and supply in the labour market, the emergence of new professions in various economic sectors, and a decrease in the burden on «male» professions due to mobilization. In addition to gender changes in the labour market, the worsening demographic situation has a significant impact. Special attention should be paid to the employment of young veterans in the labour market through the development of new programs in post-war reconstruction in Ukraine. It is expedient to consider the change in the overall labour market landscape of EU countries, where, according to the materials of the World Economic Forum, the most demanded skills now include innovation, leadership, social impact, resilience, stress tolerance, and flexibility.

Гаман Г. В.

Кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економічної теорії, обліку та оподаткування,
Київський національний університет будівництва і архітектури,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-0224-4204

РОЗДІЛ 2.6. РЕАЛІЇ МОЛОДІЖНОЇ МІГРАЦІЇ НА РИНКУ ПРАЦІ

Молодь є рушійною силою будь-якого суспільства, проте вкладаючи зусилля і кошти в їх освіту, ми зіштовхнулись з проблемою їх міграції з України в інші країни, зокрема найбільше до Німеччини та інших країн ЄС. Міграція молоді має як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, молодь сприяє розвитку економік інших країн, створює конкуренцію на ринку праці емігрантів, знижуючи зарплату і стимулюючи роботодавців на укладання трудового договору на менш вибагливих умовах, проте в той же час це сприяє їх отриманню нових знань та навиків, компенсуючи нестачу робочої сили, сприяючи покращенню демографічної ситуації. З іншого боку для країни мігранта з'являються нові можливості у вивченні нових технологій та інновацій, який потім можна адаптувати на вітчизняному ринку за умов повернення додому, грошові перекази на батьківщину, проте відтік породжує демографічну кризу, дефіцит робочої сили на ринку праці. Війна значно вплинула на попит та пропозицію на ринку праці, появи нових професій за видами економічної діяльності, зниження навантаження на «чоловічі» професії через мобілізацію. Окрім гендерних змін на ринку праці, значний вплив має погіршення демографічної ситуації. Особливої уваги заслуговує працевлаштування молодих ветеранів на ринку праці за рахунок розробки нових програм у повоєнній відбудові України. Доцільно враховувати зміну загальної картини ринку праці країн ЄС, де до найбільш запитуваних навиків за матеріалами Всесвітнього економічного форуму додалися навик інноваційності, лідерства та соціального впливу, витривалість, стресостійкість та гнучкість.

Вступ

Важливим фактором негативного впливу на ринок праці України стали економічна і міграційна кризи. За підсумками 2022 р. ВВП країни скоротився більше ніж на 30%, значно знецінилася національна валюта, зросли ціни й істотно впав рівень доходів населення. Разом із цим, у результаті повномасштабної агресії РФ проти України, що спричинила загрози особистій безпеці населення, відбувся масовий виїзд людей за кордон. Протягом 2022 р. з України виїхало майже 8 млн осіб, а майже 5 млн стали внутрішньо переміщеними особами. Не менш вагомим чинником, що вплинув на ринок праці й зайнятість, стало введення воєнного стану й мобілізації. Зокрема мобілізація суттєво вплинула на переорієнтацію ринку праці обсяги найму працівників, призвів до змін обороту кадрів, зумовив особливості попиту й пропозиції, а також посилив дефіцит кадрів на ринку праці.

Актуальним і водночас серйозним викликом є значний відтік молоді за кордон. Якщо розглядати рух населення в глобалізованому світі винятково у світлі працевлаштування за кордоном, то доречно дотримуватися класифікації населення за віком, яка пропонує відносити до «молодого» віку все працездатне населення (залежно від країни – 14–65 років). За законодавством України, «молоді громадяни – громадяни України віком від 14 до 35 років». За статистичною методологією ЄС, до молоді належать особи у віці 15–29 років. Світовий банк аналізує групу «молодь» у складі осіб віком від 15 до 24 років, так само, як і ООН (ЮНІСЕФ). Водночас ВООЗ пропонує вважати «молодими» людей до 44 років. Молодого мігранта характеризують порівняно з мігрантами більш зрілого віку такі риси, як кращий стан здоров'я (відповідно, і вища продуктивність праці), вища адаптивність до нового середовища і схильність інтегруватися в приймаюче суспільство (вивчати мову, історію, приймати релігійні погляди та традиції). Якщо ж йдеться про міграцію з причин навчання або пошуку високооплачуваної відповідно до високої кваліфікації роботи – то і високий рівень освіченості, сучасні демократичні переконання та прогресивні політичні погляди, ініціативність у розбудові приймаючої країни [1, с.9].

Чимало аспектів міжнародної міграції розглянуто у працях вітчизняних та зарубіжних учених [1-15], проте питання міграції молоді з урахуванням новітніх викликів війни, які мали значний вплив на соціально-економічні умови розвитку нації, недостатньо розкриті на сьогодні.

2.6.1. Молодіжний ринок праці

Достатньо вразливим на ринку праці залишається населення віком 18–35 років, або молодіжний ринок праці. Цей сегмент має свої особливості, такі як високий рівень безробіття серед молоді, низькі зарплати, нестабільність робочих місць тощо. Молодіжний ринок праці підпадає під вплив різних факторів, таких як економічна ситуація, рівень освіти, політика зайнятості та інші соціальні чинники. Серед ключових проблем пов'язаних із працевлаштуванням молоді слід відзначити: по-перше,

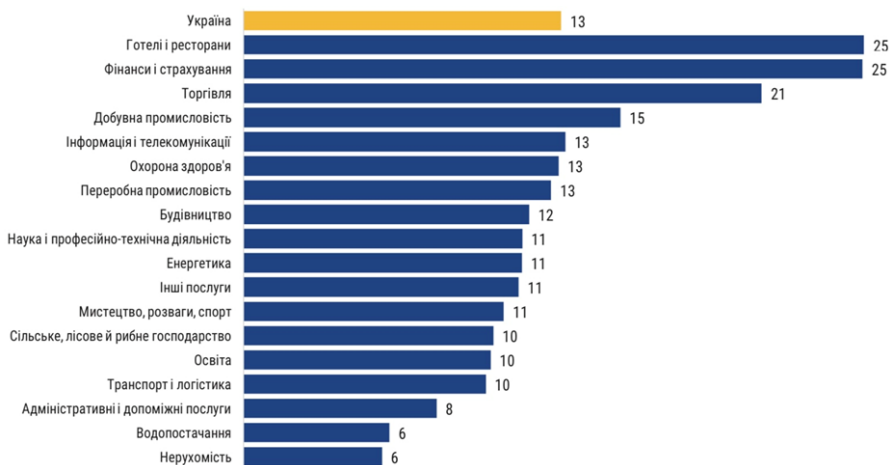
значний дисбаланс між попитом і пропозицією робочої сили за окремими професіями, особливо в умовах сучасної кризи, зокрема, продовження випуску навчальними закладами спеціалістів, на яких відсутній або недостатній попит на ринку праці; по-друге, жорстка конкуренція на ринку в умовах обмеженої кількості високооплачуваних вакансій; по-третє, відсутність дієвого механізму державного замовлення спеціалістів та регулювання набору абітурієнтів у вищі навчальні заклади. Ще за радянських часів працюючий студент був досить поширеним явищем у суспільстві. Сьогодні характеризується лише поглибленням даного явища на ринку праці, де за не офіційними даними працюють або підробляють більше половини студентів старших курсів. До речі, більшість з них є студентами денної форми навчання. Причини такого явища очевидні, зокрема неспроможність оплатити навчання (для студентів-контрактників), бажання отримати досвід роботи (враховуючи, що більшість роботодавців шукають працівників з досвідом роботи), відсутність зацікавленості у процесі навчання ВНЗ, бажання швидше стати дорослими. Серед позитивних моментів такого працевлаштування можемо зазначити можливість попрактикуватись на підприємствах, організаціях та отримати той так необхідний для майбутнього роботодавця досвід і можливість професійного зростання. Проте часто робота забирає час від навчання, студент відчуває перевтому та починає не встигати виконувати завдання у ВНЗ. Зазначимо, що за останні роки змінилась і філософія викладачів щодо працюючих студентів. Більшість починають з непорозумінням ставитись до них і розуміють, що знайти роботу фактично нереально після закінчення ВНЗ без хоча б мінімального досвіду роботи [2, с. 165].

Кількість дітей шкільного віку, які перебувають за кордоном, оцінити доволі складно: оцінки різняться у межах 1–1,5 млн дітей. За даними Європейського Союзу, станом на 4 жовтня 2022 р. до шкільних систем країн ЄС було інтегровано 517123 українських дітей. Водночас за даними опитування освітнього омбудсмена України, проведеного у серпні 2022 р., майже 40,4% опитаних батьків відзначили, що дитина навчалася одночасно у двох закладах: очно в закордонному й дистанційно в українському, 34,9% – дистанційно в українському, 11% – в закордонному. Майже 39,6% опитаних батьків планують повернутися в Україну після завершення війни, майже 38% респондентів дотепер не визначилися з часом повернення. Загалом значний міграційний відтік жінок з дітьми може стати серйозним викликом для поповнення пропозиції робочої сили в перспективі. Значним також є відтік студентської молоді за кордон. Інформація стосовно кількості студентів, які навчаються за кордоном, достатньо обмежена. За даними Українського центру оцінювання якості освіти, у 2022 р. кількість абітурієнтів зменшилася на 40%, порівняно з попереднім роком, і становила 229 тис. осіб (порівняно з 390 тис. осіб у 2021 р.). Серед тих, хто зареєструвався для складання національного мультипредметного тесту у 2022 р., 201089 осіб хотіли скласти тест в Україні, а 27944 – у 23 країнах Європи. Водночас слід

враховувати, що зарубіжні країни зацікавлені в залученні кваліфікованої робочої сили. Саме тому загострюються ризики неповернення студентської молоді після закінчення навчання за кордоном [3, с.23].

Поруч з молодіжним ринком праці, ще одним вразливим сегментом на ринку праці є люди старше 60 років. Відповідно до результатів дослідження «Психологічні маркери війни», попри 35% опитаних, які мали роботу до повномасштабного вторгнення РФ, досі не працюють. Найбільше їх серед наймолодших і найстарших опитаних (38%), жінок (40%), жителів сходу (53%) та півдня (41%) країни [4]. За даними Пенсійного фонду України, протягом 2022 р. частка працюючих молодих людей несуттєво, але збільшилась з 31,2 до 31,6%. Натомість істотно збільшилась частка працюючих осіб віком понад 60 років (з 4,2 до 8,9%). Одночасно на 6% скоротилась частка зайнятих основної вікової категорії 36–60 років (з 64,6 до 59,5%). Очевидно, скорочення зайнятості в основній віковій групі працездатності компенсується залученням працівників старших вікових груп і молоді.

Згідно з результатами опитування діючих підприємств (станом на лютий 2023 р.) в цілому по Україні, частка молоді до 25 років становила 13%. При цьому найбільша частка молоді була зафіксована на великих підприємствах, де вона становила 14%. На середніх підприємствах частка молоді становила 9%, а на малих та мікропідприємствах – по 7%. Найбільша частка осіб до 25 років працює на підприємствах Сумської, Волинської і Запорізької областей, а також міста Києва, і становить понад 15%. Найменша частка – працює на підприємствах Миколаївської, Черкаської, Кіровоградської та Чернівецької областей. Найбільша частка зайнятої молоді віком до 25 років відзначалася в секторах готельно-ресторанного бізнесу та фінансів, де вона становить 25% (рис.1).

Рис. 1. Частка молоді віком до 25 років на підприємствах за видом економічної діяльності, %

Джерело: [3, с.149]

Варто відзначити збереження великої частки молоді на підприємствах секторів торгівлі й добувної промисловості. Незначна частка молоді до 25 років працює на підприємствах секторів нерухомості (6%), водопостачання (6%), транспорту, освіти та сільського господарства – по 10%.

В цілому на ринку праці найважче роботодавцям наймати людей в прифронтових та західних регіонах. Складна ситуація з відгуками кандидатів у Херсонській, Закарпатській, Чернівецькій, Черкаській, Миколаївській і Чернігівській областях. Якщо у прифронтових областях ситуація з «кадровим голодом» пояснюється фактором небезпеки, то в інших регіонах кількість пропозицій роботи перевищує «попит» через велику кількість релокованих підприємств, працівників для яких просто не вистачає. До прикладу, у Закарпатській області у лютому 2024 пропонувалося більше вакансій ніж до початку повномасштабного вторгнення (ринок праці відновився на 164%) [5].

Важливе місце на ринку праці належатиме молодим ветеранам, які повернуться після нашої перемоги до звичайного життя. До 24 лютого ми мали близько 500 тис. осіб, які є безпосередньо учасниками Антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил. Якщо ми сюди ще додаємо членів сімей загиблих Героїв, зокрема Героїв небесної сотні, постраждалих учасників Революції гідності, а також всі інші категорії, такі як учасники Другої світової війни або прирівняні до них особи і всі, хто брав участь у миротворчих місіях, то це приблизно 1,2 млн осіб. Кількість громадян, на яких спрямована підтримка Міністерства ветеранів, після війни може збільшитись у чотири рази, з 1,2 млн до 5 млн осіб [6]. Важливим буде проведення перекваліфікації або підвищення кваліфікації військових, гранти або пільгове кредитування під створення власної справи, щоб сприяти залученню до сучасного ринку праці у повоєнній відбудові України.

2.6.2. Вакансії на ринку праці

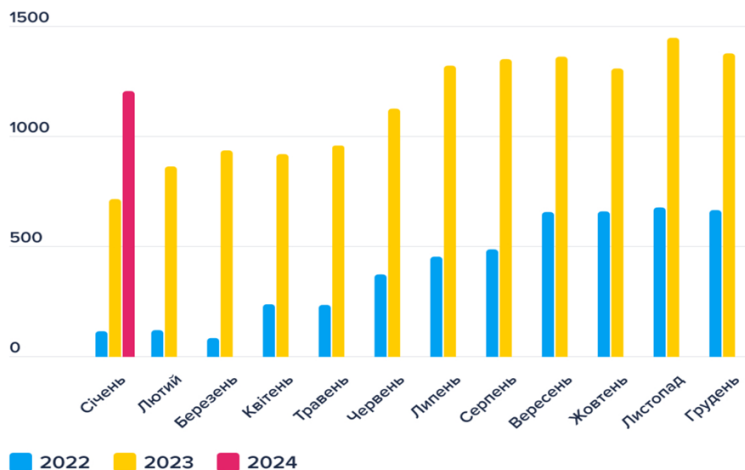
За час повномасштабного вторгнення рф, ринок праці за кількістю вакансій відновився на 93%, свідчать результати дослідження Work. ua. Також за 2 роки побільшало роботи у громадському секторі (рис. 2) - а саме у галузі «Неприбуткові, благодійні та громадські організації», вакансій тут стало більше у 10 разів [7]. Аналітика показує, що кількість вакансій для ветеранів збільшилася у 3 рази. Водночас такі пропозиції роботи поки що складають 7% від ринку праці.

Також від січня 2022 року вдвічі збільшилася кількість вакансій для пенсіонерів (близько 4% від ринку праці). Для людей з інвалідністю кількість пропозицій роботи зросла на 22%, для студентів - лише на 1%.

Зміни в житті країни позначилися і на ринку праці. Так на сайті пошуку роботи Work.ua з'явилися професії, яких раніше не було на сайті. Передусім це спеціалісти Сил оборони: бойовий медик, гранатометник, мінометник, пілот дрона тощо.

13 лютого 2024 року Український ветеранський фонд презентував дослідження «Актуальні потреби та бачення можливостей для кар'єрного

і професійного зростання ветеранів в Україні». Для цього фахівці фонду опитали у січня 2024 року 1043 респондентів - ветеранів і ветеранок та чинних військовослужбовців і військовослужбовиць.

Рис. 2. Динаміка вакансій у громадському секторі з січня 2022 року до січня 2024 року

Джерело: [8]

Опитування показало, що рівень безробіття серед українських ветеранів зріс до 30,95%. Тобто рівень непрацевлаштованих серед захисників за рік збільшився майже на 3% - у 2023 році 28% ветеранів заявляли, що не мають роботи.

Ветерани намагаються знайти своє місце в різних сферах зайнятості, серед яких переважають:

- власна справа (8,31%);
- держслужба (7,45%);
- сфера послуг (5,44%);
- ІТ (4,3%);
- громадський сектор (4,3%).

Однак зараз ветеранам непросто знайти роботу. Головна причина - стереотипи з боку роботодавців та обмежені можливості для перекваліфікації [8].

Хоча ринок праці поступово відновлюється, все ще зберігається дефіцит кадрів, особливо представників робітничих професій, фахівців промислових виробництв та у сфері медицини. До того ж конкуренція серед шукачів роботи залишається значно нижчою за довоєнну. Висококонкурентними є лише кілька галузей, зокрема ІТ та віддалені вакансії [5].

Ось ще декілька тенденцій у цій царині [7]:

1. У суспільстві є запит на ментальне здоров'я: помітний приріст вакансій бачимо для психологів (+136% у січні 2024 року до січня 2022 року) і психіатрів (+129%).

2. Зростає попит на фахівців з реабілітації та лікарів: масажистів (+69%), доглядальників (+67%), кардіологів (+67%), реабілітологів (+58%), хірургів (+56%), санітарів (+51%).

3. Вимушений виїзд українців за кордон спонукав попит на викладачів англійської (+40%), польської (+69%), німецької (+93%), французької (+200%), іспанської (+218%).

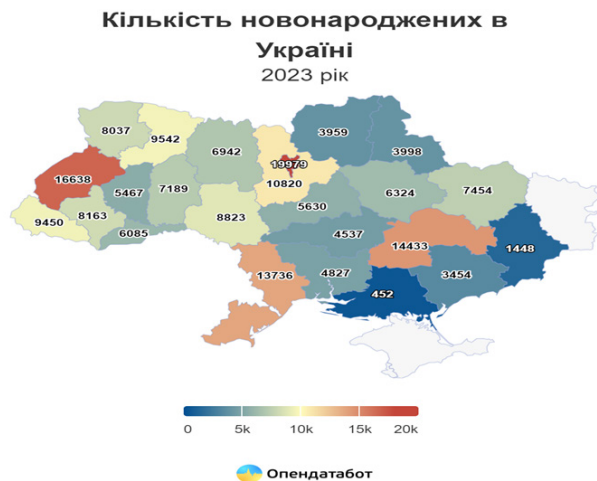
4. Найбільше падіння пропозицій роботи - у сфері IT: Front-end розробник (-81%), Back-end розробник (-75%), тестувальник (-63%).

5. Повномасштабне вторгнення позначилося на роботі працівників сфери туризму, морських перевезень, будівництва. Дається в знаки відмова від російського програмного забезпечення. Тому поменшало роботи для менеджерів з туризму (-62%), кріюінг-менеджерів (-56%), аналітиків 1С (-55%), архітекторів (-54%), дизайнерів інтер'єру (-53%).

Міграційні процеси вплинули на основні сегменти будівництва, які втратили працівників, ринок сировини і ресурсів, а також переорієнтували свою галузь на відновлення житлового будівництва, модульні містечка, реконструкція бомбосховищ і будівництво укриттів, особливо військового напрямку, зайняли значну частку за обсягами ринку, що сприяє підвищенню національної безпеки [9].

З посиленням правил мобілізації ринок праці в Україні все більше змінюється. В компаніях різного профілю – від будівельних до транспортних, – заявляють про брак спеціалістів. Частину вакансій, які раніше вважали більш «чоловічими», заповнюють жінки. Та нерідко стать працівника не так важлива, як навички, кажуть представники бізнесу. Багато кваліфікованих кадрів зі знанням іноземних мов виїхали ще під час першої фази великої війни, і вакансії заповнювати складно. За даними Держслужби зайнятості, з їх допомогою роботу на будівництві у 2023 році знайшли 1,2 тисячі жінок, і тепер вони становлять вже 38% від тих, хто працює в галузі. У «довоєнному» 2021 році жінок в будівництві було тільки 20%. Таку ж тенденцію описують РБК-Україна і в ритейлі. Там вже давно йде зміна традиційних гендерних ролей у певних професіях. Зокрема, через нестачу заявок від чоловіків. Все частіше жінок запрошують на позиції охоронців, водіїв, вантажників [10].

Окрім гендерних змін на ринку праці, значний вплив має демографічна ситуація. Демографи прогнозують, що населення України за час війни знизилось на 11 млн. чол. Народжуваність падає, у 2023 році з'явилось 187387 дітей в Україні, що на 32% менше, ніж у 2021 році: тоді народилось 273772 немовляти. Для порівняння, у період з 2010 по 2013 роки в Україні народжувалось близько півмільйона дітей на рік. Найбільший спад народжуваності у 2023 році, не враховуючи тимчасово окуповані території та території бойових дій, зафіксовано у Києві - 19979 малюків. Це на 33% менше, ніж у 2021 році. Попри це, у столиці наразі все ще народжується найбільше маленьких українців. На другому місці Львівщина - 16638 новонароджених торік. Замикає трійку лідерів Дніпропетровщина - 14433 новонароджених (рис. 3). А найбільший спад народжуваності зафіксовано на Полтавщині (-18%) [11].

**Рис. 3. Кількість новонароджених в Україні 2023 року
в регіональному розрізі**

Джерело: [11]

На думку демографів, ситуація буде лише погіршуватись в Україні, зокрема через воєнні дії, міграцію, спад економіки та добробуту родин.

2.6.3. Тенденції європейського ринку

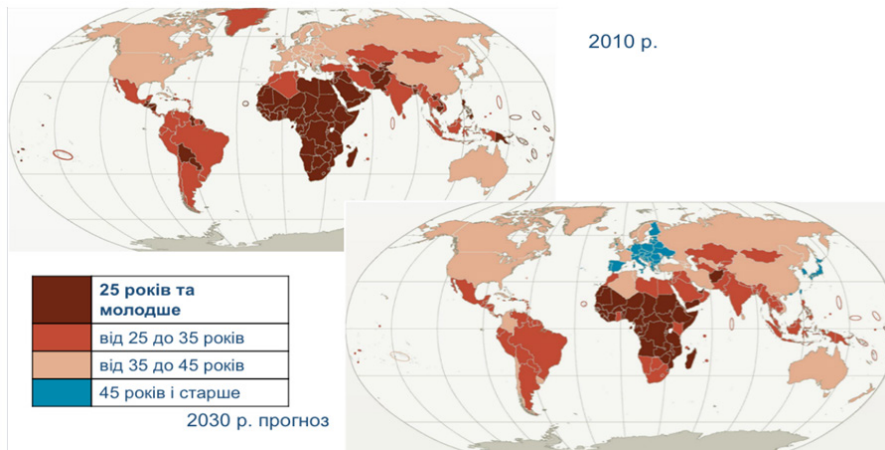
Європа зазнала глибоких демографічних змін та продовжує з ними стикатися. У ЄС очікувана тривалість життя при народженні зросла за останні п'ять десятиліть на 10 років. Демографічне старіння чи старіння нації – це процес, який характеризується зростанням кількості літніх людей і скороченням молодих людей у загальній чисельності людства. Як зазначає ООН, населення світу неухильно старіє – практично у всіх країнах збільшується частка людей похилого віку. Кількість тих, кому понад 65 років, зростає більшими темпами, порівняно з іншими віковими групами. Так, до 2050 року кожна 6-та людина буде старше 65 років (16% світового населення). Старіння населення є результатом тривалих демографічних змін, зрушень в характері відтворення населення, в народжуваності й смертності та їх співвідношенні, а також, частково, міграції. В цілому ж середній вік населення у світі зростатиме до 2023 року порівняно з 2010 роком (рис. 4). Європа старітиме, адже більшість населення буде віком 45 років і старше.

У разі збереження вказаних тенденцій потреба у молоді та трудовому потенціалі в країні громадянства найближчим часом стане нагальною потребою будь-якої держави. А іноді навіть важливим складником національної безпеки і стратегії економічного розвитку всіх країн світу.

Європейська комісія розробила ключові досягнення на перспективу розвитку Європейського Союзу, серед яких значне місце відводиться

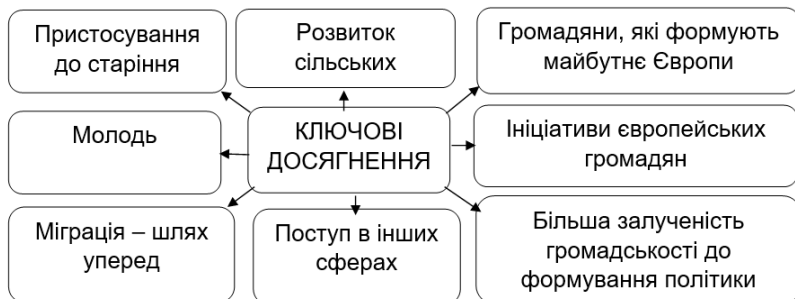

приспосуванню до старіння, молоді та міграції як шляху уперед (рис. 5). Серед інших можна виділити: розвиток сільських теренів, більша залученість громадськості до формування політики.

Рис. 4. Середній вік населення у світі за період 2010-2030 рр.

Джерело: [12]

Рис. 5. Ключові досягнення Європейської комісії

Джерело: розроблено автором за джерелом [13]

Проте демографічне старіння значно вплине на фінансовий ринок та ринок праці, негативно вплине на попит послуг та товарів (транспорт, систему освіти, будівництво житла тощо). Таким чином, старіння населення збільшуватиме навантаження на бюджет та уповільнюватиме економіку, а також зростання витрат на пенсії та медичні послуги, зменшення робочої сили та збільшення потреби в догляді за похилими людьми.

Кардинально змінився ринок праці України через війну, проте світовий ринок змінюється теж. Всесвітній економічний форум опублікував ТОП-10 навичок, які будуть потрібні для роботи через 5 років. Як змінились найбільш запитувані навички з 2015 року можна спостерігати у табл.1.

Таблиця 1

**Найбільш запитувані навички, за матеріалами
Всесвітнього економічного форуму**

2015 рік	2020 рік	2025 рік
Комплексне вирішення проблем	Комплексне вирішення проблем	Аналітичне мислення та інноваційність
Координація дій з іншими	Критичне мислення	Активне навчання та стратегії навчання
Управління людьми	Креативність	Вирішення складних проблем
Критичне мислення	Управління людьми	Критичне мислення та аналіз
Взаємодія, ведення переговорів	Координація дій з іншими	Креативність, оригінальність та ініціативність
Контроль якості	Емоційний інтелект	Лідерство та соціальний вплив
Сервіс-орієнтація	Укладання суджень і прийняття рішень	Використання технологій, моніторинг та контроль
Укладання суджень і прийняття рішень	Сервіс-орієнтація	Створення технологій та програмування
Активне слухання	Взаємодія, ведення переговорів	Витривалість, стресостійкість та гнучкість
Креативність	Когнітивна гнучкість	Логічна аргументація, вирішення проблем та формування ідей

Джерело: [14]

До 2025 року 50% усіх працівників потребуватимуть перекваліфікації через зростання впровадження технологій. Водночас, опитування “Майбутнє робочих місць” показало, що близько 40% працівників потребуватимуть перекваліфікації тривалістю півроку чи менше. Критичне мислення та розв’язання проблем посідають перше місце серед навичок, за якими, на думку роботодавців, зростатиме популярність протягом наступних п’яти років. Зокрема, виділимо появу навичок, які будуть актуальні у 2025 році: інноваційності (innovation), лідерства та соціального впливу (leadership and social influence), витривалість, стресостійкість та гнучкість (resilience, stress tolerance and flexibility).

На сьогоднішній день ми не зможемо протистояти міграційному впливу населення, проте прагнути до повернення наших громадян потрібно, мотивуючи їх повертатися. Важливо протидіяти переходу тимчасової міграції в стаціонарну. Зокрема, президент Всеукраїнської асоціації компаній з міжнародного працевлаштування Воскобойник В. спільно з Міжнародним фондом «Відродження» представив Проект «Візія-2033»: збереження та розвиток трудових ресурсів в Україні в найближче де-

сятиріччя [3], який сприятиме поверненню українців, котрі знаходяться зараз за кордоном, скорочення обсягів трудової міграції з України та залучення трудових мігрантів з інших країн. Головний меседж проекту «Працюй в Україні», який сприятиме створенню нового сучасного UA Country Employer Brand для цілої країни, для України у війні та її післявоєнний період.

Згідно до дослідження «Вплив війни на молодь в Україні», підготовленому ГО «Аналітичний центр Cedos» і дослідницькою агенцією Info Sapiens, до України хочуть повернутися 76% молодих людей, які виїхали через війну за кордон. Зокрема, 64% планують повернутися до свого населеного пункту, в якому раніше проживали, і тільки 2% - вже до іншого, решта не визначились. Більше ніж половина (57%) молоді за кордоном серед найважливіших цілей в житті зазначили бути корисними Україні [15].

За даними дослідження, є зростання частки тих, хто не хоче виїжджати з України - з 49% у 2021 році до 66% у 2022 році. При цьому зазначається, що це може пояснюватись як посиленням патріотичних настроїв і соціальної згуртованості, так і виїздом частини молоді за кордон (тоді як ті, хто не хотів виїжджати, частіше залишались в Україні або повертались з-за кордону) [15]. І це дає надію на повернення молоді для відродження та відбудови країни задля процвітання української нації.

Висновки

Незважаючи на повномасштабну війну рф, ринок праці потроху відновлюється та адаптується до нових викликів війни, зокрема пріоритетним стає військовий напрям. Певні галузі, зокрема туризм, авіаперевезення не мають попиту, тоді як з'являються нові потреби у представників робітничих професій, фахівців промислових виробництв та у сфері медицини. Повоєнна відбудова країни передбачатиме трансформацію ринку праці, проте для цього нам потрібно повернути українців додому, забезпечивши їх найважливішим: безпека, житло, освіта і медицина, добробут. Незважаючи на те, що багато дослідників прогнозують, що у 2024 році збережуться високі ризики продовження відтоку мігрантів з України та зниження народжуваності, необхідно на державному рівні сприяти створенню цих умов та побудові нової конкурентоспроможної економіки з власним ринком праці, де попит і пропозиція наближаються до рівноваги. Важливе місце в даному процесі відводиться нашій молоді, особливо чоловікам, які виїхали за межі країни. Не забуваймо про молодих ветеранів ЗСУ, для яких треба створити умови не лише для звичайного життя, а й надати можливість стати повноцінними учасниками ринку за рахунок розробки державних програм.

На перспективу, отримавши Перемогу та відновлюючи Україну, молодь всерівно буде змінювати місце проживання, навчання, професійного розвитку, пізнання нових мов, культур та територій. Важлива роль в цьому процесі належить інформатизації суспільства та розвитку сучасних систем комунікацій. Інтернаціоналізація освіти та розвиток між-

народних програм обмінів стимулюють освітню міграцію. Вже звичним явищем для глобальної економіки стає «віддалене» працевлаштування, коли молодь навмисно проживає у країні з низькими доходами, офіційно працюючи на компанії країни свого громадянства. Подальші дослідження в цьому напрямі має стати вивчення особливостей міграції молоді з розрізі груп країн з урахуванням впливу наслідків війн, повоєнної відбудови країн та ін.

Врахування цих змін може вплинути на міграційні настрої молоді України, а відповідно дати напрям для подальших досліджень молодіжної міграційної політики на ринку праці та сприяти забезпеченню ефективної зайнятості молодого населення країни. У той же час, регулювання міграції молоді дозволить зберегти необхідний людський капітал, який стане рушійною силою на шляху післявоєнної відбудови українського суспільства та розбудови інноваційного підприємництва та лідерства на європейському ринку, а можливо і світовому ринку.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Brenzovych, K.S., & Nemesh, Ye.P. (2018). Mihratsiia molodi u hlobalnykh protsesakh peremishchennia naselennia [Migration Of Youth In The Global Processes Of Population Movement]. *Infrastruktura rynku – Market Infrastructure*, 24, 8-13. [in Ukrainian].
2. Haman, H.V. (2010). Rozvytok molodizhnoho rynku pratsi yak priorityet formuvannia potuzhnoi natsii [Development Of The Youth Labor Market As A Priority Of Forming A Powerful Nation]. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/32606982.pdf> [in Ukrainian].
3. Sudakov, M., & Lisohor, L. (2023). Rynok pratsi Ukrainy 2022–2023: stan, tendentsii ta perspektyvy [Labor Market Of Ukraine 2022–2023: State, Trends And Prospects]. Retrieved from https://solidarityfund.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/ebrd_ukraine-lm-1.pdf [in Ukrainian].
4. Psykholohichni markery viiny: 35 vidsotkiv ukrainsiv, yaki pratsiuvaly do 24 liutoho, dosi bezrobitni [Psychological Markers Of War: 35 Percent Of Ukrainians Who Worked Until February 24 Are Still Unemployed] (2022, 30 June). *Ukrainskyi reporter - UkrReporter*. Retrieved from <https://ukrreporter.com.ua/war/psykholohichni-markery-vijny-35-vidsotkiv-ukrayintsiv-yaki-pratsiuvaly-do-24-lyutogo-dosi-bezrobitni.html> [in Ukrainian].
5. Nepopuliarni profesii. Yakykh fakhivtsiv naivazhche znaity, i dlia koho roboty pomenshalo [Unpopular Professions. Which Specialists Are The Most Difficult To Find, And For Whom Work Has Decreased] (2024, 14 March). *RBK-Ukrainy – RBC-Ukraine*. Retrieved from <https://www.rbc.ua/rus/news/nepopulyarni-profesiyi-kih-fahivtsiv-nayvazhche-1710264151.html> [in Ukrainian].
6. Korohodskiy Yu. (2022, 8 March). Kil'kist veteraniv mozhe zbilshytys do 5 mln osib, - Laputina. [The Number Of Veterans Can Increase To 5 Million People, - Laputina]. *Lb.ua*. Retrieved from https://lb.ua/society/2022/05/08/516086_kilkist_veteraniv_mozhe.html [in Ukrainian].
7. Kuzenkova Ye. (2024, 27 February). Yak zrostaly zarplaty ta znykala rosiiska mova: shcho zminylosia na rynku pratsi za 2 roky povnomashtabnoi viiny [How Wages Grew And The Russian Language Disappeared: What Changed In The Labor Market During 2 Years Of Full-Scale War]. *Work.ua*. Retrieved from <https://www.work.ua/articles/analytics/3245/> [in Ukrainian].

8. Riven bezrobittia sered ukrainskykh veteraniv zris do 30,95% [The Unemployment Rate Among Ukrainian Veterans Increased To 30.95%] (2024, 13 February). *Work.ua*. Retrieved from <https://www.work.ua/news/ukraine/2590/> [in Ukrainian].

9. Haman, H.V. (2023). Vplyv mihratsiinykh protsesiv na budivelnu haluz Ukrainy [The Influence Of Migration Processes On The Construction Industry Of Ukraine]. *Modern Economics*, 42(2023), 35-39. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V42\(2023\)-05](https://doi.org/10.31521/modecon.V42(2023)-05) [in Ukrainian].

10. Honcharova, K. (2024, 6 March). Brak liudei ta zhinky na «cholovichykh» posadakh. Yak zminyvsia rynek pratsi cherez viinu ta mobilizatsiiu. RBK-Ukrainy [Lack Of People And Women In «Men» Positions. How The Labor Market Changed Due To War And Mobilization]. Retrieved from <https://www.rbc.ua/rus/news/brak-lyudey-ta-zhynki-cholovichih-posadah-1709640534.html> [in Ukrainian].

11. Na 32% menshe ditei narodylos u 2023 rotsi v Ukraini. Yaki rehiony liduiut za kilkistiuv novonarodzhennykh? [32% Fewer Children Were Born In 2023 In Ukraine. Which Regions Lead In The Number Of Newborns?] (2024, 31 January). *Opendatabot*. Retrieved from <https://opendatabot.ua/analytics/newborn-2023> [in Ukrainian].

12. Kalinina, S.P. Hlobalni mihratsiini trendy: vyklyky dlia Ukrainy. [Global migration trends: challenges for Ukraine] (2024, 25-31 January). Speech at the Winter Economic School «Ukraine-EU, steps to accession: regional dimension» [in Ukrainian].

13. Demohrafiia Yevropy, molod ta riznomanitnist: umozhlyvlennia zmin. Yevropeiska komisiia [Europe's Demography, Youth And Diversity. Making Change Happen] (2022). European Commission. Retrieved from https://state-of-the-union.ec.europa.eu/state-union-2022/state-union-achievements/europes-demography-youth-and-diversity-making-change-happen_uk [in Ukrainian].

14. «Prezentatsiia proiektu «Viziia-2033»: zberezhenia ta rozvytok trudovykh resursiv Ukrainy v naiblyzhche desiatyrychchia» [«Presentation of the project «Vision-2033»: preservation and development of labor resources of Ukraine in the coming decade»]. (2024, 22 April). Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3759930-proekt-vizia2033-zberezenna-ta-rozvitok-trudovih-resursiv-ukraini-v-najblizce-desatiricca.html> [in Ukrainian].

15. Pryshliak, N. (2023, 28 April). Eksperty nazvaly kilkist molodykh liudei, yaki khochut povernutysia do Ukrainy [Experts named the number of young people who want to return to Ukraine]. *Informatsiine ahentstvo UNIAN*. Retrieved from <https://www.unian.ua/society/eksperti-nazvali-kilkist-molodih-lyudey-yaki-hochut-povernutysia-do-ukrajini-12237105.html> [in Ukrainian].

Mariia Iliina

Doctor in Economics, Senior Researcher,
Head Researcher at the Department of Ecosystem Assessment
of Natural Resources Potential,
Institute for Demography and Life Quality
Studies of National Academy of Sciences,
Kyiv, Ukraine;
Visiting Professor at Postgraduate Program in Society,
Culture and Borders Western Paraná State University,
Foz-do-Iguacu, Brazil
ORCID: 0000-0002-5555-1614

CHAPTER 2.7. EVALUATION OF THE RESILIENCE OF ECONOMIC SYSTEMS TO EXTERNAL THREATS: THE EUROPEAN AND UKRAINIAN APPROACHES

The chapter reviews theoretical grounds and some methodological approaches to estimating the abilities of economic systems to resist external threats and internal crises, to adapt to them, and to transform in variable and uncertain surroundings. It presents the European approach to measuring resilience across such key dimensions as social, economic, green, digital, and geopolitical is described. The European approach is compared with the Ukrainian one which represents tools to measure environmental resilience. Environmental resilience is an intrinsic part of the integral resilience of a country and its economy; it is defined as the ability of the environment to maintain its structure and functions, adapt to altering conditions, resist disturbances, recover from aftershocks, and transform if necessary. It is concluded that the discussed approaches towards the resilience assessments have some methodological limitations and gaps. Particularly, they are the interpretation of relative parameters (indices) instead of absolute ones; ambiguity and unreliability of the choice of some variables; poor quality and availability of the data; doubts whether weighting factors have to be applied for complex indices calculations, etc. In that regard, it is recommended to set quantitative targets or thresholds instead of relative indices; estimate the skills of decision-makers to foresight crises and disturbances and adapt appropriately; and develop tools for the assessment of potential resilience.

Ільїна М. В.

Доктор економічних наук, старший науковий співробітник,
Головний науковий співробітник відділу екосистемного оцінювання
природно-ресурсного потенціалу,
Інститут демографії та проблем якості життя
Національної академії наук України,
м. Київ, Україна;

Запрошений професор Програми післядипломної освіти
з проблем суспільства, культури та кордонів,
Університет штату Західної Парани,
м. Фос-ду-Ігуасу, Бразилія
ORCID: 0000-0002-1534-9913

РОЗДІЛ 2.7. ОЦІНЮВАННЯ СТІЙКОСТІ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ДО ЗОВНІШНІХ ЗАГРОЗ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ВІТЧИЗНЯНІ ПІДХОДИ

Розділ присвячений огляду теоретичних засад та деяких методологічних підходів до оцінювання спроможності економічних систем протистояти зовнішнім загрозам та внутрішнім кризам, адаптуватися до них та трансформуватися в умовах мінливості та невизначеності. Представлено європейський підхід до вимірювання резилієнтності за допомогою таких ключових параметрів, як соціальний, економічний, екологічний, цифровий, геополітичний. Європейський підхід порівняно з вітчизняним, який специфіковано для вимірювання екологічної резилієнтності. Екологічну резилієнтність, яка є невід'ємною частиною загальної резилієнтності, визначено як спроможність доквітля зберігати структуру та функції, адаптуватися до мінливих умов, протистояти збуренням, відновлюватися після криз та трансформуватися. Запропоновані підходи до вимірювання резилієнтності мають певні обмеження в частині методологічного забезпечення. Це, зокрема, застосування відносних величин (індексів) замість абсолютних показників; неоднозначність та необґрунтованість вибору деяких змінних; проблема якості та наявності статистичних даних; суперечливе трактування доцільності застосування вагових коефіцієнтів для обрахунку комплексних групових індексів тощо. Надано рекомендації щодо подолання зазначених обмежень: застосування замість відносних індексів цільових або порогових значень; врахування спроможності політиків та підприємців передбачати негативні явища та процеси й адаптуватися до них; розроблення інструменту оцінювання потенційної резилієнтності.

Вступ

Останнім часом все більше науковців та фахівців у сфері управління звертають увагу на потребу концептуалізації та оцінки спроможності національних економік протистояти зовнішнім руйнівним впливам, долати системні кризи, відновлюватися після них і адаптуватися до умов нестабільного середовища і глобальної невизначеності. На означення цієї риси економічної системи винайдено новий термін – резилієнтність. Найчастіше під резилієнтністю економічної системи розуміють здатність економіки швидко відновлюватися після криз та її потенціал адаптуватися й трансформуватися з метою пом'якшення наслідків можливих криз у майбутньому [1].

Теоретичне підґрунтя концепції резилієнтності становлять праці Хаффеле та інших авторів, на думку яких стабільність будь-якої економіки залежить насамперед від того, наскільки ефективно вона досягає визначених цілей в умовах непрогнозованої появи кризових явищ, збурень, надзвичайних ситуацій та катастроф, що справляють значний стрес на економіку. Для оцінки економічної резилієнтності автори виокремили три основні показники стійкості – спроможність поглинати збурення, відновлюватися після криз та адаптуватися до нових умов функціонування і можливих кризових явищ у майбутньому [2].

Глобалізація, зміни клімату, інші проблеми та виклики все частіше спонукають уряди застосовувати концепцію резилієнтності для розробки стратегій розвитку. Європейська комісія (ЄК) розробила спеціальний інструмент для вимірювання стійкості національних економік. Для цього обрано чотири ключові виміри – соціально-економічний, екологічний, цифровий і геополітичний [1]. Підхід ЄК мав на меті забезпечити цілісне розуміння стійкості економіки та можливість вимірювання резилієнтності на основі чітких та зрозумілих показників. Первинні показники, що стосуються перелічених чотирьох вимірів, сукупно мають забезпечувати обрахунок загального рівня стійкості економічної системи. Для прикладу, екологічний вимір включає показники за трьома напрямками – 1) пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптацію до них, 2) стале використання природних ресурсів, екосистем і біорізноманіття, 3) стале ведення сільського господарства.

Екологічний вимір резилієнтності, згідно з цим підходом, означає досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року, пом'якшення наслідків кліматичних змін і адаптацію до них, скорочення викидів та відновлення екосистем, важливих для забезпечення життєдіяльності людини зараз та у майбутньому. Метою саме такого розподілу показників є, насамперед, вчасне виявлення найбільш гострих екологічних проблем – наприклад, ерозії ґрунтів чи викидів від пересувних джерел забруднення, а також оцінка потенціалу економіки щодо подолання цих проблем.

Ще одним важливим показником екологічної резилієнтності є спроможність економіки забезпечувати інновації щодо зелених технологій, систем переробки відходів та ін.. Стале використання природних ресурсів головним чином стосується ефективності їх використання та моніторингу.

Цей показник також включає загальний розмір доданої вартості у сфері виробництва екологічних товарів та послуг. Стан екосистем, біорізноманіття, стале ведення сільського господарства вимірюються за допомогою показників щодо площі і якості сільськогосподарських угідь, ґрунтів, стабільності доходів сільськогосподарських виробників, обсягів органічного землеробства, застосування пестицидів, очищення стічних вод, захисту природоохоронних територій, витрат на охорону довкілля [1].

Згадані чотири виміри резиліентності побудовані так, аби доповнювати один одного та підкреслювати взаємозв'язки між ними. З метою практичного застосування підходу було розроблено синтетичні індекси резиліентності, що поєднали оцінку економічної вразливості (ймовірності економіки зіштовхнутися з кризою) та потенціалу (спроможності економіки долати кризи та структурні зміни задля досягнення довгострокових цілей). При цьому вразливість пов'язують з ймовірністю ризиків (наприклад, викиди, скиди, погіршення стану довкілля, руйнування інфраструктури), а потенціал – зі здатністю до їх попередження (зменшення негативних наслідків, поглинання збурень, протистояння зовнішнім впливам, адаптація до структурних змін).

Перевагою підходу Європейської Комісії є спроба створення масштабного і комплексного інструменту оцінки економічної стійкості, для чого було обрано велику кількість якісних і кількісних показників, що відображали ключові сфери державного управління. Це уможливило використання інструменту для розробки поточної політики, стратегій розвитку, моніторингу й оцінювання ефективності реалізації програм та планів. Однак застосування цього інструменту для порівняння стійкості економік різних країн все ще є дискусійним.

Термін «резиліентність» зазвичай уживається на означення гнучкості, пружності, життєздатності та стійкості до криз систем або об'єктів, та вказує на їхню спроможність відновити свій звичний стан після негативного впливу [3]. Мартін [4] розвинув цю ідею резиліентності, розширивши межі її застосування для розуміння того, як саме регіональні економіки реагують на збурення та кризи. На думку автора, такий процес реагування має чотири етапи – опір, відновлення, оновлення та переорієнтацію. Поняття резиліентності також застосовувалося для оцінювання наслідків техногенних і природних катастроф – в межах аналізу економічних витрат та здатності економіки їх компенсувати [5].

Холінг [6], Перрінг [7], інші економісти визначають резиліентність як здатність системи поглинати стрес та долати збурення. Холінг також розробив поняття буферної ємності – спроможності системи пом'якшувати («приглушувати») різкі зовнішні впливи. Тінч [8] вперше пов'язав резиліентність з поняттями стабільності, стійкості та пружності. Згодом Петак [9], Латур [10] та інші все частіше доходили висновку, що резиліентність обов'язково пов'язана зі збереженням системою можливості до відновлення та подальшого розвитку.

Визначенню екологічної резиліентності так само притаманна значна різноманітність. Одними з перших її визначили Холлінг [11], Колдінг і

Фольке [12] та Волкер [13] – як здатність системи поглинати збурення й реорганізовуватися під час змін так, аби зберегти функції, структуру, специфічні риси та зворотні зв'язки. Таке тлумачення резиліентності включає ключові параметри для оцінки стійкості екосистем – їхні функції, структури, зворотні зв'язки та ін.. Однак для практичного застосування таке визначення є занадто загальним, оскільки воно не надає чітких критеріїв для якісного вимірювання резиліентності (висока, низька тощо). Крім того, визначення не повною мірою відображає динамічну й адаптивну природу екологічних систем та недостатньо враховує зовнішні фактори – такі, як політика та державне управління.

Левін визначав екологічну резиліентність як здатність екосистеми підтримувати усталені схеми функціонування навіть після того, як вона зазнала пошкодження чи негативного впливу [14]. Примітно, що на думку автора, стійкість не завжди є позитивною характеристикою системи. Це стосується випадків, коли система консервує власний незадовільний стан. Екологічну резиліентність також розглядають як здатність поглинати збурення, протистояти негативним впливам без переходу в якісно інший стан, за якого може критично зменшитися спроможність системи виробляти та надавати екосистемні послуги. Однак хоча це визначення слушно акцентує на соціально-екологічних зв'язках і взаємодії суспільства з навколишнім природним середовищем, все ж воно не відображає усю складність зв'язків всередині екосистеми [15]. На думку багатьох вчених, резиліентність екосистем означає не лише їхню стійкість або стабільність: вона виникає завдяки кумулятивним ефектам, невпинним циклам зворотних зв'язків та динамічному розвитку [16, 17].

Наведені вище тлумачення пропонують різні підходи до формування концепції екологічної резиліентності. Їх поєднання дає змогу визначити останню як здатність екосистеми зберегти свою структуру й функції, адаптуючись до мінливих умов, протистояти та відновлюватися після збурень, а також підвищувати свою спроможність до адаптації і трансформації. Таке визначення більшою мірою, на нашу думку, враховує важливість збереження функцій екосистем, та динамічну й адаптивну природу їхньої стійкості.

Українські вчені розпочали дослідження резиліентності, застосовуючи для цього традиційні економічні показники – ВВП, зайнятість, безробіття, структуру виробничих доходів та витрат тощо [18]. Цьому сприяли числення дослідження економічних рецесій і спричинені ними порушення траєкторій економічного зростання, а також реакцій економіки на зміни. Наприклад, Девіс [19] запропонував концепцію регіональної резиліентності та розглянув вплив економічного спаду 2008–2010 років на різні регіони Європи.

Починаючи з 2010-х років, поняття резиліентності застосовується у стратегічних документах міжнародних організацій як нове трактування поведінки систем у стресовій ситуації – з огляду на потребу підвищення рівня глобальної безпеки. Так, резиліентність була зазначена у Цілях сталого розвитку ООН до 2030 р., Паризькій угоді ООН щодо клімату 2015 р., документах

НАТО. У цих документах згаданий термін використано для позначення нового підходу до забезпечення стійкості національних економік в умовах зростання складності, нелінійності та суттєвої невизначеності наслідків глобальних процесів та викликів. Згідно з підходами Світового банку, резилієнтність економічної системи означає поєднання її абсорбційної спроможності (здатності швидко поглинати шоки та кризи) і відновлювальної здатності.

З метою встановлення можливості резилієнтного відновлення територій, закордонні автори у своїх дослідженнях часто орієнтуються на показники та індикатори досягнення Цілей сталого розвитку [20-22]. Справді, у дослідженнях резилієнтності територій можуть бути використані показники, рекомендовані для Цілі 15 «Захист та відновлення екосистем суші», Цілі 6 «Чиста вода та належні санітарні умови» та ін.. Подібними показниками оперує і Світовий Банк. У Збірнику кращих практик Європейського Союзу щодо визначення рівня резилієнтності територій [23] пропонується здійснювати таке вимірювання за вісьмома системними векторами – освіта, економіка, екологія, управління, охорона здоров'я, інфраструктура, соціальна сфера і культура, управління ризиками виникнення стихійних лих.

2.7.1. Методологія дослідження

Очевидним завданням є практичне вимірювання резилієнтності країн, регіонів та окремих територій. Розглянувши закордонну та вітчизняну практику такого оцінювання – наприклад, обрахунок резилієнтності територій України на основі індексу екологічної безпеки її територій [24], далі наводимо ще один підхід до обрахунку рівня резилієнтності регіонів України [25].

Алгоритм розрахунку резилієнтності для регіонів України включав такі етапи.

1. Відбір первинних (статистичних) показників.

2. Стандартизація змінних – тобто їх перетворення з абсолютних на відносні, за формулою:

$$x_{ij} = \frac{a_{ij} - a_{ij(\min)}}{a_{ij(\max)} - a_{ij(\min)}}, \quad (1)$$

де x_{ij} – стандартизоване значення показника j -го показника для i -го регіону;

a_{ij} – вихідне значення j -го показника для i -го регіону.

Стандартизовані значення (x_{ij}) обраховані на основі відповідних методологій ООН з ранжування країн за соціальними, економічними та фінансовими показниками. Для обчислення інтегрального показника враховано специфіку об'єкта дослідження та застосовано вагові коефіцієнти.

3. Вагові коефіцієнти визначалися методом головних компонент. При цьому зв'язок головних компонент з первинними ознаками визначено як лінійний:

$$y_{ij} = \sum_j^m c_{ij} \times G_{ij} , \quad (2)$$

де y_{ij} – стандартизоване значення i -ї змінної;
 m – кількість змінних;
 c_{ij} – частка j -го компонента i -ї змінної.

Значення компонентів G_j обраховуються за формулою:

$$G_j = \sum_j^m d_{ij} \times c_{ij} , \quad (3)$$

де d_{ij} – факторні ваги.

Вагові коефіцієнти b_{ij} обраховуються таким чином:

$$b_{ij} = \frac{c_{ij} \times |d_{ij}|}{\sum_j^m c_{ij} \times |d_{ij}|} , \quad (4)$$

Формування моделі головних компонент здійснено за допомогою пакета SPSS, включаючи побудову матриці розрахунків, виокремлення головних компонент, обчислення факторних навантажень (факторний аналіз).

Обрахунок інтегрального показника резиліентності окремого блоку A_{ij} здійснюється з урахуванням вагових коефіцієнтів кожного із показників блоку:

$$A_{ij} = \frac{\sum b_{ij} \times x_{ij}}{z} , \quad (5)$$

де b_{ij} – ваговий коефіцієнт;
 z – кількість змінних у j -му блоці.

5. Формула обрахунку агрегованого показника резиліентності території:

$$Q_{ij} = \sqrt[k]{A_{ij1} \times \dots \times A_{ijk}} , \quad (6)$$

де A – значення для окремого блоку,
 k – кількість блоків.

2.7.2. Результати дослідження та обговорення

На основі наявної статистичної бази та за наведеною вище методологією розраховано показники резиліентності для регіонів України станом на 2015 та 2020 роки [25], що наведені у таблиці. Визначено регіони з високим (А), хорошим (В), середнім (С), низьким (D) та критичним (Е) рівнями резиліентності (за винятком тимчасово окупованих територій). Середній рівень резиліентності України визначено аналогічним чином за сукупністю показників – для 2015 року це значення становило 0,612, що є досить високим показником, для 2020 року – 0,543.

Дослідження екологічної резилієнтності 2015 р.

До першої групи регіонів у 2015 році належали Закарпатська, Житомирська, Івано-Франківська області, де екологічні ризики були мінімальними у порівнянні з іншими регіонами. На території цих регіонів розміщено відносно мало промислових підприємств, які зазвичай становлять суттєві технологічні ризики та мають значне екологічне навантаження. Також цим областям притаманні висока якість водних та земельних ресурсів, значний відсоток заліснення та суттєві площі природоохоронних територій.

Групу з критично низьким рівнем резилієнтності у 2015 році склали Сумська, Харківська, Миколаївська області. На їх території фіксувалося значне перевищення показників забруднення ґрунтів та утворення відходів (у т.ч. токсичних і небезпечних). Аналізуючи показник фінансування природоохоронних заходів, слід вказати, що інвестиційні проекти у цих областях стосувалися переважно ремонту та переоснащення екологічно небезпечних виробництв (табл. 1).

Таблиця 1

Показники резилієнтності для регіонів України у 2015 р. та 2020 р.

Регіон	Індекс резилієнтності		Оцінка	
	2015	2020	2015	2020
Вінницька	0,620	0,446	C	D
Волинська	0,588	0,434	D	D
Дніпропетровська	0,665	0,630	B	A
Житомирська	0,711	0,579	A	B
Закарпатська	0,700	0,633	A	A
Запорізька	0,595	0,428	D	E
Івано-Франківська	0,756	0,490	A	C
Кіровоградська	0,566	0,425	D	E
м. Київ	0,662	0,639	B	A
Київська	0,646	0,450	C	C
Львівська	0,654	0,494	B	C
Миколаївська	0,488	0,415	E	E
Одеська	0,564	0,507	D	B
Полтавська	0,664	0,680	B	A
Рівненська	0,606	0,425	C	E
Сумська	0,468	0,489	E	C
Тернопільська	0,626	0,509	C	B
Харківська	0,474	0,547	E	B
Херсонська	0,630	0,484	C	C
Хмельницька	0,544	0,424	D	E
Черкаська	0,691	0,424	B	E
Чернівецька	0,615	0,486	C	C
Чернігівська	0,532	0,461	D	C

Джерело: розроблено автором на основі [25, с. 194]

Натомість інша інвестиційна політика та введення в експлуатацію нових переробних заводів забезпечила достатній рівень екологічної резилієнтності міста Києва, Київської і Дніпропетровської областей. Для регіонів із середнім та низьким рівнем резилієнтності притаманні такі екологічні проблеми, як підвищення рівня забруднення атмосферного повітря стаціонарними й пересувними джерелами, скидання неочищених вод у поверхневі та підземні джерела, порушення річкового режиму, зміна структури земельних ресурсів, деградація та зменшення родючості ґрунтів, їхнє забруднення небезпечними речовинами. Також обом групам регіонів притаманне зростання обсягів накопичених відходів.

Дослідження екологічної резилієнтності 2020 р.

У 2020 році ситуація дещо змінилася. Цьому сприяло насамперед залучення інвестицій до природоохоронної діяльності. Низький рівень резилієнтності було зафіксовано у Миколаївській, Хмельницькій, Черкаській, Рівненській, Кіровоградській та Запорізькій областях. Натомість високий рівень показника досягнуто у Закарпатській, Полтавській областях та місті Києві.

У порівнянні з 2015 р., у 2020 р. резилієнтність регіонів України суттєво знизилася; також змінився склад груп регіонів А та В. На зміну показників резилієнтності суттєво вплинули спільні для всіх регіонів проблеми – такі, як брак інфраструктури очисних споруд стічних вод, інфраструктурних об'єктів у сфері поводження з відходами, обладнання для очищення викидів в атмосферне повітря тощо. При цьому регіонам з критичним та низьким рівнем резилієнтності притаманні певні особливості економічної діяльності (переважання небезпечних виробництв), природні властивості території (руйнівні геологічні процеси), техногенні аварії.

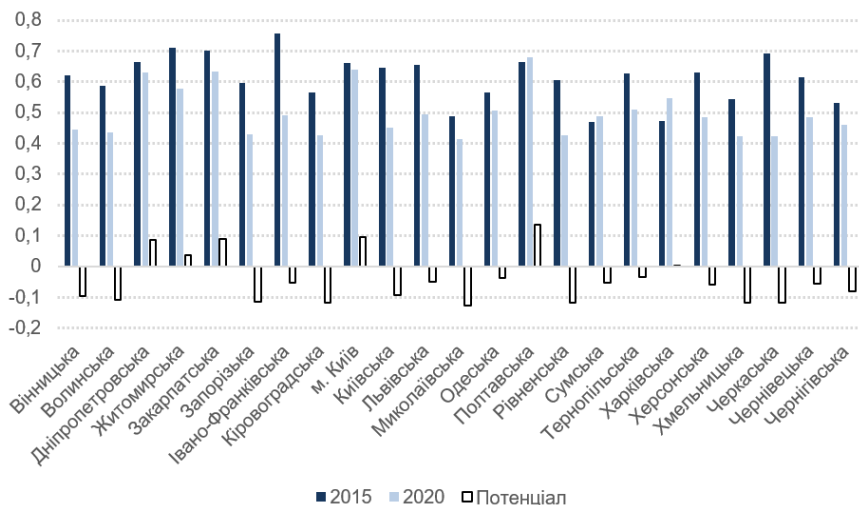
Враховуючи розглянуті вище підходи до трактування потенційної резилієнтності економічної системи, пропонуємо визначати рівень резилієнтного потенціалу території як відхилення показника резилієнтності регіону від середнього по Україні (рис. 1). Як видно з рисунку, кількісно переважають регіони з нижчими за загальноукраїнський показниками резилієнтності. Це означає, що екологічні загрози на території цих регіонів та антропогенне навантаження на навколишнє природне середовище є високими. В цілому на рівень резилієнтності найбільшою мірою впливали наявність великої кількості стаціонарних джерел забруднення атмосфери та значні обсяги викидів забруднюючих речовин від пересувних джерел і парникових газів.

За станом водних ресурсів більшості областей притаманний середній рівень резилієнтності, однак Одеська, Луганська, Харківська області і місто Київ мають низькі показники. Найгірша щодо водокористування ситуація – на Дніпропетровщині, Запоріжжі та Херсонщині через значні обсяги водозабору та скидання неочищених вод. Низький рівень резилієнтності у Херсонській області пов'язаний із хронічними проблемами водопостачання та значними обсягами втрат ресурсу при транспортуванні.

Резилієнтність за показниками земельних ресурсів у регіонах України низька та близька до помірного рівня. Аналіз екологічних паспортів регіо-

нів виявив високу частку порушених земель. Консервація деградованих і малопродуктивних земель ускладнена у Хмельницькій, Миколаївській, Чернівецькій, Дніпропетровській, Кіровоградській, Вінницькій областях. Дніпропетровській і Запорізькій області також притаманна висока концентрація видобувних підприємств, що призводить до накопичування відвалів на значній площі.

Рис. 1. Абсолютні показники та потенціал резиліентності регіонів України

Джерело: розроблено автором на основі [25]

У сфері поводження з відходами резиліентність залежить, зокрема, від рівня безпеки функціонування об'єктів переробки відходів, дотримання нормативів, технологічних регламентів, стандартів, процесів виробництва продукції, санітарно-гігієнічних вимог. Те саме стосується зберігання, розміщення й транспортування відходів. Оскільки показники, що характеризують обсяги і динаміку процесів утворення, накопичення, утилізації, розміщення відходів прямо чи опосередковано впливають на стан навколишнього середовища, ефективність управління відходами визначає рівень екологічної безпеки і тому є одним із важливих показників резиліентності [25].

Обговорення методологічних підходів та результатів

Обидва підходи до оцінки екологічної стійкості – Європейської комісії та вітчизняний, що представлений вище – використовують методологічні інструменти, які все ще перебувають на етапі конструювання. Оцінювання резиліентності на практиці виявило багато прогалин і труднощів. Деякі з них варті окремого обговорення.

По-перше, використання обрахованих відносних показників (індексів) призводить до того, що рівень резиліентності визначається лише по відношенню до елементів сукупності; відмінність у показниках фіксується винятково у випадку порівняння країн або регіонів між собою. Використання відносних значень замість абсолютних робить таке оцінювання

нечутливим до варіацій показника у часі та просторі і непридатним для динамічних та міжнародних порівнянь.

По-друге, вибір деяких показників видається неоднозначним та невідповідним самій сутності поняття резиліентності; два або більше близьких за змістом показники здатні корелювати між собою, забезпечуючи колінеарність. Ще однією проблемою є недостатня якість і відсутність статистичних даних. Перелік показників, які застосовуються для аналізу, досі не є усталеним і потребує періодичного оновлення; деякі показники слід розробити додатково.

По-третє, незрозуміло, чи доцільно застосовувати вагові коефіцієнти для комплексних групових індексів, які відображають ті чи інші виміри резиліентності. Європейський та вітчизняний підходи представляють різні точки зору на це питання. Вважаємо, що вагові коефіцієнти, у випадку їх застосування, слід періодично переглядати на основі факторного аналізу та з урахуванням накопиченої статистичної бази.

Не достатньо розроблені інструменти оцінювання потенційної резиліентності. Тут представлено лише один із способів такої оцінки, що полягає у співставному аналізі індексів резиліентності окремих регіонів із показниками, середніми для сукупності.

Нарешті, найважливішим питання є те, чи дійсно розроблені індекси вимірюють резиліентність. Запропоновані підходи дають змогу порівнювати показники резиліентності регіонів або країн, але вони не показують, чи є ці регіони та країни самі по собі резиліентними до криз, стресів та збурень. Якщо показник резиліентності зменшується для всіх країн або регіонів сукупності, то відносний індекс не зафіксує цього факту. Це зауваження дуже важливе для ЄС та України, оскільки європейські країни стикаються з наслідками пандемії та війною, що завжди є вкрай стресогенними факторами для будь-якого суспільства [26].

Деякі з цих проблем можна подолати, якщо замість відносних індексів застосовувати цільові або порогові значення, які зазвичай містяться в аналітичних документах і стратегіях розвитку країн та регіонів. Також варто зазначити, що висококваліфіковані політики та менеджери часто в змозі передбачити майбутні соціальні потрясіння та кризи, а отже, зарані докласти зусиль для того, аби система стала менш вразливою до подальших випробувань. Такі навички персоналу своєрідним чином викривляють реальну оцінку резиліентності, і водночас їх доволі складно оцінити, адже цьому фактору властива певна непередбачуваність і суб'єктивність. Припускаємо, що відповідні навички персоналу можна оцінити за допомогою складених і зважених показників рівня освіти, професійного досвіду, дослідницької діяльності, ефективності тощо.

Незважаючи на ці та інші зауваження, представлені підходи полегшують оцінювання ефективності управління та поступ у досягненні визначених цілей, ґрунтуються на цілісному баченні резиліентності та її багатоаспектному вимірюванні. Поза сумнівом, ці підходи здатні виявити найбільш помітні соціально-економічні тенденції та рушійні сили суспільних змін. А те, що концепція резиліентності і її оцінювання тісно

пов'язані з Цілями сталого розвитку, доводять їхню перспективність як методологічного інструмента і теоретичного конструкта.

Висновки

Резилієнтність є комплексною характеристикою, що відображає не лише стан систем та об'єктів, але й їхню спроможність протистояти зовнішнім негативним впливам. Для визначення екологічної резилієнтності одним із перспективних підходів є оцінка ризиків і загроз довкілля, яка здійснюється із застосуванням набору індикаторів. Для вирішення сучасних проблем України цільові показники резилієнтності можуть доповнювати стратегічні документи, плани, стратегії розвитку регіонів і громад. Однак для цього слід не лише нормативно затвердити кількісні показники, що характеризують стан економіки, ризики та загрози, але й науково обґрунтувати порогові значення для них.

Найбільші ризики та загрози для підтримання екологічної резилієнтності становлять явища і процеси, що негативно впливають відразу на кілька компонентів довкілля, мають кумулятивні, неявні або відкладені у часі негативні наслідки, є незворотними або важко змінюваними. Якщо такі спільні наслідки до того ж мають синергетичний ефект, то навіть при незначних коливаннях стійкості вони здатні призвести до суттєвої руйнації системи. Визначення таких складних ризиків потребує моделювання наслідків негативних явищ та ідентифікації спільних для різних секторів економіки загроз.

Оцінка резилієнтності економіки регіонів, яка може міститися у стратегіях їх відновлення та розвитку, має стати ключовим фактором для ухвалення рішень щодо інвестиційних проектів. Поточна оптимізація заходів з управління територіями також потребуватиме визначення потенційної резилієнтності. Розробку методології її визначення вважаємо перспективним напрямом подальших досліджень; тоді представлене наукове дослідження може бути доповнене результатами групування регіонів України за показниками потенційної резилієнтності та її відхилення від поточної. Це дасть змогу визначити сфери природоохоронної діяльності, які потребують невідкладних цільових програм розвитку. Наразі такими напрямками визначено захист ґрунтів, лісів, водних ресурсів, подолання проблеми накопичення відходів.

У сучасних вітчизняних умовах доцільно виокремити такі способи підвищення екологічної резилієнтності: стале управління природними ресурсами (мінімізація відходів і забруднень, невиснажливе використання ресурсів); ревіталізація деградованих або зруйнованих екосистем (повторне заселення ендемічних видів, контроль за інвазійними видами, відновлення середовищ існування); адаптація до змін клімату (будівництво берегоукріплень, створення зеленої інфраструктури, диверсифікація сільськогосподарських культур); залучення до вирішення екологічних проблем усіх зацікавлених сторін. Останнє сприятиме синергії діяльності, обміну знаннями та інноваційним рішенням, що, зрештою, допоможе капіталізувати ресурси і досвід місцевих спільнот.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. European Commission (2021). Resilience dashboards for the social and economic, green, digital, and geopolitical dimensions. Retrieved from https://commission.europa.eu/system/files/2021-11/dashboard_report_20211129_en.pdf
2. Hafele, J., Barth, J., Le Lannou, L.-A., Bertram, L., Tripathi, et al. (2022). A framework for economic resilience: guiding economic policy through a social-ecological transition. ZOE Institute for Future-fit Economies: Cologne. Retrieved from https://zoe-institut.de/wp-content/uploads/2023/10/ZOE_Economic_Resilience_Framework.pdf
3. Maddi, S. (2005). On hardiness and other pathways to resilience. *American Psychologist*, 60 (3), 261–262. DOI: <https://doi.org/10.1037/0003-066X.60.3.261>.
4. Martin, R. (2012). Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks. *Journal of Economic Geography*, 12 (1), 1–32. DOI: <https://doi.org/10.1093/jeg/lbr019>.
5. Rose, A., Liao, S. (2005). Modeling regional economic resilience to disasters: a computable general equilibrium analysis of water service disruptions. *Journal of Regional Science forthcoming*, 45 (1), 75–112. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0022-4146.2005.00365.x>.
6. Holling, C. (1973). Resiliency and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecological Systems*, 4, 1–24.
7. Folmer H., Gabel H., Gerking S., Rose A. (2001). *Frontiers of Environmental Economics*. Cheltenham, Edward Elgar.
8. Tinch, R. (1998). *Resilience and Resource Management Under Risk*. Norwich, University of East Anglia.
9. Petak, W. (2002). Earthquake resilience through mitigation: a system approach. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/228793628>.
10. Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford, Oxford University Press.
11. Holling, C.S., Chambers, A.D. (1973). Resource science: the nurture of an infant. *BioScience*, 23 (1), 13–20. DOI: <https://doi.org/10.2307/1296362>.
12. Colding, J., Folke, C. (2000). Rediscovery of traditional ecological knowledge as adaptive management. *Ecological Applications*, 10 (5), 1251–1262. DOI: <https://doi.org/10.2307/2641280>.
13. Walker, B., Holling, C., Carpenter, S., Kinzig, A. (2003). Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems. *Ecology and Society*, 9 (2), 5. DOI: <https://doi.org/10.5751/ES-00650-090205>.
14. Levin, S. (2023). Ecological resilience. *Encyclopedia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/science/ecological-resilience>.
15. Folke, C. (2016). Resilience (Republished). *Ecology and Society*, 21 (4), 44. DOI: <https://doi.org/10.5751/ES-09088-210444>.
16. Elmqvist, T., Andersson, E., Frantzeskaki, N., McPhearson, T., Olsson, et al. (2019). Sustainability and resilience for transformation in the urban century. *Nature Sustainability*, 2, 267–273. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41893-019-0250-1>.
17. Folke, C., Haider, L., Lade, S., Norstrom, A., Rocha, J. (2021). Resilience and social-ecological systems: a handful of frontiers. *Global Environmental Change*, 71, 102400. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2021.102400>.
18. Bozhok, Y., Pyrozhekov, S., Khamitov, N. (2021). Rezylientsnist: Strategia vyzyvannia v umavakh gibrydnykh zagroz [Resilience: Strategy of survival under hybrid threats]. *Ukrinform* (2021). Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3265105-rezylentnist-strategia-vizivanna-vumovah-gibridnih-zagroz.html> [in Ukrainian].

19. Davies, S. (2011). Regional resilience in the 2008–2010 downturn: comparative evidence from European countries. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 4 (3), 369–382. DOI: <https://doi.org/10.1093/cjres/rsr019>.

20. Kenney, M., Gerst, M. (2021). Synthesis of indicators, datasets, and frameworks available to establish resilience and adaptation indicators: case study of Chesapeake Bay region. *Current Climate Change Reports*, 7, 35–44. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40641-021-00170-6>.

21. Graveline, M., Germain, D. (2022). Disaster risk resilience: conceptual evolution, key issues, and opportunities. *International Journal of Disaster Risk Science*, 13, 330–341. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13753-022-00419-0>.

22. Upadhyay, A., Sa-ngiamwibool, A. (2021). A systematic literature review of community disaster resilience: main and related research areas and agendas. *Continuity and Resilience Review*, 3 (2), 192–205. DOI: <https://doi.org/10.1108/CRR-03-2021-0011>.

23. European Commission EU Resilience Compendium: Saving Lives and Livelihoods (2015). Retrieved from https://ec.europa.eu/echo/files/policies/resilience/eu_resilience_compendium_en.pdf.

24. Khvesyk, M., Bystrakov, I., Ilina, M. (2023). Structural Evaluation of the Natural Wealth of Ukraine and the Regions. Smart Technologies in Urban Engineering. *Lecture Notes in Networks and Systems*, 808, 177–188. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-46877-3_16.

25. Napriamy povoyennoho vidnovlennia dovkillia ta zabezpechennia rezylientnosti ecosystem [Directions for the post-war restoration of the environment and supporting the resilience of ecosystems] (2023). Ed. Libanova, E. Kyiv, Institute of demography and life quality studies of National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

26. Khvesyk, M., Ilina, M. (2023). After-the-War Recovery of the Environment of Ukraine: The Vision and Provision. *Business, Economics, Sustainability, Leadership and Innovations*, 10, 30–36. DOI: <https://doi.org/10.37659/2663-5070-2023-10-30-36>.

Olena Tsvirko

Doctor of Economics, Professor,
Professora Visitante Universidade Estadual do Oeste do Paraná,
Toledo, Brazil
ORCID: 0000-0003-3391-942X

CHAPTER 2.8. INSTITUTIONAL PROVISION OF ENTERPRISES OF OLD INDUSTRIAL REGIONS IN THE ECONOMY OF UKRAINE

Institutional support for the older industrial regions plays a key role in their development and transition to a more sustainable and competitive economy. At the same time, it is necessary to have effective government bodies that develop and implement strategies for the development of older regions. The establishment of regional investment funds and entrepreneurship support programmes can help stimulate investment in old-business regions and the development of new business projects. The development of a quality education and training system is necessary to ensure the availability of skilled labour for modern industry. Investment in infrastructure, such as roads, railways, ports and energy systems, plays an important role in attracting investment and ensuring production efficiency in older regions. It is also necessary to develop strict norms and standards for the protection of the environment and to take measures for the remediation and rehabilitation of ecologically contaminated areas in old industrial regions. Collaboration with the private sector and academic institutions can foster innovation, Effective institutional provision combined with integrated development strategies can help older regions to overcome their problems and realize their potential in modern economy.

Цвірко О. О.

Доктор економічних наук, професор,
запрошений професор Державного Університету Західної Парани,
м. Толедо, Бразилія
ORCID: 0000-0003-3391-942X

РОЗДІЛ 2.8. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДПРИЄМСТВ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Інституційна підтримка старопромислових регіонів відіграє ключову роль у їхньому розвитку та переході до більш стійкої та конкурентоспроможної економіки. При цьому необхідно мати ефективні державні органи, які розробляють і реалізують стратегії розвитку старопромислових регіонів. Створення регіональних інвестиційних фондів та програм підтримки підприємництва може сприяти стимулюванню інвестицій у бізнес старопромислових регіонів та розвитку нових бізнес-проектів. Розвиток якісної системи освіти і навчання необхідно для забезпечення доступності кваліфікованої робочої сили для сучасної промисловості. Інвестиції в інфраструктуру, такі як дороги, залізниці, порти та енергетичні системи, відіграють важливу роль у залученні інвестицій та забезпеченні ефективності виробництва в старопромислових регіонах. Також необхідно розробити суворі норми і стандарти охорони навколишнього природного середовища та вжити заходів щодо рекультивациі та реабілітації екологічно забруднених територій в старопромислових регіонах. Співпраця з приватним сектором та академічними установами може сприяти інноваціям, ефективне інституційне забезпечення в поєднанні з інтегрованими стратегіями розвитку може допомогти старшим регіонам подолати свої проблеми та реалізувати свій потенціал у сучасній економіці.

Introduction

The unpredictable conflict in the east of Ukraine, which turned into a military one over time, made changes in the structure of industrial production put in full growth the urgent problem of structural modernization of the old industrial regions. Despite the fact that industrialized countries faced this problem in the 80s of the last century, in our country its solution was postponed for a long time. For some time, this was explained by the possibility of successful extensive exploitation of the basic industries inherited from the all-Union division of labor and the resource potential of industrialized territories. The low productivity of the basic industries of the old industrial regions was compensated by the cheapness of energy resources, raw materials and labor, as well as low environmental requirements for industrial activity.

However, the international market environment was more demanding than before on the quality of products supplied from these regions. Under these conditions, the basic industries of the old industrial regions (metallurgy and chemical industry) failed to regain their pre-crisis roles as drivers of economic growth, and the growth of structural disproportions in the regions played an important role in creating the political and economic basis of the crisis. Therefore, at the present stage of Ukraine's development, an important issue is the reform of the management of the development of regions, especially the old industrial ones.

The problems of these regions are specific and are not a simple result of the cyclical development of the economy and the aging of basic industries. Deep and stable economic and social ties in the region, albeit devoid of a solid economic basis, determine the institutional and social resistance to change and form a kind of «social contract» of economic entities that blocks changes in the economic structure.

In the economic literature, the problem of old industrial regions has been studied for a long time and paid much attention, regional and sectoral aspects of structural transformations are considered, key issues are highlighted, strategic management of the transformation of the corporate industry sector, etc. A number of monographs of the Institute of Industrial Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Institute of Economics and Forecasting, etc. are devoted to this. Among the domestic scientists who have been conducting scientific research on the problems of studying old industrial regions for many years are: V. Lyashenko, L. Kuzmenko, M. Soldak, D. Cherevatsky, Yu. Zhaznovaya, O. Amosha, O. Lyakh, B. Danylyshyn, M. Dolishnyy and others [1-11].

2.8.1. The old industrial regions of Ukraine

In economic theory, starting with A. Smith, the axiom is the thesis of the harmony and efficiency of the private sector, as well as the disharmony and inefficiency of the public sector. Therefore, the state should not interfere in the market economy, which, «by definition,» it is self-regulating and should

only limit itself to protecting freedom of competition, as well as the sphere of production of public goods, observance of property rights and control over the monetary supply. World experience has demonstrated the fallacy of this thesis, and the state not only can, but must also be an effective owner, fulfilling their obligation to society.

In the late seventies in the economy of the former USSR exacerbated phenomena, which later became known as stagnant. First of all, they were characterized by a decline in the pace of development of production and a decrease in labor productivity. The products of industrial enterprises were focused on the domestic market or markets of the countries of the socialist camp. Planned and guaranteed sales of products automatically put it out of competition, which allowed enterprises not especially to take care of either its quality or timely modernization.

Established centrally wage system, as well as a constant surplus of vacant jobs did not encourage workers to productive work. Hypertrophied the nature of the planning of the economy periodically led to a shortage of certain goods. The created over-centralized economic mechanism did not contribute to the growth of production efficiency and improving the quality of products and at the end the 80s ceased to meet the requirements of the dynamic development of the economy and society as a whole. Therefore, such an economic system was to some extent irrational, which necessitated its radical restructuring.

In the old industrial regions of Ukraine, the trend of adaptation to changing conditions with a minimum of structural changes traditionally prevailed. During the heyday, a specific social capital was formed here, which, in the period of fading efficiency of the old-industrial industries, began to be used to manipulate the significance of the problems of the regional economy for the country as a whole and receive political dividends and preferences on this basis. Indeed, there were enough objective grounds for pressure on the central government: a significant share of employment in enterprises of basic industries, social problems of mono-cities (the main source of livelihood of which is one or more).

The inevitable transformational risks of the old industrial regions were thus transferred to the whole country. And at this time, «outdated» industries, which occupy a significant share in the economic structure of the regions, demonstrating decreasing efficiency, diverted a significant share of the resources necessary for the formation of new industries, which served as an additional factor in the conservation of an ineffective structure.

Thus, along with the need for radical changes in the structure of the economy of the old industrial regions, an equally important problem of their transformation is the change in the behavioral stereotypes of economic entities.

The world experience of management has clearly shown the vitality and efficiency of the economy, which is based on various forms of ownership, competition, free pricing. The market economy inevitably generates such negative phenomena as unemployment, rising prices, social inequality, but

humanity has not yet invented anything better in terms of the development of society. A socially oriented market economy is the most efficient economic system in compared with known others.

Since the beginning of the 90s, large-scale reform began to be carried out in Ukraine, aimed at a radical restructuring of the entire socio-economic system. The basis of economic transformation was denationalization and privatization. To a large extent, this process pursued political goals contrary to economic expediency and from the very beginning had a pronounced administrative and administrative character.

Since the mid-2000s, attempts have been made in the domestic policy of structural restructuring of the old industrial regions to introduce elements of European experience. The emphasis was on three areas [12]:

- development of small business (mainly through the development of entrepreneurial initiatives) and activation of self-employment;
- retraining of released employees;
- development of innovative enclaves (including technology parks).

However, the already mentioned resistance to structural changes was not taken into account: negative perception of the restructuring process by the population, weak motivation of workers in the basic industries of the old industrial regions for retraining and retraining, low inter-sectoral and territorial mobility of released workers, weakness of entrepreneurial potential, immunity of capital operating in the basic industries to innovation-based competitiveness factors, etc. Therefore, in general, the diversification process was rather declarative.

According to Western experts among the countries of the former USSR, Ukraine had some of the best conditions for transition to the market and economic growth. However thoughtless implementation of the «shock therapy» program imposed by the International Monetary Fund and the World Bank, the lack of its own economic policy, blind copying of other people's experience (voucher privatization, etc.) threw Ukraine for decades ago. In general, the country lost more than 75% of economic potential, which is almost twice as much as during the Second World War.

The most affected by the reforms were industrial enterprises, which have traditionally been and are the main production link of the Ukrainian economy. Objectively, this was facilitated by a number of reasons: the hypertrophied nature of the economy, the high level of energy and capital intensity of production, the wear and tear of production assets, a significant amount of production with an unfinished cycle, in connection with the collapse of the USSR and the socialist camp, the loss of sales markets, etc. However, to a greater extent, this is a failure of the neoliberal economic policy, according to which it is considered unacceptable to entangle state power in macroeconomic processes. Observing this principle, the state, in fact, lost one of its main functions as a planning body, which was a positive feature of the «pre-market» economic system of Ukraine.

The transition from the administrative form of economic management to the market one not only did not automatically eliminate all macroeconomic

imbalances and problems, but also contributed to the emergence of new ones, and by some indicators the state of the Ukrainian economy continues to deteriorate. So in 1990 the twelfth enterprise was each unprofitable, in 1994 - every ninth, in 1995 - every fifth, in 1996 - 30%. At the same time, the World Bank demands further cuts in the financing industry.

The period of relative stabilization of Ukraine's economy began in 2000, when GDP growth was 5.9%. In 2001 GDP grew by 9.2%, in 2002 - by 2%, in 2003 - by 9.6%, in 2004 - by 12.1% and in 2005 - by 3%. Over the years of economic recovery in industry there have been positive changes, but in general the situation here is not significantly improved.

In 2013 according to the estimates of the State Statistics Committee of Ukraine, GDP did not have an increase, according to experts and specialists, it decreased by 1.2-1.5% to the level of 2012. Index of industrial production in 2013 to 2012 level amounted to 95.7%. At the same time, in the mining industry there was an increase of 0.4%, in the processing industry - a drop of 7.7% (Fig. 1) [13-15].

Fig. 1. Indices of industrial production in Ukraine and Donetsk region for 2013-2020,%

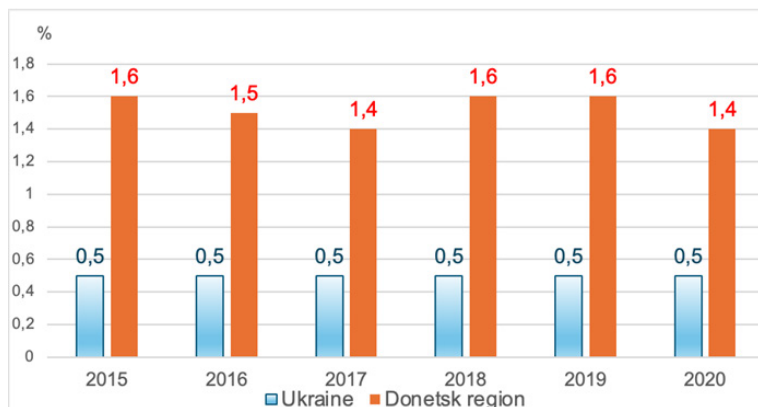
Source: [13-15]

Today, the public sector of the economy includes 3733 enterprises [17]. Of these, 1006 enterprises will be transferred for privatization, almost 1300 obviously non-working enterprises will be liquidated, another 600 remained in the occupied territories, and about 100 are scientific institutions in the form of state-owned enterprises. As a result, 733 enterprises remain - this is what remains in state ownership, of which 200 are real working enterprises, mainly large state-owned companies. 90% of state assets are concentrated in only three companies - Naftogaz, Ukrzaliznytsia and Energoatom. [16]

In the economy of Ukraine, an important role belonged to the Donetsk region.

In 2012 in the Donetsk region there were 3429 industrial enterprises: 78 large, 539 medium, 2812 small. At the end of 2020 this figure was 1336

industrial enterprises: 19 large (1.4%), 189 medium (14.2%), 1128 small (84.4%) [14]. Large enterprises provide production of 82.9% of industrial products of the region, average - 15.2%, small - 2.2% (Fig. 2).

Fig. 2. Percentage of large industrial enterprises in Ukraine and Donetsk region 2015-2020,%

Source: [14]

As can be seen from the figure, despite the fighting, the main industry remains located in the Donetsk region.

Consider the dynamics of the development of the Donetsk region in the context of the indicators «Gross regional product per capita» and «Index of physical volume of gross regional product (in the prices of the previous year)» (Charts 3, 4).

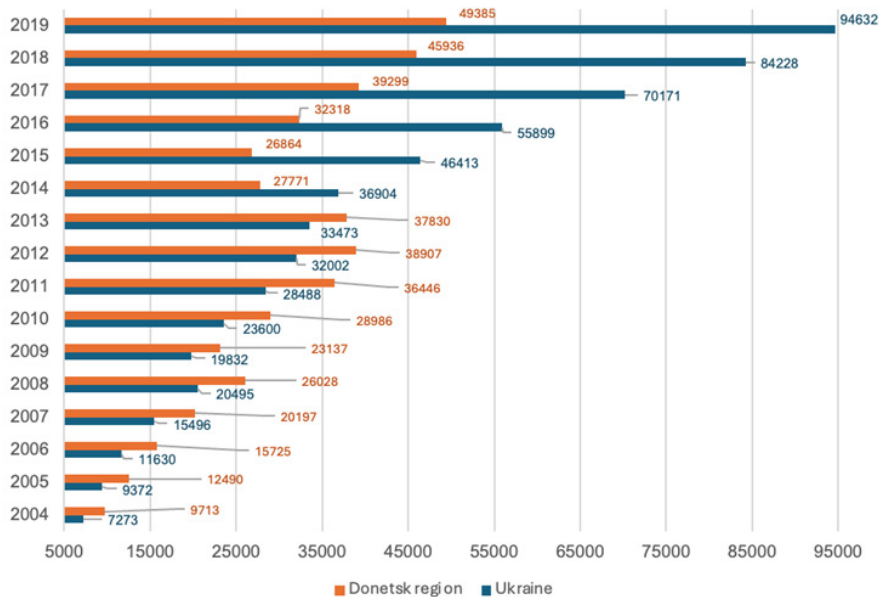
The indicator «Gross regional product per person» (Fig. 3) over the years tended to grow positively and exceed the general indicators in Ukraine. However, with the outbreak of hostilities in 2014, this indicator began to decline rapidly, in 2016 it was possible to stop the decline and reach the «pre-war» level and even exceed it. But still far behind the figure for Ukraine (52% of the total).

The index of physical volume of gross regional product (GRP) is a composite index of gross added values of the region by types of economic activity, taking into account taxes excluding subsidies for products [15].

As can be seen from Figure 4, the index of the physical volume of gross regional product (in the prices of the previous year) in the Donetsk region is characterized by ups and downs, in contrast to the indicator «Gross regional product per capita.» 2015 became critical, when this indicator was only 68% of the total Index in Ukraine. In 2016, we managed to stop the fall, but the indicator is quite unstable.

In the pre-reform period, the industry of Ukraine had a number of significant structural disproportions: between extractive and manufacturing industries, between products of groups A and B, between raw materials and product export items, between obsolete and high-tech high-tech industries [18]. At

this, preference was given to the development of basic means of production (metallurgy, machine building, machine tool building, etc.). Through them, the development of such industries as light, food, transport, communications, etc., and finally the production of consumer goods. In a market economy, this scheme need to look the other way around.

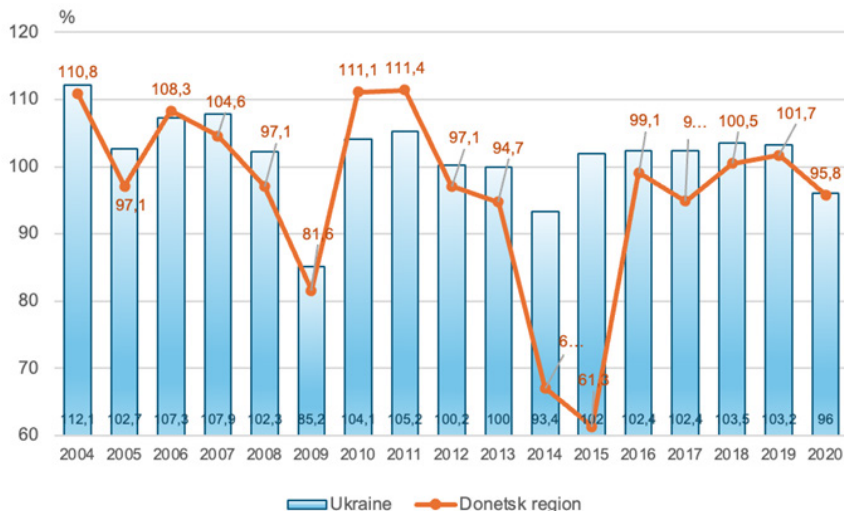
Fig. 3. Gross regional product per person in Ukraine and Donetsk region for 2004-2019, UAH

Source: [15]

However, at present in Ukraine there is a steady growth of part of the fuel and raw materials industries, accounting for approximately 50% of industrial production. According to the research of the Institute of economic Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine... «part of imports in the domestic consumption of Ukraine for economic safe development should not exceed 35 percent, but in reality it significantly exceeds this level and» rolls over «to 72 percent.» Such deformability of industry not only turns Ukraine into a raw material appendage of developed countries, but also threatens its economic security. With the change of foreign economic conditions, conjuncture on the world market may occur reduction of export possibilities of Ukraine and significant fall of industrial production as a whole. However, despite all this, and currently 75% of investments continue to be made in raw materials industries.

Therefore, the state faces the task not so much of «ensuring further economic growth» as of making significant adjustments in the regulation of economic processes aimed at reviving the national production. At the same

time, the relevant concept has not yet been formulated in Ukraine, and in this regard, the experience of countries with developed market economies can be very useful.

Fig. 4. Indices of physical volume of gross regional product, in the prices of the previous year in Ukraine and Donetsk region for 2004-2020,%

Source: [15]

Objectively, the economy of any country can not claim to be called «purely market.» For example, the public sector should create conditions for getting maximum profits to private entrepreneurs and at the same time ensure the priority of social goals, which makes it partially incompatible with the market. Therefore, as practice shows, even in highly developed «market» countries, economic life is largely regulated by the state, and state property in them serves as a key pillar of the economy. It allows you to maintain the necessary for the functioning of society, but unprofitable production, develop science-intensive industries, etc. In addition, state property is one of the main tools for solving social problems. In economic theory, until recently it was believed that for the stable development of the economy, the share of state property should be at the level of 20-25%. However, in many countries of the world, unlike Ukraine, it is constantly growing and, for example, in the United States accounts for 39% of the country's national wealth, and in Italy's industry more than 30%.

In the ownership of many states or under their control are the largest companies in the world in industries such as aerospace, oil and gas, automotive industry, etc. For example, in the United States, the state takes over the financing of construction capital-intensive facilities, makes investments in those industries and areas of economy that are not of commercial interest to the private capital. At the expense of state sources

there is also financed the development of the latest high-tech industries - nuclear industry, electronics, laser and space industries. State-owned enterprises in Italy are the manufacturer and supplier of basic products and services, an active regulator of market relations. Through these enterprises, the state pursues a price policy, regulates the level of wages and implements antitrust measures.

Depending on the form of ownership of the enterprise by the state to it are used those or other means of management. Currently, there are two fundamentally different management systems in the world:

1) directive-governed, in which all activities are regulated by the state, and the main means of influence of the authorities are the methods of administrative and economical coercion, control over the implementation of decisions, plans, conditions, etc.;

2) contract-planned (market) with the minimum necessary state regulation, equal horizontal relations based on the contract of purchase - sale of products and services, on the relations of various forms of ownership, the balance of the seller and the buyer. It is characterized by a developed tax system instead of standards, it is characterized by a decentralized management, market self-regulation. The basis of motivation of economic entities is profit.

According to the nature of state property management at the macro level, three typical models can be identified: Japanese, American and Western European [19].

State-owned enterprises in Japan are subject to state control, which is carried out by the parliament, which has the right of final decision on such issues as the budget and financial results of their activities, prices for products, drawing up plans, spending funds, using profits. At the same time, the state regulates the nature of economic activity, the organizational structure of the enterprise, the appointment and dismissal of employees, budgeting and balance sheet, the issuance of financial obligations, the attraction of loan capital, the use of free funds, etc.

A characteristic feature of the American model of public sector management is the transfer of US state enterprises into the operational management and exploitation of private corporations. As the owner of the enterprise, the state at the same time takes care of the sale of its products, provides relevant orders.

In the countries of the European Community, control over the activities of state holdings and enterprises, the appointment of their senior management is carried out by the government. State-owned enterprises cannot go bankrupt, their property is subject not sold for debts. To them, unlike private enterprises, the sanction in the form of liquidation in case of mistakes in management cannot be applied without the consent of the state. However, these state-owned enterprises are required to pay taxes, keep accounting records and other financial documentation in accordance with the rules and regulations established by law, in a strictly defined form.

2.8.2. Structural restructuring of the economy of the old industrial regions in the context of Ukraine's strategic orientation towards European integration

One of the modern directions of modification of state regulation consist in interpenetration and interweaving of public and private capital, creation of powerful mixed public-private financial-industrial groups. The state, as the owner of a large block of shares, receives opportunity through its representatives in the company to actively influence the activities of the company. At the same time, attracting private capital as a co-owner, she receives powerful financial support to realize her goals and objectives on the basis of economic and entrepreneurial activity.

Redistribution of property in Ukraine is mostly completed, but the privatization process continues. As at the initial stage, there is no clear policy of the state, and this process is often controversial. In particular, it is often proposed to leave only profitable enterprises in public administration, and sell the rest to private ownership. With this approach, the state will really get rid of the pressure on the budget from unprofitable industries. However, as practice shows, as a result, many of them are either completely brought to bankruptcy or are at the stage of survival. Here it is worth pointing out the British experience of denationalization of property of state enterprises and companies [4], where inefficient objects are not privatized. A hopeless enterprise British the government closes, then develops and implements a state program for its reconstruction that is, creates a new production at state expense, and only then sells it to a private owner.

Despite the mostly sad experience of economic reforms, it is still widely believed in Ukraine that the state cannot be an effective owner. In this regard, it should be noted that state-owned enterprises may not be profitable, so comparing them in terms of profitability with private enterprises is not always legitimate. The main criterion for determining the efficiency of a state enterprise is the ratio of the useful social result of its activities and the used state resources. State entrepreneurship should cover those industries in which the return is either small or occurs after a long time. These are capital-intensive and low-profit links of industrial and social infrastructure: energy, transport, communications, education and healthcare. This includes the activities of state to «improve» the industries experiencing the crisis, or the activation of the economy as a whole (nationalization of unprofitable enterprises and industries, or such industries, the accelerated development of which is necessary to increase the competitiveness of the public sector).

It is also worth pointing out that it is not always correct to compare the economic indicators of private and state enterprises, and here the concepts of «after privatization» and «as a result of privatization» are most often get confused. In addition, a simple analysis shows that the efficiency of the enterprise is determined not so much a form of ownership as an organization of management.

Thus, the world has accumulated a wealth of experience in creating and regulation an effective economy. Ignoring this experience or its mechanical application without taking into account existing realities caused a deep and prolonged economic crisis in Ukraine. The idea of an immediate «giant leap» from socialism to capitalism contradicted the objective laws and history of world development, and thus was doomed to failure in advance.

Characteristic of the EU policy on restructuring of old industrial regions is the increased attention to solving social problems caused by structural restructuring. Prevention of income reduction is achieved by prioritizing employment to free up labor as a result of restructuring of enterprises; creation of new jobs in industrial sectors on a new technological basis, retraining of personnel taking into account market requirements; development of small and medium enterprises; the growth of a culture of self-employment of the population, the development of private entrepreneurship; attracting investment in the development of corporate entrepreneurship; development of recreation and tourism; organization of public works; promoting resettlement in other regions of the country.

In the process of restructuring the economy of the old industrial regions, the funds of the EU structural funds are concentrated in the following areas [20]:

- development and activation of the economic potential of the old industrial regions, diversification of economic activity;
- financing of scientific research and experimental developments;
- Investment in infrastructure to improve and modernize traditional industries for the development of alternative economic activities;
- investments in infrastructure for general economic purposes, business, educational, information, telecommunication infrastructure;
- Creation of industrial and business parks, centers of small and medium-sized businesses, research parks and business incubators, the revival of abandoned industrial sites;
- ensuring industrial development on the basis of the introduction of information technology, technical and technological modernization of industry;
- rehabilitation and development of depressed areas: assistance in strengthening and enhancing their economic potential; supporting industrial enterprises located in depressed areas, encouraging the active introduction of new technologies on them;
- increasing the investment attractiveness of the territory for the development of opportunities for the formation of new types of economic activity, improving the environment;
- promoting the development of domestic and international tourism;
- improving the use of agricultural resources of old industrial regions;
- expanding employment opportunities as opposed to reducing employment in industry, assisting the population in the development of entrepreneurial activity, supporting small and medium-sized enterprises.

Conclusions

Structural restructuring of the economy of the old industrial regions in the context of Ukraine's strategic orientation towards European integration involves the formation of a state regional policy, taking into account the fundamental provisions of the EU regional policy. Based on the above, it is necessary, first of all, to adapt Ukrainian legislation in the sphere of stimulating the development of regions to European standards, namely:

- harmonization of goals, principles, priorities and directions of regional policy of Ukraine and the EU;
- clarification of the typology of regions for regional policy purposes and in accordance with the NUTS system;
- Amendments and additions to the Law of Ukraine «On Stimulating the Development of Regions of Ukraine» in terms of introducing European mechanisms for stimulating regional development into the domestic practice of regional management;
- revision of the criteria for determining depressed areas and the duration of programs to overcome the depression of the territories.

Structural restructuring of the economy of the old industrial regions should be carried out in Ukraine within the framework of the state regional policy, which, based on European practice, should contribute to the formation of the adaptation potential of the old industrial regions on the basis of optimal use of changes in the external environment as factors for achieving economic growth on a new structural basis. To do this, regional policy must solve the following tasks:

- determine strategic guidelines for diversification of the economy of the old industrial regions and the formation of an alternative economic base for the development of territories on an innovative basis;
- to ensure a consistent change in the structure of the economy of the old industrial regions on the basis of diversification of industrial production, increasing resource efficiency and greening of industrial industries, their integration into production chains with high added value;
- develop effective mechanisms for cross-sectoral capital transfer;
- stimulate the development of new high-tech industries, the transition to the economy of services (business and recreational);
- to strengthen the orientation of regional development to the internal resources of the region, which form its competitive advantages;
- provide systemic compensation for the social costs of structural transformations.

Current State Strategy for Regional Development of Ukraine until 2020 formally developed taking into account European requirements and priorities. Conceptually, the strategy relies on the need to increase the competitiveness of regions by optimizing and diversifying the structure of the economy. The emphasis is on increasing the innovative and investment potential of the regions, developing the business environment, ensuring the rational use of natural resource potential.

However, in a concrete and practical sense, attention is paid only to the diversification of agricultural production and the development of alternative economic activities in rural areas. At the same time, the urgent need to diversify the economy of the old industrial regions remains beyond the provisions of this document.

It is the fuzzy strategic position in relation to the old industrial regions that causes a high risk of further exploitation of the outdated economic structures of these regions due to the concentration of efforts to promote the modernization and technical re-equipment of enterprises of metallurgical, engineering, energy and chemical complexes. Not solving the problems of restoring the inclusiveness of regional development, such a policy not only does not help to resolve the contradictions that are tearing apart the East of Ukraine today, but also threatens with the upcoming aggravation of conflicts in obsolete industries, the enclaves of which are already ripening in different regions of the country.

The functioning in many developed countries of a multi-layered economy based on various forms of ownership is the key to its effectiveness in as a whole. In this regard, the restoration and strengthening of a powerful state sector of the economy in Ukraine cannot be considered as a return to the previous economic system. World experience shows that the boundaries of the public sector in each country are mobile and flexible enough, which is expressed in the alternation of the phases of nationalization and denationalization. Therefore, in Ukraine it is necessary to form its own theory of the development of market relations, taking into account the prevailing realities.

REFERENCES:

1. Strukturnye transformacii staropromyshlennyh regionov Ukrainy: monografiya / V.I. Lyashenko, L.G. Chervova, L.M. Kuzmenko i dr. / NAN Ukrainy, In-t ekonomiki prom-sti. – Doneck, 2013. – 412 s.
2. Kuzmenko L.M., Soldak M.O. Staropromislovi regioni Ukrayini: institucionalni osoblivosti rozvitku. Upravlinnya ekonomikoyu: teoriya ta praktika: monografiya / L.M. Kuzmenko, M.O. Soldak; Doneck, NAN Ukrainy, In-t ekonomiki prom-sti, 2011. – S. 9-25.
3. Lyashenko V.I. Regulyatorna politika stimulyuvannya rozvitku malogo pidpriemnictva v umovah transformaciyi virobnichoyi sferi staropromislovih regioniv. Upravlinnya ekonomikoyu: teoriya ta praktika: monografiya /V.L. Lyashenko; Doneck, NAN Ukrainy, In-t ekonomiki prom-sti, 2012. – S. 3-26.
4. Cirkulyarna smart-specializaciya staropromislovih shahtarskih regioniv Ukrayini: monografiya / D.Yu. Cherevatskij, M.O. Soldak, O.V. Lyah, Yu.S. Zaloznova ta in.; za zag. red. O.I. Amoshi / NAN Ukrayini, In-t ekonomiki prom-sti. Kiyiv, 2020. 196 s.
5. Ekonomichni ta socialni problemi rozvitku promislovosti: monografiya / Yu.S. Zaloznova; NAN Ukrayini, In-t ekonomiki prom-sti. – Kiyiv, 2017. – 288 s.
6. E. N. Bojko Osobnosti rozvitiya staropromyshlennyh regionov Ukrainy (klasternyj podhod) Soc.-ek. problemi suchas. periodu Ukrayini, 2014. Vip. 5(109) S. 109-118.

7. Snegovaya E. Issledovanie sushnosti diversifikatsii ekonomiki staropromyshlennyh regionov: razvitiye podhodov. *Ekonomicheskaya teoriya*. 2019. № 3. S. 45–59.
8. Modernizatsiya ekonomiki promislovih regioniv Ukrayini v umovah decentralizatsiyi upravlinnya: monografiya / O.I. Amosha, Yu.M. Harazishvili, V.I. Lyashenko ta in. / NAN Ukrayini, In-t ekonomiki prom-sti. Kiyiv, 2018. - 300 s.
9. Bachurin A. A. Analiz aspektov funkcionirovaniya predprinimatelskih struktur staropromyshlennyh regionov Ukrainy. *Ekonomichnij visnik Donbasu*. 2011. №1(23). S. 59-63.
10. Analitichna dopovid «Perspektivi ta napryamki rozvitku staropromislovih regioniv Ukrayini u postkrizovij period» URL: <http://dn.niss.gov.ua/content/articles/files/cris-cb61f.pdf>.
11. Modernizatsiya ekonomiki Doneckoyi oblasti: strategichni scenariyi realizatsiyi z pozitsiyi stalogo rozvitku do 2020 roku: nauk. dop. / Yu.M. Harazishvili, V.I. Lyashenko, L.L. Shamileva, Yu.I. Zhihareva (2016 r.)
12. Nacionalni ta globalni determinanti ekonomichnogo zrostannya Ukrayini : naukova dopovid / za red. d.e.n. I.M. Bobuh ; NAN Ukrayini, DU «In-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrayini». – Elektron. dani. – K., 2018. – 390 s., tabl., ris. – Rezhim dostupu : <http://ief.org.ua/docs/sr/299.pdf>
13. Promislovist Ukrayini 2014-2016: nevikoristani mozhливosti, shlyahi vidnovlennya, modernizatsiyi ta suchasnoyi rozbudovi: naukova dopovid / redkol.: O.I. Amosha, I.P. Bulyeyev, Yu.S. Zaloznova; NAN Ukrayini, In-t ekonomiki prom-sti. – Kiyiv, 2017. – 554 s.
14. Golovne upravlinnya statistiki u Doneckoyi oblasti: <http://donetskstat.gov.ua/statinform1/ekonomichna-statystyka/ekonomichna-diialnist/diialnist-pidpriyemstv/kilkist-pidpriyemstv-za-yikh-rozmiramy-za-vydamy-ekonomichnoyi-diyalnosti/>.
15. Derzhavna sluzhba statistiki Ukrayini: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
16. Kuhta P. Z 3700 derzhpidpriyemstv realno pracuyeye blizko 200 — zastupnik ministra ekonomrozvitku: <https://biz.nv.ua/economics/gossobstvennost-stalozvestno-skolko-predpriyatiy-prinadlezhit-gosudarstvu-novosti-ukrainy-50064433.html>.
17. Kilkist publichnih akcionernih tovaristv skorotilasya na 14% za rik — Derzhstat: <https://minfin.com.ua/2020/09/12/52200707/>.
18. Strukturni peretvorenniya v Ukrayini: peredumovi modernizatsiyi ekonomiki / A. P. Pavlyuk, D. S. Pokrishka, Ya. V. Belinska [ta in.]; za red. Ya. A. Zhalila. – K. : NISD, 2012. – 104 s.
19. Lukashenko O. Gosudarstvennaya sobstvennost v stranah razvitoj rynochnoj ekonomiki (analiz opyta upravleniya) // Voprosy ekonomiki. - 1993. - №10. - S. 38 - 47.
20. Strategiyi rozvitku regioniv: shlyahi zabezpechennya diyevosti. Zbirnik materialiv «kruglogo stolu» / za red. S. O. Biloyi. – K. : NISD, 2011. – 88 s.

Lilia Bublyk

Candidate of Economic Sciences,
Senior Lecturer at the Tourism Department,
Lviv Polytechnic National University,
Lviv, Ukraine
ORCID: 0009-0008-5886-1440

CHAPTER 2.9. SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE TOURISM POTENTIAL OF THE LUHANSK REGION THROUGH THE OPENING OF A GAMING ZONE IN THE POST-WAR PERIOD

The Ukrainian economy is in a deep crisis, the great hopes and expectations of our people are placed on its pre-war recovery and accelerated development. Therefore, this article is devoted to the search for an alternative to filling the budget of the Luhansk region, namely the proposal to open a free gaming zone on the territory of the city of Luhansk. The model of conducting gaming activities in Ukraine must meet world standards, and an example of its implementation is the gambling business of the city of Las Vegas. The following historical and geographical parallels of the mentioned cities are characterized in the work: similar geographical location, economic crisis at the nascent stage, amazing cuisine and an important social goal of introducing this type of business. The main purpose of writing the article is to analyze the legislative framework of the world's leading gaming zones, the tax burden in this area and the creation of a state mechanism for regulating the gaming business of Ukraine with a free gaming zone in the city of Luhansk. In order to achieve the goal, the methods of induction, deduction, modeling, analogy and concretization are applied. The article describes the peculiarities of gambling business licensing in European countries. Imperfections and the need to finalize the legislation of Ukraine to increase foreign and domestic investments in this segment of the economy were revealed. The necessity of applying the model of selective licensing in Ukraine is argued. An updated state mechanism for regulating the gambling market is proposed, with a comprehensive list of goals, functions, methods and tools of state influence and the gambling business of Ukraine. But it has been established that a free gaming zone will attract the attention of international investors and Ukrainian officials who, while developing their business, will simultaneously build roads, airports, railways and other mutilated infrastructure.

Бублик Л. Я.

Кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри туризму,
Національний університет «Львівська політехніка»,
м. Львів, Україна
ORCID: 0009-0008-5886-1440

РОЗДІЛ 2.9. СТАЛИЙ РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У НАСЛІДОК ВІДКРИТТЯ ІГРОВОЇ ЗОНИ У ПОСТВОЄННИЙ ПЕРІОД

Найважливішим завданням українського соціуму та національної економіки сьогодні – є перемога, після здобуття якої перед нами постане завдання відбудови найбільш постраждалих від війни територій. До їх складу входить місто Луганськ, відоме власною виробничою, видобувною та металургійною промисловістю, відновлення якої займе десятиліття. Тому, як альтернативу наповнення бюджету області, надано пропозицію відкриття вільної ігрової зони, податкові надходження від функціонування якої сприятимуть швидкій відбудові соціально-адміністративної інфраструктури міста. Основною метою – є аналіз законодавчої бази провідних ігрових зон світу, податкового навантаження у даній сфері та створення державного механізму регулювання грального бізнесу України із вільною ігровою зоною у місті Луганськ. У розділі здійснено аналіз діючого законодавства в сфері грального бізнесу, проведені паралелі із законодавством інших держав Європи. Прикладною моделлю провадження грального бізнесу в Україні вибрано модель господарської діяльності ринку азартних ігор міста Лас-Вегас. У роботі визначено основні історико-географічні паралелі двох описаних міст, здійснено аналіз їх податкового навантаження у гральному бізнесі. Охарактеризовані особливості ліцензування грального бізнесу у країнах Європи. Виявлено недосконалість та необхідність доопрацювання законодавства у сфері грального бізнесу України, для збільшення зовнішніх та внутрішніх інвестицій у даний сегмент економіки. Запропоновано оновлений державний механізм регулювання ринку азартних ігор, із вичерпним переліком цілей, функцій, методів та інструментів державного впливу та гральний бізнес України. Також у роботі зазначено, що введення в експлуатацію вільної ігрової зони дозволить збільшити фінансові надходження у бюджет, пришвидшить вихід національної економіки із тіні, зменшить обсяг безробіття та спонукатиме мігрантів повернутись у раніше окупований регіон, чи переїхати з інших міст України для проживання та працевлаштування у Луганську. Обґрунтовано, що розвиток бренду «Україна» сприятиме збільшенню потоків іноземних туристів, а розвиток міста Луганськ приверне увагу внутрішніх мандрівників.

Вступ

Трагедія українського соціуму, що сколихнула світ втратою кордонів суверенної країни, терором мирного населення, масованими ударами по цивільній інфраструктурі, та й урешті, геноцидом українського народу, стала тригером до відродження національних цінностей захисту та розвитку самобутності України. Кожна людина, що не взяла до рук зброю, на своєму професійному місці повинна робити все можливе для перемоги, сьогодні, та післявоєнної відбудови, завтра. Тому, як альтернативу класичним способам відбудови Луганської області, пропонується вибір основного джерела коштів для відбудови втраченої інфраструктури з податкових надходжень від функціонування українського «Лас-Вегасу».

14 липня 2020 року вище керівництво держави затвердило Закон України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор», в якому зазначається, що азартна гра - будь-яка гра, умовою участі в якій є внесення гравцем ставки, що дає право на отримання виграшу, наявність і розмір якого повністю або частково залежить від випадковості та/або знань та майстерності гравців (2023). Також зазначені визначення понять «букмекерська діяльність», «бренд організатора азартних ігор», «відповідальна гра», «віртуальна гра» та інші. І зазначено, що ліцензію може отримати виключно підприємство, створене згідно з вимогами діючого національного законодавства, а казино можуть відкривати у готелях визначеного класу.

Проте, науковці переконані у необхідності доповнення законодавства, його якісного розширення, бо українські закони не повністю регулюють діяльність гральних закладів. Для забезпечення безпеки гравців та прозорості галузі потрібно прийняти законодавчі акти, які будуть відповідати вимогам сучасної реальності. Важливо забезпечити соціальну відповідальність та захист прав гравців, зокрема неповнолітніх та інших вразливих категорій (2020). І зазначають, що для збільшення рівня ефективності азартних ігор на державному рівні необхідно: переглянути ставлення до грального ринку, сприймати легальний гральний бізнес як нормальну та природну частину економіки; видаляти з ринку незаконні та сумнівні компанії; змінити підхід до оподаткування, сприймаючи гральний бізнес як партнера, що сприяє створенню робочих місць (2023).

Тому, метою дослідження – є аналіз законодавчої бази провідних ігрових зон світу, податкового навантаження у даній сфері та створення державного механізму регулювання грального бізнесу України із вільною ігровою зоною у місті Луганськ.

Дослідження базується на аналізі літературних джерел. Проаналізовано праці вітчизняних та зарубіжних учених, щодо туристичного потенціалу та економічної вигоди від відкриття вільної ігрової зони у Луганську, зокрема. У процесі дослідження використовувалися наступні методи: аналізу та синтезу, під час вивчення географії, соціології, фінансової політики регіону; аналогії, під час порівняння розвитку грального ринку у різних країнах світу та визначені історико-географічних паралелей міст

Лас-Вегас та Луганськ; конкретизації, у момент виділення особливостей податкового навантаження азартного бізнесу різних країн світу та визначення оптимального варіанту ліцензування грального ринку в Україні; узагальнення та систематизація, під час створення механізму державного регулювання вільної ігрової зони у Луганську.

2.9.1. Порівняльна характеристика міст Лас-Вегас та Луганськ, для визначення перспективи відкриття вільної ігрової зони в Україні

Як приклад, обрано модель грального бізнесу у місті Лас-Вегас. Причинами виникнення даної ідеї стали наступні історико-географічні паралелі зародження ігрового бізнесу у містах Луганськ та Лас-Вегас:

1. Географічне положення. Україна знаходиться у центрі Європи, на перехресті великої кількості торгово-економічних шляхів, як і штат Невада у США (саме там розташований Лас-Вегас), що спрощує логістику доїзду до дестинації.

2. Економічна криза. Повномасштабного розквіту ігровий бізнес у США набув у часи Великої Депресії, саме тоді відбулась еволюція законодавства одразу кількох штатів, задля зменшення наслідків економічної кризи 1930-х років. Усі ознаки кризи притаманні й українській економіці.

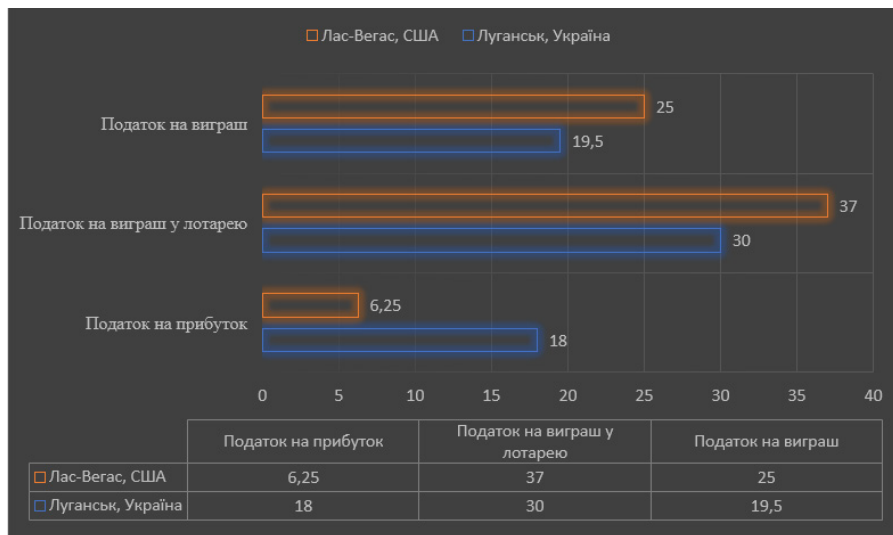
3. Соціальна мета. Легалізація грального бізнесу у Лас-Вегасі була проведена для подальшого будування шкіл. Оскільки російська армія веде військову тактику під гаслом «випаленої землі», на території Луганської області майже не залишилось придатних до використання закладів освіти, тому кошти від азартного бізнесу могли б спрямуватись на відродження шкіл, дитячих садочків та університетів.

4. Кухня. Лас-Вегас знаний світом завдяки системі подачі їжі «Buffet», що дозволяє вживати невичерпну кількість їжі, при оплаті фіксованої ціни на вході. Українська кухня ж, є унікальною і у кількості страв і у їх оригінальності (це при тому, що в основному переліку інгредієнтів представлені доступні кожній кишені складові), тому використання рецептів національної кухні стало б підсилюючим чинником розвитку грального туризму.

5. Бренд. Місто грхів приваблювало туристів власною історією «мафіозного краю», Луганськ же знаний світом, як місто нескореного духу. Відвідування таких міст є мрією любителів мандрівок та туризмознавців.

Щодо економічної вигоди в масштабах держави, у Неваді податок на прибуток становить 6,25%. В принципі, це не багато. У Нью-Йорку, наприклад, 10%. Існує і податок на виграш, його утримує казино при виплаті гонорару гравцеві, і це близько 25% з будь-якого виграшу. Процентні ставки на виграш теж можуть відрізнятися залежно від виграшу, наприклад ставка податку на виграш у лотереї була на рівні 37% від виграної суми. Тут є дві організації, які здійснюють регулювання питань, які безпосередньо стосуються азартного бізнесу, - це Комісія з азартних ігор і Державна рада з контролю за азартними іграми. Державна рада з контролю видає і регулює дії ліцензій. Ліцензії з азартних ігор є двох видів - обмеженого терміну і необмежені.

Виходячи з того, що податок на прибуток в Україні у 2023 році становив 18%, а власниками готелів та розважальних комплексів на території вільної ігрової зони Луганської області стануть матеріально-забезпечені громадяни України та світу, даний податок повинен становити не менше 30-35%. Щодо податку на виграш, то в Україні він складає 19,5%, а сплата податку з лотерейного виграшу становить ставку у двійному розмірі 30%, що докладно ілюструє рис. 1.

Рис. 1. Порівняння податкового навантаження у гральному бізнесі Луганську та Лас-Вегасу

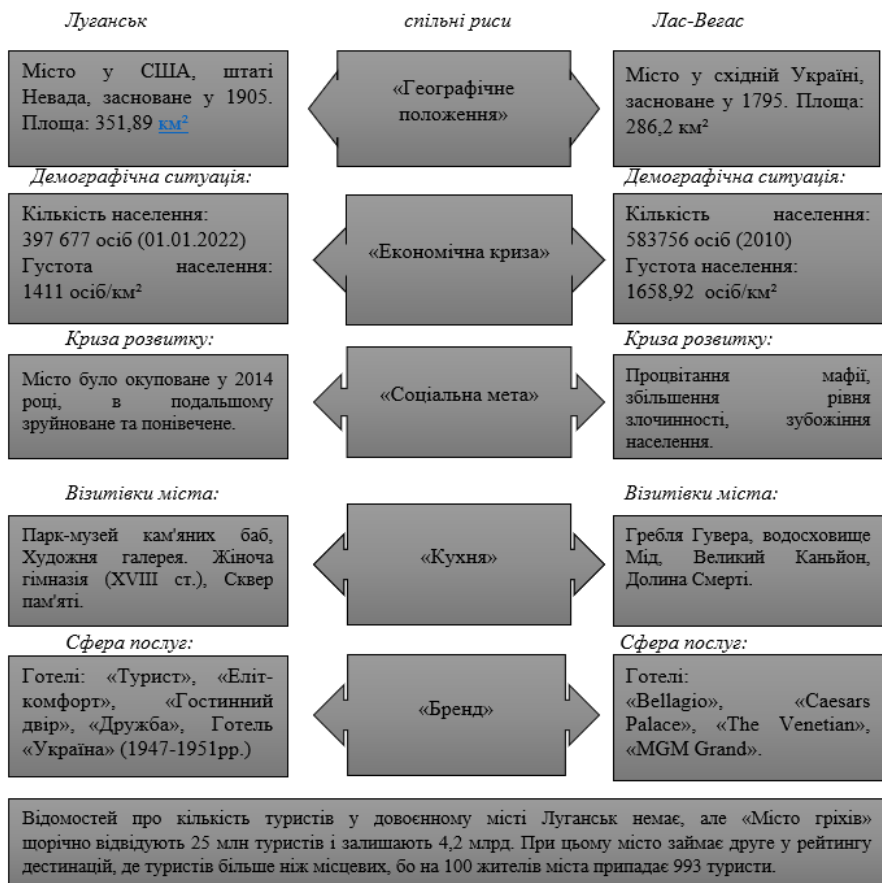
Джерело: складено автором

Регуляцією відносин на ринку ігрового бізнесу в Україні займається Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей, з основним офісом у Києві. Дана організація має доволі низький рівень довіри населення, бо у часи війни видала ліцензію на проведення діяльності російській ігровій компанії, монополісту східної Європи.

Головним регулятором ігрового ринку в Україні довго був Закон України «Про заборону грального бізнесу в Україні», але після довгих дискусій та відкритого опитування українців ігровий бізнес у 2020 році легалізували Законом України «Про державне регулювання діяльності з організації та проведення азартних ігор». Сьогодні в Україні можна проводити підприємницьку діяльність у категоріях оф-лайн казино, онлайн-казино, букмекерських кантор, гральних автоматів, онлайн-покеру і лотерей. За допомогою рис. 2, розглянемо порівняльну характеристику міст Лас-Вегас та Луганськ, для визначення перспективи відкриття вільної ігрової зони на окупованій сьогодні території.

Проводити діяльність на ринку азартного бізнесу можливо лише за наявності ліцензії, отримати яку доволі важко, не зважаючи на її та дов-

гостроковість. Плата за користування ліцензією в країні складає 30 мінімальних заробітних плат, тобто більше 2 000 000 грн. у 2023 році. При цьому мережа гральних закладів повинна отримати ліцензію на кожен заклад, зокрема. А організація, що проводить господарську діяльність на даному ринку повинна подавати консолідовані фінансові звіти та звіти організатора за кожним видом діяльності у сфері організації та проведення азартних ігор. Терміни дії, номер та дата видачі ліцензії, повинна бути висвітленою під час проведення маркетингової діяльності та доступною до перегляду відвідувачам он-лайн та оф-лайн ігрових закладів.

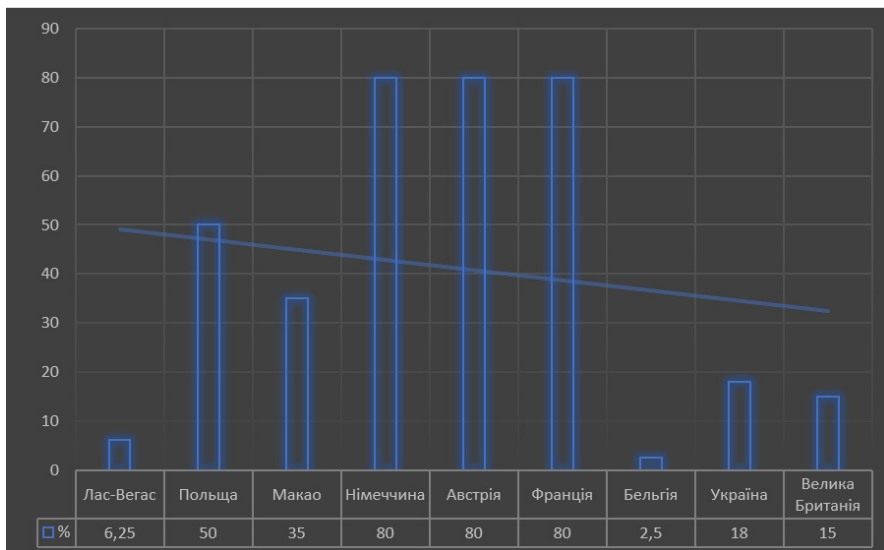
Рис. 2. Порівняльна характеристика міст Лас-Вегас та Луганськ, для визначення перспективи відкриття вільної ігрової зони в Україні

Джерело: складено автором

Незважаючи на регулювання й можливість легальної роботи, станом на 2023 рік в Україні діяли 14 легальних та 1100 нелегальних казино та букмекерських компаній (Бойко, 2023).

У сучасних умовах варто звернути увагу на той факт, що, перебуваючи поза законом, фактично ігровий бізнес продовжує існувати, відійшовши до тіньової економіки. Це породжує нові кримінальні порушення, а тому легалізація зможе звести цей показник до мінімального через створення ефективної, а головне, законної системи регулювання відносин у сфері ігор. Також вагомим плюсом можна назвати в майбутньому відкриття нових робочих місць та підвищення рівня життя населення, адже нова, абсолютно законна система регулювання створить сприятливу сферу для розвитку трудових відносин (Куліш, 2020; Бондаренко, 2020; Білик, 2020).

Як приклад, у Макао, єдиній легалізованій ігровій зоні у Китаї, річний дохід склав 37,6 мільярди доларів і при ставці податку на прибуток у розмірі 35% місцевий бюджет на 80% складається саме із податкових доходів від азартного бізнесу (2020). На противагу, у розвинених європейських країнах, а саме Німеччині, Франції, Австрії, податок на прибуток від ігрового бізнесу складає 80%, і наповнює державний бюджет у дуже незначній мірі. У Польщі податок на прибуток від ігрового бізнесу складає 50%, що ілюструє рис. 3, і щорічно приносить дохід у казну у вигляді 20-30 мільйони доларів (Вінокуров, 2019). А у Бельгії держава отримує лише 2,5% від виграшу. Щодо Лас-Вегасу, тут податок на прибуток складає 6,25%, а дохід від грального бізнесу склав 14 мільярдів доларів річних, тобто органи державної влади отримують найбільші у місті податкові надходження не через розмір податкової ставки, а через кількість бажаючих відвідати місто та випробувати власну фортуна.

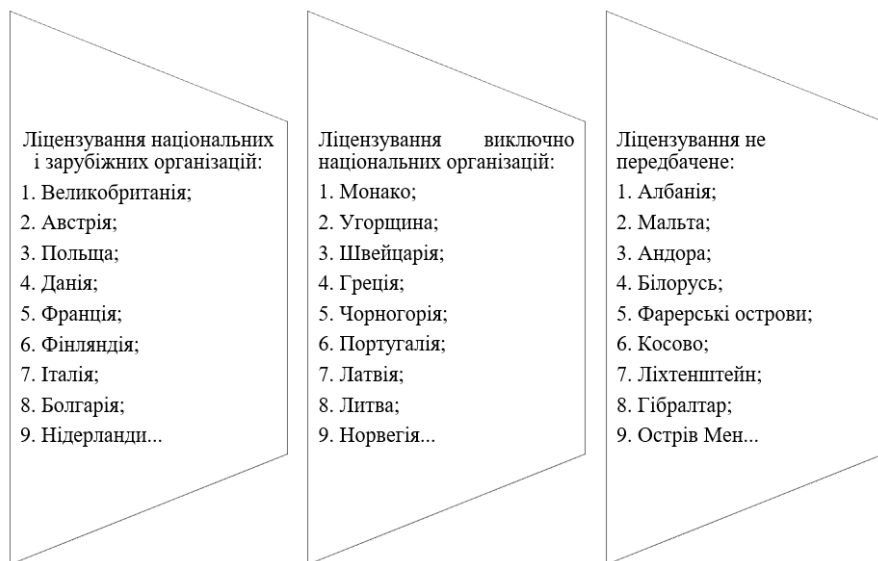
Рис. 3. Розмір відсоткових ставок податку на прибуток від ігрового бізнесу у різних країнах світу

Джерело: складено на основі джерела (Вінокуров, 2019)

Цікавим також є той факт, що Лас-Вегас - центр сімейного та виставкового туризму, оскільки пропонує гостям великий вибір дитячої анімації та безкоштовних музейних, вуличних експозицій. Тобто легалізація ігрового бізнесу із застосуванням маркетингової лінії стимулюватиме подальший, всебічний розвиток території. У Луганську в поствоєнний період першочерговими завданнями стане повернення населення та розбудова сучасної інфраструктури, а понівечене місто привертатиме велику кількість туристів, спраглих відвідати українського духу незламності у прагненні волі.

Ще однією вагомою проблемою України є високий рівень бандитизму, що особливо гостро проявляється на окупованих нині територіях. Подолати її в межах ігрової зони буде доволі просто. Так, у Лас-Вегасі практично відсутня злочинність, через велику кількість охоронців та поліції, штат яких формується із колишніх військових.

Існує кілька видів ліцензування у світі, серед них ліцензування усіх суб'єктів господарювання на гральному ринку, ліцензування виключно національних організацій та відсутність ліцензійних процесів, відповідний перелік країн Європи поданий на рис. 4.

Рис. 4. Особливості ліцензування грального бізнесу у країнах Європи

Джерело: складено автором

Виходячи з даних рис. 4., та власних міркувань, найбільш доцільною до застосування в Україні є друга модель ліцензування, тобто проведення вибіркової легалізації. Причина легалізації діючих національних організацій в відсутності довіри у населення, через значну тінізацію їх доходів впродовж останніх 20 років. Щодо міжнародних організацій, їх

ліцензування не повинно бути обов'язковим, бо національна економіка переживає глобальну фінансову кризу, а ведення господарської діяльності в Україні все ще ризикове. Тому для заохочення закордонних інвесторів та підприємців необхідно створити особливі умови ведення грального бізнесу, що будуть зручні їм та вигідні нам.

Незважаючи на те, що боротьба з нелегальними операторами, які ведуть незаконну діяльність, триває. Як і в попередні роки, незаконні гральні заклади закриваються. Хоча Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей рапортує в себе на офіційних інформаційних ресурсах про закриття сотень сайтів, із обшуками та вилученням обладнання в їхніх власників, фактично ж певні ресурси працюють у звичному режимі. Наприклад, інформаційне повідомлення Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей (КРАІЛ) щодо одного з таких організаторів, який із використанням відомого бренду незаконно працює в Україні понад десять років, не отримало логічного завершення у вигляді закриття його сайтів, а саме інформаційне повідомлення було видалене (Білоус, 2021). Що являється грубим порушенням законодавства України.

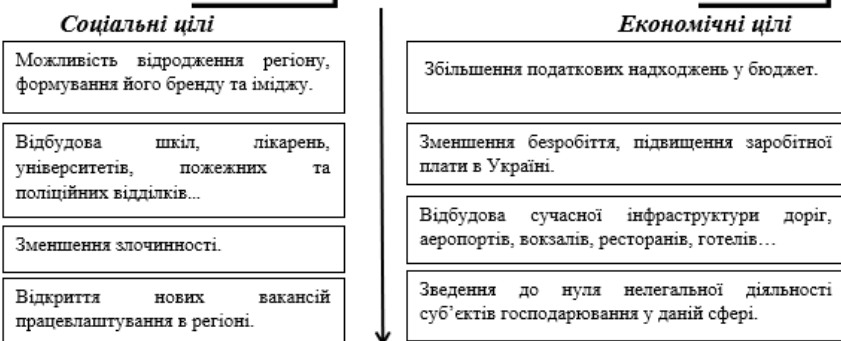
2.9.2. Механізм державного регулювання ігрової зони в Луганську

Отже, державне регулювання ігрового бізнесу в Україні є недосконалим та потребує доопрацювання в пунктах планування, реалізації та контролю. Тому завданням дослідження є вдосконалення чинного законодавства та виявлення негативних складових механізму державного контролю грального бізнесу, із переліком основних цілей, функцій, методів та інструментів державного впливу, та із зазначенням мети даної діяльності. За допомогою рис. 5 розглянемо механізм державного регулювання вільної ігрової зони на території міста Луганськ в Україні.

До переліку функцій державного регулювання віднесено: планування, оскільки вагомою проблемою гемблінгу в Україні є невідповідність соціуму у розумінні необхідності легалізації даного виду економічних відносин та відсутності дієвих кроків у боротьбі з лудоманією. Функція регулювання здійснюватиметься на основі законодавства, адаптація якого до світових стандартів є чи не основним завданням органів державної влади. Функція контролю, що сьогодні є абсолютно не дієвою, повинна гарантувати стабільність, безпеку та недоторканість грального бізнесу і при цьому бути запобіжником до вчинення економічних та екологічних злочинів на території вільної гральної зони у Луганську, та на території України, загалом.

Головними методами впливу органів державної влади на ігровий бізнес в Україні є фіскальні, оскільки величина податкового навантаження формує попит на вказаному ринку та дозволяє розвивати інфраструктуру регіону. Амортизаційні методи покликані гарантувати сталий розвиток основних фондів грального ринку. Завдяки інноваційним методам даний бізнес принесе високі доходи впродовж усього терміну діяльності, бо усунення морального та фізичного зносу та впровадження нових технологій дозволить займати передові позиції у світі.

Мета відкриття вільної ігрової зони у Луганську – полягає у наданні можливості приватним підприємцям України, та закордонним інвесторам вести легально азартний бізнес, з залученням українського населення, та подальшої сплати податкових платежів для розбудови регіону та формування сталого економічного розвитку.

Мета державного регулювання вільної ігрової зони у Луганську – формування сприятливого макроклімату для здійснення фінансової діяльності суб'єктами підприємницької діяльності, з додержання законодавства України та міжнародних стандартів ведення азартного бізнесу.

Рис. 5. Механізм державного регулювання вільної ігрової зони в Луганську

Джерело: складено автором

Метод морального переконання є вкрай важливим для нашої країни, бо відсутність розуміння, того що, даний ринок функціонуватиме і без легалізації, часто налаштовує суспільство проти ухвалення повноцінної діяльності грального бізнесу в Україні. Грошово-кредитний метод покликаний зменшувати коливання валютного ринку та оптимізувати банківський ринок до нових течій національної економіки.

Висновки

Виходячи з усього вищесказаного можемо зробити наступні висновки:

1. Введення в експлуатацію вільної ігрової зони дозволить збільшити фінансові надходження у бюджет, шляхом наростання податкового навантаження на означений ринок.

2. Квотування, ліцензування, стандартизація та законодавче регулювання грального бізнесу пришвидшить вихід національної економіки із тіні (зведе до нуля кількість гральних закладів, що працюють нелегально).

3. Дане нововведення збільшить кількість робочих місць, зменшить обсяг безробіття та спонукатиме мігрантів повернутись у раніше окупований регіон, чи переїхати з інших міст України для проживання та праці у Луганську.

4. Вільна ігрова зона приверне увагу міжнародних інвесторів та українських можновладців, котрі розбудовуючи свій бізнес паралельно будуватимуть дороги, аеропорти, залізничне сполучення та іншу понівечену інфраструктуру.

5. Максимально велике скупчення приватних охоронців та охоронних компаній гарантуватиме зменшення рівня злочинності та виселення із регіону завідома небажаних громадян (російських шпигунів та не добропорядних громадян).

6. Введення в дію механізму державного регулювання ігрової зони у Луганську гарантуватиме швидке та послідовне планування, реалізацію та контроль ефективного функціонування найбільшої в Європі території азартних ігор.

7. Розвиток бренду «Україна» сприятиме збільшенню потоків іноземних туристів, а розвиток міста Луганськ приверне увагу внутрішніх мандрівників.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Bilous, D. (2021). Mylni bulbashky hralnogo biznesu v Ukraini. [Bubbles of gambling business in Ukraine]. *Dzerkalo tyzhnia*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/ukrajinskij-las-vehas-chi-nju-vasjuki.html> [in Ukrainian].

2. Boiko, I. (2023). V Ukraini zalyshaietsia blyzko 1100 nelegalnykh kazino ta bukmekerskykh kompanii [About 1,100 illegal casinos and bookmakers remain in Ukraine]. *RBC-Ukraine*. Retrieved from <https://www.unian.ua/economics/other/v-ukrajina-zalishayetsya-blizko-1100-nelegalnih-kazino-ta-bukmekerskih-kompaniy-ekspert-12402117.html> [in Ukrainian].

3. Vinokurov, Ya. (2019). Azartni ihry ta ekonomika: yakiy efekt mozhe daty lehalizatsiia kazino v Ukraini [Gambling and the economy: what effect can the legalization of casinos in Ukraine have]. Retrieved from <https://hromadske.ua/posts/azartni-igry-ta-ekonomika-yakij-efekt-mozhe-dati-legalizaciya-kazino-v-ukrayini> [in Ukrainian].

4. Hralnyi biznes v Yevropi: de dozvoleno onlain-kazyno [Gambling business in Europe: where online casinos are allowed] (2020). Retrieved from <https://www.mukachevo.net/ua/news/view/830046> [in Ukrainian].

5. Zakulissia kazino Las-Vehasa: skilky koshtuiut litsenzii u Nevadi? [Behind the scenes of a Las Vegas casino: how much do licenses cost in Nevada?] (2021).

Retrieved from <https://gamingpost.net/uk/za-lashtunkamy-kazyno-las-vegasa-skillky-koshtuyut-licenziyi-v-nevadi.html> [in Ukrainian].

6. Investuvannia v azartni ihry: ukraïnski realii. [Investing in gambling: Ukrainian realities] (2023). Retrieved from https://cardmates.ua/investuvannya_v_azartni_igry_ukrayinsjki_realiiyi [in Ukrainian].

7 Kulish, A.M., Bondarenko, O.S., & Bilyk, H.V. (2020). Lehalizatsiia hralnoho biznesu yak sposib lehalizatsii (vidmyvannia) dokhodiv, oderzhanykh zlochyynnym shliakhom. [Legalization of the gambling business as a method of legalization (laundering) of proceeds obtained through crime]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. Retrieved from http://lsej.org.ua/2_2020/86.pdf [in Ukrainian].

8. LEOPOLIS. (2023). Osnovni napriamky rozvytku hralnoho biznesu v Ukraini [The main directions of development of gambling business in Ukraine]. Retrieved from <https://viv1256.com/lists/hralnyy-biznes-v-ukraini-perspektyvy-rozvytku-ta-vyklyky-na-shliakhu-do-uspikhu/> [in Ukrainian].

9. Sperekach, N.A., & Kytun, A.P. (2019). Pozytyvni ta nehatyvni aspekty lehalizatsii hralnoho biznesu v Ukraini [Positive and negative aspects of the legalization of the gambling business in Ukraine]. *Actual problems of domestic jurisprudence*. Retrieved from http://apnl.dnu.in.ua/5_2019/36.pdf [in Ukrainian].

10. Pro derzhavne rehuliuвання diialnosti shchodo orhanizatsii ta provedennia azartnykh ihor. Zakon Ukrainy vid 31.12.2023 № 768-IX. [The state regulation of activities related to the organization and conduct of gambling: Law of Ukraine dated 12.31.2023 No. 768-IX] Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#Text> [in Ukrainian].

3. LEGAL ASPECTS OF CONTEMPORARY TRANSFORMATIONS IN SOCIETAL DEVELOPMENT

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-03-01>

Douglas Vianna Bahiense

PhD in Regional Development
at Universidade Estadual do Oeste do Paraná (UNIOESTE),
Master in Plant Production from Universidade
Estadual Norte Fluminense Darcy Ribeiro (UENF),
Degree in Agronomy from the Federal University of Espírito Santo (UFES), Brasil
ORCID: 0000-0002-5871-3367

Lara Brunelle Almeida Freitas

PhD in Regional Development at Universidade
Estadual do Oeste do Paraná (UNIOESTE),
Master in Tourism from the Federal Institute of Sergipe (IFS),
Degree in Tourism Management from the Federal Institute of Sergipe (IFS), Brasil
ORCID: 0000-0002-2203-1698

Moacir Piffer

Associate Professor at Universidade Estadual do Oeste do Paraná (UNIOESTE),
PhD in Regional Development from the University of Santa Cruz do Sul (UNISC),
Master in Economic Development from the Federal University of Paraná (UFPR),
Bachelor in Economics from the State University of Maringá (UEM), Brasil
ORCID: 0000-0003-3937-0941

CHAPTER 3.1. SOCIAL TECHNOLOGIES IN THE TECHNICAL-SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF FAMILY FARMING IN BRAZIL

Technological knowledge and processes have been widely used to maximize production in agricultural locations. In this sense, the objective of the article is to analyze the scientific contributions and operational processes that facilitate technological access to Brazilian family farming. Therefore, the methodological procedures were applied based on qualitative-qualitative research of an exploratory, bibliographic and descriptive structured around the following topics: influence and practical applications of social technology in family farming; diffusionist and extensionist determinations to advance the work of family farmers to promote social technology; jobs generated indirectly in the scope of family farming and related activities. It was found that technological know-how ensures productive efficiency by facilitating multidisciplinary access to social technologies besides provide for your livelihood. Thus, this ends up implying in the regional parameters of the technological development of family farming. It denotes the diffusionist and extensionist use than many professionals and institutional organizations played a leading role in the promotion of social technology to the family farmer among its attributions. In relation to employability in Brazil, the results collected in the period from 2017 to 2022 indicate that agricultural activities with different technological functionalities maintained the occupational panorama at a minimum of 1,100,000 employees, with the main occupation in the production system being "Creation of beef cattle."

Bahiense D. V.

Doutorando em Desenvolvimento Regional na Universidade Estadual do Oeste do Paraná (UNIOESTE),
Mestrado em Produção Vegetal pela Universidade Estadual Norte Fluminense Darcy Ribeiro (UENF),
Graduação em Agronomia pela Universidade Federal do Espírito Santo (UFES), Brasil
ORCID: 0000-0002-5871-3367

Freitas L. B. A.

Doutora em Desenvolvimento Regional na Universidade Estadual do Oeste do Paraná (UNIOESTE),
Mestrado em Turismo pelo Instituto Federal de Sergipe (IFS),
Graduação em Gestão de Turismo pelo Instituto Federal de Sergipe (IFS), Brasil
ORCID: 0000-0002-2203-1698

Piffer M.

Professor Adjunto na Universidade Estadual do Oeste do Paraná (UNIOESTE),
Doutor em Desenvolvimento Regional pela Universidade de Santa Cruz do Sul (UNISC),
Mestrado em Desenvolvimento Econômico pela Universidade Federal do Paraná (UFPR),
Graduação em Ciências Econômicas pela Universidade Estadual de Maringá (UEM), Brasil
ORCID: 0000-0003-3937-0941

CAPÍTULO 3.1. AS TECNOLOGIAS SOCIAIS NO DESENVOLVIMENTO TÉCNICO-CIENTÍFICO DA AGRICULTURA FAMILIAR NO BRASIL

O conhecimento e os processos tecnológicos vem sendo amplamente utilizado para maximizar a produção em localidades agrícolas. Nesse sentido, o objetivo do artigo é analisar as contribuições científicas e os processos operacionais que facilitam o acesso tecnológico para agricultura familiar brasileira. Para tanto, os procedimentos metodológicos foram aplicados com base em pesquisa quali-quantitativa de caráter exploratório, bibliográfico e descritivo, estruturados nos seguintes tópicos: influência e aplicações práticas da tecnologia social na agricultura familiar; determinações difusionistas e extensionistas para avanço do trabalho do agricultor familiar ao fomento da tecnologia social; empregos gerados indiretamente no âmbito da agricultura familiar e afins. Constatou-se que o saber-fazer tecnológico garante eficiência produtiva, facilitando o acesso multidisciplinar das tecnologias sociais, além de prover o seu sustento. Dessa maneira, isso acaba implicando nos parâmetros regionais do desenvolvimento tecnológico da agricultura familiar. Denota-se a utilização difusionista e extensionista em que diversos profissionais e organizações institucionais tiveram um papel preponderante no fomento da tecnologia social ao agricultor familiar, dentre das suas atribuições. Em relação à empregabilidade desempenhada no Brasil, os resultados levantados no período de 2017 a 2022 indicam que as atividades agrícolas de diversas funcionalidades tecnológicas mantiveram o panorama ocupacional no mínimo de 1.100.000 empregados, tendo como a ocupação principal no sistema de produção a “Criação de bovinos para corte”.

Introdução

Comumente, o conhecimento aperfeiçoado por meio do desenvolvimento científico é associado aos diversos atributos tecnológicos e tem sido empregado como estratégia para melhorar as condições socioeconômicas da população. No entanto, a conduta do pesquisador frente à ciência é tênue, muitas das vezes ocasionando o questionamento de diversos representantes quanto ao seu desempenho metodológico, que pode gerar riscos e efeitos adversos. Em tempo que, o conhecimento adquirido do pesquisador também tem sido destaque para solução de problemas concretos, gerando confiança e incremento de capital aos processos e às tecnologias (Rodríguez & Del Pino, 2017).

Segundo Costa e Silva (2013), pelo entendimento crítico das contribuições de Vieira Pinto (2005), o principal desafio colocado em relação à tecnologia está em entendê-la quanto à produção de métodos e artefatos. Trata-se de recuperar, principalmente para o espaço pedagógico, uma compreensão histórica que dispõe a tecnologia como uma atividade laboral essencialmente humana.

Ressalta-se que a incorporação do conhecimento científico e de tecnologias em localidades estrategicamente agrícolas, evidenciou sua dependência quanto às circunstâncias locais e climáticas, cuja interatividade dos sistemas (ou tipos de manejos) de produção podem dar certo ou errado. Assim, a agricultura exigia à capacidade do pesquisador, conhecer inclusive a sustentabilidade dos recursos disponíveis, requerendo cada vez mais esforços em pesquisa e educação, bem como a intervenção do Estado a partir de investimentos em cronogramas de médio a longo prazo (Lugui & Soares, 2018).

Na agricultura, o processo tecnológico é amplamente utilizado para maximizar a produção, e muitas delas geraram grandes impactos no agroecossistema. Sendo assim, é importante que se desenvolvam novos procedimentos tecnológicos para que possam reduzi-los, mantendo um patamar limítrofe entre sua relevância na relação produção/produktividade e o território, preconizando práticas sustentáveis (Assad & Almeida, 2004).

Os atributos dos sistemas de produção agropecuária e fundiária ajudam a complementar o processo de adoção e difusão tecnológica nos sistemas de produção intensivos, semi-intensivos, extensivos, integração lavoura-pecuária-floresta, orgânica, dentre outros, bem como na propriedade rural fixada em regiões privilegiadas detentoras ora de infraestrutura logística, ora do mercado consumidor ou ora da disponibilização de insumos, tanto em sua escala de produção quanto em suas condições físicas e férteis do terreno, que podem justificar a escolha de uma determinada tecnologia (Souza Filho et al., 2011).

No caso da assistência técnica ao agricultor familiar, Herbelê et al. (2019) analisam as contribuições para uma agenda de futuro, a partir de capacitações nos elementos básicos de ordem social, econômica e cultural, embasados em diagnósticos participativos, dinâmica de grupo e intercâmbio

de experiências. Trata-se de um trabalho dialógico, em que pesquisadores, técnicos e agricultores compartilham trocas de saberes, propiciando a disseminação ou transferência de conhecimentos, tecnologias e serviços são úteis em suas demandas de forma gradativa.

Nesse panorama, o questionamento que norteia esta pesquisa é: como a tecnologia social, seu manuseio e aplicabilidade, influenciam e contribuem para a produção agrícola familiar? Buscando essa compreensão, o presente estudo objetiva analisar as contribuições científicas e os processos operacionais que facilitam o acesso tecnológico para agricultura familiar brasileira.

Para apresentar os resultados da investigação proposta, este artigo está estruturado em cinco seções. A primeira seção é composta desta introdução, que aborda a importância do conhecimento tecnológico. Em seguida, se discute sobre o histórico conceitual, a influência e as aplicações práticas da tecnologia social.

Após a apresentação metodológica da pesquisa, exploram-se as principais suas determinações difusionistas e extensionistas na formulação de políticas públicas, além da importância da geração de empregos provenientes das ocupações e práticas agrícolas, referendados na quarta, quinta e sexta seções. Ao final do artigo e última seção, as considerações finais.

3.1.1. Histórico conceitual da tecnologia social

Segundo Rodrigues e Barbieri (2008), nas décadas de 1960 e 1970, a tecnologia social tinha uma significação sob denominação de tecnologia apropriada, em que havia o monopólio tecnológico dos países desenvolvidos, que por meio das multinacionais eram difundidos para os países subdesenvolvidos.

No entanto, no início do Século XX, formalizou-se a conceituação de tecnologia social sob influência dos pesquisadores de instituições latino-americanas, principalmente no campo sociológico. O estágio de modelagem, implementação e uso tecnológico não é somente observado como um processo político, e sim como um processo de reordenação tecnológica pela qual novas habilidades são adotadas coletivamente pelos grupos/ou redes organizacionais (Pozzebon & Fontenelle, 2018).

Outrossim, o entendimento conceitual de tecnologia se divide em dois tipos, a micro e a macrotecnologia. A microtecnologia se define como anexação de tecnologias principais e complementares, inclusas na elaboração de um produto ou um processo. Enquanto a macrotecnologia, considera o conjunto de conhecimentos acumulados de uma tecnologia a partir do trabalho em equipe (Silva, 2003).

A utilização da tecnologia social, segundo Garcia (2014), atribui a criação de artefatos por meio de conhecimentos populares, de modo a criar um ambiente de sustentabilidade financeira e fortalecimento cultural. A autora delimitou três níveis essenciais da tecnologia social no processo de construção da economia local. O primeiro nível, viabiliza os tipos de sustentabilidades (econômica, social, política, cultural e ambiental) nos

estabelecimentos locais. O segundo nível, funciona como meio articulador, ora pela via do fortalecimento da economia solidária, ora pela construção das redes de organização social. E no terceiro nível, ela pode substituir o modelo tecno-científico, ou seja, reduzir à pressão de mercado na produção de tecnologias.

As tecnologias sociais apresentam múltiplas funções para o bem comum da população considerando o conhecimento popular e as adversidades locais, com base na criatividade e na disponibilidade de recursos da localidade. Dessa forma, esses produtos lançados são de baixo custo, de fácil reutilização e que podem ser adaptados às novas realidades (Serviço Brasileiro de Apoio às Micro e Pequenas Empresas no Estado de Mato Grosso, 2017).

Duque e Valadão (2017) consideraram em suas análises críticas de tecnologia social duas observações. A primeira, destaca esse artifício como práticas que condicionam o empoderamento local a partir de iniciativas coletivas da comunidade. A segunda, aborda como instrumento de transformações sociais. Além disso, a implantação de projetos, protótipos e metodologias pertinentes à realidade local são consideradas como tecnologias sociais quando geram resultados satisfatórios de acordo com as aspirações da comunidade beneficiada.

Outra situação que pode auxiliar o desenvolvimento da tecnologia social é a sua própria inclusão nas políticas públicas de fomento à ciência e à tecnologia sugerida por Dagnino (2014). O autor idealiza a criação de mecanismos institucionais, em que futuros profissionais ou pesquisadores voluntariam-se em empreendimentos solidários, e ao cooperarem no dia a dia das suas funções tendem a se satisfazerem profissionalmente, semelhante ao que venha a ocorrer em grandes corporações. Ou seja, passariam a dispor todo seu valor inovador a serviço dos objetivos, interesses e princípios dos empreendimentos solidários expandindo sua intelectualidade de forma sustentável.

3.1.2. Procedimentos metodológicos

O desenvolvimento metodológico na presente pesquisa se remete em três pontos característicos no seu caráter científico: exploratório, bibliográfico e descritivo. Para Gil (2009), tais pesquisas implicam, no primeiro ponto, maior profundidade do problema abordado para fins de exposição das ideias do tema proposto com a devida flexibilidade dos conhecimentos.

Sobre a pesquisa bibliográfica, o autor entende que este procedimento é feito de acordo com os materiais organizados referente ao tema da pesquisa, a exemplos de livros e periódicos. No entanto, ressalva-se a importância de diversas posições acerca de um problema conforme análises realizadas, permitindo, assim, como vantagem, investigar uma gama situações para além da proposição.

E a pesquisa descritiva, tem como fundamento uma análise característica de um fenômeno estatístico e ou de estudo, de acordo com as variáveis exploradas. Tudo isso dependerá da coleta de dados para aprimorar nesse tipo de procedimento (Gil, 2009).

Para tanto, os procedimentos metodológicos foram estruturados nos seguintes tópicos: influência e aplicações práticas da tecnologia social na agricultura familiar; determinações difusionistas e extensionistas para avanço do trabalho do agricultor familiar ao fomento da tecnologia social; Empregos Gerados Indiretamente no Âmbito da Agricultura Familiar e Afins.

Nos dois primeiros tópicos, a exploração da pesquisa se nota na análise teórica-exploratória abordando considerações críticas dos pesquisadores em referência as contribuições das tecnologias sociais na produção familiar da agricultura, considerando o caráter científico e difusionista, que de certa forma influenciam o desenvolvimento deste segmento no Brasil dadas as características regionais.

E no terceiro tópico, desenvolvem-se os estudos descritivos das ocupações estimadas no Brasil referentes aos sistemas de produção agrícola, nos quais tem o envolvimento indireto dos produtores familiares em suas atividades laborais, nos quais avaliam-se quantitativamente.

As escolhas dessas ocupações se baseiam dos dados Programa de Disseminação das Estatísticas de Trabalho (PDET) pelo Ministério do Trabalho (Brasil, 2024) de acordo com as atividades envolvidas nos ambientes agrícolas, pecuárias, florestais e aquícolas, além dos demais serviços auxiliares nos seus sistemas de produção, nos quais tais atividades tem, de certa forma, algum envolvimento tecnológico a depender do manejo estabelecido.

Nesta análise quantitativa-descritiva, selecionaram-se 108 ocupações do PDET no período de 2017 a 2022 a fim de que sejam interpretados os dados para compreender as contribuições.

3.1.3. Influência e aplicações práticas da tecnologia social na agricultura familiar

As discrepâncias quanto ao aproveitamento de tecnologia é uma das consequências do seu processo de incorporação, afetando diversos estabelecimentos rurais, principalmente das propriedades familiares. No entanto, é notado que um conjunto de limitações impostas ao pequeno produtor para uma harmonização tecnológica. Dentre as principais razões elencadas, destaca-se a escassez de terras e de capitais para investimentos, escassez de assistência técnica e dos mecanismos de acesso ao crédito rural (Souza et al., 2019).

Em tese, as tecnologias sociais produzidas são facilmente identificadas às técnicas adaptadas à produção familiar, cuja importância é defrontar-se à concentração fundiária, atribuindo a função social, fortalecendo as classes mais vulneráveis das áreas rurais e dando autonomia aos agricultores familiares para organizarem seu processo produtivo e respectiva comercialização (Leite et al., 2020).

Segundo Mengel et al. (2020), a busca de soluções tecnológicas próprias é um fator característico e conclusivo dos agricultores familiares como grupo produtivo, tendo em vista determinados os objetivos de sua atividade socioeconômica, além de contribuir nas execuções das tarefas

correspondentes em sua unidade produtiva. Esse modo permite que o agricultor familiar descubra (ou antecipe) eventuais problemas de cada etapa de produção e pense maneiras de solucioná-los, ora alterando um método tecnológico e também laboral, ora criando uma máquina ou artefato.

O padrão tecnológico é também estabelecido a depender pelos diferentes sistemas produtivos em cada território. Ainda que a diversificação produtiva faça parte do trabalho da agricultura familiar, na existência de situações mais adequadas, vinculadas a fatores históricos, culturais, hidrogeográficos, proximidade de zonas urbanas, dentre outras, esses agricultores tendem a se profissionalizar cada vez mais na produção de determinados produtos (Souza et al., 2019).

Destacam-se diversos tipos de técnicas socialmente inovadoras ao paradigma tecnológico convencional, tais como os cultivos agroecológicos, o sistema agroflorestal, o cooperativismo e a economia solidária. Esses tipos de tecnologias alternativas destoam com a estrutura econômica dos oligopólios do setor agrícola, cujo viés de produção se prioriza no cultivo mecanizado e na aplicação consistente de insumos químicos, advindos da revolução verde (Leite et al., 2020).

Costa (2015) pontua que o uso do recurso de tecnologias alternativas, embora seja considerado como trabalho paliativo nos meandros da agricultura convencional, mostrou-se vital para os agricultores familiares que estiverem dispostos a mudar os rumos do crescimento econômico e reorientar o panorama social presente, especialmente no tocante às demandas sociais e agroambientais, presentes na vanguarda das políticas públicas de Ciência, Tecnologia e Inovação (C, T & I). A autora salienta que os resultados positivos dessas tecnologias influenciam no aumento da produtividade e da renda ao agricultor, e reforça a tese da ligação entre os elos produtivos, agroambientais, os saberes populares e as próprias plataformas de C, T & I.

Nesse sentido, no Brasil, têm ocorrido propostas de inovação tecnológica para diversos empreendimentos, com o objetivo de ampliar o acesso de mercados nacional e internacional e possíveis vantagens competitivas (Santos et al., 2016). Para tanto, a instituição da lei nº 10.973, de 2 de dezembro de 2004, a Lei do Bem, ou de Inovação, dispõe sobre incentivos contínuos à pesquisa científica e tecnológica no espaço produtivo, colaborativo e competitivo, considerando à capacitação, independência e ao desenvolvimento nacional e regional (Brasil, 2004).

Além disso, diversos institutos de pesquisa e de fomento públicos vêm trabalhando como agentes de apoio técnico-operacional para o progresso científico e tecnológico. Na área educacional, especialmente as Universidades, Institutos Federais e demais Escolas Técnicas, também se observam avanços por meio da interatividade entre a academia e ambientes corporativos e institucionais (Santos et al., 2016).

Carvalho e Lago (2020) apontam projetos da tecnologia social para agricultura familiar, em que há um progresso comprovado em algumas comunidades e até mesmo nas que há desistência de vários produtores,

por causa da desarticulação e novas opções de trabalho, pois no decorrer do projeto trouxeram exposições positivas como: a cooperação dos atores sociais, oportunidade do trabalho de mulheres e jovens no campo, melhores condições de trabalho, satisfação pessoal e evolução da qualidade de vida. As autoras também asseveraram que entre os agricultores familiares entrevistados, os que optaram pelo prosseguimento do projeto de tecnologia social, promoveram articulação institucional e modos de organização local e regional, e fizeram diferença na motivação em continuar a trabalhar no projeto com toda estrutura operacional.

Complementando, Silva e Montebello (2020) afirmam que os estudos sobre tecnologias sociais aos produtores familiares contribuem para que os cientistas, instituições, cooperativas e associações de agricultores tenham condições de entender que esses novos procedimentos científicos são ferramentas essenciais para o desenvolvimento rural, objetivando que a cultura e as vivências sejam preservadas na adaptação de cada tecnologia social desenvolvida.

Nesse sentido, Agustinho e Garcia (2018) destacam três componentes básicos no fomento da pesquisa e seu desenvolvimento: (i) a universidade, com a equipe de docentes e discentes, que realizam a pesquisa; (ii) a indústria, que aproveita o uso das tecnologias produzidas; (iii) o governo, que facilita subsídios e incentivos para que a pesquisa produzida pela parceria universidade-empresa consiga chegar à sociedade. Nota-se, que a universidade está buscando formas empreendedoras para que o conhecimento ultrapasse os limites acadêmicos, que a indústria precisa inovar para sobreviver à concorrência na contemporaneidade, e que o governo requer promover e capitalizar recursos à inovação para alcançar o progresso nacional.

No cerne dos debates políticos que resultam em tecnologias sociais estão as boas atitudes sociais, que abrangem mecanismos institucionais para seu desenvolvimento e mobilização por distintos grupos. Porém, argumenta-se que somente observar tais práticas são insuficientes. É fundamental identificar seus desencadeamentos, uma vez que estejam instrumentalizados em dado contexto. Denominam-se esses recursos de mecanismos-chave, ou seja, processos que são impulsionados pelas boas práticas e que facultam renovações sociais (Souza & Pozzebon, 2020).

As conceituações de Ciência e Tecnologia (C&T) também refletem no desenvolvimento acadêmico no Brasil. Baumgarten (2008) afirma que as políticas públicas estão voltadas à manutenção da linha produtivista em algumas áreas estratégicas e à necessidade de investimento público na ciência, a partir as considerações das especificidades nacionais e regionais tendo como exemplos o uso de tecnologias sociais.

Desse modo, o plano elaborado pelo Ministério da Ciência, Tecnologia, Inovações e Comunicações do Brasil (MCTIC) em 2016, apresentam estratégias associadas (Quadro 1), que consequentemente reforçam as condições de investimentos específicos para o desenvolvimento tecnológico no cumprimento das estratégias estabelecidos pelas políticas públicas.

**Temas e estratégias do Ministério da Ciência, Tecnologia, Inovações
e Comunicações do Brasil (MCTIC)**

Temas	Estratégias associadas
Ciências e Tecnologias Sociais	Plano de Ação para CT&I nas ciências e tecnologias sociais;
	Fomento à Pesquisa e Desenvolvimento (P&D) na área de Tecnologia Assistiva, exclusivo para o público com necessidades especiais.
	Emancipação da educação científica e da apropriação social do conhecimento;
	Investimento em tecnologias para realizar obras em sistemas urbanos sustentáveis e segurança pública.
Tecnologias Convergentes e Habilitadoras	Plano de Ação para CT&I para tecnologias convergentes e habilitadoras e manufatura avançada com base em estudos técnicos envolvendo regulações, infraestrutura, difusão tecnológica, entre outros.
	Fomento à Pesquisa, Desenvolvimento e Inovação (PD&I) na matriz energética.
	Criação de programas de escalonamento semi-industrial de produtos biotecnológicos
	Fomento aos projetos de investimentos de PD&I na área ambiental e de biotecnologia.
	Criação das redes organizacionais e os observatórios de biotecnologia.

Fonte: elaborado pelos autores a partir do Ministério da Ciência, Tecnologia, Inovações e Comunicações - MCTIC do Brasil (Brasil, 2016)

Segundo Silva et al. (2015), a oferta de tecnologia dependerá especialmente do processo de transformação, pela adoção de tecnologia da comunidade em especial através do aprendizado contínuo e da seleção das melhores técnicas existentes no mercado, influenciando no funcionamento dos serviços realizados nas indústrias e nas universidades. Por isso é essencial a legislação existente regulamentada pelo governo brasileiro e instruções normativas, quanto ao direito de propriedade intelectual e industrial, manutenção da concorrência e legislação tributária.

Na prática, de maneira geral, os exercícios laborais executados da agricultura familiar equivalem às experiências bem-sucedidas que, por sua habilidade, inovações, instruções e resultados, se transformam em guias de orientação para as localidades rurais, que trazem porventura impactos positivos e melhores condições de sobrevivência nesses agricultores. Essas atividades previamente identificadas são resultantes dos processos organizacionais de formação, socialização e gestão do conhecimento, e com o início das práticas dos saberes elaborados pelos produtores familiares acabam compartilhando, seja em maior ou menor proporção uma série de particularidades sociais, ambientais, de gênero, econômicas e políticas (Lasa, 2020).

Segundo Silva et al. (2017), a forma com que ocorrem as práticas sociais da agricultura familiar orientadas aos ideais do desenvolvimento sustentável

fica mais evidente a sua importância, pois a mesma desfruta os diferentes tipos de estruturação, procurando superar as suas limitações de trabalho. Deste modo, esses agricultores persistem no investimento, efetuando maior consistência a uma prática agrícola apoiada no próprio estabelecimento, favorecendo então a manutenção no agroecossistema.

Ademais, Silva et al. (2017) endossam os benefícios econômicos nas propriedades em produção e para ser cumprido conta-se com a participação dos membros familiares em suas funções, margeando o desenvolvimento sustentável, um ambiente estável e próspero.

A despeito das pesquisas científicas executadas pelos pesquisadores, Carvalho e Lago (2019) identificaram 12 periódicos identificados abordando as tecnologias sociais para o sistema de produção familiar, diretamente relacionados ou não. Em alguns trabalhos apontados diretamente para agricultura familiar, as autoras afirmaram que os produtores que utilizaram a tecnologia social como aprimoramento técnico e profissional no empreendimento rural comprovaram o aumento quantitativo e qualitativo da produtividade das culturas, além de ser mais uma alternativa para geração de renda. Também, consideraram como parte do desenvolvimento de tecnologias sociais, pesquisas ou projetos de extensão que motivem a harmonização das Tecnologias de Informação e Comunicação (TIC's) para melhorar a dinâmica administrativa do empreendimento familiar.

Em uma abordagem mais ampla do uso tecnológico pela agricultura familiar, incluso social, Souza et al. (2019) indicaram as diferenças regionais brasileiras pelo seu desenvolvimento, no qual as Regiões Sul e Sudeste prevalecem à dominância tecnológica. Um dos motivos para estas disparidades regionais sob o tema é o baixo custo de oportunidade entre a mão-de-obra familiar. Nestes casos, se amplia o interesse na apropriação de tecnologias para aumentar o rendimento do trabalho no campo. No entanto, o baixo coeficiente capital/trabalho observado nas demais mesorregiões pesquisadas é um dado preocupante, pois caracteriza-se como uma agricultura de nível produtivo do trabalho menor, o que coincide com o arrefecimento da renda per capita.

3.1.4. Determinações difusionistas e extensionistas para avanço do trabalho do agricultor familiar ao fomento da tecnologia social

As argumentações científicas sobre desenvolvimento rural numa situação de instabilidade política, econômica e social, evidenciam em pauta com os conflitos de relação fundiária, da pobreza rural e das fortes críticas ao modelo intensivo de produção agrícola (Neves et al., 2020).

Neste contexto, havendo diferenças entre a produção agrícola familiar e a do agronegócio, é preciso uma atenção especializada do Estado ao agricultor familiar, emergindo oportunidades para as políticas públicas voltadas para este público, de maneira a incentivá-la, inclusive quanto ao emprego da tecnologia social (Neves et al. 2020).

Cabe salientar que há várias formas de propagação de ideias difusionistas nas tecnologias utilizadas, onde a melhor prática é a sua experiência

cotidiana. Em trabalhos experimentais na fazenda, podem ser exemplificados em treinamentos, cursos, dias de campo, dentre outros tipos, sendo que há melhor desempenho quando existe a combinação entre os conhecimentos teóricos e suas praticidades. Este tipo de aproximação deve trazer clareza em todas as atividades realizadas, tal qual facilita a representação dos respectivos atores com as devidas capacitações (Carvalho, 2015).

No ponto de vista mais prático, apresenta-se o modelo de transferência de tecnologia com os parâmetros classificados em função da natureza e da complexidade para que o produto final se torne confiável, de acordo com a disponibilidade de recursos variando a montagem da equipe técnica, orçamento e materiais para desenvolver a pesquisa; aplicação das atividades no aperfeiçoamento e execução dos protótipos sendo que um dos primeiros passos para realizá-la é o levantamento das necessidades tecnológicas; públicos-alvo; resultados esperados do projeto, além das mudanças a serem impactadas a curto, médio e longo prazo (Rocha et al., 2016).

Sob ponto de vista organizacional, Costa (2015), em sua publicação, caracterizou no Quadro 2 os três tipos de categorias onde os atores institucionais têm a devida responsabilidade na inserção e difusão das tecnologias alternativas para o agricultor familiar.

Quadro 2

Categorias das organizações produtoras e difusoras de tecnologias alternativas e suas principais funções

Tipos de Categorias	Principais Funções
Organizações públicas de pesquisa agropecuária	Essas entidades traçam as linhas de produção científica simultaneamente para o agronegócio e a agricultura familiar.
Redes de intercâmbio e difusão de tecnologias alternativas	Mesmo que o foco não seja produtivista, as redes atuam na identificação das principais organizações e/ou associações familiares em que pelas atividades intercambiais das tecnologias sociais apresentam um importante instrumento argumentativo no envolvimento dos problemas comuns dos agricultores familiares.
Institutos produtores e difusores de tecnologias alternativas	Dedicados à pesquisa difusionista, caracterizam-se pelo trabalho integrado entre as instituições de pesquisa e a comunidade rural. Nela, oferecem conhecimento e treinamento aos próprios agricultores familiares (inclusos também aos jovens) para os que adquirem seu crescimento social além de modificar gradativamente as relações produtivas na sua produção agrícola.

Fonte: adaptados dos estudos de Costa (2015, p.175 e 176

Na abordagem da extensão rural, Kodama et al. (2016) manifestam o papel primordial e representativo dos servidores no espaço rural, tanto no seu atendimento quanto na difusão e reaproveitamento de novas tecnologias sociais, pois trabalha em proximidade aos pequenos produtores rurais e, geralmente, atentos à situação socioeconômica da localidade. Sendo assim, o grau de conhecimento e envolvimento desses profissionais

torna-se fundamental na formulação e execução de políticas públicas, especialmente, quanto à divulgação de suas empreitadas. Assim, a maioria dos extensionistas rurais podem conduzir a difusão da tecnologia social, bem como executam suas funções para dar prosseguimento aos projetos em comunidades rurais que carecem de uma orientação técnica especializada.

Um artifício que pode ser útil no desenvolvimento de tecnologia social é a idealização das unidades de referência tecnológica. Bernardo et al. (2016) as conceituam como “fazendas-modelo” para utilização das principais tecnologias no campo e que gerem resultados satisfatórios nas avaliações tanto agrônomicas quanto zootécnicas adaptados à região. Os autores ratificam também a parceria estratégica entre o produtor rural e o profissional extensionista numa condução tecnológica mais flexível pelo conhecimento de ambos.

Rocha et al. (2016) reforçam uma direção relacionada à difusão da tecnologia ou da prestação de serviço envolvendo a consulta dos dados tecnológicos da agricultura, especificamente as recomendações agrônomicas. Essas orientações técnicas, geralmente são divulgadas em periódicos, livros, cartilhas, internet, entre outros, inclusive por meio de parcerias institucionais.

Ademais, é imprescindível afirmar que além das temáticas condicionadas às novas tecnologias e ao progresso do conhecimento, tem demandas mais pertinentes relacionadas às condições de pobreza rural, produtividade ineficaz e mão-de-obra mais limitada tecnicamente, que serão fundamentais nos critérios de competitividade da agricultura brasileira. Por isso, salienta-se que, no contexto da programação de Pesquisa Desenvolvimento & Inovação, não obstante do objetivo estratégico solicitado, essas temáticas não fiquem no esquecimento, tendo em vista a função estratégica da pesquisa agropecuária como fator de articulação e apoio às políticas públicas (Empresa Brasileira de Pesquisa Agropecuária, 2020).

3.1.5. Empregos Gerados Indiretamente no Brasil sob Âmbito da Agricultura Familiar e Semelhantes para fins Tecnológicos

Os resultados elaborados no Quadro 3, de 2017 a 2022, remetem as principais ocupações estimadas no Brasil relacionadas ao desenvolvimento laboral e tecnológico, ainda que indiretamente à agricultura familiar.

Dessa forma, os dados explorados no mesmo Quadro mostram que praticamente não houve mudanças drásticas no decorrer do período analisado, em que ocorreram, uma permanência mínima de 1.100.000 empregos referentes as práticas desenvolvidas no seu ambiente rural.

Complementando o raciocínio, o ano de 2022, foi o que sobressaiu um pouco mais nos aspectos da mão-de-obra em relação aos anos anteriores, no qual foram estabelecidos no seu mercado de trabalho no sistema produtivo 1.341.835 empregados. Tudo isso enfatiza a sua importância estratégica no que seus empregados desenvolvem mediante o uso tecnológico e das condições sociais existentes no âmbito produtivo.

Em se tratando de algumas ocupações selecionadas na pesquisa todas essas desempenharam a importância estratégica na condução produtiva de

quaisquer finalidades nos quais, geralmente, a agricultura familiar exerce em sua maioria das atividades e ainda sendo atendidos por serviços assistencialistas até para explorar as tecnologias no campo.

Porém, alguns desses, conforme dados no Quadros 3 de 2017 a 2022, tiveram amplo reconhecimento ao atender pela sua mão-de-obra determinadas cadeias produtivas tais como “Criação de bovinos para corte” (o principal); “Cultivo de café”; “Criação de bovinos para leite”; “Atividades de apoio à agricultura não especificadas”; e “Cultivo de laranja”.

Quadro 3

Ocupações Estimadas no Brasil Referentes às Atividades Agropecuárias, Aquícolas e Florestais e Demais Serviços referentes ao período de 2017 a 2022

Ocupações	2017	2018	2019	2020	2021	2022
1	2	3	4	5	6	7
Cultivo de juta	61	26	20	13	46	135
Cultivo de fumo	2.080	2.125	1.847	2.401	2.203	2.104
Cultivo de amendoim	549	575	730	843	1.083	1.164
Cultivo de girassol	47	50	27	26	24	21
Cultivo de mamona	24	8	17	2	3	4
Cultivo de outras oleaginosas de lavoura temporária não especificadas	3.505	3.247	3.615	3.598	3.632	2.901
Cultivo de abacaxi	702	760	640	519	411	500
Cultivo de alho	1.030	1.034	1.220	1.128	1.804	2.686
Cultivo de batata-inglesa	6.210	6.583	7.566	7.636	9.034	8.645
Cultivo de cebola	818	879	768	780	740	1.027
Cultivo de feijão	1.127	1.153	808	796	959	1.079
Cultivo de mandioca	1.706	1.891	1.838	1.743	1.830	2.307
Cultivo de melão	12.053	10.777	9.560	9.779	10.436	11.676
Cultivo de melancia	586	759	443	378	488	557
Cultivo de tomate rasteiro	3.423	3.535	2.855	2.699	2.763	3.675
Cultivo de outras plantas de lavoura temporária não especificadas	28.097	27.334	22.770	21.654	22.159	25.504
Horticultura, exceto morango	28.000	28.338	30.291	29.921	30.328	35.784
Cultivo de morango	1.100	1.361	1.639	1.570	1.821	2.187
Cultivo de flores e plantas ornamentais	18.614	18.723	18.273	17.056	17.919	20.151
Cultivo de laranja	58.891	56.531	58.855	53.156	55.323	62.626
Cultivo de uva	21.805	23.445	25.050	25.167	30.370	30.826
Cultivo de açaí	232	361	274	385	483	853
Cultivo de banana	18.731	19.704	19.837	20.693	20.516	23.000
Cultivo de caju	496	415	414	374	278	348
Cultivo de cítricos, exceto laranja	4.091	4.731	4.831	4.903	5.522	5.878
Cultivo de coco-da-baía	6.070	5.739	5.885	5.694	5.842	6.312
Cultivo de guaraná	53	49	17	2	14	14
Cultivo de maçã	11.407	11.235	10.502	11.242	11.659	11.476
Cultivo de mamão	6.084	6.247	5.940	5.910	5.773	6.071
Cultivo de maracujá	364	315	320	289	363	339

Quadro 3 continua

1	2	3	4	5	6	7
Cultivo de manga	10.310	9.722	10.315	10.881	12.320	14.758
Cultivo de pêssego	534	419	464	457	413	464
Cultivo de frutas de lavoura permanente não especificadas	10.306	10.334	12.292	12.569	12.797	13.786
Cultivo de café	85.044	85.499	80.406	78.891	80.330	90.707
Cultivo de cacau	8.341	7.973	7.255	7.057	7.207	8.869
Cultivo de chá-da-índia	49	45	83	68	79	78
Cultivo de erva-mate	345	469	545	412	382	385
Cultivo de pimenta-do- reino	1.006	946	743	691	931	863
Cultivo de plantas para condimento, exceto pimenta-do-reino	148	432	251	221	218	331
Cultivo de dendê	10.554	10.376	8.352	9.481	11.419	15.566
Cultivo de seringueira	3.931	3.861	3.548	3.630	3.919	4.254
Cultivo de outras plantas de lavoura permanente não especificadas	8.241	7.698	6.779	6.447	6.303	6.791
Produção de mudas e outras formas de propagação vegetal, certificadas	4.683	4.656	4.832	5.682	6.271	6.821
Criação de bovinos para corte	268.158	269.205	261.765	256.883	264.807	311.470
Criação de bovinos para leite	85.013	80.076	77.675	72.488	73.504	82.347
Criação de bovinos, exceto para corte e leite	15.467	15.053	13.850	12.568	12.633	14.525
Criação de bufalinos	875	946	957	816	892	1.154
Criação de caprinos	593	633	545	526	587	630
Criação de ovinos, inclusive para produção de lã	1.202	1.176	1.142	1.083	1.152	1.227
Criação de suínos	27.723	28.120	30.068	31.096	33.672	33.084
Criação de frangos para corte	36.409	34.277	33.502	33.111	31.695	38.962
Produção de pintos de um dia	16.123	15.870	16.747	18.087	17.624	21.282
Criação de outros galináceos, exceto para corte	4.244	4.310	4.562	4.736	4.770	5.367
Criação de aves, exceto galináceos	4.001	3.552	4.241	4.562	3.745	3.274
Produção de ovos	42.441	44.205	45.936	46.910	47.333	50.540
Apicultura	670	668	669	742	722	1.197
Criação de escargot	4	3	4	5	3	4
Criação de bicho-da-seda	126	127	135	132	6	8
Criação de outros animais não especificados	4.458	4.423	3.854	3.620	3.786	4.191

Quadro 3 continua

1	2	3	4	5	6	7
Serviço de pulverização e controle de pragas agrícolas	6.398	5.965	5.324	5.153	5.111	6.064
Serviço de poda de árvores para lavouras	779	882	873	874	1.405	1.662
Serviço de preparação de terreno, cultivo e colheita	31.376	31.549	35.226	33.964	36.332	46.447
Atividades de apoio à agricultura não especificadas	63.153	60.208	61.599	63.289	67.977	80.184
Serviço de inseminação artificial em animais	428	406	369	448	535	745
Serviço de tosquiamento de ovinos	20	7	13	12	10	22
Serviço de manejo de animais	2.307	2.146	2.341	2.503	2.976	3.680
Atividades de apoio à pecuária não especificadas	24.196	21.505	19.262	18.972	17.394	19.654
Atividades de pós-colheita	6.207	7.572	9.750	10.681	11.845	13.509
Cultivo de eucalipto	21.664	19.712	20.218	20.083	18.205	28.219
Cultivo de acácia-negra	49	38	60	47	73	72
Cultivo de pinus	7.871	9.275	7.980	9.041	9.970	11.640
Cultivo de teca	699	659	702	715	723	754
Cultivo de espécies madeiras, exceto eucalipto, acácia-negra, pinus e teca	837	851	719	665	606	797
Cultivo de mudas em viveiros florestais	4.237	3.986	4.542	4.446	5.101	5.626
Extração de madeira em florestas plantadas	12.191	12.477	12.954	12.792	19.477	15.417
Produção de carvão vegetal - florestas plantadas	8.704	9.237	11.161	11.503	13.014	12.482
Produção de casca de acácia-negra - florestas plantadas	59	36	34	24	22	63
Produção de produtos não-madeiros não especificados em florestas plantadas	4.381	4.941	4.837	4.999	5.667	5.241
Extração de madeira em florestas nativas	2.592	1.985	1.841	1.960	2.249	2.424
Produção de carvão vegetal - florestas nativas	1.287	1.327	1.130	1.229	1.415	1.909
Coleta de castanha-do-pará em florestas nativas	29	18	24	40	26	37

Quadro 3 continua

1	2	3	4	5	6	7
Coleta de látex em florestas nativas	267	220	238	202	212	221
Coleta de palmito em florestas nativas	20	15	12	12	12	25
Conservação de florestas nativas	843	743	754	710	736	877
Coleta de produtos não-madeireiros não especificados em florestas nativas	1.129	1.035	1.323	1.121	1.464	1.854
Atividades de apoio à produção florestal	31.375	32.464	32.259	32.873	34.355	42.890
Pesca de peixes em água salgada	5.110	5.292	4.259	4.923	4.974	5.119
Pesca de crustáceos e moluscos em água salgada	750	519	556	512	568	613
Coleta de outros produtos marinhos	49	6	15	17	14	10
Atividades de apoio à pesca em água salgada	527	511	296	278	303	735
Pesca de peixes em água doce	319	427	349	269	295	260
Pesca de crustáceos e moluscos em água doce	45	10	6	12	4	8
Coleta de outros produtos aquáticos de água doce	32	34	33	22	30	30
Atividades de apoio à pesca em água doce	144	131	110	122	129	116
Criação de peixes em água salgada e salobra	353	388	265	177	205	185
Criação de camarões em água salgada e salobra	5.468	5.901	6.395	6.018	6.295	6.002
Criação de ostras e mexilhões em água salgada e salobra	67	75	66	68	73	106
Criação de peixes ornamentais em água salgada e salobra	25	22	14	24	33	43
Atividades de apoio à aquicultura em água salgada e salobra	142	138	158	203	234	164
Cultivos e semicultivos da aquicultura em água salgada e salobra não especificados	45	45	37	112	153	93
Criação de peixes em água doce	4.470	4.654	4.642	4.739	4.969	5.745

Quadro 3 continua

1	2	3	4	5	6	7
Criação de camarões em água doce	576	680	422	407	498	982
Criação de ostras e mexilhões em água doce	1	5	7	7	5	5
Criação de peixes ornamentais em água doce	212	224	227	249	254	267
Ranicultura	33	29	27	23	13	12
Atividades de apoio à aquicultura em água doce	394	478	255	254	261	201
Cultivos e semicultivos da aquicultura em água doce não especificados	269	165	331	393	411	252
Serviços de agronomia e de consultoria às atividades agrícolas e pecuárias	10.860	11.615	12.451	13.270	13.696	15.587
Total de Empregos	1.151.944	1.143.612	1.134.835	1.124.666	1.173.675	1.341.835

Fonte: resultados da pesquisa com base nos dados do Programa de Disseminação das Estatísticas de Trabalho (PDET) sob administração do Ministério do Trabalho do Brasil (Brasil, 2024)

Especificamente em 2022, só a ocupação “Criação de bovinos para corte” apresenta a totalidade de 311.470 empregados, seguida por “Cultivo de café” (90.707 empregados); “Criação de bovinos para leite” (82.347 empregados); “Atividades de apoio à agricultura não especificadas” (80.184 empregados); e “Cultivo de laranja” (62.626 empregados). Esse conjunto das ocupações detém 627.334 empregados, ou seja, com a participação reconhecida em 46,75% dos 1.341.835 empregados no referido ano.

Toda conjuntura da formalização de empregos na produção agropecuária, florestal e pesqueira, conforme resultados no Quadro 3, é resultante da elaboração e execução das políticas públicas sobretudo do Programa Nacional de Fortalecimento da Agricultura Familiar (PRONAF), como lembrado por Avelar e Stamm (2019).

Avelar e Stamm (2019) reconhecem a significância da agricultura familiar com as execuções operacionais do PRONAF na geração de empregos na Região Oeste Paranaense, nos quais geram efeitos positivos em sua economia regional. Ademais, os autores reforçam essa tese que tais investimentos do Programa e empregos gerados no setor agropecuário nos municípios da região influenciam no desenvolvimento de outros setores econômicos, no caso industriais e de serviços fazendo que gerassem ainda mais empregos e da renda média da população.

Ribeiro Filho e Tahim (2022) analisaram outro ponto de vista que essas atividades reforçam o desenvolvimento constitutivo da inovação na agricultura familiar sendo conduzido em necessidades particulares, com limitações e/ou deficiências, e que tomadas de decisão pela inovação se moldam partindo da flexibilização do desenvolvimento de suas tarefas, seja de cultivo ou não.

Assim, segundo os autores, é importante frisar a resiliência do agricultor familiar ao deparar com as dificuldades impostas às suas tarefas de acordo com a exigência dos trabalhos. Dessa forma, considera o produtor familiar um promotor do seu negócio e da estrutura social na propriedade rural que assume as fragilidades e mesmo assim adota as inovações alternativas para superação.

No entanto, Villas Boas (2022) alerta para os riscos das atividades trabalhistas desempenhadas no campo pelos agricultores, conforme exemplificado no município de Nepomuceno-MG na cadeia produtiva do café. O autor retrata nesse caso uma dependência das cooperativas nos parâmetros técnicos, determinando os insumos utilizados e os tipos das técnicas executadas no seu manejo cultural.

Porém, Villas Boas (2022) assevera que os cafeicultores não disponham de autonomia produtiva no seu exercício das atividades de produção nas propriedades rurais além de trabalharem de forma extenuante como pretexto de aumentar os seus ganhos por colheita, podendo aumentar os riscos de saúde no seu ambiente de trabalho.

Considerações Finais

Esse estudo visou analisar as contribuições científicas e os processos operacionais que facilitam o acesso tecnológico para agricultura familiar brasileira, no qual se discutiu os seguintes tópicos explorados: influência e aplicações práticas da tecnologia social na agricultura familiar; e, determinações difusionistas e extensionistas para avanço do trabalho do agricultor familiar ao fomento da tecnologia social; e Empregos Gerados Indiretamente no Âmbito da Agricultura Familiar e Semelhantes para fins Tecnológicos

Numa breve análise conceitual da tecnologia social, os pesquisadores enfatizaram que o simples manuseio garante eficiência produtiva, facilitando o acesso tecnológico do agricultor familiar. Com isso, o próprio produtor rural terá maior chance de adquirir o seu saber-fazer tecnológico, promovendo o seu desenvolvimento socioeconômico, podendo ser referência para a comunidade rural perante os demais produtores, para assim se interessarem.

Assim, a sua influência tecnológica para o agricultor familiar consiste em que a própria tecnologia social o representa no sentido do seu aprimoramento e da sua adaptação às suas propriedades rurais visto que enfrenta às limitações regidas no sistema do agronegócio. De acordo com os pesquisadores estudados, constatou-se a multidisciplinaridade das tecnologias sociais para o bem comum da propriedade rural com o amparo institucional ao próprio produtor rural.

Quanto às praticidades das tecnologias sociais, o trabalhador rural pelas habilidades adquiridas nas contemporaneidades conseguiu efetivar à produtividade agrícola além de prover o seu sustento. Isso acaba implicando nos parâmetros regionais do desenvolvimento tecnológico da agricultura familiar.

Denota-se à utilização difusionista e extensionista em que diversos profissionais e organizações institucionais tiveram um papel preponderante no fomento da tecnologia social ao agricultor familiar dentre das suas atribuições. Além disso, às parcerias dispõem de ferramentas para divulgação e propagação de ideias que se mostram as principais qualidades de determinadas tecnologias construídas no campo, especialmente na social.

Em relação à empregabilidade desempenhada no Brasil, os resultados dos dados levantados no período de 2017 a 2022 indicam que as atividades agrícolas de diversas funcionalidades tecnológicas mantiveram o panorama ocupacional no mínimo de 1.100.000 empregados tendo como os principais destaques a “Criação de bovinos para corte” (como o principal); “Cultivo de café”; “Criação de bovinos para leite”; “Atividades de apoio à agricultura não especificadas”; e “Cultivo de laranja”.

No encerramento da pesquisa, as publicações interpretadas pela integração das tecnologias sociais e agricultura familiar demonstram que existem maiores oportunidades de avanços do conhecimento científico, abrindo possibilidades de crescimento da produção agrícola, ambiental e social em tecnologias de baixo custo operacional.

REFERÊNCIAS BIBLIOGRÁFICAS:

1. Agostinho, E. O. & Garcia, E. N. (2018) Inovação, Transferência de Tecnologia e Cooperação. *Direito e Desenvolvimento*, 9 (1), 223-239. Doi: <https://doi.org/10.25246/direitoedesenvolvimento.v9i1.525>> Acesso em 14/04/2024
2. Assad, M. L. L. & Almeida J. (2004). Agricultura e Sociedade: contexto, desafios e cenários. *Ciência & Ambiente*, (29), 15-30. Disponível em: <ftp://atenas.cpd.ufv.br/Der2/Eru451/Agricultura%20e%20sustentabilidade.pdf>> Acesso no dia 11/04/2022.
3. Avelar, F. M. & Stamm, C. (2019). Agricultura Familiar: efeitos do PRONAF na Região Oeste do Paraná. *GEOSUL*, 34 (72), 359-394. Disponível em: <https://doi.org/10.5007/1982-5153.2019v34n72p359>> Acesso no dia 14/04/2024
4. Baumgarten, M. (2008). Ciência, tecnologia e desenvolvimento – redes e inovação social. *Parcerias Estratégicas*, (23), 101-123. Disponível em: http://seer.cgee.org.br/index.php/parcerias_estrategicas/article/view/321> Acesso no dia 11/04/2022.
5. Bernardo, W. F.; Muller, M. D.; Martins, N. de M.; Martins, C. E. & Estêvão, P. (2016). O processo de escolha de uma propriedade para instalação de uma URT em ILPF: a experiência no Território do Ribeirão do Boi. *Revista Extensão Rural*, 23 (3), 169-187. Doi: <https://doi.org/10.5902/2318179616561>> Acesso em 14/04/2024
6. Brasil. (2004). Lei nº 10.973, de 2 de dezembro de 2004 - Dispõe sobre incentivos à inovação e à pesquisa científica e tecnológica no ambiente produtivo e dá outras providências. Disponível em: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/_Ato2004-2006/2004/Lei/L10.973.htm. Acesso no dia 06/12/2018.
7. Brasil (2016). Ministério da Ciência, Tecnologia, Inovações e Comunicações. *Estratégia Nacional de Ciência, Tecnologia e Inovação 2016-2022: ciência, tecnologia e inovação para o desenvolvimento econômico e social*. Brasília: MCTIC. Disponível em: http://www.finep.gov.br/images/a-finep/Politica/16_03_2018_Estrategia_Nacional_de_Ciencia_Tecnologia_e_Inovacao_2016_2022.pdf> Acesso no dia 11/04/2022.

8. Brasil. (2024). Ministério do Trabalho. Programa de Disseminação das Estatísticas do Trabalho (PDET): acesso online. Disponível em: <http://pdet.mte.gov.br/aceso-online-as-bases-de-dados>> Acesso no dia 14/04/2024.

9. Carvalho, E. da S. & Lago, S. M. S. (2019). A apropriação de inovações na agricultura familiar: uma revisão sistemática da literatura. RECODAF – Revista Eletrônica Competências Digitais para Agricultura Familiar, 5 (2), 81-119. Disponível em: <http://codaf.tupa.unesp.br:8082/index.php/recodaf/article/view/98>> Acesso no dia 11/04/2022.

10. Carvalho, E. da S.; Lago, S. M. S. (2020). Tecnologia social no contexto da agricultura familiar: análise da reaplicação no Território Cantuquiriguaçu Paraná. Revista Extensão Rural, 27 (3), 84-105. Doi: <https://doi.org/10.5902/2318179638505>> Acesso em 14/04/2024

11. Carvalho, T. T. (2015). Tecnologias sociais e desenvolvimento em ambientes rurais: uma análise do Programa Agroecológico Integrado Sustentável (PAIS) no Estado da Bahia. (Dissertação de Mestrado), Pontifícia Universidade Católica de São Paulo, São Paulo, Brasil. Disponível em: <https://tede2.pucsp.br/handle/handle/20046>> Acesso no dia 11/04/2022.

12. Costa e Silva, G. (2013). Tecnologia, educação e tecnocentrismo: as contribuições de Álvaro Vieira Pinto. Revista Brasileira de Estudos Pedagógicos (online), 94 (238), 839-857. Disponível em: <https://www.scielo.br/j/rbeped/a/8yzpyFXhFS3bHdpCRsgGRtH/?lang=pt&format=pdf>> Acesso no dia 11/04/2022.

13. Costa, S. I. R. B. da. (2015). Tecnologias alternativas: repensando a agricultura familiar. Curitiba: Editora Appris.

14. Dagnino, R. (2014). Tecnologia social: contribuições conceituais e metodológicas. Campina Grande: EDUEPB; Florianópolis: Editora Insular. Disponível em: <https://static.scielo.org/scielobooks/7hbdt/pdf/dagnino-9788578793272.pdf>> Acesso no dia 11/04/2022.

15. Duque, T. O. & Valadão, J. de A. D. (2017). Abordagens teóricas de tecnologia social no Brasil. Revista de pensamento contemporâneo em administração. 11 (5), 1-19. Doi: <https://doi.org/10.12712/rpca.v11i5.962>

16. Empresa Brasileira de Pesquisa Agropecuária. (2020). VII Plano Diretor da Embrapa: 2020–2030. Brasília: EMBRAPA. Disponível em: <https://ainfo.cnptia.embrapa.br/digital/bitstream/item/217274/1/VII-PDE-2020.pdf>> Acesso em 14/04/2024

17. Garcia, S. G. (2014). A tecnologia social como alternativa para a reorientação da economia. Estudos Avançados, São Paulo, vol. 28, n. 82, 251-275, 2014. Doi: <https://doi.org/10.1590/S0103-40142014000300015>> Acesso em 14/04/2024

18. Gil, A. C. (2009). Como Elaborar Projetos de Pesquisa. (4 ed). São Paulo: Atlas.

19. Herbelê, A. L. O.; Sicoli, A. H.; Silva, J. de S.; Borba, M. F. S.; Balsadi, O. V. & Pereira, V. da F. (2017). Agricultura familiar e pesquisa agropecuária: contribuições para uma agenda de futuro. In: Delgado, G. C. & Bergamasco, S. M. P. P. Agricultura familiar brasileira: desafios e perspectivas de futuro. (pp. 131-149). Brasília: Ministério do Desenvolvimento Agrário. Disponível em: https://www.cfn.org.br/wp-content/uploads/2017/10/Agricultura_Familiar.pdf> Acesso no dia 11/04/2022.

20. Kodama, A. K.; Campeão, P. & Piffer, M. (2016). O Envolvimento dos Extensionistas Rurais com as Tecnologias Sociais no Estado de Mato Grosso do Sul. Desafio Online, 4 (1), 64-83, Disponível em: <https://desafioonline.ufms.br/index.php/deson/article/view/1668/1165>> Acesso no dia 11/04/2022.

21. Lasa, C. G. (2020). Manual de Boas Práticas da Agricultura Familiar na Região Semiárida do Brasil: tecnologias sociais de captação, manejo, gestão e

uso da água. Roma: FIDA. Disponível em: <https://lac-conocimientos-sstc.ifad.org/documents/262275/b2c2bbcc-de38-f4d9-1dc7-04a9da2b2c13>> Acesso no dia 11/04/2022

22. Leite, J. P. de A.; Silva, M. G. S. da & Ribeiro, B. C. (2020). Redes e reaplicabilidade de tecnologias sociais para agricultura e alimentação na América Latina. *Diálogo*, (44), 115-128. Doi: <http://dx.doi.org/10.18316/dialogo.v0i44.6980>> Acesso em 14/04/2024

23. Lugiui, R. R. & Soares, N. M. (2018). Ciência e tecnologia na agricultura mexicana. *Interface Tecnológica*, 15 (2), 436-445. Doi: <https://doi.org/10.31510/infav15i2.510>> Acesso em 14/04/2024

24. Mengel, A. A.; Aquino, S. L. de; Deponti, C. M. & Arend, S. C. (2020). Agricultura Familiar e Soluções Tecnológicas: agentes locais como protagonistas na geração de conhecimento. *Redes*, 25 (1), 84-103. Doi: <https://doi.org/10.17058/redes.v25i1.14679>> Acesso no dia 11/04/2022.

25. Neves, E. F. das; Lima, M. M. T.; Gonçalves, G. E. (2020). Agroecologia e tecnologia social como caminhos para o desenvolvimento rural integral: uma aproximação. *Economia e Desenvolvimento*, Santa Maria, v.32, edição especial, p. 01 - 13. Doi: <https://doi.org/10.5902/1414650941536>> Acesso em 14/04/2024

26. Pozzebon, M. & Fontenelle, I. A. (2018). Fostering the post-development debate: the Latin American concept of tecnologia social. *Third World Quarterly*, 39 (9), 1750-1769. Doi: <https://doi.org/10.1080/01436597.2018.1432351>> Acesso em 14/04/2024

27. Ribeiro Filho, J. de R. & Tahim, E. F. (2022). Inovação e Contingencialidade na Agricultura Familiar. *Revista Gestão & Conexões*, 11 (3), 87-107. Disponível em: <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/8633885.pdf>> Acesso em 14/04/2024

28. Rocha, F. E. de C.; Tróccoli, B. T.; Machado, M. dos S. & Santos, J. de F. (2016). Modelo lógico da transferência de tecnologias no contexto de avaliação de programas. Brasília: EMBRAPA. Disponível em: <https://ainfo.cnptia.embrapa.br/digital/bitstream/item/146728/1/rocha-01.pdf>> Acesso no dia 11/04/2022.

29. Rodrigues, I. & Barbieri, J. C. (2008). A emergência da tecnologia social: revisitando o movimento da tecnologia apropriada como estratégia de desenvolvimento sustentável. *Revista de administração pública*. 42 (6), 1069-1094. Doi: <https://doi.org/10.1590/S0034-76122008000600003>> Acesso no dia 14/04/2024

30. Rodríguez, A. S. M. & Del Pino, J. C. (2017). Abordagem em ciência, tecnologia e sociedade (CTS): perspectivas teóricas sobre educação científica e desenvolvimento na América Latina. *Revista de Educação Ciência e Tecnologia* 6 (2), 21 p. Doi: <https://doi.org/10.35819/tear.v6.n2.a2490>> Acesso em 14/04/2024

31. Santos, J. S. dos; Teixeira, E. S. & Marini, M. J. Ciência, tecnologia, inovação e desenvolvimento no programa de empreendedorismo da Universidade Tecnológica Federal do Paraná. (2016). *Revista Grifos* (41), 255-285. Doi: <https://doi.org/10.22295/grifos.v25i41.3669>> Acesso em 14/04/2024

32. Serviço Brasileiro de Apoio às Micro e Pequenas Empresas no Estado de Mato Grosso. (2017). *Tecnologias sociais: como os negócios podem transformar comunidades*. Cuiabá, MT: Sebrae, 2017. 34 p. Disponível em: <http://jornadapedagogica.educacao.ba.gov.br/wp-content/uploads/2021/03/Tecnologias-Sociais.pdf>> Acesso no dia 11/04/2022.

33. Silva, D. R. da & Montebello, A. E. S. (2020). A tecnologia social PAIS (Produção Agroecológica Integrada e Sustentável) e a sua efetividade no desenvolvimento rural no semiárido: o caso da APA Orgânico. *Revista Desenvolvimento & Meio Ambiente*. Edição especial - Sociedade e ambiente no Semiárido: controvérsias e abordagens. 55, 451-469. Doi: <http://dx.doi.org/10.5380/dma.v55i0.73792>> Acesso em 14/04/2024

34. Silva, J. C. T. da. (2003). Tecnologia: novas abordagens, conceitos, dimensões e gestão. *Revista Produção*, 13 (1), 50-63. Doi: <https://doi.org/10.1590/S0103-65132003000100005>> Acesso em 14/04/2024

35. Silva, L. C. S.; Kovalesski, J. L.; Gaia, S.; Segundo, G. S. A. & Caten, C. S. T. (2015). Processo de transferência de tecnologia em universidades públicas brasileiras por intermédio dos núcleos de inovação tecnológica, *Interciência*, 40 (10), 664-669. Disponível em: <https://www.interciencia.net/wp-content/uploads/2017/10/664-A-SANTOS-SILVA6.pdf>> Acesso no dia 11/04/2022

36. Silva, T. da; Ribeiro, M. E. O.; Antonioli, B. I. & Venturin, E. V. de F. (2017). Práticas sociais que direcionam o desenvolvimento sustentável na agricultura familiar. *Id on Line - Revista Multidisciplinar e Psicologia*, 11 (39), 317-335. Disponível em: <https://idonline.emnuvens.com.br/id/article/view/993/1420>> Acesso no dia 11/04/2022.

37. Sousa, A. S. de; Oliveira, G. S. de & Alves, L. H. (2021). Apesquisa bibliográfica: princípios e fundamentos. *Cadernos da FUCAMP*, 20 (43), 64-83. Disponível em: <https://www.fucamp.edu.br/editora/index.php/cadernos/article/view/2336/1441>> Acesso no dia 11/04/2022.

38. Souza Filho, H. M. de; Buainain, A. M.; Silveira, J. M. F. J. da & Vinholis, M. de M. B. (2011). Condicionantes da Adoção de Inovações Tecnológicas na Agricultura. *Cadernos de Ciência & Tecnologia*, 28 (1). Disponível em: <https://ainfo.cnptia.embrapa.br/digital/bitstream/item/86647/1/condicionantes-da-adocao.pdf>> Acesso no dia 11/04/2022.

39. Souza, A. C. A. A. de & Pozzebon, M. (2020). Práticas e mecanismos de uma tecnologia social: proposição de um modelo a partir de uma experiência no semiárido. *Revista Organizações & Sociedade*, 27 (93), 231-254. Doi: <https://doi.org/10.1590/1984-9270934>> Acesso em 14/04/2024

40. Souza, P. M. de; Fornazier, A.; Souza, H. M. de & Ponciano, N. J. (2019). Diferenças regionais de tecnologia na agricultura familiar no Brasil. *Revista de Economia e Sociologia Rural*, 57 (4), 594-617. Doi: <http://dx.doi.org/10.1590/1806-9479.2019.169354>> Acesso em 14/04/2024

41. Vieira Pinto, A. (2005). O conceito de tecnologia. Rio de Janeiro: Contraponto.

42. Vilas Boas, L. G. (2022). A Precarização do Trabalho na Agricultura Familiar em Nepomuceno-MG. *Geoiंगा: Revista do Programa de Pós-Graduação em Geografia*. 14 (1), 145-168. Disponível em: <https://periodicos.uem.br/ojs/index.php/Geoiंगा/article/view/58346/751375154358>> Acesso em 14/04/2024.

4. NATIONAL SECURITY AND DEFENSE

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-04-01>

Anastasiia Duka

Doctor of Economic Sciences, Professor,
Professor at the Department of Management and Administration,
Chernihiv Polytechnic National University,
Chernihiv, Ukraine
ORCID: 0000-0001-7682-4274

Grygoriy Starchenko

Doctor of Economics, Professor,
Professor at the Department of Enterprise Economics and Management,
Academy of Labour, Social Relations and Tourism,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0003-2707-1055

CHAPTER 4.1. NATIONAL SECURITY VISIONS IN CONDITIONS OF MILITARY AGGRESSION AND POST-WAR ECONOMIC RECOVERY

In the face of constant changes in the geopolitical landscape and increasing threats of military aggression, the development and implementation of an effective national security strategy becomes a priority for countries seeking to safeguard their sovereignty and territorial integrity. Research focuses on analyzing key aspects of the national security vision in the context of military aggression, identifying strategic directions that can be utilized by the state to strengthen its defense and security capabilities. Various theoretical approaches to understanding national security are considered, including traditional military, political, economic, social, and environmental aspects. The peculiarities of human social security in conditions of military action, as well as the financial, economic, and political aspects of the consequences of war for the country's development, are discussed. Special attention is given to integrating these approaches into a unified strategy capable of countering external threats and minimizing internal vulnerabilities. By examining contemporary challenges and threats, the critical role of information security and cyber defense is highlighted, considering the active use of digital technologies in military conflicts and the widespread proliferation of hybrid warfare. The study emphasizes the need for adaptability in national security strategies, the ability to quickly respond to evolving threats, and the utilization of innovative technologies to develop advanced defense solutions. The experiences of post-war reconstruction in countries such as Germany, Japan, South Korea, Bosnia and Herzegovina, and Singapore are systematized and generalized. The experience of these countries can serve as a basis for justifying and implementing visions of national security in the context of Ukraine's recovery after victory. It is revealed that the correct choice of reconstruction strategies marks the beginning of prosperity. Systematizing the

positive experience of crisis recovery in these analyzed countries is relevant for our country in terms of using it not only to restore what was lost during military action but also to ensure the development and renewal of the country in all directions, including social, economic, and political. It is established that the right choice of strategic directions for rebuilding the country adequately reflects the trajectory of future positive shifts. The main reasons for studying and structuring the experience of modern developed countries from the perspective of retrospective analysis of the strategic vision of their post-war reconstruction for implementation in Ukraine include: preserving historical memory of past events and understanding their impact on current processes, which helps avoid repeating mistakes and contributes to the preservation of valuable knowledge and traditions; valuable lessons for contemporary society in various aspects, which help it recover more quickly after conflicts or disasters; analyzing different approaches to reconstruction, evaluating their effectiveness, and finding new ways to achieve success without repeating known mistakes; promoting the country's ability to adopt successful practices and strategies used in other countries during post-war recovery; acquiring valuable knowledge that contributes to the creation of a sustainable and thriving society. It is emphasized that the experience of each country requires detailed separate analysis, identifying the problems and obstacles overcome during reconstruction. Specific generalizations are provided regarding the strategic directions along which post-war reconstruction programs unfolded and were implemented, which are worth attention and implementation, especially in terms of establishing anti-corruption practices, prioritizing the concentration of limited financial resources on innovative technologies, education, and scientific research. The conclusions offer recommendations for developing comprehensive national security strategies that take into account both traditional and modern aspects of the security sphere, including through the integration of civil society and the private sector into processes ensuring national security. The study is intended to stimulate further discussions on the development and implementation of effective national security strategies in the face of military threats, hybrid wars, and the importance of ensuring resilience to such challenges.

Дука А. П.

Докторка економічних наук, професорка,
професорка кафедри менеджменту та адміністрування,
Національний університет «Чернігівська політехніка»,
м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0001-7682-4274

Старченко Г. В.

Доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки підприємства та менеджменту,
Академія праці, соціальних відносин та туризму,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-2707-1055

РОЗДІЛ 4.1. ВІЗІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ ТА ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

В умовах постійних змін геополітичного ландшафту та зростаючих загроз військової агресії, розробка та втілення ефективної стратегії національної безпеки стає пріоритетом для країн, які прагнуть забезпечити свій суверенітет та територіальну цілісність. Дослідження зосереджується на аналізі ключових аспектів візії національної безпеки в контексті військової агресії, виокремлюючи стратегічні напрямки, які можуть бути використані державою для зміцнення своїх оборонних та безпекових потенціалів. Розглянуто різноманітні теоретичні підходи до розуміння національної безпеки, включаючи традиційні військові, політичні, економічні, соціальні та екологічні аспекти. Розкриті особливості соціальної безпеки людини в умовах військових дій, фінансово-економічних та політичних аспектів наслідків війни для розвитку країни. Окрема увага приділяється інтеграції цих підходів у єдину стратегію, здатну протистояти зовнішнім загрозам та мінімізувати внутрішні вразливості. Аналізуючи сучасні виклики та загрози, висвітлено критичну роль інформаційної безпеки та кіберзахисту, враховуючи активне використання цифрових технологій у військових конфліктах та активне поширення гібридних війн. У дослідженні наголошено на необхідності адаптивності національних безпекових стратегій, здатності швидко реагувати на мінливі загрози та використовувати інноваційні технології для розробки передових оборонних рішень. Систематизовано та узагальнено досвід повоєнної відбудови таких країн як Німеччина, Японія, Південна Корея, Боснія і Герцеговина, Сінгапур. Досвід цих країн може сформувати основу для обґрунтування та реалізації візії національної безпеки в умовах відновлення України після перемоги. Виявлено, що саме правильний вибір стратегій відбудови стає початком розквіту. Систематизація позитивного досвіду виходу з кризи аналізованих країн цікавий для нашої країни у контексті використання його не лише для відтворення втраченого під час військових дій, а забезпечення розвитку та оновлення країни у всіх напрямках, зокрема, соціальному, економічному та політичному. Встановлено, що саме правильний вибір стратегічних напрямів для відбудови

ви країни адекватною мірою відображає траєкторію майбутніх позитивних зрушень. Основними причинами дослідження та структурування досвіду розвинених країн сучасності з погляду ретроспективного аналізу стратегічної візії їх повоєнної відбудови для імплементації в Україні стали: змога зберегти історичну пам'ять про минулі події і розуміти їх вплив на сучасні процеси, що допомагає уникнути повторення помилок та сприяє збереженню цінних знань і традицій; цінні уроки для сучасного суспільства в різних аспектах, що допомагає швидше відновитися після конфліктів або катастроф; аналіз різних підходів до відбудови, оцінка їх ефективності і пошук нових шляхів досягнення успіху без повторення відомих помилок; сприяє спроможності країни взяти на озброєння успішні практики і стратегії, які були використані в інших країнах під час відновлення після війни; отримання цінних знань, що сприяє створенню стійкого та процвітаючого суспільства. Акцентовано, що досвід кожної країни потребує детального окремого аналізу, визначення проблем та перешкод, які долалися в ході відновлення. Наведено окремі узагальнення щодо стратегічних напрямів, за якими розгорталися та реалізовувалися програми відновлення після війни, які варті уваги та імплементації, особливо у частині налагодження антикорупційних практик, виділення пріоритетів для концентрації обмежених фінансових ресурсів на інноваційних технологіях, освіті та наукових дослідженнях. Висновки пропонують рекомендації щодо розробки комплексних стратегій національної безпеки, які б враховували як традиційні, так і новітні аспекти безпекової сфери, в тому числі через інтеграцію цивільного суспільства та приватного сектору у процеси забезпечення національної безпеки. Дослідження покликане стимулювати подальші дискусії щодо розробки та втілення ефективних стратегій національної безпеки в умовах військових загроз, гібридних війн та важливості забезпечення стійкості за таких викликів.

Introduction

The relevance of national security issues is determined by the increasing geopolitical instability and threats of military aggression in the modern world. With rapid technological advancements and changes in the geostrategic environment, states constantly face new challenges that call into question traditional approaches to ensuring national security tasks. Many countries today are tasked with reviewing and adapting their national security strategies, considering changes in the nature of threats and opportunities arising from active hostilities, such as those in Ukraine, Israel, and other countries. Therefore, studying the transformation of national security visions in the context of military aggression and post-war reconstruction is critically important for developing effective strategies to protect state interests and ensure stability in the international community.

For Ukraine, this issue is of utmost importance. Apart from questions of territorial integrity, demographic and economic problems also play a significant role. In the context of armed aggression and ongoing geopolitical dynamics, national security becomes a critical aspect of ensuring the country's sovereignty and territorial integrity. However, existing strategies and visions of national security, developed before the Russian Federation's invasion of the sovereign territory, have proven insufficient to address current challenges and threats. Modern wars are often conducted in formats significantly different from traditional military conflicts, introducing new concepts such as hybrid warfare, cyber-attacks, and so forth. Thus, there arises a need to transform national security visions to adapt to the contemporary situation, taking into account military aggression and changes in the very forms of warfare. Due to Ukraine's geographical location in the center of Europe, the country has become a key player in geopolitical processes. Preserving sovereignty and independence is extremely important for Ukraine, and therefore, the formulation of an effective national security strategy must consider the importance of preserving autonomy and integrity.

Armed aggression affects the stability and security of the entire region, so the development of effective national security strategies is essential for maintaining peaceful coexistence with other countries. Military actions negatively impact the socio-economic development of the country, worsen demographic indicators, and lead to an increase in national debt, posing a problem of preventing default. Therefore, questions of post-war reconstruction remain relevant due to significant destruction today.

Throughout history, many countries have faced the need for reconstruction. For some countries, the right choice of reconstruction strategies marked the beginning of prosperity. The positive experience of crisis recovery is interesting for our country not only to restore what was lost during military actions but also to seize the opportunity for development and renewal in all areas, including social, economic, and political. The right choice of strategic directions for rebuilding the country adequately serves the sacrifices made by those who gave their lives, the health of the Heroes of the Nation, to whom the country owes the chance for development.

The impact of war on various spheres of life has been well studied due to the accumulation of considerable experience of wars throughout human history. The significant difference between strategies and the character of wars is mostly determined by the historical period and the development of the respective country, the conditions of warfare, and the transformation of the military tools themselves. Today, traditional technical means of warfare are complemented by cyber-attacks and hybrid warfare due to the widespread digitization, while conventional types of weapons are supplemented by new innovative technical means. Therefore, the assessment of scientific results of previous research should take into account the change in approaches to warfare, and strategies become increasingly complex. The ready «recipe» for a national security strategy is futile to seek. However, general consequences, threats, and lessons can serve as the cornerstone of changing the approach to forming a modern vision of national security in the face of permanent threats and challenges.

It is worth emphasizing that an effective national security strategy should also focus on finding ways to ensure stability and attractiveness of the investment climate, which is crucial for Ukraine's development and functioning of the economy in the conditions of military conflict and post-war reconstruction. Therefore, solving the problem of forming visions of national security in the context of military aggression and post-war reconstruction is a comprehensive and critically important task for ensuring the security, stability, and further development of Ukraine.

In our research, we support the scholarly position of Ivanov S.V. [1], who thoroughly analyzed the experience of economic recovery and development of countries after wars and identified the main factors that contributed to the economic success of countries such as Germany, Japan, South Korea, and Georgia. He concluded that for successful economic reconstruction and realization of a country's development potential, it is necessary to develop a modern, innovation-driven concept taking into account the real geopolitical situation. Domonkos, E., & Schlett, A. [2] provide valuable practical results regarding the evaluation of post-war financial reconstruction in Central and Eastern European countries from a macroeconomic perspective; Nahtigal, M. [3] focuses on the activities of the Recovery and Resilience Fund to ensure the formation of an inclusive knowledge economy in EU countries; Mallett, R., & Pain, A. [4] identify the interconnection between government decisions and actions of partners to revive the market during economic recovery.

It should be noted that most specialized studies on the impact of war on the economy are based on data and the most painful consequences of wars for further recovery. Analytical summaries of wars in individual countries during specific historical periods are quite common in research. For example, Milward, Alan S. [5] explores the socio-economic consequences of the war during 1939-1945, while Hunt, N. & Robbins, I. [6] analyze the impact of World War II on all aspects of life. Boggiano B. [7], attempting to explain the development issues of modern Paraguay as one of the fastest-growing economies in Latin America and simultaneously one of the weakest

administrative states, draws attention to the consequences of the Paraguayan War (1864-1870), which resulted in the destruction of the economy, the loss of 90% of the male population, the sale of state lands to pay reparations, depriving the country of recovery potential for a long period. While these studies provide a basic understanding, they do not consider modern realities of cause-and-effect relationships of military aggression. Hence, new aspects of security directions emerge, such as the works of Kolynets L.B., Radynsky S.V. [8] and Rudy, K. [9] on identifying the impact of increased military spending on economic development of countries, as well as identifying and analyzing new threats to national security in the field of domestic policy [10], features of hybrid warfare in the monograph by Parakhonsky B.O., Yavorska H.M. [17]. Works by Blattman, Ch., & Miguel, E. deepen understanding of the long-term economic consequences of wars, including their impact on poverty levels, inequality, education, and health [11].

Throughout the duration of military actions on the territory of Ukraine, which have caused numerous destructions, questions of post-war recovery and reconstruction after the end of the war, increasingly discussed not only in the pages of journalistic publications [18, 19] but also in scientific literature. The experience of post-war reconstruction of individual foreign states, especially those that have not only rebuilt but also developed a new regulatory model, securing their current position in the rankings of the most influential and developed countries, is increasingly analyzed. Practical aspects of post-war recovery for the development of countries in the post-war period are studied by scientists from many countries. Certainly, Ukrainian researchers are interested in such experience to ensure the country's development in the future.

Within the framework of post-war recovery processes, the results of the research by Latysheva O.V., Chemeris Yu.T. regarding the importance of directing investments into the real sector of the economy for the development of economic processes in key sectors of the country's economy [20] are valuable. A similar conclusion in the post-conflict period was reached in the research by Priymakova Yu.A. [21] when using the toolkit of economic-mathematical modeling to forecast structural transformations of the national economy and develop trends in investment and innovation processes under various scenarios of their development. Agreeing with these conclusions, we believe that a deeper approach is needed to implement structural changes in the national economy in terms of specifying the sectors for directing limited financial resources for the fastest recovery of the economy in the post-war period. In their works, Kolynets L.B., Radynsky S.V. [22], Barro, R. [23], analyzing wartime economy and the relationship between military spending and economic growth, found the secondary importance of expenditures on job creation and the organization of innovative industrial technologies due to the importance of increasing the defense capabilities of the state. Since our research is based on the hypothesis of the importance of economic recovery considering the new realities of its structure, orientation towards innovative technologies, alongside supporting adequate funding for defense capability

enhancement, based on the results of the mentioned authors, the question of considering the experience of foreign countries in overcoming not only destructions but also simultaneous «economic breakthrough» in development is actualized. Best, M. H. [24] advocates the importance of a production-centric economy focusing on opportunities and innovations; aspects of vision formation, the importance of security stability, and economic recovery are also addressed in our previous research [36-37].

Thus, the literature review attests to the multifaceted and complex nature of the problem of forming a vision of national security due to the simultaneous existence of many factors that will influence government decisions. In this sense, a strategic understanding of cause-and-effect relationships and their comprehension becomes an important skill for a statesman in crisis situations.

4.1.1. Defining the vision of national security to shape a secure environment

In the modern world, where the conditions of the security environment are rapidly changing, and challenges to national security are becoming increasingly complex and diverse, the vision of national security in wartime requires deep reconsideration and adaptation. Warfare in the 21st century is not limited to traditional combat actions but extends to cyberattacks on critical infrastructure, informational operations aimed at undermining trust in governmental institutions, the use of irregular troops and private military companies, and encompasses hybrid and asymmetric threats—all of which are integral parts of modern conflicts.

These changes demand not only a reassessment of traditional defense and security approaches but also the development of new strategies capable of providing effective protection against modern threats. In general, the concept of «vision» can be defined as a specific goal or ideal describing a desired state of affairs in the future. It is more than just a goal—it provides direction and inspiration for achieving a particular state or outcome. It describes how we envision ourselves or the world around us over a certain period of time, and what values, principles, or ideas underlie this desired state. A vision can relate to various aspects of life, such as business, politics, education, culture, and others, and is used to define strategies and action plans to achieve this goal.

Scaling down this general concept to the military domain, we can assert that the vision of national security is a state that prevents military conflict on the country's territory in any form by forming the resilience of the country's public management system. Therefore, questions of national security and resilience are closely intertwined and should be considered together. Resilience can be defined as the ability of a country or society to withstand the influences of external or internal threats, maintaining its integrity, stability, and ability to function. Such a state is ensured by balancing political decisions and all available resources. In this context, national security can be seen as an important element of resilience since it affects the country's ability to defend its interests, maintain peace and stability, as well as protect its citizens and

territory from threats. Thus, the cornerstone of ensuring resilience regarding national security is exclusively national interest. Therefore, any decisions should serve the interests of the state, and any actions should be taken in the interests of ensuring the development of the country.

Resilience can be considered in a broad context, including economic, political, social, and environmental resilience. National security can influence each of these aspects, and countries may need to develop strategies and policies aimed at strengthening resilience through security assurance.

Therefore, considering national security issues in relation to resilience can help a country better understand its potential threats and challenges, as well as develop effective measures to address them to strengthen resilience and ensure peaceful and stable development, taking into account the causal relationships between decisions and actions.

Another important aspect in understanding the importance of transforming visions of national security is the realization of its resource nature. Ensuring national security requires the availability of resources of an appropriate quantity and quality, considering the fact that resources are not unlimited. Therefore, resource utilization must meet the «cost-effectiveness» requirements, i.e., from the standpoint of the expediency of using resources for appropriate purposes, when the maximum possible beneficial result for the interests of the state is achieved with the minimum possible expenditure of resources to obtain it. Therefore, considering the vision of national security from the standpoint of resources necessary to ensure the security of the country, it is worth taking into account various aspects.

First. Financial and economic resources necessary for financing and ensuring military, political, and diplomatic measures aimed at ensuring the security of the country. It is worth understanding that this aspect of disclosing the vision of national security lies in the country's ability to provide the necessary level of revenues sufficient to cover expenses and generate revenues not only through external borrowing but also internal ones. Accumulating debt will negatively affect the country's credit rating, its solvency, and will affect the ability not only to service the existing debt but also to attract additional new financial resources into the economy.

According to the NBU data on the main macroeconomic indicators, in 2022, the index of the physical volume of GDP of Ukraine compared to 2021 amounted to 71.2%, indicating its decrease by 29% over the year. And this is the largest drop since 1996. In addition, according to the data of the consolidated State Budget for 2022, the deficit reaches UAH 914.9 billion, which is 4.6 times higher than the 2021 figure and 93.4 times higher than the 2007 figure [12].

In addition, according to the NBU data for 2022, the share of tax on personal income is 31.3%, while the tax on profit, rent payments, and rent payments for special use of natural resources by legal entities accounted for 9.7% of the total volume of tax revenues to the budget, internal taxes on goods and services (excise and VAT), i.e., taxes paid on transactions of «economic exchange» - 43.4%, including VAT on goods and services produced in the country - 15.9%, and on imported goods - 18.8% [12].

Second. Demographic resources, their quantity, and quality. Here, it is important to understand demographic trends and their impact on potential threats to the country's security, such as changes in population composition, migration, and other factors, as well as the quality and quantity of human resources in the economy and in military operations. A crucial issue for this aspect is understanding the importance of balancing the distribution of human resources between the so-called «rear» and «front.» In forming the vision of national security in this aspect, it is useful to study the lessons of the Paraguayan War to prevent similar situations [7]. Imbalance will lead not only to a corresponding distortion but also ultimately to a funding crisis. For instance, analysis of data from the National Bank of Ukraine (NBU) shows a sharp increase in unemployment levels among the population, alongside a simultaneous increase in job vacancies on work.ua. Overall, this situation can be attributed to the mobilization activity of TCK and SP employees, resulting in a rise in vacancies among «rear male» positions [13]. On the other hand, this is explained by the cessation of operations of enterprises in the occupied territories, as well as a general economic decline due to wartime actions. Another significant social consequence of the war has been a sharp increase in the number of internally displaced persons. According to UN data, as of December 2022, 8.3 million citizens of Ukraine were forced to leave their homes due to the war [14]. Another reason for the imbalance is worth noting is the reduction in solvent demand due to declining incomes, caused in part by business problems and relocation beyond the country's borders. According to data from the Sociological Group «Rating,» 77% of respondents reported a decrease in their incomes since the start of the full-scale invasion, with only 3% reporting an increase, while 74% of Ukrainians continue to receive salaries. However, 47% expressed doubts about the possibility of continuing to receive them [15]. According to a survey conducted in early June 2023, the share of enterprises reporting a reduction in their own production volumes increased from 70.5% to 44.9% of the total production capacity. Compared to the pre-war period, 8% of enterprises ceased operations, 12% worked at full or significant capacity of their production capacities [12, 15]. In this aspect, it is crucial to find a balance of human resources, as a decrease in the working-age population engaged in the economy leads to a reduction in tax revenues, which cover military expenses, finance «protected» items of state expenditure, including rehabilitation and hospitalization of military veterans, and also finances the state administrative apparatus.

Third. Technological resources, meaning the availability and accessibility of modern technologies for use in defense, intelligence, cybersecurity, and other aspects of national security. In the absence of domestic production in the defense industry, partnership and international cooperation are important in this context for resource exchange and joint response to security threats. However, it is important to understand the limitations, both financial for the acquisition of such technologies, and the appropriate quantity available for transfer or sale within specific time frames. In this sense, it is worth considering the experience of Israel regarding the developed military doctrine in this country since its inception, one of the principles of which states: «Israel

cannot afford a prolonged war, as it will necessitate mobilizing a significant portion of the population. Under such conditions, the state's economy will cease to function shortly after the commencement of hostilities» [16].

As the above illustrates, the connection between internal capabilities of resource provision for stability and defense readiness of a country and its ability to deter armed aggression on its territory is close and interdependent. This is explained by the tight connection between the «rear» and the «front». The conditional or real (in the conditions of the current military situation in Ukraine - real) «front» is provided for from internal resources, i.e., from the tax revenues formed in the «rear», which depend on their efficient distribution. Narrowing the «rear», through irrational use of limited internal resources while simultaneously shrinking business and reducing the number of taxpayers, will affect the ability to support the «front». Therefore, in shaping the vision of national security in the conditions of armed aggression, adherence to a balanced policy regarding the correlation between the «front» and the «rear» is an extremely important task of state policy.

Thus, we can state that, like in any other activity, decision-making in the sphere of national security and defense requires consideration not only of resource constraints but also of the timeframes for military actions. Taking these aspects into account will ensure the ability to develop a comprehensive and realistic vision of national security with the specification of directions for the effective use of resources.

4.1.2. Hybrid wars as a new challenge to national security

It should be noted that in today's world, visions and doctrines of warfare are transforming under the influence of changes in the very forms of waging war, which is emphasized in the monograph by Parakhonsky B.O. and Yavorska H.M. [17]. Our century has witnessed a new form - hybrid warfare. The term «hybrid warfare» has become definitive in describing contemporary conflicts that combine traditional and non-traditional methods of warfare. Hybrid warfare lacks clear fronts and is often conducted in a covert manner, making it difficult to identify the aggressor and respond to attacks. It is characterized by the use of diverse instruments and encompasses a wide range of actions - from military operations to cyberattacks, propaganda, economic pressure, and the use of irregular military formations [17].

One of the main instruments of hybrid warfare is military actions involving regular troops, irregular military formations, as well as private military companies. The use of irregular troops and private military companies as mercenaries allows aggressor states to wage war while remaining in the shadows, thus avoiding direct responsibility for violations of international law. This poses a complex challenge for victim countries in terms of identifying the aggressor and formulating an effective response. Important measures in the vision of national security to counter these threats may include: enhancing international cooperation in intelligence sharing, establishing joint international units for counter-terrorism operations, and regulating the activities of private military companies at the international level.

Another widespread instrument of hybrid warfare is cyber warfare or the «invisible front,» carried out through attacks on a country's information infrastructure, hacking attacks aimed at destabilization or espionage. The cyber domain increasingly becomes an arena for a new type of warfare, where attacks on critical infrastructure can have devastating consequences for entire nations without firing a single shot. Breaches of power grids, financial systems, and healthcare systems not only cause direct harm to citizens but also undermine trust in governmental institutions. Taking these threats into account in new visions of national security in the digital age becomes increasingly important and can be realized through the development of cybersecurity measures, establishment of specialized units to protect infrastructure, training of personnel for critical facilities, as well as the development of innovative defense strategies. The development of advanced technologies such as artificial intelligence, drones, and quantum computers opens up new opportunities to strengthen national defense. The implementation of innovative armament systems and defense technologies, the development of cyber defense programs, and the creation of backup critical infrastructure systems can significantly enhance a country's resilience to modern threats. However, this also requires governments to be prepared to invest in scientific research and development, as well as to form international scientific and technical alliances for joint development of defense technologies.

A third common instrument of hybrid warfare is propaganda and information operations, or the «war for minds.» The use of media and social networks to manipulate public opinion and fuel conflicts. Information operations aimed at undermining trust in the government, stirring up social, religious, ethnic, and other conflicts become powerful weapons in the hands of aggressor states. Through social media and mass media, numerous fake news and propaganda are spread, aiming to destabilize situations within countries. Key elements in countering this type of threat, which should be considered in the vision of national security, include the development of strategies to increase media literacy among the population, the creation of mechanisms for rapid response to information attacks, and the enhancement of cooperation between the state and independent media.

Another instrument of hybrid warfare worth noting is economic pressure, manifested in the form of embargoes, sanctions, blockades, or other forms of economic pressure to weaken a country, create debt dependencies, and gain control without active combat operations.

Thus, a key criterion of hybrid warfare is its multifaceted nature. It involves the simultaneous use of various types of activities - military, economic, informational, and others - to achieve strategic goals without full-scale military conflict. Another important criterion is the covert nature of actions, where the state of war is not openly declared, and actions are carried out under cover or through intermediaries.

An important feature of hybrid warfare is its flexibility and adaptability. The aggressor can quickly change tactics and strategy, focusing on vulnerable points of the opponent. Another feature is the use of legal instruments of

international law or norms of international relations to justify actions or create obstacles to the response from the opponent.

A distinguishing feature of hybrid warfare is its purposiveness in achieving strategic goals with minimal use of direct military force. The aggressor seeks to achieve its goals while staying outside the bounds of traditional military conflict to avoid international isolation and sanctions. Hybrid warfare is also characterized by attempts to conceal involvement in the conflict or crimes.

Hybrid warfare is an expression of a new reality in international relations, where traditional methods of warfare are complemented by a wide range of other influence instruments. Understanding its nature, forms, criteria, features, and distinctive characteristics is crucial for developing effective national security strategies capable of countering this complex and multifaceted challenge.

In a rapidly changing world, adaptability and development are key to ensuring national security. Faced with new forms of warfare, countries must not only respond to current threats but also anticipate future challenges by developing innovative defense strategies and engaging all sectors of society in this process. The use of advanced technologies, international cooperation, and the activation of civil society should be cornerstones of modern visions of national security, enabling real resilience and effective resistance to next-generation threats.

The involvement of civil society in national security and defense processes contributes to increasing public support for government initiatives and strengthening the country's internal resilience. Educational programs on media literacy, population training in self-defense and first aid basics, as well as the development of volunteer initiatives, provide society with tools for an effective response to modern challenges. Civil activism and cooperation with government structures can significantly enhance national security by turning every citizen into an active participant in defense processes.

One of the key components of a modern vision of national security should be the integration of advanced technologies and innovations. Innovations not only enhance the effectiveness of military operations but also open up new opportunities for protecting national interests. Technological solutions gradually become an integral part of the defense potential of states through the development of cyber defense, the creation of smart early warning systems, and the use of drones for reconnaissance and monitoring.

The importance of civil society and local communities in ensuring national security cannot be ignored. The development of a volunteer movement, the cohesion of territorial communities, increasing citizen awareness of modern threats, and the formation of a culture of resilience and readiness to respond to emergencies should also be integral parts of a comprehensive national security strategy.

4.1.3. The experience of developed countries in developing a strategic vision for post-war reconstruction

Among the main reasons for studying and structuring the experience of developed countries in developing a strategic vision for post-war reconstruction in Ukraine, the following deserves attention:

- Studying the experience of post-war reconstruction allows preserving historical memory of past events and understanding their impact on contemporary processes. This helps avoid repeating mistakes and contributes to preserving valuable knowledge and traditions.

- Assessing the experience of post-war reconstruction provides valuable lessons for contemporary society in various aspects and helps to recover more quickly after conflicts or disasters, such as crisis management, planning and coordinating infrastructure restoration, economic development, and prosperity.

- Systematizing the experience of post-war reconstruction contributes to the development of a scientific approach and understanding of complex socio-economic processes, as it involves analyzing different approaches to reconstruction, evaluating their effectiveness, and searching for new paths to success without repeating known mistakes.

- Structuring the experience of post-war reconstruction contributes to understanding international cooperation and the potential for mutual learning, which promotes improving international relations and joint development. This is related to the country's ability to adopt successful practices and strategies used in other countries during post-war recovery.

- Mastery of the experience of other countries helps preserve valuable knowledge and contributes to creating a resilient and prosperous society.

At the same time, the choice of a timeframe for studying the experience of post-war reconstruction is limited by current realities. In particular, considering the formation of the digital economy, immersion in methods of recovery from wars of distant millennia does not seem relevant, as society itself has changed. In this regard, it is worthwhile to use retrospective analysis and look at today's successful countries that have achieved success in development since the last major war. From these considerations, the experience of countries such as Germany, Japan, South Korea, Bosnia and Herzegovina, and Singapore is interesting for study and evaluation. The experience of post-war reconstruction in these countries can be useful in planning and implementing Ukraine's recovery after victory.

Bosnia and Herzegovina. After the war of the 1990s, Bosnia and Herzegovina experienced significant destruction and humanitarian crises. For our country, valuable experience can be found in the areas of national reconciliation, restoration of social ties, conflict resolution, and restoration of communal life.

Various directions and strategies were used for the country's development and recovery after the war, which jointly contributed to the country's recovery and development. Although many challenges remain in the country, efforts are being made to create a stable and prosperous society.

The most significant achievements and goals of the reconstruction strategies, which were practically implemented in this country, are systematically summarized in Table 1.

In addition to the mentioned post-war strategies in Bosnia and Herzegovina, several changes were made to the taxation system to support the country's

recovery and development. Since Bosnia and Herzegovina is a federal state with a complex political structure, changes to the taxation system had both nationwide and regional implications. These changes in the taxation system facilitated the creation of favorable conditions for economic recovery and investment attraction in Bosnia and Herzegovina after the war. However, it is worth noting that besides tax reform as an aspect of post-conflict country development, anti-corruption measures were also implemented.

Table 1

Reconstruction and Development Strategies of Bosnia and Herzegovina after the War

Strategy Objective	Implementation Direction
National Reconciliation	Focus on national reconciliation and conflict resolution. Measures were taken to ensure long-term stability, such as implementing international peace mechanisms, political agreements, and conflict resolution.
Reconstruction and Infrastructure	Emphasis on reconstructing damaged infrastructure, such as roads, schools, hospitals, and housing. Reconstruction and construction projects were initiated, contributing to the restoration of life and the economy.
Private Business Development	Measures were taken to support entrepreneurship and private sector development. This included creating a favorable business environment, simplifying business procedures, privatizing state enterprises, and attracting foreign investment.
International Aid and Cooperation	By receiving significant international aid and cooperating with international organizations such as the UN, European Union, and World Bank, the focus was on country development programs. This assistance included financial support, technical assistance, consultations, and training, contributing to the process of recovery and development.
Tourism and Cultural Heritage	Utilization of the rich cultural heritage and natural beauty for tourism development. Promoting the country's tourism potential has led to job creation, investment attraction, and enhancing the country's image on the international stage.

Source: compiled from various sources [25]

Some of the most effective directions of tax regulation in the country included:

- Tax unification (to simplify and improve the taxation system, tax rates and procedures were unified between the federal level and regional government levels).
- Tax administration reform (modernization of the tax collection system, introduction of electronic declaration systems, and simplification of tax reporting procedures).
- Introduction of investment incentives (introduction of tax breaks and incentives for new investments, job creation, and development of specific economic sectors).

- Introduction of Value Added Tax (VAT) (became a source of additional state revenue and contributed to the development of local budgets).
- Harmonization of the taxation system with international standards and recommendations (to improve the business climate and stimulate foreign investment inflow).

Singapore. Singapore, having only gained independence in 1965, swiftly developed from a small port into one of the wealthiest countries in the world. Their experience in effective governance, infrastructure development, attractiveness to foreign investment, and support for entrepreneurship could be an extremely valuable lesson for justifying Ukraine's post-war reconstruction strategy [26, 27].

Singapore managed to achieve significant economic development after the war through the implementation of a series of unique strategic directions.

Firstly, Singapore created a favorable investment environment by reducing taxes, introducing easy conditions for business establishment, and streamlining bureaucratic procedures. The country provided various incentives to foreign investors, including benefits and assistance in business opening, which reflected in economic freedom rankings and Doing Business.

Singapore placed considerable emphasis on education development and the training of highly skilled professionals. High-quality universities and educational institutions were established to promote scientific research and innovation. The country also attracted foreign specialists, facilitating knowledge exchange and technology transfer.

Significant efforts were directed towards the development of efficient urban projects and the development of quality infrastructure based on «smart city» technologies. This included the construction of modern residential complexes, transportation systems, airports, and other crucial infrastructure objects.

The concentration of resources on high-value-added industries enabled Singapore to actively develop electronics, biotechnology, pharmaceuticals, and financial services. The country focused on creating innovative products and services that were competitive in the global market.

Singapore managed to form one of the most developed trading economies in the world. The country actively supports foreign economic relations, enters into trade agreements, and promotes the export of its goods and services. The external market has become a significant source of income and development for this country.

It is worth noting that after gaining independence and emerging from a disadvantaged position after World War II, Singapore implemented a series of changes in its tax system, focusing on stimulating economic growth and attractiveness for businesses and foreign investments.

Among the most significant directions implemented in this country, the following deserve attention:

- Low tax rates to attract foreign investors and promote entrepreneurship. For example, the corporate income tax rate was only 17% (as of 2021), which was one of the lowest rates among developed countries,

- Utilization of a wide range of tax incentives and stimuli to support various sectors of the economy. This included reducing taxes on dividends, establishing special economic zones, and providing tax credits to stimulate innovation and research,

- Ensuring tax stability and simplicity of tax rules and procedures with maximum transparency. This created a favorable environment for business and attracting foreign investors,

- Signing agreements on the avoidance of double taxation with various countries, which allowed for greater security and attractiveness for international business operations,

- Establishing a special tax regime for foreign investors, known as the «Global Investor Program» (GIP) [28]. This program provides privileges to foreign investors who invest significant amounts of money in sectors that contribute to the country's development.

Singapore is also known for its active approach to combating corruption. To ensure honesty, transparency, and effectiveness in governance and society, effective measures have been implemented in this country [29]:

- 1) Independent anti-corruption bodies responsible for fighting corruption (the Corrupt Practices Investigation Bureau - CPIB and the Public Service Commission - PSC). The CPIB investigates corruption crimes, while the PSC sets high standards of integrity and ethics among public servants,

- 2) Stringent legislation on corruption. The Prevention of Corruption Act and the Anti-Money Laundering Act criminalize corrupt practices and empower authorities with broad powers to investigate, prosecute, and punish offenders,

- 3) Transparency and public openness. Information on financial reports, public procurement, and the activities of public servants is available to the public. Additionally, Singapore regularly publishes its Corruption Perception Index, which contributes to increased transparency and accountability,

- 4) High salaries for civil servants, accompanied by significant penalties and accountability measures for corruption. Singapore places great emphasis on preventive measures. For example, an open tender system, e-government, and financial statement audits are in place.

Singapore is one of the countries with the lowest levels of corruption in the world, where corruption is seriously criminalized, and strict punishments are imposed on government officials accused of corruption. Singapore's judicial system maintains a zero-tolerance policy towards corruption. The following are the main forms of punishment for corrupt civil servants [29]:

- For corrupt crimes, depending on their severity, significant prison terms can be imposed. Courts in Singapore have the authority to impose long-term imprisonments on individuals accused of serious corruption crimes. Therefore, such punishments can last for several years or even decades,

- Convicted civil servants may be subject to significant fines, the amounts of which are intended to compensate for damages and nullify unlawfully acquired funds,

- In the case of conviction for corruption, the court may impose the confiscation of illegally acquired assets. This means that corruptly obtained

property and funds can be confiscated by the state not only from the corruptor but also from family assets. In addition to asset confiscation, convicted corruptors may face asset forfeiture, including bank accounts and property,

- Convicted civil servants may be disqualified from holding certain positions in the future. Depending on the severity of the crime, this can range from temporary disqualification to lifelong disqualification. This aims to prevent the possibility of holding high positions again and abusing their status, thus preventing and restraining corruption.

South Korea. The rapid economic development of South Korea, known as the «Miracle on the Han River,» became an example of success in industrialization, technological advancement, and exports. The experience of rebuilding its economy and infrastructure by this country after the Korean War (1950-1953) is interesting for research.

After the Korean War (1950-1953), South Korea faced difficult conditions, with the destruction of infrastructure and the economy. However, thanks to several key strategies, the country was able to achieve impressive economic development and rise from ruins to become one of the most developed countries in the world [31, 32].

In implementing strategies for rebuilding South Korea after the war with North Korea and the Korean War of 1950-1953, the main challenges that needed immediate attention were:

- The war resulted in serious infrastructure destruction, including cities, roads, bridges, and railways. Rebuilding these facilities required significant efforts and resources.

- South Korea was economically vulnerable after the war, with a low level of industrial development and limited resources. Foreign investment and structural reforms were needed to stimulate economic growth.

- Post-war, South Korea faced political instability and internal conflicts. This complicated the rebuilding process and the implementation of most strategies, requiring decisive actions.

- South Korea encountered a low level of education and limited workforce qualifications. Investment in education and skill improvement for workers was necessary to support economic development.

- Relations with North Korea remained tense, and there was a constant military threat. This created anxiety and limitations for the country's rebuilding and development.

However, due to proper management decisions, the efforts of the population, and international aid, South Korea was able to achieve significant success in the rebuilding process and become one of the most developed countries in the world.

Among the key strategic directions that enabled South Korea to achieve significant economic prosperity and become one of the leading countries in the world were directions focused on the development of high-tech industries, export-oriented approaches, and investment in human capital.

Export-oriented approach: Under this direction, South Korea focused on developing its export sector, actively promoting its goods and services in

global markets. Great attention was paid to producing high-quality goods at competitive prices. Favorable business conditions were created, including reducing trade barriers and developing export infrastructures.

South Korea invested significant efforts in improving the level of education and training skilled workers. Specialized educational institutions and universities focused on teaching technical and engineering disciplines were established. This stimulated innovation and technological development in the country.

South Korea actively encouraged the establishment of economic zones and industrial parks, which provided special incentives and reduced taxes for foreign investors. This facilitated foreign capital attraction, development of high-tech industries, and job creation. Additionally, South Korea actively sought foreign technologies and knowledge through cooperation with international companies and research organizations. This led to technology transfer and improved production quality but required a proper level of personnel qualification.

Like most countries, to expedite the economic recovery process and accelerate industrial development after the war, South Korea made several changes to its taxation system to provide support.

- Starting from the 1960s, South Korea consistently reduced tax rates to stimulate entrepreneurship and investment. Specifically, corporate income tax and personal income tax rates were lowered. Additionally, in 1977, South Korea introduced a value-added tax (VAT) system, which became a significant source of government revenue. This tax was directed towards funding development and social programs.

- South Korea utilized tax incentives and stimuli to attract investments in critical sectors, adopt new technologies, and create job opportunities.

- To promote the influx of foreign companies and technologies and stimulate economic development, the country established special investment zones with reduced tax rates and simplified operating conditions.

It's worth noting that the state played a vital role in economic development by exercising effective regulation and planning. Strategic decisions were made regarding priority development sectors, resource allocation, and investments. The government also provided financial and technical support for creating new enterprises and developing innovative projects. However, to ensure financial stability and support economic development, South Korea exercised strict control over the banking system and investments, which facilitated investment attraction and financial resilience.

Germany. After World War II, Germany underwent a significant transformation from reconstruction to becoming one of the strongest economies in the world. An important example can be seen in this country's experience in areas such as dismantling the military-industrial complex, restructuring the economy, social recovery, and infrastructure reconstruction.

Among the main problematic aspects that needed to be overcome during Germany's post-war recovery after World War II, important ones were [33]:

1) Resource deficit due to extensive war damage, reparations payments, and large expenditures on post-war reconstruction led to limited financial resources for recovery. Many cities, industrial plants, transportation networks, and other infrastructure were destroyed during the war. Rebuilding infrastructure required significant effort and expenditure. Germany was deprived of substantial resources, such as raw materials and labor, due to the transfer of parts of them to other countries after the war. This complicated the process of recovery and industrial development.

2) Political and organizational problems resulting from the division of the country between East and West Germany. Political instability and fragmented power hindered coordination and implementation of recovery strategies. Additionally, most of the population was war-weary, unemployed, and homeless. Low living standards, food shortages, and other socio-economic problems complicated the recovery process and the execution of strategies.

To implement post-war recovery practices in Germany, a series of strategic steps were taken to revive the economy. The most famous development strategy for post-war reconstruction is the «Marshall Plan,» proposed after World War II for the reconstruction of Europe (the «European Recovery Program») in 1947, initiated by US Secretary of State George C. Marshall, which took effect in April 1948 [33]. The action of this program also extended to Germany. Germany utilized financial assistance from the Marshall Plan to develop infrastructure, industry, and agriculture in Germany, rebuild housing stock, and provide social protection for the population. Technical support in the form of technological knowledge, consultations, and expert exchanges under this program enabled Germany to attract new technologies and modernize its industry, while reducing customs barriers and supporting export-import operations promoted foreign trade and attracted foreign investment. Moreover, the implementation of this program initiated deeper cooperation between Germany and other European countries, including the exchange of knowledge, technologies, and cultural values, which contributed to creating a favorable environment for peaceful coexistence and economic development.

During its reconstruction, Germany undertook extensive dismantling of its military industry and armaments in accordance with ceasefire terms and international agreements. This allowed for the redirection of limited financial and human resources to peaceful industrial sectors, such as automotive and machinery manufacturing.

In turn, the development of automotive and machinery manufacturing contributed to the formation of an export-oriented policy. Germany actively promoted the export of its goods to foreign markets, including reducing customs barriers, the «Made in Germany» advertising campaign, and supporting export-oriented enterprises. Focusing on exports enabled Germany to attract currency and obtain necessary resources for economic recovery.

Population social protection programs included the implementation of social partnership. Germany promoted social partnership between the

government, employers, and trade unions, which established stable labor relations, ensured social protection for workers, and facilitated the effective functioning of the economy.

Germany paid great attention to education and training, providing quality education for the younger generation and training skilled workers for the industry. This contributed to increased productivity and competitiveness of the German economy.

After World War II, Germany also made several changes to its tax system, focusing on optimizing tax pressure and business tax incentives. Tax system reform aimed to simplify and improve the efficiency of the taxation system, including unification and simplification of tax procedures, accounting, and administration.

Significant reduction in tax rates was implemented to stimulate private entrepreneurship and investments. Specifically, the corporate income tax was reduced, which facilitated capital attraction and business development. Simultaneously, in 1968, a value-added tax (VAT) system was introduced, becoming a significant source of government revenue. This tax was aimed at financing expenditures for the restoration and development of the country's infrastructure.

Tax incentives and stimuli were introduced to support the recovery of specific sectors. For example, incentives were provided for investments in research and development, energy efficiency, and environmental projects.

Like most developed countries, Germany has a comprehensive system to combat corruption, which includes various measures to counteract this phenomenon and foster a zero-tolerance attitude towards corruption in society.

Corruption in Germany is criminalized at the legislative level, with criminal liability established for corrupt actions, including bribery, abuse of power, and money laundering. To effectively investigate corruption crimes, Germany focuses on strengthening law enforcement agencies, including the police and prosecution. Specialized units dedicated to combating corruption have been established, and law enforcement personnel are trained in this field.

To prevent manifestations of corruption in Germany, significant attention is paid to transparency and accountability in managing public finances and procurement. Electronic procurement systems have been introduced, and controls over the use of public funds have been strengthened.

Germany places significant importance on ethical standards among public officials, who are required to adhere to a code of conduct and high standards of integrity. Public officials are required to declare their income and assets, which promotes transparency and reduces the risk of corrupt actions.

These measures ensure a high level of transparency and trust in governmental structures, as well as contribute to the development of an honest and effective state system.

Japan. A valuable lesson for our country could be the study of Japan's experience in economic development, industrial modernization, export-oriented policies, and social reconstruction. The experience of this country

since the end of World War II is the path from a devastated nation to the world's second-largest economy [34, 35].

Among the main problems that Japan had to address after World War II were:

1) The war led to extensive damage to cities, factories, industrial facilities, and infrastructure overall, requiring substantial efforts and financial resources for reconstruction.

2) The war caused significant losses to the Japanese economy, including inflation, food and material shortages, and high unemployment, collectively complicating the process of recovery and development.

3) Post-war changes in Japan's politics, accompanied by reforms aimed at democratization and demilitarization, posed challenges in the political sphere and required institutional reorganization.

4) The importance of resolving conflicts and dissatisfaction among citizens who endured wartime suffering, homelessness, and unemployment required significant effort and patience from the population.

5) The necessity of building trust and directing efforts towards the restoration of international and interethnic relations after the war, especially with countries that experienced Japanese military aggression.

However, overcoming these major challenges, through balanced state policies, allowed post-war Japan to rebuild the country and transform it into one of the world's leading economic powers through perseverance, innovation, and effective development strategies.

Among the main approaches to rebuilding the country, Japan focused its efforts on several key aspects:

1) Japan invested significant efforts in economic development, relying on industry and exports. The country directed funds to support industry, infrastructure development, technology modernization, and productivity enhancement. The Japanese government implemented measures such as tax cuts, simplification of bureaucratic procedures, and creating a favorable business environment.

2) Japan actively promoted an export-oriented policy, focusing on creating competitive products and entering foreign markets. The country expanded trade ties with other nations and actively attracted foreign investments, allowing Japan to secure necessary resources for economic recovery.

3) Japan made significant efforts in education and science development. The country invested in educational institutions, promoted scientific research, and developed new technologies, leading to a skilled workforce and innovative products.

4) Japan focused on improving the social status and welfare of its citizens. The country implemented social programs providing access to education, healthcare, and housing. Measures were also taken to build infrastructure, including housing construction for military veterans.

5) Japan paid great attention to cultural revitalization, preserving and promoting its cultural heritage, including arts, literature, and traditions. This helped Japan strengthen its identity and attract global attention to its culture.

6) Japan implemented several changes in its taxation system to support the country's recovery. The government introduced new taxes and increased the rates of existing taxes, including income tax, consumption tax, and corporate income tax. This provided additional financial resources for recovery programs. The increase in the tax burden on citizens and businesses aimed to attract additional financial resources for the country's recovery while controlling the use of funds, justifying the introduction of new taxes and increased rates.

Among the innovations of post-war Japan against the backdrop of tax reforms was the introduction of the consumption tax in 1989. This tax is levied on goods and services sold in the country and helps finance expenditures on infrastructure and social programs. However, the differentiation of rates, reducing consumption tax rates for certain goods and services, stimulated consumer activity and household support. Estate tax rates were also increased for large inheritance amounts to increase budget revenues.

However, the Japanese government provided tax incentives and deductions to support investments in certain sectors, such as high technology industries and research and development. Such measures stimulated capital inflows and supported the development of innovative industries, encouraging investments in heavy industries and infrastructure.

7) Japan created special economic zones with preferential tax conditions to attract foreign investors, which facilitated capital attraction, technology transfer, and support for new industrial projects.

8) Japan pays great attention to combating corruption and utilizes various methods and measures to counter it. Japan has strict legislation criminalizing corruption. Based on the Criminal Code and other relevant laws, corrupt actions such as bribery, abuse of power, and extortion are crimes punishable by severe penalties.

Japan has specialized anti-corruption bodies responsible for detecting, investigating, and preventing corruption in various sectors of society (the Corruption Prevention Committee and the Public Ethics Commission).

The Japanese government and various industry organizations develop and implement ethical codes and conduct standards that establish standards of integrity, ethics, and responsibility for officials and civil servants.

In Japan, there is a high level of openness and transparency in public financing, with systematic oversight and checks in government agencies, companies, and other institutions to detect corrupt practices. Audit bodies and special commissions have the authority to audit activities and financial reporting.

These measures contribute to improving transparency, efficiency, and ethical standards in public administration and society at large, aiding in the fight against corruption in Japan.

Conclusions

In the contemporary conditions of warfare, where threats take on increasingly complex and unpredictable forms, an effective national security vision must be based on a comprehensive approach. Such an approach

involves adapting to new challenges, implementing innovations, enhancing international cooperation, and engaging civil society.

Certainly, the list of countries for studying the experience of post-war vision formation is not exhaustive, but these countries, through their positive experiences in implementing successful reconstruction strategies, have demonstrated the importance of taking the right steps aimed at development. It is worth emphasizing that the experience of each country requires detailed separate analysis, identifying the problems and obstacles overcome during the recovery process. This work provides some generalizations regarding the strategic directions around which post-war recovery programs unfolded and were implemented, which are worthy of attention and implementation, especially in terms of establishing anti-corruption practices, prioritizing the concentration of limited financial resources on innovative technologies, education, and scientific research.

The experience of wars demonstrates how important national unity and social cohesion are in times of crisis. A strong society that supports its government policy and is ready to unite in the face of external threats can significantly increase a country's chances of successfully defending its interests. Only through joint efforts can stability be achieved and effective protection of national interests ensured in the complex conditions of the modern world.

REFERENCES:

1. Ivanov, S. V. (2019). Ekonomichne vidnovlennia i rozvytok krain pislia zbroinykh konfliktiv ta voien: nevtracheni mozhlyvosti dlia Ukrainy [Economic recovery and development countries after armed conflicts and wars: Ukraine's opportunities that have not lost yet]. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 1 (686), 75-89. Retrieved from <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/6678/1/Економічне%20відновлення%20і%20розвиток%20країн%20після%20збройних%20конфліктів%20та%20воєн%20невтрачені%20можливості%20для%20України.pdf> [in Ukrainian].
2. Domonkos, E., & Schlett, A. (2021). Financial reconstruction in central and eastern europe after world war I: The case of hungary. *West Bohemian Historical Review*, 11(2), 209-234. Retrieved from www.scopus.com.
3. Nahtigal, M. (2022). EU recovery plans, inclusive knowledge economy and overcoming regional disparities. *Lex Localis*, 20(4), 1171-1189. DOI:10.4335/20.4.1171-1189(2022).
4. Mallett, R., & Pain, A. (2018). Post-war recovery and the role of markets: Policy insights from six years of research. *Global Policy*, 9(2), 264-275. DOI:10.1111/1758-5899.12560.
5. Milward, Alan S. (1977). *War, Economy and Society*. Los Angeles: Pelican Books.
6. Hunt, N. & Robbins, I. (2001). The long-term consequences of war: the experience of World War II. *Aging & Mental Health*, 5:2, 183-190, DOI: 10.1080/13607860120038393.
7. Boggiano, B. (2020). Long-term effects of the Paraguayan War (1864-1870): from male scarcity to intimate partner violence. Hamburg Center for Health Economics. Retrieved from <http://www.hche.de>.
8. Kolinets, L. B., Radynskiy, S. V. (2020). Vplyv zrostantia viiskovykh vytrat na ekonomichnyi rozvytok krain [The influence of the growth of military expenditures

on the economic development of countries]. *Efektivna ekonomika - Efficient economy*, 8. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8095> DOI: 10.32702/2307-2105-2020.8.8 [in Ukrainian].

9. Rudy, K. (2022). Military economy and economic growth: Bidirectional effects in transition economies of Eurasia. *Global Journal of Emerging Market Economies*, 14(3), 285-300. doi:10.1177/09749101211067296.

10. Aktualni vyklyky ta zahrozy ekonomichnii bezpetsi Ukrainy v umovakh voiennoho stanu. Ekspertno-analitychna dopovid [Current challenges and threats to the economic security of Ukraine under martial law. Expert analytical report]. *niss.gov.ua: websate*. Kyiv: NISD. Retrieved from <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-05/executive-1.pdf> [in Ukrainian].

11. Blattman, Ch., & Miguel, E. (2010). Civil War. *Journal of Economic Literature*. Retrieved from <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jel.48.1.3>.

12. Makroekonomichni pokaznyky [Macroeconomic indicators]. *Sait natsionalnoho banku Ukrainy - Website of the National Bank of Ukraine*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/ua/statistic/macro-indicators> [in Ukrainian].

13. Riven bezrobittia [Unemployment rate]. *Sait Derzhavnoho tsentra zainiatiosti – The website of the State Employment Center*. Retrieved from <https://www.dcz.gov.ua/analitics/68> [in Ukrainian].

14. Refugees from Ukraine. *Operational Data Portal: Website*. Retrieved from <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

15. Nastroi ta ekonomichne stanovyshe naseleattia. Zahalnonatsionalne opytuvannia #22 [Moods and economic situation of people. National survey #22] (08.06.2023). Sotsiologichna hrupa "Reitynh" [Sociological group «Rating»]. Retrieved from https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_1000_ua_moods_job_xx_i_062023_press.pdf [in Ukrainian].

16. Dosvid Izrailiu shchodo formuvannia stratehii natsionalnoi bezpeky [Israel's experience in forming a national security strategy] (17.06.2022). *niss.gov.ua: websate*. Kyiv: NISD. Retrieved from <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/dosvid-izrayilyu-shchodo-formuvannya-stratehiyi-natsionalnoyi> [in Ukrainian].

17. Parakhonskyi, B. O., & Yavorska, H. M. (2019). Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl : monohrafiia [Ontology of war and peace: security, strategy, meaning: monograph]. Kyiv: NISD. Retrieved from https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-07/Monografiya_Ontologiya_print.pdf [in Ukrainian].

18. Yurkiv, Yu. (27.06.2022). Vid ruin do svitovoho liderstva v ekonomitsi. Yak zruinovana Nimechchyna pislia Druhoi svitovoi viiny zavdiaky reformam zmozhla vyty na olimp svitovoi ekonomiky? [From ruins to world leadership in the economy. How did the destroyed Germany after the Second World War, thanks to the reforms, be able to reach the Olympus of the world economy?] *www.epravda.com.ua: website*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/06/27/688588/> [in Ukrainian].

19. Yampolska, T. (11.10.2021). Nimetske ekonomichne dyvo [German economic miracle]. *nakipelo.ua: website*. Retrieved from <https://nakipelo.ua/ru/nimecke-ekonomichne-divo> [in Ukrainian].

20. Latsysheva, O. V., & Chemerys, Y. T. (2018). Investigation of the State of Investment Support of Sustainable Development of the Leading Branches of the National Economy of Ukraine. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu – Economic Herald of Donbass*, 4, 94–99.

21. Pryimakova, Yu. A. (2020). Investytsiino-innovatsiini protsesy v Ukraini: suchasnyi stan i zminy v postkonfliktnyi period [Investment and innovation processes in Ukraine: current state and changes in the post-conflict period]. *Biznes Inform – Business Inform*, 5, 117–128. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-5-117-128> [in Ukrainian].

22. Kolinets, L. B., & Radynskiy, S. V. (2020). Vplyv zrostantia viiskovykh vytrat na ekonomichniy rozvytok krain [The influence of the growth of military expenditures on the economic development of countries]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, 8. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8095>. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.8.8 [in Ukrainian].
23. Barro, R. J. (1991). Economic growth in a cross section of countries. *Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407-443. DOI:10.2307/2937943.
24. Best, M. H. (2020). The economics of innovation behind cluster dynamic processes. *The oxford handbook of industrial hubs and economic development* (pp. 64-76). Doi:10.1093/oxfordhb/9780198850434.013.4.
25. Kosarevych, S. (n/d). Pislivoienna vidbudova Bosnii i Hertsehovyny [Post-war reconstruction of Bosnia and Herzegovina]. *dc.org.ua*. Retrieved from <https://dc.org.ua/news/reconstruction-bosnia> [in Ukrainian].
26. Cherkas, B., & Tezibir, R. (2020). Evoliutsia stratehii natsionalnoi bezpeky Respubliki Sinhapur [Evolution of singapore's national security strategy]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: Mizhnarodni vidnosyny - Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Series: International relations*, 2(52), 29-34. Retrieved from <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/knu/article/download/4107/3755> [in Ukrainian].
27. Reznikova, N., & Panchenko, V. (18.08.2021). Pryroda sinhapurskoho dyva [The nature of the Singapore miracle]. *Tyzhden – Week*, 32 (716). Retrieved from <https://tyzhden.ua/pryroda-sinhapurskoho-dyva/> [in Ukrainian].
28. The Global Investor Programme (GIP). *www.edb.gov.sg*. Retrieved from <https://www.edb.gov.sg/en/how-we-help/global-investor-programme.html>.
29. Protydiia koruptsii v Sinhapuri – ody z naikrashchykh prykladiv systemnoi roboty, spriamovanoi na podolannia koruptsii [Anti-corruption in Singapore is one of the best examples of systematic work aimed at overcoming corruption] (14.08.2016). *com1.org.ua*. Retrieved from <https://com1.org.ua/borba-z-korupciyeyu-v-singapuri-recept-uspixu/> [in Ukrainian].
30. Nonik, V. V. (2017). Sinhapurska antykoruptsiina istoriia: dosvid dlia Ukrainy [Singapore anti-corruption history: experience for Ukraine]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok – Public administration: improvement and development*, 10. Retrieved from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1509> [in Ukrainian].
31. Amelin, A. (25.03.2022). Koreia: vidnovlennia povoiennoi ekonomiky [Korea: recovery of the post-war economy]. *uifuture.org*. Retrieved from <https://uifuture.org/publications/koreya-vidnovlennya-povoyennoyi-ekonomiky/> [in Ukrainian].
32. Mygal, M. (21.04.2022). Doslidzhennia praktyk vidnovlennia krain pislia ruinatсии: Pivdenna Koreia [Study of recovery practices of countries after destruction: South Korea]. *iaa.org.ua*. Retrieved from <https://iaa.org.ua/articles/doslidzhennya-praktyk-vidnovlennya-krayin-pislya-rujnacziyi-pivdenna-koreya/> [in Ukrainian].
33. Rymar, Z. I., & Kornienko, V. O. (2020). «Plan Marshalla»: rol i znachennia dlia Yevropy [«Marshall Plan»: role and significance for Europe]. *ir.lib.vntu.edu.ua*. Retrieved from <http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/29849/Римар.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].
34. Nova knyha pro povoiennu vidbudovu Yaponii. Yaponske ekonomichne dyvo [A new book about the post-war reconstruction of Japan. Japan's economic miracle] (22.12.2022). *Ekonomichna pravda – Economic truth*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/12/22/695319/> [in Ukrainian].
35. Borodina, O.A., & Liashenko, V.I. (2022). Povoienne vidnovlennia ekonomiky: svitovy dosvid ta sprobа yoho adaptatsii dlia Ukrainy [Post-War Economic Recovery: svitovy dosvid ta sprobа yoho adaptatsii dlia Ukrainy]

World Experience and Attempt to Adapt it for Ukraine]. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy – Herald of economic science of Ukraine*, 1 (42), 121-134. DOI: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1\(42\).121-134](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1(42).121-134) [in Ukrainian].

36. Duka, A. P., & Starchenko, G. V. (2022). Svitovyi dosvid povoiennoho vidnovlennia ekonomiky: uroky dlia Ukrainy [World Experience of Post-War Economic Recovery: Lessons for Ukraine]. *Problemy suchasnykh transformatsii. Serii: ekonomika ta upravlinnia - Problems of Modern Transformations. Series: Economics and Management*, 6. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2022-6-03-06> [in Ukrainian].

37. Duka, A. P., Starchenko, H. V., & Shaposhnykova, I. V. (2023). Transformatsiia vizii natsionalnoi bezpeky v umovakh viiskovoi ahresii [Transformation of National Security Visions in Conditions of Military Aggression]. *Problemy suchasnykh transformatsii. Serii: pravo, publichne upravlinnia ta administruvannia - Problems of Modern Transformations. Series: Law, Public Management and Administration*, 8. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-8-02-06> [in Ukrainian].

5. TRANSFORMATIONS IN THE PUBLIC SECTOR: PUBLIC ADMINISTRATION, GOVERNANCE, SOCIETY

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-05-01>

Viktoriia Halai

Doctor of Juridical Sciences, Full Professor,
Professor at the Department of Law,
State University of Economics and Technologies,
Kryvyi Rih, Ukraine
ORCID: 0000-0003-1568-5068

CHAPTER 5.1. APPLICATION OF INTERNATIONAL STANDARDS FOR THE IMPLEMENTATION OF PUBLIC SERVICE PRINCIPLES IN UKRAINE

The author has formed the opinion that the main reason for the need to apply international public service standards within the framework of reforming the domestic system of public authority and implementing international standards is the lack of proper and effective public administration at all levels of government and, accordingly, the inefficient activity of public service representatives who do not prioritize their interests person and citizen. This approach contradicts the practice of applying the principles of public service in foreign countries. The relationship between the concepts of «principles» and «standards» of good governance has been clarified. The principles of good governance are a kind of basis for the creation of international standards for the activities of public officials and are a primary phenomenon when considering the question of the relationship between the categories of «principles» and «standards» of good governance. It has been established that international public service standards must be understood as certain samples, models, rules, characteristics, trends, criteria, competencies and requirements for the organization and activities of public servants. The author summarized the classification of international standards of public service according to the following criteria: competence of the body; chronology of acceptance; compliance with the principles of good governance; field of activity; subject of public service. It was established that one of the important factors and the basis for the introduction of such international standards into the domestic sphere of public service is the timeliness and effectiveness of public service standards, because the practical aspect of compliance with these standards is an indicator of achieving certain progress in the quality of public service provision by public service representatives. International standards for the implementation of the principles of public service must be considered in the context of the fact that the standards based on the principles of good governance are the basis for the implementation of the principles of public service in Ukraine. The legal instruments for implementing the principles of public service in Ukraine are summarized: creation of an appropriate regulatory framework for the implementation of the principles of public service; holding international conferences, trainings, round tables on the implementation of the principles of public service; ensuring the publication of methodical and scientific literature on the specified issues for public servants and citizens; ensuring the creation of national institutions for the implementation of the policy of European standards of good governance in the activities of the public service; ensuring properly organized procedures for the functioning of the public service.

Галай В. О.

Доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права,
Державного університету економіки і технологій,
м. Кривий Ріг, Україна
ORCID: 0000-0003-1568-5068

РОЗДІЛ 5.1. ЗАСТОСУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ВПРОВАДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ

Автором акцентовано, що основною причиною необхідності застосування міжнародних стандартів державної служби в рамках реформування вітчизняної системи публічної влади та впровадження міжнародних стандартів є відсутність належного та ефективного державного управління на всіх рівнях влади та, відповідно, неефективна діяльність представників державної служби, які не ставлять у пріоритет свої інтереси людини і громадянина. Такий підхід суперечить практиці застосування принципів державної служби в зарубіжних країнах. Уточнено взаємозв'язок між поняттями принципи та стандарти належного врядування. Принципи належного врядування є своєрідною основою для створення міжнародних стандартів діяльності державних службовців і є первинним явищем при розгляді питання про взаємозв'язок між категоріями «принципи» і «стандарти» належного врядування. Встановлено, що під міжнародними стандартами державної служби необхідно розуміти певні зразки, моделі, правила, характеристики, тенденції, критерії, компетенції та вимоги до організації та діяльності державних службовців. Узагальнено класифікацію міжнародних стандартів державної служби за такими критеріями: компетентність органу; хронологія прийняття; дотримання принципів належного врядування; сфера діяльності; суб'єкт державної служби. Встановлено, що одним з важливих факторів та основою для впровадження таких міжнародних стандартів у вітчизняну сферу державної служби є своєчасність та ефективність стандартів державної служби, оскільки практичний аспект дотримання цих стандартів є показником досягнення певного прогресу в якості надання державних послуг представниками державної служби. Міжнародні стандарти реалізації принципів державної служби необхідно розглядати в контексті того, що стандарти, засновані на принципах належного врядування, є основою для реалізації принципів державної служби в Україні. Узагальнено правові інструменти реалізації принципів державної служби в Україні: створення відповідної нормативно-правової бази для реалізації принципів державної служби; проведення міжнародних конференцій, тренінгів, круглих столів з питань впровадження принципів державної служби; забезпечення видання методичної та наукової літератури з зазначених питань для державних службовців та громадян; забезпечення створення національних інституцій для реалізації політики європейських стандартів належного врядування в діяльності державної служби; забезпечення належним чином організованих процедур функціонування державної служби.

Вступ

Причиною уваги до необхідності застосування міжнародних стандартів публічної служби у межах реформування вітчизняної системи публічної влади та впровадження міжнародних стандартів стала відсутність належного ефективного публічного управління на усіх владних рівнях та, відповідно, неефективна діяльність представників публічної служби, яка не має у пріоритеті інтереси людини і громадянина. Такий підхід, на наше переконання, суперечить практиці застосування принципів публічної служби зарубіжних країн.

Сьогодні можна говорити про відсутність сформованої належним чином вітчизняної системи принципів публічної служби, яка не враховує усі необхідні для ефективного діяльності міжнародні стандарти, особливо що стосується їх практичного впровадження. У цьому випадку, у першу чергу, потрібно з'ясувати співвідношення таких понять як «принципи» та «стандарти» належного урядування.

Дослідниками проблем реформування публічної служби з точки зору стандартизованого правового процесу стали Д. Заяць, М. Карпа, О. Сушинський, О. Худоба, І. Чорнобил. Розглядали принципи належного урядування з точки зору встановлення стандартів та забезпечення публічного інтересу такі науковці як В. Галунько, П. Діхтєвський, О. Кузьменко, С. Стеценко. Зарубіжний досвід публічної служби та проходження державної служби в розвинених країнах аналізували у своїй праці Т. Соколова, В. Тимошук, А. Школик. Потребу в запозиченні європейського досвіду для формування стандартів державної служби України доводила у своїх працях Н. Чехоєва.

Європейські принципи як базове підґрунтя із запровадження у практику публічного адміністрування похідних від них стандартів визначав В. Колпаков. Такими науковцями як В. Авер'янов, В. Даруга, В. Деречь, А. Пухтецька підтверджується важливість дослідження сучасної системи принципів публічної служби з урахуванням прискорення процесів адаптації вітчизняної системи законодавства до європейських принципів та стандартів. Стандарти європейського урядування досліджували такі науковці як С. Гладкова, І. Грицяк, О. Губанов, О. Оржель, В. Попович, Б. Шевчук.

Дослідниця М. Бояринцева підтверджувала існування чотирьох груп фундаментальних принципів Європейського адміністративного простору. У роботі «Розуміння європейського адміністративного простору» Н. Люмюріс наводить вимоги, які мають вирішальне значення для надійного функціонування всієї публічної адміністрації.

Нові тенденції державної служби у країнах-кандидатах до вступу до ЄС визначав у своїй праці Д. Боссарт.

5.1.1. Теоретичні засади встановлення міжнародних стандартів належного урядування

Такими науковцями як В. Б. Авер'янов, В. А. Деречь, А. А. Пухтецька та інші [1, с.11] підтверджується, що важливим є проведення досліджен-

ня сучасної системи принципів публічної служби з урахуванням прискорення процесів адаптації вітчизняної системи законодавства до європейських принципів та стандартів, що, в свою чергу, стало б вагомим підтвердженням євроінтеграційної спрямованості державної політики України.

Виходячи з цього, додаємо, що сучасна позиція науковців щодо системи принципів публічної служби у першу чергу базується на євроінтеграції, імплементації міжнародних стандартів належного урядування у правовий простір України.

Професор В.К. Колпаков зазначив, що європейські принципи є базовим підґрунтям запровадження у практику публічного адміністрування похідних від них стандартів (забезпечення прав людини; публічної адміністрації; адміністративних послуг; публічної служби; адміністративної юстиції; громадських рухів і громадського контролю тощо). Таким чином, набір загальних стандартів вимагає від носіїв влади діяти у спосіб, що відповідає законним і розумним очікуванням суспільства, дотримання прав громадян та інших осіб при здійсненні управлінських повноважень і наданні адміністративних послуг [2].

Досліджуючи працю «Economy and Society» М. Вебера, І. А. Грицьк зауважив, що такі принципи, як офіційна ієрархія, професійна кар'єра, професійна кваліфікація, процеси прийняття рішень на правовій основі, служба як професія та трудова дисципліна становлять основу професійної державної служби у багатьох країнах [3, с.56]

У правових системах європейських країн принципи, що встановлюють стандарти, містяться в розрізненому вигляді в різних нормативних актах (конституціях, парламентських актах, законах і підзаконних актах, судових актах тощо). Такий підхід характерний для таких держав, як Бельгія, Франція, Греція, Ірландія та Велика Британія. Є країни, де вони систематизовані в кодифікаціях адміністративних процедур. До таких належать Австрія (з 1925 року) Болгарія (1979), Данія (1985), Німеччина (1976), Угорщина (1957), Голландія (1994), Польща (1960), Португалія (1991) та Іспанія (1958) [2].

Зарубіжний досвід нормативного регулювання публічної служби характеризується меншою кількістю принципів порівняно із вітчизняною практикою. Але серед них, як правило, завжди є: верховенство права, законність, політична нейтральність та лояльність, стабільність, прозорість, відповідальність [4, с.26].

До подібного висновку прийшов і Б. Шевчук, спираючись на досвід виокремлення основних принципів публічної служби у країнах Європейського Союзу: верховенство права, законність, публічність, професійність, відкритість, політична нейтральність, доброчесність та ін. [5].

Згідно Білої Книги «Європейське врядування», основними принципами ефективного врядування є: відкритість, участь, підзвітність, ефективність та злагодженість. Кожен принцип є важливим для більш демократичного врядування. Вони підтримують демократію та принцип верховенства права у державах-членах ЄС, але можуть бути застосо-

вані на усіх рівнях влади – світовому, Європейському, національному, регіональному і місцевому [6].

Принципи публічної адміністрації, які є спільними для держав-членів Європейського Союзу, створюють умови виникнення «Європейського адміністративного простору», який, в свою чергу, включає в себе набір (групу) спільних стандартів діяльності публічних адміністрацій, які визначаються законом та реалізація яких на практиці забезпечується відповідними процедурами та механізмами відповідальності [7, с.5].

Водночас, дослідниця М. Бояринцева, підтверджуючи існування чотирьох груп фундаментальних принципів Європейського адміністративного простору, до першої групи відносить саме «надійність та передбачуваність» [8, с.9], що на нашу думку, звужує загальне сприйняття змісту цієї групи принципів.

У роботі «Розуміння європейського адміністративного простору» Н. Льюмурс навводить вимоги, які мають вирішальне значення для надійного функціонування всієї адміністрації у системі управління країною:

1) юридична визначеність та передбачуваність адміністративних дій та рішень;

2) відкритість та прозорість;

3) підзвітність;

4) ефективність [9, с.90].

Отже, робимо висновок, що трактування переліку та змісту основних груп принципів європейських стандартів урядування у науковців дещо різниться, але спільною залишається наявність таких принципів як: ефективність, відкритість та прозорість, передбачуваність тощо.

Ця класифікація принципів була сформована з урахуванням потреб взаємодії публічної адміністрації та громадян. Така позиція дозволила виділити серед базових принципів: принцип законності, принцип рівності перед законом, принцип відповідності статутним цілям, принцип пропорційності, принцип об'єктивності та безсторонності, принцип захисту довіри до закону та законодавчо закріплених прав, принцип відповідальності. До процедурних принципів було віднесено: принцип доступу до державних (публічних) послуг, право бути почутим, право на представництво та допомогу, принцип розумного строку (терміну), принцип повідомлення, пояснення причин та визначення засобів захисту прав і апеляцій, принцип виконання адміністративних рішень» [10, с.145; 11].

Отже, принципи належного урядування є своєрідним базисом для створення міжнародних стандартів діяльності публічних службовців і є первинним явищем при розгляді питання співвідношення категорій «принципи» та «стандарты» належного урядування.

Постає питання – про які саме стандарти належного урядування йде мова та яким чином вони допомагають впровадити принципи публічної служби в українському правовому просторі?

Зупинимось на теорії міжнародних стандартів у сфері управління та урядування.

Дослідники проблем реформування публічної служби О. І. Сушинський, О. В. Худоба, Д. Д. Заяць, М. І. Карпа, І. Є. Чорнобиль звертають нашу увагу на те, що бачення сутності публічної служби як стандартизованого правового процесу здійснення публічної влади та управління і є тою сутнісною новацією доктрин і концепції публічної служби, яка забезпечить стандартизацію її регламенту і результату [12, с.43-44].

Міжнародний стандарт дослідниця Н. М. Чехоева [13, с. 74] пропонує нам розглядати як вимоги до організації, функціонування, структури та управління системою державної служби, що встановлені законодавством, для забезпечення реалізації місії, мети та завдань Європейського Союзу.

Дотримання стандартів урядування тісно пов'язано з необхідністю отримати результат у вигляді належно підготовлених представників публічної служби.

Аналізуючи європейські стандарти публічної служби, закріплені законодавством Європейського Союзу, О. О. Губанов трактує їх як узагальнені, взаємопов'язані вимоги [14, с.71].

На нашу думку О. О. Губанов слушно зауважує, що стандарти постійно трансформуються в процесі вдосконалення національної та наднаціональної системи публічної служби.

Європейський адміністративний простір передбачає загальний набір стандартів для дій в рамках державного управління, який визначається національним законодавством та застосовується за допомогою відповідних процедур та механізмів підзвітності [9, с.90].

Зокрема, до стандартів належного урядування, на думку В. Б. Авер'янова, В. А. Дерезь, А. А. Пухтецької відносять належне законодавство; законність; участь; прозорість процесу прийняття рішень; доступ до інформації; належну організацію; належний персонал; належний фінансовий та бюджетний менеджмент; ефективність; відповідальність та нагляд та інші стандарти, які є уточненням основних політичних принципів належного урядування, наведених у Білій книзі Європейського урядування [1, с.4-5].

На думку В. К. Колпакова, державні службовці є носіями державних повноважень, а не просто працівниками державних установ. У цій ролі вони покликані забезпечити застосування стандартів в поточній діяльності державної адміністрації. Тому головні стандарти державної служби є, по суті, фактичними критеріями, за якими визнається наявність або відсутність у країні державної служби в європейському розумінні [2].

Важливим стандартом для успішної публічної служби стало визначення «рамки спільних компетенцій для Об'єднаної Європи», що описують знання, вміння та навички, необхідні для ефективного управління, а також ставлення державних службовців до виконання своїх службових обов'язків [3, с. 71-72]. Серед таких компетенцій відмітимо: знання процедур; відкритість поглядів; бачення стратегічної перспективи; соціальні навички; добросовісність тощо.

Так, вимоги до державної служби містяться у розділі 5 Зведення законів США. Особливе місце в системі державної служби США займає

Служба вищих керівників (Senior Executive Service), яка становить окрему персональну систему в органах виконавчої влади та налічує близько 8 тис. службовців, зайнятих на ключових постах у 75 відомствах. Прийом на посади Служби заснований на принципах конкурентності й відвертості та здійснюється або на конкурсній основі, або через участь у спеціальній навчальній програмі [15, с.91].

У країнах Європейського Союзу задля забезпечення їх інституцій кваліфікованими кадрами використовують конкурсні відбори на посади, які відбуваються завдяки встановленим стандартам: відкриті правила щодо проходження конкурсів, методів та критеріїв відбору (тести, есе, інтерв'ю) [3, с.60-64].

5.1.2. Міжнародні стандарти публічної служби

Таким чином, під міжнародними стандартами публічної служби необхідно розуміти певні зразки, моделі, правила, характеристики, тенденції, критерії, компетенції та вимоги до організації та діяльності публічних службовців.

Розкриємо класифікацію міжнародних стандартів публічної служби.

Стандарти Європейського Союзу в галузі державної служби за компетенційною ознакою можна поділити на два види: а) національні – імplementовані в систему державної служби вимоги Європейського Союзу, що корегуються у відповідності до традицій, ментальності та соціально-економічної формації, б) наднаціональні – вимоги з боку Європейського Союзу, оформлені для забезпечення адекватності реалізації спільної політики [16].

За хронологічно-компетенційною ознакою це:

а) первинні – розроблені на ранніх етапах формування ЄС та закріплені в правових актах ЄС (зокрема, Стразбурзька рекомендація щодо нормування поведінки державних службовців країн-членів Ради Європи, прийнята Комітетом Міністрів Ради Європи у травні 2000 р.; Директива Ради Європи 2000/43/ЄК від 29 червня 2000 р. про запровадження принципу однакового ставлення до всіх службовців);

б) вторинні – стандарти, сформовані під впливом уніфікації у вирішенні питань та виконання зобов'язань, що поставлені перед країнами в рамках ЄС; певні тенденції, що набрали легітимності та пройшли перевірку часом і ефективністю [13, с.77;14, с.69].

Одразу зауважимо, що перевірка часом та ефективність стандартів публічної служби є, на нашу думку, одними з важливих факторів та підставою для впровадження таких міжнародних стандартів і у вітчизняну сферу публічної служби. Тому що практичний аспект дотримання цих стандартів є показником досягнення певного прогресу у якості надання публічних послуг представниками публічної служби.

Безпосередньо у документах Ради Європи ми можемо знайти такі стандарти як [2]:

1) стандарти забезпечення законності: обов'язок адміністрації «ex officio» виконувати закон у випадках, визначених законом; недискримі-

нація; рівність; пропорційність; заборона зловживання владою; безсторонність, нейтральність службовців та адміністрації; законні очікування та відповідність; обов'язок зазначати підстави адміністративних рішень; право на оскарження адміністративного рішення; вимога прийняття адміністративних рішень протягом розумного строку;

2) стандарти щодо участі індивідів: участь індивідів у вирішенні конфліктів певними альтернативними способами; право бути заслуханим і робити заяву;

3) до стандартів виконання рішень належать: етичність, ефективність, постійність надання адміністративних послуг, продуктивне виконання управлінських завдань, навчання службовців;

4) до стандартів забезпечення прозорості та контролю належать: використання простої, зрозумілої та прийнятної мови; зазначення можливих засобів захисту та строків для їх використання; повідомлення про прийняте рішення; захист відомостей; повага приватності; запити про надання інформації; дотримання конфіденційності; ведення відповідних записів; прозорість адміністративної діяльності; активне поширення інформації; доступ до інформації; персонального доступу до файлів (даних) та інших документів; загального доступу до документів;

5) стандарти щодо стабільного функціонування адміністративних установ: право на оскарження адміністративних рішень; доступності адміністративної влади та публічних послуг; електронного урядування та використання електронної пошти; гнучкості у практичній роботі адміністративних органів; ефективності та прозорості адміністративних дій; доступу до інформації та ін.

Стандартами функціонування публічної служби та публічних службовців, зокрема, є:

1) стандарти створення механізмів контролю та підзвітності;

2) стандарти створення іміджу державної адміністрації;

3) стандарти розмежування сфер діяльності держави: у політиці і в адмініструванні;

4) стандарти забезпечення професійної наступності та просування такої моделі поведінки службовців;

5) стандарти залучення на державну службу кращих наявних у країні кандидатів і утримування їх на службі за допомогою розумних перспектив розвитку кар'єри та особистого самозадоволення [2].

Окремо необхідно виділити декілька сфер дії встановлених стандартів, без яких діяльність публічної адміністрації не може існувати ефективно.

Так, до стандартів надання адміністративних послуг віднесено: відкритість, прозорість і підзвітність, чітке нормативно-правове забезпечення, широкий спектр послуг, дружелюбність суб'єктів (працівників) надання послуг, достатня інформаційна забезпеченість, розширений режим роботи суб'єктів (працівників) надання послуг, короткий період очікування послуги, наявність «єдиного вікна» для отримувачів послуг, якість послуг. Стандартами забезпечення якості адміністративних послуг є: своєчасність, доступність, безоплатність, задоволення потреб грома-

дзя, гарантування індивідуальних прав та ін. Стандарти справедливо-го судового розгляду поділяються на три групи: стандарти порушення справи, стандарти провадження у справі, стандарти щодо винесення рішення у справі. Стандартами порушення справи є розумні строки порушення справи, ефективний доступ до судового провадження, наявність правового сприяння і правової допомоги. Стандартами провадження у справі є право на усне слухання, рівність змагальних можливостей сторін і змагальність процесу, наявність превентивних і забезпечувальних заходів. Стандартами щодо винесення рішення у справі є право на суд у розумні строки, публічність і обґрунтованість судового рішення, ефективне виконання рішень суду. Наведені стандарти впливають з міжнародного права, стандартів, установлених регіональними і міжнародними організаціями, та судової практики регіональних і міжнародних судів, трибуналів та органів з прав людини [2].

Важливість урахування Рекомендації № R (2000) 10 Комітету Міністрів Ради Європи, яка стосується стандартів поведінки державних службовців [17], полягає у тому, що головним завданням Модельного кодексу поведінки державних службовців є чітке визначення стандартів честі та поведінки, яких повинні дотримуватись державні службовці, надання допомоги їм у дотримванні цих стандартів і інформування громадськості про те, на яку поведінку державних службовців вона може сподіватись. Одразу окреслимо категорію службовців, на яких розповсюджується дія цього Модельного кодексу: «державні службовці» як особи, які працюють в публічному органі; особи, які працюють у приватній структурі, але надають послуги публічного характеру. Положення цього Кодексу не поширюються на публічно обраних осіб, членів уряду.

Ми трактуємо положення Модельного кодексу [17] щодо встановлених стандартів поведінки вищевказаних категорій осіб як загальні принципи їх діяльності у такому сенсі:

- 1) дотримання законності та етичних стандартів, політична нейтральність до законної влади;
- 2) відданість законній владі, чесність, безсторонність, ввічливість, ефективність;
- 3) неупередженість та врахування інтересів усіх осіб та обставин справи;
- 4) пріоритетність публічного інтересу над приватним;
- 5) підзвітність, за загальним правилом, безпосередньому керівництву;
- 6) дотримання конфіденційності при доступі до інформації по справі.

Окремо у Модельному кодексі виписано сфери, де необхідно вряховувати вищезазначені стандарти поведінки [17]: звітність; конфлікт інтересів; політична і громадська діяльність; захист приватного життя; дарунки; неприйнятні пропозиції; зовнішній вплив; зловживання службовим становищем; відповідальність керівника та відповідальність за свої дії тощо.

Водночас, вважаємо, що наше дослідження не було б достатньо повним без аналізу міжнародних стандартів поведінки окремих категорій публічних службовців.

Так, Рекомендаціями щодо реформи поліції у Східній Європі стали – деполітизація, децентралізація, демілітаризація. Успішне проведення зазначених заходів привело у новій Європі до демократизації поліції. В окремих європейських державах (зокрема Ірландії, Нідерландах, Данії, Швеції, Норвегії, Швейцарії, Кіпрі) за діяльність поліції в уряді відповідає не Міністр внутрішніх справ, а Міністр юстиції. Рада Європи розробила стандарти однієї з найпоширеніших категорій публічних службовців, а саме – щодо статусу поліції, поліцейських та порядку виконання ними повноважень [18, с.6-7]:

1. Вимоги до статусу поліції:

1) поліція є службою, яка надає суспільству і окремим його представникам допомогу та послуги щодо забезпечення безпеки і правопорядку;

2) поліція є незалежною від інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

3) органи публічної влади повинні забезпечити ефективні та неупереджені процедури для скарг на дії поліції.

2. Вимоги до статусу поліцейських:

1) поліцейські є публічними службовцями, а не військовослужбовцями;

2) звання офіцерів поліції є спеціальними, тобто відмінні від військових звань;

3) рівень винагороди поліцейських визначається законом; вони повинні мати можливість об'єднуватися у професійні поліцейські організації;

4) поліцейські професійні організації мають певний обсяг прав;

5) дисциплінарна процедура повинна регулюватися законом і бути прозорою та забезпечувати поліцейським ефективну реалізацію права на захист.

3. Вимоги до порядку виконання повноважень: виконання повноважень представниками поліції, у тому числі застосування сили, засобів примусу і зброї, повинно регулюватися законом і відповідати принципу пропорційності.

Детальніше стандарти поведінки поліції можна прослідкувати, наприклад, у Кодексі поведінки службовців органів правопорядку ООН від 1979 року, Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 690 «Про Декларацію про поліцію» від 1979 року та Рекомендації Rec (2001) 10 Комітету Міністрів «Про Європейський кодекс поліцейської етики» [18]:

1. Кодекс поведінки службовців органів правопорядку, затверджений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 34/169 від 17 грудня 1979 року наголошує на: сумлінному виконанні обов'язків, служінні суспільству, високому рівні відповідальності, захисту людської гідності та інтересів, дотриманні норм міжнародних конвенцій та декларацій (напр., Декларації ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенції про запобігання і покарання злочинів геноциду, Мінімальних стандарт-

них правил поведження з ув'язненими тощо). Нами зроблено висновок, що у першу чергу мова йде про дотримання принципу пропорційності (вогнепальна зброя не повинна застосовуватися, за винятком випадків, коли підозрюваний порушник чинить збройний опір або іншим чином ставить під загрозу життя інших і менш крайні заходи є недостатніми для приборкання або затримання підозрюваного порушника); принципу конфіденційності (відомості конфіденційного характеру, якими володіють службовці органів правопорядку, повинні зберігатися в таємниці, за винятком випадків, коли виконання обов'язків або вимоги правосуддя суворо вимагають іншого); принципу захисту життя та здоров'я громадян (протидія катуванням або іншому жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню; забезпечення захисту здоров'я затриманих ними осіб та надання медичної допомоги у разі необхідності); етичний принцип (службовці органів правопорядку не повинні вчиняти жодних корупційних дій, всіляко перешкоджати і боротися з усіма такими діями) та ін.

2. Декларація про поліцію 1979 року містить наступні положення:

1) етика (захист від насильства, хижих та інших шкідливих дій; чесність, неупередженість та гідність; ієрархічність та субординація за умови відсутності протиправних наказів; протидія правопорушенням; особиста відповідальність; дотримання конфіденційності та ін.);

2) статус поліцейського (відповідність встановленим вимогам щодо особи поліцейського; проходження професійної підготовки та підвищення кваліфікації; створення професійних, психологічних та матеріальних умов для поліцейського; справедлива винагорода за працю; створення професійних організацій та інші передбачені законом права).

3. Європейський кодекс поліцейської етики 2001 року був розроблений, беручи до уваги принципи, викладені у Кодексі поведінки для співробітників правоохоронних органів Організації Об'єднаних Націй і Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи про Декларацію про поліцію, а також з урахуванням необхідності встановлення загальних європейських принципів.

На ключових принципах публічної служби було побудовано систему стандартів – вимог до представників публічної служби в Європейському Союзі, дотримання яких необхідно вимагати і від органів місцевого самоврядування: перевага суспільного інтересу над приватним (принцип законності та відкритості); відокремлення політики від управління (принцип професіоналізму, ефективності, підзвітності); чіткість визначення прав та обов'язків; звітність та відповідальність; стабільність та оплата; відбір та просування по службі (принцип прозорості та відкритості) [14].

Перевірка часом та ефективність стандартів публічної служби є, на нашу думку, одними з важливих факторів та підставою для впровадження таких міжнародних стандартів і у вітчизняну сферу публічної служби. Тому що практичний аспект дотримання цих стандартів є показником досягнення певного прогресу у якості надання публічних послуг представниками публічної служби.

Міжнародні стандарти впровадження принципів публічної служби необхідно розглядати в контексті того, що стандарти, які базуються на принципах належного урядування є основою для впровадження принципів публічної служби в Україні.

Практичне застосування європейських принципів, які стали базою для створення стандартів публічної служби, відбулося завдяки наступним крокам: адміністративні дії мають бути обґрунтовані і здійснені належними компетентними органами державної влади; широка громадськість мусять мати доступ до державних реєстрів; представники органів публічної влади мають ідентифікувати себе перед громадськістю; публічні службовці мусять дотримуватися певних обмежень щодо прибутків від приватної діяльності, інформація про які підлягає розкриттю, а самі прибутки мають бути попередньо схвалені. Також, важливим є зобов'язання органів державної влади вказувати причину прийняття своїх рішень [2].

У державах-членах Європейського Союзу принципи управління встановлюються конституцією та передаються через сукупність адміністративного законодавства, у тому числі через акти про державних службовців та про адміністративні процедури тощо [9, с.90].

Важливу роль у впровадженні стандартів місцевого самоврядування відіграли і європейські конференції міністрів держав-членів Ради Європи, відповідальних за регіональне та місцеве врядування. Наприклад, на конференції 27–28 червня 2002 р. у м. Гельсінкі (Фінляндія) було ухвалено Гельсінську декларацію, яка стосується основних принципів організації регіонального врядування та закликає узагальнити досвід країн-членів Ради Європи в сфері розвитку регіональної демократії в окремому правовому документі (конвенції або рекомендації Ради Європи). Отже, дієвими інструментами для європейських стандартів місцевого самоврядування є такі міжнародні правові акти як: Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владою (підписана у 1980 р.); Рамкова конвенція про захист національних меншин (відкрита для підписання у 1995 р.); Європейська Хартія регіональних мов та мов меншин (ухвалена у 1992 р.); Європейська конвенція про участь іноземців в громадському житті на місцевому рівні від 5 лютого 1992 р. (Україною не підписана); Європейська Хартія міст (прийнята Радою Європи 1992 р. у вигляді рекомендації); Європейська хартія щодо участі молоді в суспільному житті на місцевому і регіональному рівні (прийнята Радою Європи 1992 р. у вигляді рекомендації) та інші [2].

5.1.3. Впровадження міжнародних стандартів принципів публічної служби в Україні

Отже, важливим аспектом дослідження питання міжнародних стандартів публічної служби є інструменти впровадження цих стандартів у правовий простір України.

Існування проблем адаптації до євростандартів підтверджує і Н. М. Чехоева, зазначаючи, що сукупність нормативних актів, якими ке-

руються при доборі на державну службу, не забезпечує ефективність і комплексність усіх кадрових процесів, які є компонентами проходження державної служби в органах державної влади [13, с.74].

Комплексні дослідження, проведені під егідою Ради Європи та Європейського Союзу, на думку В. О. Даруги, спонукають враховувати положення Модельного кодексу належної адміністрації, причому актуальною залишається пропозиція створення Кодексу належної адміністрації для України з метою врегулювання взаємовідносин органів публічної адміністрації з громадянами. Уніфікація правового регулювання адміністративних процедур має бути завершена шляхом прийняття Адміністративного процедурного кодексу України з урахування змісту кожного з процедурних стандартів належної адміністрації [11].

Хоч, на нашу думку, прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» 2023 року є перши кроком до врегулювання цього питання. Для цього було встановлено низку основних принципів [22]:

- 1) верховенство права, у тому числі законності та юридичної визначеності;
- 2) рівність перед законом;
- 3) обґрунтованість;
- 4) безсторонність (неупередженість) адміністративного органу;
- 5) добросовісність і розсудливість;
- 6) пропорційність;
- 7) відкритість;
- 8) своєчасність і розумний строк;
- 9) ефективність;
- 10) презумпція правомірності дій та вимог особи;
- 11) офіційність;
- 12) гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні;
- 13) гарантування ефективних засобів правового захисту.

Дійсно, прагнення до руху в напрямку європейських стандартів на українському адміністративному просторі знайшли відбиття ще в Концепції адміністративної реформи в Україні 1998 року, яка сформулювала його мету – поетапне створення такої системи державного управління, що забезпечить становлення України як високорозвиненої, правової, цивілізованої європейської держави з високим рівнем життя, соціальної стабільності, культури та демократії – і визначила заходи її досягнення, які ґрунтуються на вироблених світовою практикою принципових засадах функціонування виконавчої влади [2].

Центр адаптації ДС до стандартів Європейського Союзу [19] наводить перелік європейських стандартів та інструментів для покращення адаптації до зарубіжних стандартів публічної служби. Серед них:

1. «Таіех» (інструмент технічної допомоги та обміну інформацією, що надається Європейською Комісією для допомоги країнам у стислі терміни привести національне законодавство у відповідність до стандартів ЄС та забезпечити виконання законодавчих норм. Кінцевим результа-

том таких заходів може бути інституційний розвиток, імплементація та/або розробка нормативних актів).

2. «Twinning» (особлива форма технічної допомоги, у рамках якого відбувається співпраця між органами державної влади та аналогічними державними інституціями держав-членів Європейського Союзу: перегляд нормативно-правових актів та підготовка пропозицій щодо внесення відповідних змін до українського законодавства відповідно до європейських стандартів; порівняльний аналіз національного та європейського законодавства; допомога державному органу в розробці внутрішніх регламентів, процедур, інструкцій тощо).

Досліджуючи європейські стандарти доброчесної державної служби, Л. В. Прудіус пов'язує дотримання європейських стандартів із запровадженням в Україні механізмів протидії корупції: люстрації, запобігання конфлікту інтересів, дотримання етики поведінки, декларування майна та ін. [20, с.68].

Здається, що при такій кількості проведених інформативних заходів рівень дотримання публічними службовцями основних принципів у своїй діяльності повинен бути на належному рівні. Проте, статистичні дослідження показують нам доволі низький результат впровадження стандартів урядування. Що пропонує уряд для вирішення питання впровадження принципів публічної служби з урахуванням міжнародних стандартів? У сфері місцевого самоврядування впровадження стандартів публічної служби, з огляду на дотримання принципів європейського урядування, означає проходження конкурсних відборів на посаду, підвищення кваліфікації, атестації, перепідготовки [21].

Стратегія реформування державного управління України на 2022-2025 роки [22] свідчить про наміри, відповідно до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, у дотриманні демократичних принципів верховенства права та належного врядування. Метою є побудова в Україні спроможної сервісної та цифрової держави, яка забезпечує захист інтересів громадян на основі європейських стандартів та досвіду. Реформування системи державного управління має здійснюватися з урахуванням Європейських стандартів належного адміністрування, розроблених Програмою підтримки вдосконалення врядування та менеджменту (далі - Програма SIGMA) та викладених у документі «Принципи державного управління». Зазначений документ містить систему принципів і критерії оцінки державного управління, що базуються на основі міжнародних стандартів і вимог, а також кращих практик держав - членів ЄС та держав Організації економічного співробітництва та розвитку (далі - Європейські принципи). Ця Стратегія розроблена з урахуванням Європейських принципів та результатів проведеної у 2018 році експертами Програми SIGMA оцінки стану державного управління в Україні, а також досвіду, набутого на попередньому етапі проведення реформи державного управління.

Висновки

1. Принципи належного урядування є своєрідним базисом для створення міжнародних стандартів діяльності публічних службовців і є первинним явищем при розгляді питання співвідношення категорій «принципи» та «стандарты» належного урядування.

2. Під міжнародними стандартами публічної служби необхідно розуміти певні зразки, моделі, правила, характеристики, тенденції, критерії, компетенції та вимоги до організації та діяльності публічних службовців.

3. Класифікацію міжнародних стандартів публічної служби можна здійснити за такими критеріями як:

1) компетенція органу (національні та наднаціональні);

2) хронологія прийняття (первинні та вторинні);

3) дотримання принципів належного урядування (законність, права суб'єктів, виконання рішень, прозорість, контроль, стабільність, функціонування тощо);

4) сфера діяльності (надання адміністративних послуг, справедливий судовий розгляд, протидія корупції тощо);

5) суб'єкт публічної служби (органи правопорядку, органи місцевого самоврядування та ін.).

4. Перевірка часом та ефективність стандартів публічної служби є, на нашу думку, одними з важливих факторів та підставою для впровадження таких міжнародних стандартів і у вітчизняну сферу публічної служби. Тому що практичний аспект дотримання цих стандартів є показником досягнення певного прогресу у якості надання публічних послуг представниками публічної служби.

Міжнародні стандарти впровадження принципів публічної служби необхідно розглядати в контексті того, що стандарти, які базуються на принципах належного урядування є основою для впровадження принципів публічної служби в Україні.

5. Правовими інструментами впровадження принципів публічної служби в Україні є:

1) створення належної нормативної бази для реалізації принципів публічної служби (імплементация міжнародних стандартів належного урядування, зазначених у міжнародних документах; удосконалення чинних нормативно-правових актів, що регулюють діяльність публічних службовців тощо);

2) проведення міжнародних конференцій, тренінгів, круглих столів з питань впровадження принципів публічної служби;

3) забезпечення видання методичної та наукової літератури з зазначеної проблематики для публічних службовців та громадян;

4) забезпечення створення національних інституцій для провадження політики європейських стандартів належного урядування в діяльність публічної служби;

5) забезпечення належно організованих процедур функціонування публічної служби (напр., процедур конкурсного відбору на публічну службу,

із дотриманням змістових та процедурних принципів; надання публічних послуг; застосування технічних інструментів та співпраці відомчих структур тощо).

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Averianov, V.B., Derets, V.A., & Pukhtetska, A.A. (2006). Kontseptualni zasady reformuvannia orhaniv vykonavchoi vlady Ukrainy z urakhuvanniam yevropeyskykh pryntsyypiv ta standartiv nalezhnoho uriaduvannia («good governance») [Conceptual principles of reforming the executive authorities of Ukraine taking into account European principles and standards of good governance]. *Forum prava - Law Forum*, 2, 4-12 [in Ukrainian].
2. Kolpakov, V.K. (2014). Yevropeiski standarty administratyvnoho prava. [European standards of administrative law]. *Administratyvne pravo i protses*. - Administrative law and process. Retrieved from <http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-9-2014-jubilee/item/376-yevropeyski-standarty-administratyvnoho-prava-kolpakov-v-k> [in Ukrainian].
3. Hrytsiak, I. A., Orzhel, O. Yu., Hladkova, S. M. ta in. (2011). Standarty yevropeiskoho vriaduvannia : navch. posib. [Standards of European governance: education manual]. Hrytsiak I. A. (Red.). Kyiv : NADU. [in Ukrainian].
4. Tymoshchuk, V.P., & Shkolyk, A.M. (Red.). (2007). Publichna sluzhba. Zarubizhnyi dosvid ta propozytsii dlia Ukrainy [Public service. Foreign experience and proposals for Ukraine.]. Kyiv: Konuslu [in Ukrainian].
5. Shevchuk, B. (2008). Yevropeiski standarty publichnoi sluzhby ta pravovy status sluzhbovtiv orhaniv mistsevoho samovriaduvannia [European standards of public service and legal status of employees of local self-government bodies]. *Naukovyi visnyk «Demokratychnе vriaduvannia - Scientific Bulletin «Democratic Governance»*, 2. Retrieved from <https://science.lpnu.ua/uk/dg/vsi-vypusky/vypusk-2-2008/yevropeyski-standarty-publichnoyi-sluzhby-ta-pravovyy-status> [in Ukrainian].
6. Bila Knyha «Yevropeiske vriaduvannia» [White Book «European Governance»]. Komisiia Yevropeyskykh spivtovarystv. Briussel, COM (2001) 428, 11. Retrieved from http://pravo.org.ua/files/konstatyuc/WHITE_BOOK_UKR_REV.pdf [in Ukrainian].
7. European Principles for Public Administration (1999). SIGMA Papers: 27/19-Nov. Retrieved from <http://www.eupan.org>.
8. Boiaryntseva, M. (2015). The principles of the European administrative space and their implementation in Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights*. Bratislava, Slovak Republic, 5/1, 6-12.
9. Lymouris, N. (2011). Understanding the European Administrative Space. In: Matei I., Vašiček D., Kaštelan Mrak M. (Red.). *European Administrative Space - Balkan realities. South-Eastern European administrative studies. Editura Economică*, 3, 89-93. DOI: https://www.academia.edu/12892208/Understanding_the_European_Administrative_Space.
10. Pukhtetska, A. A. (2014). Yevropeiski pryntsyypy administratyvnoho prava: monohrafiia [European principles of administrative law: monograph]. Kyiv : Logos [in Ukrainian].
11. Daruha, V.O. (2015). Protsedurni pryntsyypy nalezhnoi administratsii ta problemy vdoskonalennia vitchyznianoho zakonodavstva [Procedural principles of proper administration and problems of improving domestic legislation]. *Administratyvne pravo i protses - Administrative law and process*, 4, 14. Retrieved from <http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/4-14-2015/item/511-protsedurni>

printsipi-nalezchnoyi-administratsiyi-ta-problemi-vdoskonalennya-vitchiznyanogo-zakonodavstva [in Ukrainian].

12. Sushynskiy, O.I., Khudoba, O.V., Zaiats, D.D. ta in. (2013). Publichna sluzhba v Ukraini: kontsepsiia ta praktyka rehionalnoi kadrovoi polityky : nauk. rozrobka [Public service in Ukraine: concept and practice of regional personnel policy: science. development]. Kyiv : NADU [in Ukrainian].

13. Chekhoieva, N. M. (2013). Standarty derzhavnoi sluzhby Ukrainy: suchasnyi riven ta potreba v zapozychenni yevropeiskoho dosvidu [Civil service standards of Ukraine: modern level and the need to borrow European experience]. *Yurydychnyi visnyk - Legal Bulletin*, 4 (29), 74-78 [in Ukrainian].

14. Hubanov, O.O. (2017). Standarty publichnoi sluzhby, zakripleni zakonodavstvom YeS, yak oriientyr pidvyshchennia yakosti ta produktyvnosti diialnosti publichnykh sluzhbovtziv Ukrainy [Public service standards established by EU legislation as a reference point for improving the quality and productivity of Ukrainian public servants]. *Pravo i suspilstvo - Law and society*, 4, 2, 67-72. Retrieved from http://pravoususpilstvo.org.ua/archive/2017/4_2017/part_2/16.pdf [in Ukrainian].

15. Sokolova, T. A. (2011). Osoblyvosti prokhozhenhnia derzhavnoi sluzhby v rozvynenykh krainakh [Peculiarities of public service in developed countries]. *Investysii: praktyka ta dosvid. - Investments: practice and experience*, 3, 87-92. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2011_3_24 [in Ukrainian].

16. Mizhnarodni standarty derzhavnoho upravlinnia. [International standards of public administration]. Retrieved from <https://studopedia.org/9-31540.html> 17 [in Ukrainian].

17. Shchodo kodeksiv povedinky derzhavnykh sluzhbovtziv: Rekomendatsiia Komitetu Ministriv derzhavam-chlenam Rady Yevropy vid 11 travnia 2000 roku № R (2000) 10 [Regarding the codes of conduct of civil servants: Recommendation of the Committee of Ministers to the member states of the Council of Europe of May 11, 2000 No. R (2000) 10]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from http://www.dridu.dp.ua/cpk/Lib/7_Zapobigannya%20ta%20protydiya%20proyavam%20korup/Legislation/Legislature/Rekomend_poved_DS.pdf [in Ukrainian]

18. Banchuk, O.A. (Red.) (2013). Status politsii: mizhnarodni standarty i zarubizhne zakonodavstvo [Police status: international standards and foreign legislation]. Kyiv: Moskalenko O.M. Retrieved from <https://www.slideshare.net/CentePravo/ss-59925791> [in Ukrainian].

19. Tsentr adaptatsii DS do standartiv YeS. [Center for adaptation of DS to EU standards] (n/d). Retrieved from <http://www.center.gov.ua/component/k2/item/1619-%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82-%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B8-> [in Ukrainian].

20. Prudyus, L.V. (2016). Yevropeiski standarty dobrochesnoi derzhavnoi sluzhby [European standards of honest civil service]. *Aspekty publichnoho upravlinnia. - Aspects of public administration*, 8(34), 65–74. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/aplup_2016_8_10 [in Ukrainian].

21. Shevchuk, B. (2008). Yevropeiski standarty publichnoi sluzhby ta pravovyi status sluzhbovtziv orhaniv mistsevoho samovriaduvannia [European standards of public service and legal status of employees of local self-government bodies]. *Naukovyi visnyk «Demokratychnye vriaduvannia» - Scientific Bulletin «Democratic Governance»*. 2. Retrieved from <https://science.lpnu.ua/uk/dg/vsi-vypusky/vypusk-2-2008/yevropeyski-standarty-publichnoyi-sluzhby-ta-pravovyy-status> [in Ukrainian].

22. Deiaki pytannia reformuvannia derzhavnoho upravlinnia Ukrainy: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21 lypnia 2021 r. № 831-r. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. 2021. № 61. st. 17 [Some issues of reforming the state administration of Ukraine: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine of July 21, 2021 No. 831-r. Official Gazette of Ukraine. 2021. No. 61. Art. 17]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#n9> [in Ukrainian].

23. Pro administratyvnu protseduru: Zakon Ukrainy vid 17 liutoho 2022 roku № 2073-IX. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2023. № 15. st.50 [On administrative procedure: Law of Ukraine dated February 17, 2022 No. 2073-IX. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2023. No. 15. Article 50]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> [in Ukrainian].

Volodymyr Bondar

Doctor of Philosophy,
Associate Professor at the Department of Economics, Business, Management,
Kyiv International University,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-9833-9867

CHAPTER 5.2. INFORMATIONAL AND PSYCHOLOGICAL PROTECTION: CHALLENGES AND PROSPECTS FOR THE SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION OF UKRAINE

The paper outlines the modern challenges which the system of public administration of Ukraine faces in terms of ensuring informational and psychological protection. The importance of protection in a broad sense is emphasized - from an individual to a separate State institution and its managerial staff as an integral component, as well as the institutional structure, national public area. The essence of the destructive pressure on the system of public administration through the public and social area by the intensification of informational and psychological influence is revealed. From the standpoint of an interdisciplinary approach, the term psychological stability is interpreted, the conditions and circumstances of its formation are considered. The application of the construct of the system-functional paradigm of personnel policy in public administration demonstrated the importance of psychological stability of civil servants of the managerial staff. Reference is made to the results of experimental research on the personal characteristics of Bucha community public personnel due to its ability to manage stress. The discussion focused on the conceptual approaches of authorities, mechanisms and instruments in the system of public administration within the framework of the topic of the research. Positive examples of domestic and foreign experience in the context of the subject of study are given. The conclusions contain the author's vision of the prospects for comprehensive improvement and modernization the system of public administration towards informational and psychological protection.

Бондар В. Т.

Доктор філософії,
доцент кафедри економіки, підприємництва, менеджменту,
Київський міжнародний університет,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-9833-9867

РОЗДІЛ 5.2. ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗАХИСТ: ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

В праці окреслено сучасні виклики, що постали перед системою державного управління України в частині забезпечення інформаційно-психологічного захисту. Наголошено на актуальності захисту за широкого смислу – від особистості до окремої державної інституції та її управлінської ланки як невідмінного компонента, а також інституційного устрою, національного суспільного простору. Розкрито сутність деструктивного тиску на систему державного управління через публічний і соціальний простір інтенсифікацією інформаційно-психологічного впливу. З позицій міждисциплінарного підходу інтерпретовано термін психологічна стійкість, розглянуто умови й обставини її формування. Застосуванням конструкту системно-функціональної парадигми кадрової політики в публічному управлінні продемонстровано важливість психологічної стійкості управлінської ланки державних службовців. Зроблено посилання на результати експериментальних досліджень особистісних характеристик управлінців Бучанської громади через їх здатність управляти стресом. У дискусії обговорено концептуальні підходи влади, механізми та інструменти в системі державного управління в рамках досліджуваної теми. Наведено позитивні приклади вітчизняного й зарубіжного досвіду у контексті предмету вивчення. Висновки містять авторське бачення перспектив комплексного вдосконалення і модернізації системи державного управління в напрямі інформаційно-психологічного захисту.

Вступ

Сучасна парадигма набуття інформаційною складовою світового гібридного устрою першості й пов'язані з цим трансформаційні процеси у більшості країн з числа впливових учасників міжнародної безпекової полюсності зумовлює все чіткіші ознаки їх статусу у контексті «суб'єкт-об'єкт-спостерігач» деструктивного інформаційно-психологічного впливу на публічний і соціальний простір. У результаті, актуалізується потреба перегляду концептуальних підходів із забезпечення владою інформаційного і психологічного захисту системоутворювальних компонентів – публічної сфери, інституційного устрою, особистості.

Через повномасштабну агресію РФ проти України упродовж останніх років населення України перебуває у постійному стані психологічної напруги. Ситуація загострюється й від наслідків територіальної та соціальної дезінтеграції, зростаючої чисельності тимчасово переміщених осіб і біженців війни. На систему державного управління, зокрема на владні органи, справляється потужний сукупний тиск оскільки саме на цю структурну ланку відповідно до Закону України «Про державну службу» покладено забезпечення основних прав громадян, недопущення їх порушення. Отже, фактор психологічної стійкості державних службовців зумовлює ефективність управлінських рішень, процесів їх реалізації, функціонування системи в цілому.

Обставини, пов'язані з суспільною кризою, стресовими чи надзвичайними ситуаціями, воєнним станом відображаються на функціонуванні керівників вимагаючи від них специфічних навичок, стійкості, адаптації. Звідси – проблематика психологічної стійкості постає однією з центральних у вивченні особистості, відповідності на негативні чинники в службовій діяльності, професійній праці. Тому, необхідним постає питання інформаційно-психологічного захисту керівного складу державних інститутів й інституцій у напрямі підвищення його опірності та психологічної стійкості модернізацією механізмів державного управління, вдосконаленням інструментів реалізації публічної політики, переосмисленням концептуальних підходів.

Дослідження проблематики психологічного захисту державою постраждалих від повномасштабної агресії, зокрема розроблення необхідних заходів регулювання психосоціальної підтримки виділяє праці вітчизняних науковців О. Корольчук, І. Зими, С. Храпатога, М. Віхляєва, К. Завалко (Korolchuk, Zyma, Khrapatyi, Vikhliayev, & Zavalko, 2023). Психологічним чинникам в управлінській діяльності системи державного управління надавалася увага В. Бондарем і С. Ціпоренком (Bondar, & Tsiporenko, 2024), Т. Коломієць, Т. Кулаковським, О. Мосієнко (Kolomiets, Kulakovskiy, & Moisienko, 2023), Д. Летучим (Letuchiy, 2014).

Окремі питання посилення кадрового потенціалу державних службовців, їх лідерських якостей знаходилися у фокусі уваги І. Гасюка, М. Баюка (Hasiuk, & Baiuk, 2023). Сучасні наукові розробки з тематики психологічної готовності й лідерства в сфері публічного управління відзначають робо-

ти вітчизняних науковців В. Шабуніної, В. Саранчи, О. Тура (Shabunina, Sarancha, & Tur, 2023), зарубіжних – Б. Бенарда (Benard, 1991), Г. Гассана, Г. Ясуо, С. Асад (Hassan, Yasuo, & Asad, 2016).

Вітчизняними дослідниками О. Кокуно (Kokun, 2023), Ю. Павловою разом із зарубіжними колегами В. Су, С. Ченом, П. Петрицем, Л. Граф-Влачи, С. Жангом (Xu, Pavlova, Chen, Petrytsa, Graf-Vlachy, & Zhang, 2023) розглядалися симптоми психічного стану населення, стратегії відновлення. З-поміж зарубіжних відзначаємо праці Г. Анжум, М. Азіза, Г. Гаміда (Anjum, Aziz, & Hamid, 2023) та Д. Різзі, Дж. Чіюффа, М. Ландоні, М. Мангіагаллі, Ч. Іоноі (Rizzi, Ciuffo, Landoni, Mangiagalli, & Ianoi, 2023i), в яких досліджувалися механізми допомоги постраждалим від війни в Україні. У психологічному дискурсі розкриття сутності психологічної стійкості завдяки працям вітчизняної науковиці О. Чиханцової (Chykhontsova, 2023), а також зарубіжних дослідників Ю. Сіну, Дж. Ву, Ж. Яо, К. Гуану, А. Алеману, Ю. Луо (Xin, Wu, Yao, Guan, Aleman, & Luo, 2017), М. Куреші, М. Іфтікхару, С. Джанджуа, К. Заману, Ю. Раджі, Я. Яведу (Qureshi, Iftikhar, Janjua, Zaman, Raja, & Javed, 2015), Р. Ларсена, Д. Бусса (Larsen, & Buss, 2014).

5.2.1. Особистісні характеристики керівної ланки державних службовців

У доповіді «Розкриття людського потенціалу для підвищення ефективності державного сектору» Департаменту з питань економічної і соціальної політики ООН було висловлено пропозицію відходити в управлінській діяльності від застосування командного стилю й контролю до більш повної реалізації керівником особистісних навичок, мотивування підлеглих, прояву порядності, лідерських якостей (Unlocking the Human Potential, 2005). На думку авторів доповіді, за такого розширеного підходу залежить ефективність управлінських рішень, зміцнення колективного духу, цінностей, норм і стандартів установи. Тож можемо стверджувати, що значення цього документу не втрачено й особливо актуалізується за воєнного часу, соціальної нестабільності, порушення впорядкованого характеру розвитку суспільних відносин. Коли управління заразом із високими інтегральними, загальними, фаховими компетентностями, повинні також володіти особистісними рисами таким, як: рішучість, визначеність, самодисципліна, витримка, лідера, здатність приймати рішення в умовах невизначеності чи стресу. Стають критичними їх здібності управління емоціями, комунікації, мобілізації персоналу в надзвичайних та кризових ситуаціях (Bondar, & Tsiporenko, 2024, p. 136).

Конструкт системно-функціональної парадигми кадрової політики в публічному управлінні (Hasiuk, & Vaiuk, 2023) містить класифікацію факторів впливу на систему, це: політичний, системний, соціальний, економічний, громадянської позиції. В умовах воєнного стану найбільша віддача від одночасної дії чинників, що формують ці фактори. Поряд з цим, дослідники у зазначеній парадигмі також окресли ризики впливу на стійкість системи – організаційні; інформаційні; політичної й еконо-

мічної нестабільності; невідповідності вимог до морально-етичних та фахових компетентностей працівників. На наш погляд, слушно було б долучити до запропонованої моделі й інформаційно-психологічний фактор. В Україні, його дія насамперед обумовлена: чинниками геополітичного походження; зовнішнім та внутрішнім деструктивним інформаційно-психологічним впливом на публічний і соціальний простір; тривалою повномасштабною військовою агресією, інтенсифікацією інформаційної складової гібридного протистояння; соціальною та територіальною дезінтеграцією; зростаючим числом внутрішньо переміщених осіб, українських біженців війни.

Припускаємо, що змістовність системи державної кадрової політики з розвитку керівного складу органів публічного управління зумовлюватиме високий рівень адаптованості до сучасного стану суспільства. Працівників, на яких поширюється дія Закону України «Про державну службу» (Pro derzhavnu sluzhbu, 2015), розглядаємо водночас як об'єкт кадрової політики так й невід'ємний компонент системи публічної влади. Таким чином, взаємопов'язаними будуть рівень їх підготовки, управлінська діяльність з ефективністю забезпечення державою інформаційно-психологічного захисту не лише керівної ланки системи державного управління, а також окремого структурного підрозділу чи самостійної державної інституції. За широкого смислу – державних інститутів, інституційного устрою.

У визначенні психологічних чинників управлінської діяльності виокремлюються лідерські якості, як здатність впливати на групу для досягнення цілей. 3-поміж їх головних ознак – рішучість, визначеність, самодисципліна, витримка, здатність приймати рішення в умовах невизначеності, струсу; критичних здібностей – управління емоціями, комунікації, мобілізація персоналу (Kolomiets et al., 2023). Спираючись на цей підхід, до специфічних характеристик особистості керівника в умовах війни також відносимо його психологічну стійкість. Достатньо високий рівень цієї риси важливий для ефективного функціонування за умов постійного стресу, загроз, невизначеності щоб утримувати чіткість мислення, стримувати емоції, зберігати оптимізм та працездатність.

Лідерський потенціал керівника реалізується в одному зі стилів управлінської діяльності. 3-поміж 39 систематизованих стилів відзначаємо найпоширеніші, це: автократичний, демократичний, партисипативний, директивний, орієнтований на завдання / стосунки, трансформаційний, трансакційний, харизматичний, потуральний, лідерство-служіння (Hassan et al., 2016). Вивчення широкого кола наукових джерел щодо надзвичайних обставин, до яких можна віднести умови війни, свідчить, що авторитарний стиль управління виявляється найбільш ефективним у короткостроковій перспективі, оскільки одноосібно прийняття рішень дозволяє заощадити час на їх розробку, оперативне і централізовано реагувати на обставини. Натомість при ньому допускається ігнорування значною мірою вмотивованості підлеглих, примушення їх діяти відповідно до бачення ситуації керівником. Однак, низький рівень готовності й можливості зворотного зв'язку, стримування ініціативи на нижчих сту-

пенях ієрархії робить його неефективним у довгостроковій перспективі. Тому вважаємо, що в умовах довготривалої екстремальної ситуації, війни дієвим є партисипативний стиль управління, який заохочує участь підлеглих у формуванні рішень, сприяє підвищенню рівня їх вмотивованості, психологічної стійкості (Bondar, & Tsiporenko, 2024, p. 137).

5.2.2. Психологічна стійкість в управлінській діяльності

На переконання дослідників психологічних чинників, їх впливу на ефективність діяльності в умовах війни проблема психологічної стійкості набуває важливості і стає однією з центральних у вивченні особистості, її стійкості до негативних чинників в службовій діяльності. Це має значний вплив на психіку особистості, конфліктність в професійній діяльності, вміння володіти собою в екстремальних, стресових ситуаціях (Letuchyi, 2014). Погоджуємося із висловленою оцінкою. При цьому слід додати, що даний феномен проявляється передусім у: збереженні цілісності особистості, внутрішньої гармонії; забезпеченні повноцінного психічного здоров'я та високої працездатності. Зокрема, на тлі існуючої психологічної втоми, розгортання повномасштабної військової агресії, інтенсифікації інформаційної складової гібридного протистояння очевидна переоцінка соціумом основоположних цінностей. Не залишаються осторонь й процеси, пов'язані з реформатуванням індивідуальної системи моральних орієнтирів і заборон у міжособистісній взаємодії, комунікативних інтеракціях в суспільстві чи з державними інституціями. Отже, обговорюване нами явище за своєю природою – соціальне, охоплює усі сфери і компоненти публічного простору.

До зовнішніх чинників що формують психологічну стійкість відносять: психологічну підтримку соціальним оточенням; підтримання психологічної близькості і довірчих відносин; досягнення в навчанні чи роботі; сприятливий клімат у колективі (Shabunina et al., 2023). Серед внутрішніх (особистісних) чинників психологічної стійкості виокремлюють насамперед: соціальну компетентність (чуйність, комунікабельність, емпатійність, дбайливість, співчуття, альтруїзм, здатність пробачати); здатність вирішувати проблеми (здібності до планування, гнучкість, винахідливість, критичне й інсайтне мислення); автономію (позитивна ідентичність, інтернальний локус контролю, ініціативність, самоефективність, майстерність, адаптивна дистанційованість, опірність, самосвідомість, почуття гумору); усвідомлення мети і майбутнього (мета-вказівка, орієнтація на успіх, мотивація досягнення, навчальна спрямованість, постійність, оптимізм, віра у світле майбутнє, почуття послідовності, духовність, сенс життя, креативність, розвинена уява) (Venard, 1991). Таким чином, дослідження стилів управління з акцентуванням на більш ефективних у контексті довготривалої перспективи, змістовного наповнення внутрішніх (особистісних) та зовнішніх чинників психологічної стійкості надасть можливість робити коректні висновки.

За міждисциплінарного підходу, термін психологічна стійкість – її особистісна складова інтерпретується поняттям резильєнтність, як

найбільш усталене в науковому дискурсі. За існуючої систематизації, серед чинників підвищення резильєнтності особистості, це: оптимізм, соціальні контакти, самопроєктування, самоставлення, цілі, смисли (Chykhontsova, 2023). На наш погляд, в умовах війни першість за специфічними характеристиками особистості управлінця. Адже їх високий рівень необхідний для ефективного виконання управлінської діяльності за постійного деструктивного інформаційно-психологічним впливу, стресу, загроз, невизначеності задля збереження чіткості мислення, оптимізму, контролю емоцій. Тобто проявом цілісної, інтегральної індивідуальності завдяки її психологічній стійкості є адаптаційні реакції на зовнішні чи внутрішні фактори, пошук оптимальної моделі поведінки у відповідності до об'єктивних вимог, саморегуляції, саморозвитку, самокорекції.

Підходячи системно до сукупності наведених вище чинників, слід враховувати додаткові складові резильєнтності, що пов'язані зі здатністю особистості зберігати внутрішню стійкість в кризових ситуаціях. Такі компоненти, як: когнітивний (здатність до розумової оцінки ситуації), афективний (здатність регулювати емоційні реакції і бути емоційно стабільним); поведінковий (використання конструктивних копінг-стратегій подолання стресу).

5.2.3. Управління стресом в кризових умовах публічними управлінцями

Апріорі управлінська діяльність найбільш напружена й складна у порівнянні з іншими. Вона нерідко супроводжується негативними емоціями, гнівом, тривогою, розчаруванням, депресією, втомою, нервовими струсами, синдромом внутрішнього вигорання, розладами функціонування внутрішніх органів. А інтенсивність цих симптомів збільшується за стресу, воєнного стану, кризових ситуацій, постійного тиску на публічний і соціальний простір.

Управлінці, в силу індивідуальних характеристик, по-різному реагують на стресори. Саме їх уміння управляти стресом стає запорукою благополуччя підлеглих, підвищення продуктивності праці. З точки зору гнучкості, внутрішньої інтегральності та належного емоційного контролю оптимальний профіль управлінця сприятиме подоланню чи нейтралізації стресових або кризових обставин. Поряд із психологічними особливостями, важливим є прогностичний фактор реагування на стрес. До прикладу, керівники з підвищеною тривожністю контрпродуктивно впливатимуть на підлеглих, а відповідальні – ефективно організують працю забезпечуючи її високу продуктивність. За визначенням, стрес – це реакція організму на взаємодію з будь-яким подразником навколишнього середовища. Стресори є скрізь, хоча реагують на них по-різному, або це залежить від того, як одна людина може краще управляти внутрішнім стресом, ніж інша, оскільки реакції на стрес не можна вважати універсальними (Xin et al., 2017). Поведінка індивіда зумовлена його інтелектуальним рівнем, внутрішніми (особистісними, поведінковими) та зовнішніми (середовище) факторами (Qureshi, 2015). Характеристика

особистості позначається як набір психологічних рис і підходів, за допомогою яких відбувається систематизація задля взаємодії з внутрішньо-психічним, фізичним й соціальним середовищем (Larsen, & Buss, 2014).

Емпіричне дослідження впливу особистісних характеристик публічного адміністратора на управління стресом, а саме – тривожності, відповідальності, агресивності, рішучості, задоволеності дозволило експериментальним шляхом встановити особливості психологічної стійкості публічного управлінця в умовах військової агресії. Результати анкетування 302 управлінців Бучанської громади (Київська область, Україна) показали, що гіпотеза щодо суттєвого впливу тривожності та агресивності на психологічну стійкість не підтвердилася. Проте, відповідальність, рішучість і задоволеність мають позитивний вплив на підвищення психологічної стійкості. Отже, можна з високою імовірністю припустити, що подібні ствердження стосуватимуться й інших регіонів України, де умови функціонування органів публічного влади, керівних кадрів подібні (Bondar, & Tsiporenko, 2024, p. 185).

Таким чином, аналітичний огляд сучасних наукових джерел та їх інтерпретація з застосуванням різних методик і методів дозволяють узагальнити результати. Феномен психологічна стійкість визнається цілісною, інтегральною характеристикою особистості, яка проявляється в адаптаційних реакціях на деструктивний вплив з-зовні або внутрішнього середовища для досягнення оптимальної моделі поведінки відповідно до об'єктивних обставин чи вимог, а також саморегулювання, саморозвитку.

5.2.4. Дискусія

У парадигмі інституціоналізму належна увага науковців надається правилам й нормам, які існують всередині соціальної структури чи суспільства. Ця парадигма набуває актуальності й практичного застосування не лише як принцип вивчення соціальних інститутів, а й як дослідницький інструмент аналізу окремих складових соціального і публічного простору, або окремих інституцій та проєктів. Сучасні виклики, що пов'язані з деструктивним інформаційно-психологічним впливом на розгортання системи публічного управління диктують важливість модернізації концептуальних підходів влади. В контексті предмету дослідження, з одного боку, це регулювання сфери підготовки державних службовців, їх управлінської ланки, як суб'єкта інтеракції в площині «влада-населення», а з другого – безпосередньо населення як об'єкта такої взаємодії. Прояви феномену психологічної стійкості управлінців системи державного управління, а також населення – як окремих актуальних соціальних проєкт, що потребує сучасних і невідкладних рішень.

В Україні реалізація державної кадрової політики, серед головних завдань якої навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб визначена програмними документами, це: «Стратегія державної кадрової політики на 2012-2020 роки» (Pro Stratehiiu

derzhavnoi kadrovoi polityky, 2012); «Стратегія реформування державного управління України на 2022-2025 роки» (Strategy for Public Administration Reform in Ukraine, 2021). Об'єктом регулювання визнано категорії керівних кадрів державної служби, їх здатність забезпечувати ефективну державну політику і лідерство у проведенні адміністративної, економічної реформ. Щодо механізмів реалізації, вимог, процедурних питань йдеться в окремих профільних нормативно-правових актах – «Порядок стажування державних службовців» (Pro zatverdzhennia Poriadku, 2016), «Положення про систему професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад» (Pro zatverdzhennia Polozhennia, 2019).

Кардинальні зміни в усіх сферах суспільного життя й зумовлені цим виклики в організації опору військовій агресії, ефективної протидії деструктивному інформаційно-психологічному впливу на публічний і соціальний простір зумовлюють перегляд підходів у державній кадровій політиці як інструмента державної політики в системі державного управління. У перспективі, відображення кінцевого результату – дієвий інформаційно-психологічний захист державних інституцій та інститутів, населення як невід'ємного елемента публічної і соціальної системи. Теоретичні й практичні розробки в цій сфері покликані модернізувати наявні, а за їх відсутності розробити нові інструменти та механізми формування державою в керівних кадрах здатності ефективно функціонувати, досягати поставлених цілей, проявляти лідерські якості.

З позитивного досвіду вдосконалення концептуальних підходів, на прикладі Німеччини – країни, яка позиціонує себе як об'єкт гібридного нападу, а також імовірної військової агресії з боку РФ, федеральною владою розпочато впровадження комплексних заходів по зміцненню обороноздатності власного військового потенціалу й, у геостратегічному плані – НАТО, за формулою «Тотальна оборона, це военний потенціал без агресивної мотивації». Зі зміцненням водночас військового і економічного сектора, рівною мірою визнана важливість стійкості громадянського суспільства на предмет суспільного внеску не зважаючи на втрати чи наслідки від збройного конфлікту, що стало третьою складовою новітньої німецької національної стратегії (Mölling, & Schütz, 2023; Robust. Resilient. Sustainable, 2023). На рівні вітчизняної муніципальної влади, визначити дієвість впливу інформаційно-психологічних факторів на здатність управлінської ланки ефективно функціонувати й досягати поставлених цілей, а також застосовувати превентивні механізми протидії на публічну сферу є вирішення завдання в задоволенні нагальних потреб у сфері ментального здоров'я мешканців і стійкості міста. Про це артикулюється намірами Київської міської державної адміністрації залучити новітні технології від благодійної організації «Bloomberg Philanthropies» у цифровізації послуг населенню (Kyivska miska derzhavna administratsiia, 2024). Наведені приклади свідчать про важливість забезпечення стабільного стану суспільної та особистісної психологічної стійкості.

Розмірковуючи над ефективними механізмами щоб заповнити функціональний вакуум у сфері державного управління з налагодження моніторингу й регулювання психологічної стійкості, визначення стану та обставин, формування сприятливого впливу на публічний і соціальний простір можемо відзначити передусім такі, як: комплексна перевірка; систематизація; виокремлення загальних тенденцій й індивідуальних особливостей; навчання службовців державного і муніципального рівнів, перекваліфікація, вузькопрофільна спеціалізація, стажування за кордоном.

З-поміж окреслених вище механізмів, першість за встановленням рівня загальної психологічної стійкості окремої особи, що зумовлено важливістю завдання насамперед у період стресу та неспокою. Практичними інструментами можуть стати: 1) анкетування – складання стандартизованої спеціальної анкети з визначення психологічного стану, наявності стресу, загального стану здоров'я; 2) онлайн опитування – використання відкритих платформ для взаємодії з населенням, фокусного опитування окремих соціальних груп; 3) соціальні медіа й аналітика – отримання даних з соціальних мереж чи інших онлайн джерел для аналізу публічних висловлювань; 4) психологічні тести – використання стандартизованих профільних опитувальників для оцінки рівня психологічної стійкості відібраних груп; 5) зворотний зв'язок – під час надання сервісних послуг держави на предмет виявлення асоціативних реакцій, оцінювання їх рівня; 6) діалоговий інтерфейс у комунікаціях між органами влади, інститутами громадянського суспільства або окремими індивідами сприятиме розвитку цифровізації, програмній обробці даних; 7) тестування на предмет оцінювання мешканцями окремої адміністративно-територіальної одиниці управлінських рішень місцевого або муніципального органу влади.

На практиці, моніторинг показників психологічної стійкості в умовах стресових ситуацій – військові дії, диверсії, інформаційно-психологічні спеціальні операції можна проводити комплексно, поетапно чи за визначеним форматом. До прикладу: 1) збором вихідних даних до, під час й після стресогенного фактору (анкетуванням, психологічним тестуванням, спостереженням); 2) зіставленням отриманих даних з попередніми даними (це дозволить оцінити зміни в психологічній стійкості під впливом стресу. Показники можуть включати різні аспекти психічного та емоційного благополуччя такі, як: стресостійкість (здатність опанувати стрес, адаптуватися до змін в житті без значного погіршення психічного стану); емоційна стабільність (здатність контролювати і регулювати власні емоції, уникати екстремальних коливань настрою чи емоційних вибухів); оптимізм й позитивне сприйняття (здатність бачити ситуації в оптимістичній перспективі і знаходити позитивні рішення в складних ситуаціях); почуття власної цінності та самоповаги і самовизначення (впевненість в собі, своїх можливостях, значущості); 3) реагуванням на результати, якщо моніторинг показує зниження рівня психологічної стійкості шляхом застосування спеціальних заходів – психологічною

підтримкою, навчанням стресостійким методикам, публічними просвітницькими кампаніями; 4) публікацією інформації й інтерактивним діалогом чи онлайн, у соціальних мережах; 5) розробленням і імплементацією програм, інноваційних рішень та заходів на підтримку психологічної стійкості населення з використанням переваг новітніх технологій, зокрема штучного інтелекту для створення алгоритмів поведінки людини, яка знаходиться в умовах стресу.

Висновки

Беручи до уваги результати обговорення, можемо відзначити про таке:

- Система державного управління України, зокрема одна з її складових – державна кадрова політика з розвитку кадрів у публічному управлінні, за її формування до повномасштабної військової агресії та інтенсифікації інформаційної складової гібридного протистояння потребує модернізації у контексті нових викликів, ризиків, загроз.

- Посилення деструктивного інформаційно-психологічного впливу на публічний і соціальний простір диктує переосмислення місця, значення й ролі інформаційно-психологічного фактора у системно-функціональній парадигмі кадрової політики в публічному управлінні, вдосконалення змісту методик та навчальних програм, вчасної перепідготовки і підвищення кваліфікації державних службовців.

- Теоретичні вітчизняні й зарубіжні напрацювання, прикладні дослідження впливу інформаційних та психологічних чинників на публічний і соціальний простір, стилів управлінської діяльності керівників в умовах тривалих загроз, ризиків, надзвичайних чи кризових ситуацій, воєнного стану зумовлюють необхідність забезпечення в системі державного управління інформаційно-психологічного захисту управлінців, їх здатності ефективно функціонувати, досягати поставлених цілей.

- У контексті формування психологічної стійкості відзначаємо партисипативний стиль управлінської діяльності в системі державного управління, ефективність якого достатньою мірою у порівнянні з іншими управлінськими стилями завдячує спрямованню на підвищення рівня мотивованості підлеглих, їх психологічної стійкості.

- Вочевидь, що працівники, на яких поширюється дія Закону України «Про державну службу», поруч з тим, що є об'єктами державної кадрової політики, становлять також об'єкту складову системи державного управління. Звідси – їх психологічна стійкість та інформаційно-психологічний захист як запорука стабільності всієї системи інституційного устрою.

- Експериментальним шляхом доведено, що одним із надійних інструментів оцінювання психологічної стійкості публічних управлінців є їх опитування, а її вимірювання – через механізм управління стресом. Таким чином, анкетування цільової групи управлінців або фокусної групи населення окремого регіону України, за подібних в країні умов воєнного стану, або в країні тимчасового перебування українських біженців війни може використовуватися в системі державного управління як інструмент

дослідження психологічної стійкості особистості в цілому й управлінців зокрема.

- Висока ефективність заходів з підвищення психологічної стійкості працівників в системі державного управління задля регулювання впливу стресових факторів, управління стресом. Тому доцільно розроблення та впровадження спеціалізованих програм, курсів на покращення психологічних характеристик управлінців, таких, як: відповідальність і рішучість; розвиток адаптаційних реакцій; самопроєктування, саморозвиток, самокорекція.

- Виявлення проблем управління стресом в адміністративній роботі є ще недостатнім фактором для комплексного оцінювання ефективності управлінської діяльності. Сприяння встановленню здорового клімату в органах системи державної влади, протидії деструктивному інформаційно-психологічного впливу на управлінців закликає вдосконалення концептуальних підходів у частині модернізації стратегій підвищення психологічної стійкості як на особистісному рівні, так й інституціональному, суспільному.

- Акцент у забезпеченні високого рівня психологічної стійкості та оцінювання психологічного стану необхідно зосередити на цивільному населенні застосуванням механізмів державного управління на предмет стійкості, міцності, опорності зовнішньому і внутрішньому впливу, мобілізаційної здатності, протистояння ризикам. У контексті суб'єкт-об'єктної взаємодії в системі державного управління перспективними інструментами можуть бути цифровізація сервісних адміністративних послуг органів влади, застосування інтерактивних платформ, відкритий діалог.

- Окремий напрям, це розробка й вдосконалення теоретичних підходів дослідження феномену психологічної стійкості з міждисциплінарних позицій в системі державного управління. Серед перспективних рішень – комплексне застосування на рівні органів державної та місцевої влади інструментів дослідження психологічного стану з метою прийняття управлінських рішень щодо можливого коригування, включно на інноваційній основі, переваг науково-технічного прогресу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Anjum, G., Aziz, M., & Hamid, H.Kh. (2023). Life and Mental Health in Limbo of the Ukraine War: How Can Helpers Assist Civilians, Asylum Seekers and Refugees Affected by the War? Review. *Frontiers in Psychology*, 1-14. DOI : <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1129299>.

2. Benard, B. (1991). Fostering Resiliency in Kids: Protective Factors in the Family, School and Community. National Resilience Resource Center. University of Minnesota. Retrieved from <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=c364a029b759b7da4b3ff5c36e3963e34dc5cdd1>.

3. Bondar, V., & Tsiporenko, S. (2024). Empirical research of personal characteristics of psychological resilience of managerial personnel of public authorities. *Aktualni pytannia u suchasni nauki: Seriya Derzhavne Upravlinnia – Current Issues in Modern Science. Series: Public Administration*, 3(21), 178-186. DOI : [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-3\(21\)-178-186](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-3(21)-178-186) [in Ukrainian].

4. Bondar, V., & Tsiporenko, S. (2024). Zabezpechennia informatsiino-psykholohichnoho zakhystu vdoskonalenniam derzhavnoi kadrovoi polityky z rozvytku kerivnykh kadrov u publichnomu upravlinni [Providing Informational and Psychological Protection by Improving the State Personnel Policy on the Development of Managerial Personnel in Public Administration]. *Aktualni pytannia u suchasni nauksi: Seriya Derzhavne Upravlinnia – Current Issues in Modern Science. Series: Public Administration*, 2(20), 132-139. DOI : [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-2\(20\)-132-139](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-2(20)-132-139) [in Ukrainian].
5. Chykhontsova, O. (2023) Rozvytok rezylentnosti v sytuatsiakh nevyznachenosti [Development of Personal Resilience in Uncertainty Situations]. *Vcheni zapysky TNU im. V.I. Vernadskoho. Seriya: Psykholohiia – Scientific notes of V.I. Vernadsky Taurida National University. Series: Psychologist*, 34(73). 1. 35-40. DOI : <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.1/07> [in Ukrainian].
6. Hassan, H., Yasuo, H., & Asad, S. (2016). Determinants of Leadership Style in Big Five Personality Dimensions. *Universal Journal of Management*, 4 (4). 161-179. DOI : <https://10.13189/ujm.2016.040402>.
7. Hasiuk, I.L., & Baiuk, M.I. (2023). Systemno-funktsionalna paradyhma kadrovoi polityky v publichnomu upravlinni [System-functional Paradigm of Personnel Policy in Public Administration]. *Aktualni pytannia u suchasni nauksi: Seriya Derzhavne upravlinnia – Current Issues in Modern Science. Series: Public Administration*. 4(10). 84-100. DOI : [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-4\(10\)-84-100](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-4(10)-84-100) [in Ukrainian].
8. Kokun, O. (2023). The Ukrainian population's war losses and their psychological and physical health. *Journal of Loss and Trauma*, 28, 5, 434-447. DOI : <https://doi.org/10.1080/15325024.2022.2136612>.
9. Kolomiiets, T.V., Kulakovskiy, T.Yu., & Moisiienko, O.V. (2023). Psykholohichni chynnyky efektyvnoi upravlinskoi diialnosti v umovakh viiny [Psychological Factors of Effective Management Activity in the Context of War]. *Naukovi perspektyvy : Seriya Derzhavne upravlinnia - Scientific Perspectives : Series Public Administration*, 7(37), 614-625. DOI : <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/5688> [in Ukrainian].
10. Korolchuk, O., Zyma, A., Khrapatyi, S., Vikhliaiev, M., & Zavalko, K. (2023). Current issues of state regulation of psycho-social support in the conditions of war in Ukraine, *Neuropsychology*, 18, 1-2, 76–84. DOI : <https://doi.org/10.5114/nan.2023.129075>.
11. Kyivska miska derzhavna administratsiia otrymaie pidtrymku vid blahodiinoi orhanizatsii «Bloomberg Philanthropies» dla tsyfrovizatsii miskyykh posluh, 16 liutoho 2024 roku [The Kyiv City State Administration will receive support from the Bloomberg Philanthropies charity for the digitization of city services, February 16, 2024]. *kyivcity.gov.ua*. Retrieved from https://kyivcity.gov.ua/news/kivska_miska_derzhavna_administratsiya_otrimaye_pidtrymku_vid_organizatsii_Bloomberg_Philanthropies/ [in Ukrainian].
12. Larsen, R. J., & Buss, D. M. (2014). *Personality psychology: domains of knowledge about human nature*. Fifth edition. New York: McGraw-Hill Education.
13. Letuchyi, D. (2014). Intehruvannia styliv upravlinnia yak zasib pidvyshchennia efektyvnosti derzhavnoi sluzhby v Ukraini [Integration of Management Styles as a Means of Improving of Civil Service Efficiency in Ukraine]. *Aspekty publichnoho upravlinnia : Seriya Kadrova polityka ta publichna sluzhba – Public Administration Aspects Series : Personnel Policy and Service*, 2(5-6), 55-62. DOI : <https://doi.org/10.15421/151433> [in Ukrainian].
14. Mölling, Ch. & Schütz, T. (2023). Preventing the Next War. Germany and NATO Are in a Race Against Time. *German Council on Foreign Affairs*. No. 34. Retrieved from https://dgap.org/system/files/article_pdfs/34-DGAP-Policy-Brief-2023.pdf.
15. Pro derzhavnu sluzhbu : Zakon Ukrainy vid 10 hrud. 2015, No. 889-VIII [On civil service: Law of Ukraine, dated December 10, 2015, No. 889-VIII]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> [in Ukrainian].

16. Pro Stratehiiu derzhavnoi kadrovoi polityky na 2012-2020 roky : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 01 liutoho 2012, No. 45/2022 [On the State Personnel Policy Strategy for 2012-2020: Presidential Decree, dated February 01, 2012, No. 45/2022]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/45/2012#Text> [in Ukrainian].

17. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro systemu profesiinoho navchannia derzhavnykh sluzhbovtiv, holiv mistsevykh derzhavnykh administratsii, yikh pershykh zastupnykiv ta zastupnykiv, posadovykh osib mistsevoho samovriaduvannia ta deputativ mistsevykh rad : Postanova kabinetu ministriv Ukrainy vid 06 liutoho 2019, No. 106 [On the Approval of the Regulation on the System of Professional Training of Civil Servants, Heads of Local State Administrations, their First Deputies and Deputies, Officials of Local Self-Government and Deputies of Local Councils. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, dated February 06, 2019, No. 106]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2019-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

18. Pro zatverdzhennia Poriadku stazhuvannia derzhavnykh sluzhbovtiv : Nakaz Natsionalnoho ahentstva Ukrainy z pytan derzhavnoi sluzhby vid 03 bereznia 2016, No. 48 [On the Approval of] Procedure for Internship of Civil Servants: Order of the National Agency of Ukraine on Civil Service, dated March 03, 2016, No. 48]. *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0439-16#Text> [in Ukrainian].

19. Qureshi, M.I., Iftikhar, M., Janjua, S.Yu., Zaman, Kh., Raja, U.M. & Javed Ya. (2015). Empirical investigation of mobbing, stress and employees' behavior at work place: quantitatively refining a qualitative model. *Qual Quant*, 49. 93-113. DOI : <https://doi.org/10.1007/s11135-013-9976-4>.

20. Rizzi, D., Ciuffo, G., Landoni, M., Mangiagalli, M., & Itoni, Ch. (2023). Psychological factors and environmental influencing resilience among Ukrainian refugees and internally displaced persons: a systematic review of coping strategies ad risk and protective factors. *Front Psychol*, 14, 1-20. DOI : <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1266125>.

21. Robust. Resilient. Sustainable. Integrated Security for Germany. Federal Foreign Office. Berlin, Germany. June, 2023. Retrieved from <https://www.nationalesicherheitsstrategie.de/National-Security-Strategy-EN.pdf>.

22. Strategy of the Reform of Public Administration of Ukraine for 2022-2025. Approved by Ordinance of the Cabinet of Ministers of Ukraine, 21 July No. 831 p. *kmu.gov.ua*. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/reforms/pars-2022-2025-eng.pdf>.

23. Shabunina, V., Sarancha, V., & Tur, O. (2023). Vplyv sotsialno-psykholohichnykh chynnykiv informatsiinoi diialnosti na pryiniattia upravlinskykh rishen [Influence of Social and Psychological Factors of Information Activity on Managerial Decision-Making]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia – Library Science*. Record Studies. *Informology*, 4, 5-13 [in Ukrainian].

24. Unlocking the Human Potential for Public Sector Performance. World Public Sector Report 2005. Department of Economics and Social Affairs. ST/ESA/PAD/SER E/63. 2006. United Nations. New York.

25. Xin, Yu., Wu, Ji., Yao, Zh., Guan, Q., Aleman, A. & Luo, Yu. (2017). The relationship between personality and the response to acute psychological stress. *Scientific Reports*, 7, 16906. Retrieved from file:///C:/Users/VTB/Downloads/s41598-017-17053-2.pdf.

26. Xu, W., Pavlova, Iu., Chen, X., Petrytsa, P., Graf-Vlachy, L., & Zhang, S.X. (2023). Mental Health Symptoms and Coping Strategies Among Ukrainians During the Russia-Ukraine War in March 2022. *International Journal of Social Psychiatry*, 69(4), 957-966. DOI : <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00207640221143919>

6. TRANSFORMATIONAL CHALLENGES IN THE PROLIFERATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-06-01>

Liudmyla Kurhuzenkova

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Sports Management and Economics,
National University of Physical Education and Sports of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0003-4839-7142

CHAPTER 6.1. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A MANAGEMENT TOOL IN THE FIELD OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS

The chapter is devoted to topical issues of the introduction of artificial intelligence in sports. The definition of artificial intelligence is given, its types and main tasks are defined. The most common examples of the use of artificial intelligence in everyday life are given, including: Google Translator, Netflix, Tesla. Special attention is devoted to the evolutionary aspects of the use of artificial intelligence in the management of sports data. It has been established that artificial intelligence brings sports science to a new level of development. Thanks to it, huge amounts of data are collected and analyzed in real time. It allows coaches to monitor and improve the performance of athletes, and sports managers to collect quality sports statistics for effective decision-making.

Кургузенкова Л. А.

Кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту і економіки спорту,
Національний університет фізичного виховання і спорту України,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-4839-7142

РОЗДІЛ 6.1. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ІНСТРУМЕНТ УПРАВЛІННЯ СФЕРОЮ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ

Розділ присвячено актуальним питанням запровадження штучного інтелекту у спорті. Дано визначення штучного інтелекту, визначено його типи та основні завдання. Наведено найпоширеніші приклади застосування штучного інтелекту в повсякденному житті, серед яких: Перекладач Google, Netflix, Tesla. Окрему увагу присвячено еволюційним аспектам застосування штучного інтелекту в управлінні спортивними даними. Встановлено, що штучний інтелект виводить спортивну науку на новий рівень розвитку. Завдяки йому збираються та аналізуються величезні обсяги даних у режимі реального часу. Це дозволяє тренерам відстежувати та покращувати продуктивність спортсменів, а спортивним менеджерам – збирати якісну спортивну статистику для прийняття ефективних рішень.

Вступ

У 2023-му Словник Коллінза назвав «штучний інтелект» словом року. В умовах сьогодення тема застосування штучного інтелекту у всіх сферах людського життя дедалі набирає актуальності. Спортивна сфера не є виключенням. Прогнозується, що глобальний ринок штучного інтелекту у сфері спорту досягне 19,9 мільярдів доларів до 2030 року, що зробить прогнозу аналітику та технології штучного інтелекту більш доступними для сучасних спортивних команд та організацій. Встановлено, що штучний інтелект виводить спортивну науку на новий рівень розвитку. Завдяки йому збираються та аналізуються величезні обсяги даних у режимі реального часу, дозволяючи тренерам відстежувати та покращувати продуктивність спортсмена, а спортивним менеджерам – збирати якісну спортивну статистику для прийняття ефективних рішень. Водночас практичні аспекти впровадження штучного інтелекту у сфері спорту потребують теоретичного обґрунтування та систематизації методологічних питань. Науковий аналіз технологій та потенціалу штучного інтелекту дасть змогу розробити підходи його продуктивного використання для підвищення ефективності управлінських процесів та функціонування спортивної сфери загалом.

Проблематикою технологій і алгоритмів штучного інтелекту займаються такі вітчизніні науковці як О. Баранов, М. Глибовець, О. Олецький, О. Піжук, О.Теличко, В.Рекурн, Ю.Чабаненко тощо, проте їхні дослідження стосуються переважно роботи алгоритмів, програмного опрацювання великих масивів даних, принципів їх оптимізації тощо. Дослідженням застосування штучного інтелекту у сфері спорту присвячена незначна кількість праць, зокрема Є. Харитонова, О. Харитонова, Ю. Толмачевської. Зауважимо, що праці перелічених дослідників мають вузькоспрямований вектор досліджень, тому питання застосування штучного інтелекту в спортивній індустрії потребує подальших поглиблених досліджень.

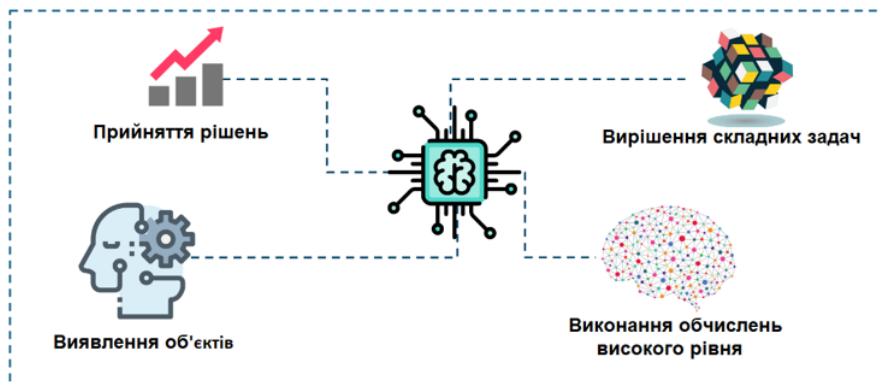
6.1.1. Штучний інтелект (AI): визначення та завдання

Штучний інтелект виводить спортивну науку на новий рівень, оскільки може збирати та аналізувати величезні обсяги даних у режимі реального часу, дозволяючи тренерам відстежувати та покращувати продуктивність спортсмена, а спортивним менеджерам - якісно обробляти спортивні аналітичні дані для формування якісних аналітичних прогнозів. Очікується, що до 2030 року галузь штучного інтелекту в галузі спортивної науки зросте до 19,2 мільярдів доларів, що зробить прогнозу аналітику та технології більш доступними для сучасних спортивних команд та організацій.

Штучний інтелект (AI) відноситься до комп'ютерних систем, здатних виконувати складні завдання, які історично могла робити лише людина, наприклад міркувати, приймати рішення або вирішувати проблеми. В умовах сьогодення термін «штучний інтелект» описує широкий спектр технологій, які забезпечують роботу багатьох послуг і товарів, якими

ми користуємося щодня – від додатків, які рекомендують телешоу, до чат-ботів, які надають підтримку клієнтам у режимі реального часу [12].

У 1956 році Джон Маккарті дав визначення терміну штучний інтелект. Він визначив AI як «Науку та техніку створення інтелектуальних машин». Узагальнюючи існуючі визначення AI можна стверджувати, що штучний інтелект (AI) — це розробка комп'ютерних систем, здатних виконувати завдання, які історично вимагали людського інтелекту, наприклад прийняття рішень, вирішення складних задач, виявлення об'єктів і розпізнавання мовлення, виконання обчислень високого рівня (рис. 1) [10].

Рис. 1. Завдання штучного інтелекту

Джерело: складено автором

AI - термін, який охоплює широкий спектр технологій, включаючи машинне навчання, глибоке навчання та обробку природної мови (NLP). Машинне навчання (Machine Learning, ML) — великий підрозділ штучного інтелекту, що вивчає методи побудови алгоритмів, здатних навчатися. На найпростішому рівні машинне навчання використовує алгоритми, навчені наборами даних, для створення моделей машинного навчання, які дозволяють комп'ютерним системам виконувати такі завдання, як створення рекомендацій пісень, визначення найшвидшого шляху подорожі до місця призначення або переклад тексту з однієї мови на іншу [10].

Першу програму на основі алгоритмів, здатних самонавчатися, розробив Артур Самуель (Arthur Samuel) у 1952 році, призначена вона була для гри в шашки. Самуель дав і перше визначення терміну «машинне навчання»: це «область досліджень розробки машин, які не є заздалегідь запрограмованими». Вже в 1957 році була запропонована перша модель нейронної мережі, що реалізує алгоритми машинного навчання, подібні до сучасних. В даний час ведеться розробка самих різних систем машинного навчання, призначених для використання в таких технологіях майбутнього, як інтернет речей, промисловий інтернет речей, в концепції «розумне» місто, при створенні безпілотного транспорту тощо. Деякі з найпоширеніших прикладів AI, які використовуються сьогодні, включають [12]:

- ChatGPT: використовує великі мовні моделі (LLM) для створення тексту у відповідь на запитання чи коментарі, поставлені до нього.

- Перекладач Google: використовує алгоритми глибокого навчання для перекладу тексту з однієї мови на іншу.

- Netflix: використовує алгоритми машинного навчання для створення персоналізованих механізмів рекомендацій для користувачів на основі їх попередньої історії переглядів.

- Tesla: використовує комп'ютерний зір для забезпечення функцій автономного керування на своїх автомобілях.

Намагаючись створити більш просунуті форми штучного інтелекту, дослідники більш поглиблено досліджують значення понять інтелект та свідомість. Намагаючись прояснити ці поняття, дослідники виділили чотири типи штучного інтелекту, зображені нами на рис. 2.

Рис. 2. Типи штучного інтелекту

Джерело: складено автором

1. Реактивні машини

Реактивні машини є основним типом штучного інтелекту. Машини, побудовані таким чином, не мають жодних знань про попередні події, а натомість лише «реагують» на те, що знаходиться перед ними в даний момент. У результаті вони можуть виконувати лише певні складні завдання в дуже вузькому діапазоні, наприклад грати в шахи, і не здатні виконувати завдання поза межами свого обмеженого контексту.

2. Машини з обмеженою пам'яттю

Машини з обмеженою пам'яттю мають обмежене розуміння минулих подій. Вони можуть більше взаємодіяти з навколишнім світом, ніж реактивні машини. Наприклад, безпілотні автомобілі використовують форму обмеженої пам'яті, щоб робити повороти, спостерігати за транспортними засобами, що наближаються, і регулювати їхню швидкість. Однак машини з обмеженою пам'яттю не можуть сформувати повне розуміння світу, оскільки їх пам'ять про минулі події обмежена й використовується лише у вузькому проміжку часу.

3. Теорія розумових машин

Машини, які володіють «теорією розуму», являють собою ранню форму загального штучного інтелекту. Крім того, що вони здатні ство-

рювати уявлення про світ, машини цього типу також матимуть розуміння інших сутностей, які існують у світі. На даний момент ця реальність ще не матеріалізована.

4. Самосвідомі машини

Машини з самоусвідомленням є теоретично найдосконалішим типом штучного інтелекту, вони мали б розуміти світ, інших і самого себе. Це те, що більшість людей мають на увазі, коли говорять про досягнення AGI. Наразі це далека реальність [12].

6.1.2. Еволюція застосування штучного інтелекту (AI) та машинного навчання в управлінні спортивними даними

Штучний інтелект постійно революціонує тисячі компаній, аналізуючи дані для отримання розуміння, автоматизуючи завдання, оптимізуючи операції та покращуючи взаємодію з клієнтами. Завдяки своїм можливостям прогнозування AI допомагає компаніям приймати обґрунтовані рішення та стимулювати інновації та ефективність у різноманітних галузях [4]. Структура штучного інтелекту для спорту включає збір і аналіз даних. Щоб покращити стратегію та навчання, він використовує відстеження гравців у реальному часі, статистику продуктивності та прогнозне моделювання. Цей фреймворк трансформує сферу спорту та покращення результатів, використовуючи алгоритми штучного інтелекту для запобігання травмам, залучення вболівальників та захоплюючих вражень.

Спортивна індустрія активно застосовує технології штучного інтелекту (AI) та машинного навчання (ML) для покращення спортивного тренувального процесу, аналізу ігрової статистики, управління командами, прогнозування результатів змагань та підвищення ефективності спортсменів. Дослідження застосування цих технологій у спортивній індустрії має велике практичне значення та актуальне у контексті постійного розвитку спортивних методик та підходів. Основна мета штучного інтелекту в спортивній індустрії – зробити змагання більш запеклими на полі та поза ним. У деяких сферах AI та машинне навчання залишили серйозний слід у світі спорту.

Так, штучний інтелект (AI) і машинне навчання (ML) виводять спортивну науку на новий рівень: від складної підготовки спортсменів до молодіжних видів спорту. За останні два десятиліття штучний інтелект повністю змінив те, яким є спорт і яким чином аналізуємо його. AI/ML у спорті робить світ розумнішим для спортсменів, рекламодавців і, нарешті, глядачів, які можуть отримувати статистику в реальному часі. При цьому ключова роль штучного інтелекту полягає в спортивному прогнозуванні, яке полегшує процес прийняття обґрунтованих рішень і є однією з головних переваг штучного інтелекту в спорті. Очікується, що до 2030 року галузь штучного інтелекту в галузі спортивної науки зросте до 19,2 мільярда доларів, що зробить прогнозу аналітику та технології більш доступними для повсякденних спортсменів.

Спортивна аналітика охоплює набір технологій керування даними та обчислювальних методів для збору та інтерпретації спостережува-

них статистичних даних про спортсменів і ігровий процес. Керівники команд використовують статистичний аналіз, щоб оцінити гравців для драфтування, обміну та переговорів про контракти. Тренери використовують аналітику, щоб зрозуміти тенденції конкурентів, розробити внутрішньоігрові стратегії та визначити сфери для вдосконалення гравців. Вперше про спортивну аналітику йшлося в бестселері Майкла Льюїса «Moneyball», де розповідається про те, як незвичні математичні методи застосувалися, щоб знайти високоефективних, але недооцінених бейсболістів, що допомогло бейсбольній команді з низькою зарплатою успішно конкурувати з багатшими клубами [9].

Але аналітика почалася не з Moneyball. Публікація книги в 2003 році засвідчила зростання ентузіазму щодо спортивної аналітики, який розвивався з 1950-х років. Спільнота спортивної аналітики виникла з трьох окремих підспільнот: дослідників операцій, позаштатних спортивних журналістів та інтернет-любителів [9].

Поняття «дослідження операцій» (Operations research, OR) виникло під час Другої світової війни як нова наука про війну, у якій статистики аналізували оперативні дані своїх військових і пропонували тактичні коригування. Наприклад, враховуючи погоду чи час доби, дослідники операцій допомагали повітряним силам оптимізувати ефективність повітряних бомбардувань. Щоб відволіктися від військової роботи, післявоєнні практики OR застосовували свої аналітичні інструменти до різних видів спорту. Наприклад, у 1954 року [8] американський аналітик з питань оборони Чарльз М. Моттлі зауважив, що футбол нагадує «наземний бій», і припустив, що тренери, як і генерали, можуть використовувати методи OR для значного покращення продуктивності команди.

Подібним чином у статті «Дослідження операцій» за 1959 рік [14] Джордж Р. Ліндсі з Королівських ВПС Канади емпірично продемонстрував, що відбиваючі правші мають вищу середню кількість ударів проти лівих пітчерів і навпаки, тому що вони краще бачать бейсбольний м'яч. Він запропонував, щоб менеджери замінювали різних гравців у складі залежно від «руки» пітчера суперника, що зараз є загальноприйнятою практикою, відомою як «взвод».

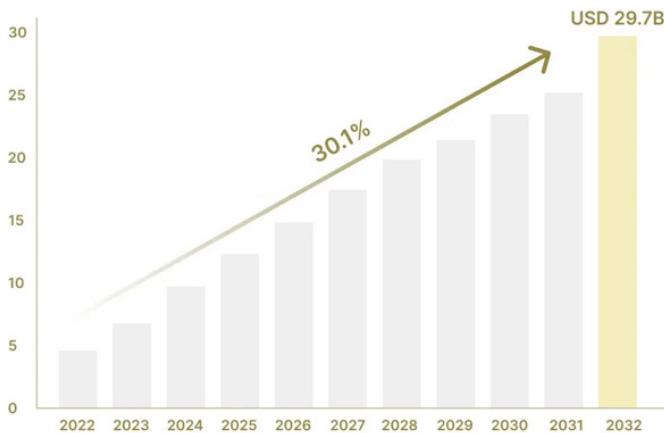
Доповнюючи роботу OR, спільнота аматорів-любителів і позаштатних спортивних журналістів розробила нові статистичні показники для власних досліджень. Протягом 1960-х років фрілансер Боб Девідс публікував статистичні бейсбольні колонки для The Sporting News, Washington Post і Chicago Tribune. Навесні 1971 року Девідс надіслав листа тридцяти двом однодумцям-статистикам і запропонував створити асоціацію. У серпні 1971 року було засновано Товариство досліджень бейсболу (SABR). Білл Джеймс не був одним із засновників SABR, але згодом став її найвпливовішим і видатним членом. У своїх позаштатних статтях для Baseball Digest і The Sporting News Джеймс використовував статистику, щоб оскаржити загальноприйняту мудрість, і продемонстрував хист ставити досліджувальні запитання. Наприклад, як підтримка пітчера вплинула на його рекорд перемог і поразок? Як гравці виступали

в денних проти нічних іграх? Між 1977 і 1988 роками Джеймс публікував передсезонний інформаційний бюлетень Baseball Abstracts і представив кілька нових розширених показників [1].

Керівники бейсболу ігнорували думки Джеймса до 1990-х років, але він надихнув незліченну кількість статистиків, які працювали в кількох видах спорту. Боб Керролл, вчитель середньої школи з Пенсільванії та незалежний автор, зібрав п'ятьох колег-любителів у Залі слави професійного футболу в Кантоні, штат Огайо, і заснував Асоціацію професійних дослідників футболу в червні 1979 року. У «Прихованій грі у футбол» (1988) Керролл і його співавтори розробили нові стратегічні показники, такі як «очікувані очки», які прогнозують ймовірність очок для різних позицій на полі та ігрових ситуацій. Того ж року Боб Беллотті опублікував книгу Basketball's Hidden Game (1988) і представив «points created» — баскетбольний аналог пробігів Джеймса [6]. Ще один крок до Baseball Abstracts Джеймса, Дейв Хірен опублікував кілька Basketball Abstracts (1988-1994) і представив TENDEX, модель лінійних ваг, яка додавала позитивні події (наприклад, очки, підбирання) і віднімала негативні події (наприклад, втрати) для оцінки загальної продуктивності гравця.

У 1990-х і на початку 2000-х спільнота спортивної аналітики почала процвітати серед любителів і блогерів у зароджуваній Всесвітній павутині. Дін Олівер, студент інженерного факультету та університетський баскетболіст Каліфорнійського технологічного інституту, був одним із перших статистиків, які перейшли від традиційних книг і підписок на інформаційні бюлетені до персональних веб-сторінок і груп користувачів як дешевшої та доступнішої платформи для публікації. У 1990-1991 роках Олівер почав публікувати свої результати аналізу даних баскетболу на особистому веб-сайті, який він назвав Journal of Basketball Studies, а пізніше в групі Usenet rec.sports.basketball. Його стаття 1991 року «Нові методи вимірювання та біноміальна модель баскетбольної гри» представила так звану «Систему оцінки володіння м'ям», яка визнавала володіння кожною командою основною одиницею аналізу баскетболу. Олівер використовував загальне володіння м'ячем команди як нормалізуючий показник для врахування темпу гри та визначив рейтинг команди в нападі та обороні як кількість набраних або дозволених очок за володіння м'ячем, що тепер є стандартним показником ефективності. Як правило, професійні скаути, тренери та керівники команд висміювали спортивних аналітиків, оскільки більшість із них ніколи не грали в ігри. «Цей хлопець ніколи не грав у бейсбол», – зневажливо сказав менеджер Detroit Tigers Спаркі Андерсон про Білла Джеймса. «Я не думаю, що він дуже багато про це знає» [11].

За останні роки ринок штучного інтелекту в спортивній індустрії зазнав значного зростання. Це зростання можна пояснити прогресом у технологіях штучного інтелекту, збільшенням інвестицій від спортивних організацій і зростаючим попитом на інформацію, що керується даними [8]. Наприклад, прогнозується, що глобальний ринок спортивної аналітики досягне оцінки в 29,7 мільярдів доларів до 2032 року (рис. 3).

Рис. 3. Прогнозні зміни глобального ринку спортивної аналітики у 2022-2032 рр.

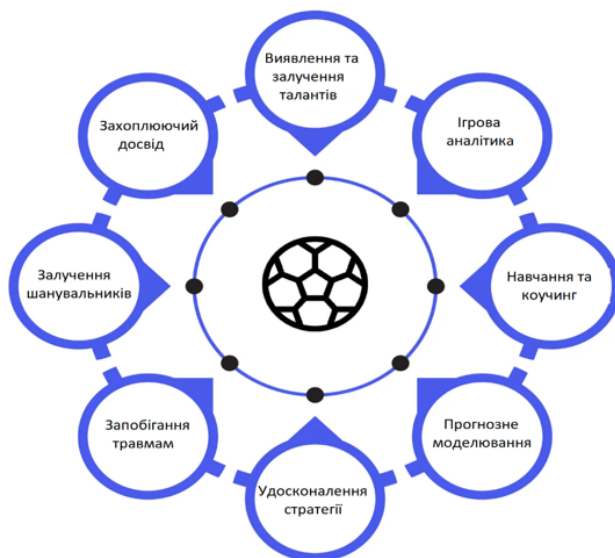
Джерело: [8]

Крім того, прогнозується, що глобальний спортивний ринок штучного інтелекту досягне 19,9 мільярдів доларів до 2030 року. Це вказує на те, що використання штучного інтелекту в спорті та на його глобальному ринку розширилося та, за прогнозами, продовжуватиме зростати у міру збільшення кількості спортивних команд, ліг і технологій. провайдери використовують рішення AI для спорту. Іншими факторами, що впливають на зростання ринку, є збільшення попиту на моніторинг і відстеження гравців, аналітику спортивних даних у реальному часі, AI для спортивних ставок і спортивні прогнози AI. Крім того, зростає попит на віртуальних помічників і чат-ботів для взаємодії з уболівальниками та любителями спорту [8].

AI вже значно підвищив конкурентоспроможність. Завдяки ефективним датчикам і алгоритмам штучний інтелект має все під рукою для ігрових стратегій, спортивних компаній, рекламодавців, власників франшиз і глядачів. З такою широкою сферою впровадження компанії, ймовірно, інвестуватимуть у послуги з розробки ШІ для розробки спортивних програм. Загалом, на нашу думку, продовження еволюції штучного інтелекту в спорті матиме далекосяжні наслідки, змінюючи ландшафт спорту у багатьох напрямках.

6.1.3. Сфери застосування AI та ML у спорті

AI та ML впливають на спортивну індустрію, насичуючи її корисними даними та інформацією. Не лише популярні види спорту, але й певні спортивні підприємства повністю покладаються на штучний інтелект та машинне навчання для розвитку свого бізнесу [10]. На рис. 4. представлено сфери застосування AI та ML у спорті. Розглянемо поглиблено кожену із них.

Рис. 4. Сфери застосування AI та ML у спорті

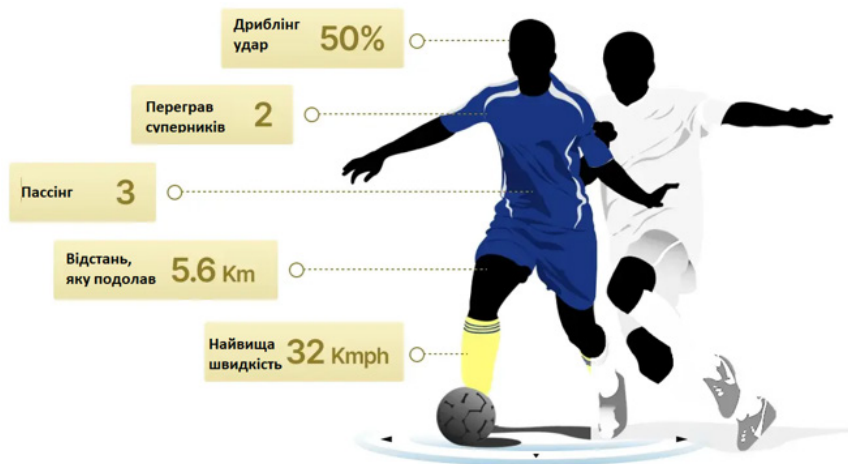
Джерело: складено автором

Ігрова аналітика. Ігрова аналітика включає різноманітні компоненти, які сприяють загальному розумінню та аналізу спортивних подій. Одним із аспектів штучного інтелекту в спортивній аналітиці є допомога суддям, яка передбачає використання технологій для допомоги суддям у прийнятті точних рішень під час матчів. Одним із найкращих прикладів цього є системи відстеження м'яча, які відстежують рух і траєкторію м'яча в реальному часі. Іншим компонентом є аналіз подій матчу, який включає вивчення різних аспектів гри, таких як голи, фоли та заміни, щоб отримати уявлення про продуктивність команди та стратегії. Алгоритми штучного інтелекту можуть аналізувати величезні обсяги даних, щоб робити прогнози та надавати інформацію для спортивних ставок. Загалом ігрова аналітика – це комплексний підхід до розуміння й аналізу спортивних подій із використанням різних технологій і методологій для отримання цінної інформації [5].

Наприклад, команди Національної баскетбольної асоціації Америки використовують штучний інтелект для відстеження статистики гравців і продуктивності команд, щоб робити точні прогнози щодо результатів гри. Елітні спортсмени, такі як Майкл Фелпс, використовували передові технології, такі як інноваційні окуляри для плавання, які відстежують кількість гребків, частоту гребків і пульс. Оскільки AI стає все більш доступним для звичайної людини, молодь і спортсмени-початківці також можуть застосовувати ці технології з самого початку своєї кар'єри.

Оцінка ефективності. Подібно до тренера-людини, штучний інтелект може збирати дані про продуктивність гравця та пропонувати персоналі-

зований індивідуальний відгук (рис.5). Це створює більш ефективні тренування, оскільки гравці можуть відточувати ті сфери, які потребують вдосконалення. Наприклад, HomeCourt використовує комп'ютери для аналізу техніки кидка, навичок ведення та швидкості, щоб надати рекомендації щодо вправ [2].

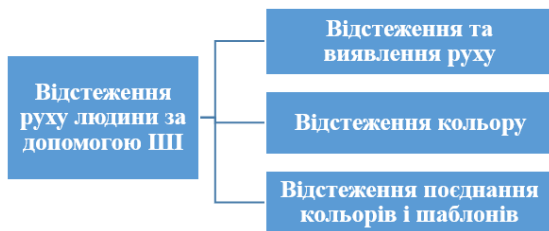
Рис. 5. Збір на аналіз штучним інтелектом даних про продуктивність спортивного гравця

Джерело: [2]

Оцінка продуктивності має вирішальне значення для вдосконалення навичок і талантів, оскільки молоді спортсмени ростуть і постійно вдосконалюються. Алгоритми машинного навчання можуть компілювати статистичні дані, показники та контекстні фактори, щоб надати чітку картину поточної продуктивності та прогнози майбутньої продуктивності. ШІ також може виконувати більш об'єктивні оцінки, критично порівнюючи гравців і відстежуючи розвиток без упередженості людини. Наприклад, Trase аналізує весь відзнятий матеріал гравця, щоб вибрати найкращі кліпи виступу гравця та перетворює їх на ролик із яскравими моментами [3].

Від футболу до тенісу, AI можна використовувати в усіх видах спорту. Потужна технологія штучного інтелекту, комп'ютерний зір, використовується для визначення та відстеження руху людини за допомогою відеопослідовностей. Це забезпечує результати, представлені на рисунку 6.

Виявлення та залучення талантів. Виявлення та залучення талантів — це багатогранний процес, який охоплює різні аспекти, такі як біомеханіка, вимірювання продуктивності гравців і набір гравців. Біомеханіка відіграє вирішальну роль в оцінці фізичних здібностей і моделей рухів спортсменів, допомагаючи виявити потенційний талант. Використання AI у спорті допомагає вимірювати ефективність гравців, що передбачає систематичне оцінювання навичок, здібностей і загальної продуктивності гравців, щоб оцінити їх придатність для найму (рис.7).

Рис. 6. Результати відстеження руху людини за допомогою ШІ

Джерело: складено автором

Рис. 7. Вимірювання ефективності спортивних гравців за допомогою штучного інтелекту

Джерело: [2]

Навчання та коучинг. Навчання та тренування у сфері спорту включає широкий спектр обов'язків. Він охоплює тактичне планування, яке передбачає розробку стратегій і планів гри, щоб максимізувати шанси команди на успіх.

Крім того, моделювання травм гравців має вирішальне значення для тренувань, оскільки допомагає визначити потенційні ризики та впровадити профілактичні заходи. Оцінка формування команди є ще одним важливим завданням, оскільки вона передбачає оцінку сильних і слабких сторін окремих гравців для створення згуртованої та збалансованої команди. Зазначені аспекти сприяють загальному розвитку та успіху спортивної команди [5].

Прогнозне моделювання. Беручи до уваги біометричні дані, зовнішні фактори та історичні дані, моделі AI можуть прогнозувати травми гравців, допомагаючи в розробці методів запобігання травмам. Вони також імітують ігрові сценарії, що допомагає у стратегічному плануванні [11].

Покращення стратегії. Аналіз за допомогою штучного інтелекту тепер включає погляд на опонента. Команди можуть створювати більш успішні ігрові плани, аналізуючи дані суперників, щоб виявити закономірності та тенденції. Системи штучного інтелекту рекомендують найкращі комбінації команд під час ігор і вносять тактичні коригування в реальному часі [3].

Запобігання травмам. Біометричний моніторинг гравців у реальному часі є важливим компонентом. Це робить можливим визначення показників виснаження, стресу чи ризику заподіяння шкоди. Тренери та медичний персонал сповіщені, що дозволяє швидко втручатися та, зрештою, знижує ризик травм. Так, 52% батьків кажуть, що вони б подумали про те, щоб заборонити своїй дитині займатися спортом, якби вони були проінформовані про ризик травми. Оскільки батьки дотримуються чіткої позиції щодо запобігання травмам і безпеки під час дитячого спорту, переносні особисті засоби безпеки та технологія штучного інтелекту можуть визначати рухи та поведінку, які можуть збільшити ризик отримання травм. AI може діяти як проактивний підхід до запобігання травмам, виявляючи проблеми до того, як вони стануть більшою проблемою. Наприклад, Podium Analytics є благодійною організацією, яка прагне зменшити кількість травм, яким можна запобігти, у молодіжному спорті [14]. Їхня платформа SportSmart збирає дані, які потім аналізують вчені Оксфордського університету та сприяють більш широким дослідницьким проектам, спрямованим на підвищення безпеки спорту.

Залучення шанувальників. Аналітика на основі ШІ революціонує залучення шанувальників. Можна адаптувати контент, акції та взаємодію, розуміючи вподобання та звички шанувальників. Ця спеціальна стратегія покращує взаємодію шанувальників, заохочуючи залучення та лояльність.

Захоплюючий досвід. Завдяки креативним ракурсам камери та накладкам доповненої реальності трансляції з розширеним штучним інтелектом дають глядачам кращий досвід. Віртуальна реальність і ігрові функції створюють захоплюючий і динамічний досвід для шанувальників, які шукають глибшого рівня взаємодії [9].

Застосування AI в спортивному бізнесі. Спортивний бізнес знаходить на етапі готовності прийняти будь-яку стратегію штучного інтелекту та покращити процес прийняття рішень, виконуючи цілі, керовані даними. Насправді, з 2015 по 2018 рік Національна баскетбольна асоціація переглянула понад 25 000 ігор і виявила понад 2 000 пропущених або неправильних дій. Це становить 1,49% неправильних рішень у фіналі кожної закритої гри. Цей вирішальний фактор тепер був врятований технологіями, що залежать від штучного інтелекту, де судді можуть спостерігати за кожною важкою грою з ймовірністю та візуальними даними. Мало того, технології на основі ШІ служать спортивній індустрії в тисячі інших сценаріїв.

Індивідуальні плани тренувань і дієти. Поява AI/ML у спорті підняла персональні тренування спортсменів і атлетів на новий рівень. План дієти зі штучним інтелектом використовує машинне навчання для налаштування різних планів харчування для різних гравців відповідно до їхніх потреб і розкладу. Не варто також забувати про фітнес-програми на основі AI, які заповнили ринок. Ці інструменти та методи тепер можуть навчати алгоритми для визначення поз людини в реальному часі. Одним із популярних прикладів є розробка додатків для фітнесу для жінок,

де моделі скелетів ключових точок використовуються для визначення людських суглобів для онлайн-йоги та пілатесу.

Скаутинг і вербування. Спортивні команди роблять змагання більш жорсткими та запеклими, додаючи штучний інтелект до списку трюків для розвідки та найму. Все, що відбувається на полі, від рухів гравця до орієнтації його тіла, відстежується, щоб прийняти правильне рішення. Крім того, алгоритми машинного навчання використовуються для агрегування даних і оцінки навичок і загального потенціалу гравців у різних категоріях ігор. Таким чином не тільки покращується вибір кадрів, але й отримують сильну та здорову команду для досягнення найкращого результату [12].

Продаж квитків. Часто на великих спортивних змаганнях глядачам важко потрапити на стадіон на матч. Ніщо не могло вирішити проблему натовпу, поки не з'явилися рішення AI для спорту. Наприклад, спортивні компанії зараз використовують технологію розпізнавання обличчя на основі штучного інтелекту, яка дозволяє вболівальникам заходити на стадіон без перевірки квитків. Це запобігає вузьким місцям і робить вхід на стадіон більш ефективним. Окрім цього, прогнозна та когнітивна аналітика використовується для прогнозування ймовірної відвідуваності стадіону разом із розкладом часу.

Спортивні прогнози. Давно зрозуміло, що великі дані використовуються для прогнозування результатів. Однак, покладаючись на ймовірнісну інформацію, робити прогнози лише на основі продуктивності в першому таймі або статистичних даних, таких як результати, є лише подобою передбачення. Хоча штучний інтелект у спорті не може гарантувати точних результатів, його алгоритми значно перевищують кількість прогнозів, здійснених людиною. Понад 40% спортивних категорій тепер можуть прогнозувати результати матчів за допомогою ШІ на основі наведених нижче факторів (рис. 8).

Рис. 8. Фактори, що впливають на прогнозування матчів за допомогою ШІ

Джерело: складено автором

Таким чином, аналітичні інструменти штучного інтелекту можуть аналізувати прогнозовані оцінки з максимальною точністю, використовуючи наведені вище дані.

Реклама. Це коротка та недооцінена перевага застосування AI у спорті. Штучний інтелект можна використовувати для визначення можливостей і представлення більш релевантних оголошень на основі демографічних показників. Таким чином, бренди отримують кращу рекламу на основі головних моментів гри, визначених AI. Найбільшим відкриттям стали автоматизовані алгоритми навчання AI та машинного навчання у спорті, які відстежують дії гравців та емоції глядачів під час матчів.

Висновки

Розвиток штучного інтелекту є важливим етапом в еволюції сучасного спорту. Спортивна індустрія в умовах сьогодення активно використовує різні аспекти штучного інтелекту, включаючи аналітику даних, розширену реальність тощо, що змінюють хід спортивної гри та взаємодію гравців із вболівальниками. Впровадження AI дозволяє детальніше аналізувати спортивну гру, покращити тренування, отримувати сукупність даних, яка впливає на прийняття рішень у сфері спортивного менеджменту. Таким чином, аналіз можливостей застосування штучного інтелекту у сфері спорту дозволяє зробити висновок про невідворотність процесу інтеграції засобів штучного інтелекту у різноманітні сфери спортивної діяльності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Alamar, Benjamin C. (2013). *Sports Analytics: A Guide for Coaches, Managers, and Other Decision Makers*. New York: Columbia University Press.
2. RAJEEV S. (2024). AI in Sports – How is AI Transforming the Sports Industry? DOI:<https://markovate.com/blog/ai-in-sports/>.
3. Beal, R., Norman, T. J., & Ramchurn, S. D. (2019). Artificial intelligence for team sports: a survey. *The Knowledge Engineering Review*, 34. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0269888919000225>.
4. Dobrovolska, O. V., & Shtanko, V. I. (2019). Filosofskyi analiz evoliutsii sztuchnoho intelektu [Philosophical analysis of the evolution of artificial intelligence]. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniki - Research on the history and philosophy of science and technology*, 28(1), 10–19 DOI: <https://doi.org/10.15421/271902>. [in Ukrainian].
5. Hlybovets, M. M., & Oletskyi, O. V. (2002). *Shtuchnyi intelekt* [Artificial Intelligence]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
6. Jane, W.-J. (2016). The effect of star quality on attendance demand: the case of the National Basketball Association. *J. Sports Econom.* 17, 396–417.
7. Kharytonov, Ye. O., Kharytonova, O. I., & Tolmachevska, Yu. O. (2022). Vykorystannia sztuchnoho intelektu u sporti: problemy i perspektyvy [Use of artificial intelligence in sports: problems and prospects]. *Lex Sportiva*, (1), 38–45. DOI: <https://doi.org/10.32782/lexsportiva/2021.1.7> [in Ukrainian].
8. Charles M. Mottley. (1954). Letter to the Editor—The Application of Operations-Research Methods to Athletic Games. *Journal of the Operations Research Society of America*, 2(3), 335-338. DOI: <https://pubsonline.informs.org/doi/10.1287/opre.2.3.335>.

9. Lewis, M., & Yoon, Y. (2016). An empirical examination of the development and impact of star power in Major League Baseball. *J. Sports Econom.* 19, 155–187.
10. McCabe, A., & Trevathan, J. (2008). Artificial intelligence in sports prediction. in *Fifth International Conference on Information Technology: New Generations (IEEE: Las Vegas, NV)*, 1194–1197.
11. Oliver, Dean. (n/d). About The Journal of Basketball Studies. Retrieved from <http://www.rawbw.com/~deano/about.html>.
12. Pchelianskyi, D., & Voinova, S. (2019). Shtuchnyi intelekt: perspektyvy ta tendentsii rozvytku [Artificial intelligence: prospects and development trends]. *Automation of Technological and Business Processes*, 11(3), 59-64. DOI: <https://doi.org/10.15673/atbp.v11i3.1500> [in Ukrainian].
13. Pizhuk, O.I. (2019). Shtuchnyi intelekt yak odyin iz kliuchovykh draiveriv tsyfrovoy transformatsii ekonomiky. *Ekonomika, upravlinnia ta administruvannia - Economy, management and administration*, 3, 41-46. DOI: [https://doi.org/10.26642/jen-2019-3\(89\)-41-46](https://doi.org/10.26642/jen-2019-3(89)-41-46) [in Ukrainian].
14. Lindsey, G. R. (1959). Statistical Data Useful for the Operation of a Baseball Team. *Operations Research*, 7(2), 197–207. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/167156>.

7. GEOPOLITICAL AND GEOECONOMIC TRANSFORMATIONS

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-07-01>

Borys Demianenko

Doctor of Political Sciences, Professor,
Professor of the Department of Political Sciences,
Dean of the Socialpsychological Faculty,
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,
Pereiaslav, Kyivregion, Ukraine
ORCID: 0000-0002-6000-1713

Vira Demianenko

Candidate of Political Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Political Sciences,
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,
Pereiaslav, Kyivregion, Ukraine
ORCID: 0000-0001-6283-480X

CHAPTER 7.1. POLITICAL, MILITARY, DOMESTIC NEOLOGISMS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2023)

This chapter explores the socio-psychological context of the emergence, essence, and features of active use of political, military, and domestic neologisms (newly formed words) as a natural psychological reaction (anger, contempt, despair, disgust, curses, horror, etc.) to the war as the worst social catastrophe in general and the atrocities of russian aggressors, occupiers, marauders, war criminals, in particular. General scientific methods of analysis and synthesis, induction and deduction, systemic, dialectical, comparative analysis, logical, and historical methods were employed to identify and study neologisms. The behavioristic approach and the method of observing language material were actively used. The contextual analysis method facilitated the study of neologisms in their textual environment, contributing to a clearer delineation of their stylistic purpose and substantive content. It is noted that the active use of political, military, and everyday neologisms for the identification and naming of russian aggressors, the country of their presence, is an expression of an internal evaluative attitude of individuals towards the military aggression of the Russian Federation against the sovereign Ukrainian state, especially in the active phase of the war. The appearance of these neologisms has led to their rapid inclusion in the lexicon of politicians, journalists, military personnel, representatives of the expert community, and the everyday communication of ordinary citizens. The formation of a new official discourse on the definition of «ruscism» is stated. It is emphasized that the systematized and considered neologisms are justified when we assert that they refer specifically to russians, who, by being loyal or silent conformist masses to the authoritarian putinism regime, bear responsibility for what

is happening in Ukraine. As the absolute majority of the population of the Russian Federation supports military aggression (the so-called «special military operation») against Ukraine or remains silent about it, they deserve condemnation, disgrace, and punishment. It is stated that the diversification of the Ukrainian language with negative connotations through political, military, and everyday neologisms is seen as emotional toning of language, which now transitions into the mode of «crazy Cossack sarcasm», waging war against the enemy not only on the battlefield with weapons but also with strong words. The opinion is expressed that the blurring of humanity facilitates our perception of aggression, combat actions, daily tragedy of human losses and destruction, and the active use of the described neologisms becomes a protective mechanism of our psyche. A change in the mode of expression is noted – from authoritarian pathos to free democratic expression.

Дем'яненко Б. Л.

Доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології,
декан соціально-психологічного факультету,
Університет Григорія Сковороди в Переяславі,
м. Переяслав, Україна
ORCID: 0000-0002-6000-1713

Дем'яненко В. М.

Кандидат політичних наук, доцент,
завідувач кафедри політології,
Університет Григорія Сковороди в Переяславі,
м. Переяслав, Україна
ORCID: 0000-0001-6283-480X

РОЗДІЛ 7.1. ПОЛІТИЧНІ, ВІЙСЬКОВІ, ПОБУТОВІ НЕОЛОГІЗМИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2023)

У розділі досліджено соціально-психологічний контекст появи, сутність, особливості активного вжитку політичних, військових і побутових неологізмів (новотворів) як закономірної психологічної реакції (гнів, зневага, відчай, огида, прокляття, жах і т. п.) на війну як найгірший соціальний катаклізм загалом і зподіяння російських агресорів, окупантів, мародерів, військових злочинців, зокрема. Для виявлення й дослідження неологізмів автори послуговувалися загальнонауковими методами аналізу і синтезу, індукції й дедукції, системним, діалектичним, методом порівняльного аналізу, логічним та історичним методами. Активно використані біхевіоралістський, метод спостереження над мовним матеріалом. Метод контекстуального аналізу уможливив дослідження неологізмів в їхньому текстовому оточенні, посприяв чіткішому окресленню їхнього стилістичного призначення й змістового наповнення. Зазначено, що активне використання політичних, військових і побутових неологізмів для ідентифікації та називання російських агресорів, країни їхнього перебування, є вираженням внутрішнього оціночного ставлення людини до військової агресії Російської Федерації проти суверенної Української держави, зокрема активної фази війни. Поява цих неологізмів призвела до їх швидкого включення в лексикон політиків, журналістів, військових, представників експертного середовища, повсякденне спілкування пересічних громадян. Констатовано формування нового офіційного дискурсу дефініції «рашизм». Зазначено, що систематизовані й розглянуті неологізми виправдані тоді, коли ми стверджуємо, що йдеться саме про росіян, що всі росіяни, які є лояльними чи мовчазними конформними масами до авторитарного режиму путінізму, несуть відповідальність за те, що нині відбувається в Україні. Оскільки абсолютна більшість населення РФ підтримує військову агресію (т. зв. «спеціальну військову операцію») проти України або мовчить щодо неї, то вони заслуговують на осуд, ганьбу й покарання. Констатовано, що урізноманітнення української мови політичними, військовими і побутовими неологізмами з негативною конотацією бачиться емоційним інтонуван-

ням мови, яке натепер переходить у режим «шаленого козацького сарказму», що воює з ворогом не лише на полі бою зброєю, але й «кріпким» словом. Стверджується думка, що розмивання людяності полегшує нам сприйняття агресії, бойових дій, щоденного трагізму людських втрат і руйнувань, а активне вживання описаних неологізмів стає захисним механізмом нашої психіки. Констатовано зміну способу висловлювання – з пафосного авторитарного на вільний демократичний.

Introduction

Since the onset of the Russian invasion into the territory of the sovereign Ukrainian state in 2014, the Ukrainian language and our everyday discourse have consistently witnessed the emergence of new words and fixed expressions. This phenomenon can be seen as a natural psychological reaction (anger, contempt, despair, disgust, curses, horror, etc.) to the war as the worst social cataclysm in general and the villainy of Russian aggressors, occupiers, marauders, and war criminals in particular. This is indeed a «folk creativity from absolutely different people – from Tolkien enthusiasts to lovers of history and philology» (Drobovych, 2022). Undoubtedly, language records moods, historical events, actions, fashionable trends, and more. Everything that language users introduce into their speech and popularize among other speakers eventually has the chance to become lexically normalized. Let's attempt to analyze how political, military, and everyday neologisms have adorned or, conversely, cluttered our language and discourse during the military aggression of the Russian Federation (hereinafter RF) against the sovereign Ukrainian state, especially in the active phase of the war.

In this chapter, the authors draw on a wide range of approaches to defining the semantic and ideological content of political neologisms such as «ruscism», «ruscist», and «putinism» by Russian scholars and political analysts, predominantly those critical of the contemporary authoritarian political regime of the Russian Federation (S. Byelkovsky, L. Gudkov, A. Melnikov, A. Piontkovsky, A. Skobov, etc.), political and military figures from the post-Soviet space (including Sh. Basayev, J. Dudaev), Ukrainian political scientists, philosophers, and historians (V. Horbatenko, O. Hryniv, S. Datsiuk, O. Kaftan, O. Kostenko, O. Romanchuk, V. Tkachenko, M. Tomenko, etc.). They have formulated their own vision of this phenomenon and definitions that determine its essence (Demianenko B., 2018; Demianenko B., 2023; Demianenko B., Demianenko A., 2017; Demianenko B., Demianenko V., 2017; Demianenko B., Demianenko V., 2018; Demianenko B., Demianenko V., 2022; Demianenko B., Demianenko V., 2023). Currently, an official discourse defining «ruscism» is taking shape in the domestic academic environment. Military and domestic neologisms that we currently use in our daily lives to express our perception and attitude towards the aggressive, unprovoked war of the Russian Federation against Ukraine, to name Russian aggressors, occupiers, marauders, and war criminals, have emerged among Ukrainian citizens as a natural psychological reaction to the actions of the Russian Federation, associated with the annexation of Crimea, the beginning of Russian aggression against Ukraine in 2014, and particularly its escalation into a full-scale war on February 24, 2022. The active use of military and domestic neologisms (Demianenko B., Demianenko V., 2022; Drobovych, 2022; Diachenko, 2022; Karpets, 2022; Levkova; Nizovets, 2022; Odintsova, 2023) has become an expression of the internal evaluative attitude of people towards the processes happening in Ukraine. The emergence of these neologisms has led to their rapid inclusion in the lexicon of politicians,

journalists, military personnel, representatives of the expert community, and everyday communication among ordinary citizens. Recently, lexical innovations have attracted the attention of linguists (T. Bevz, A. Homon, S. Hrytsenko, T. Kots, L. Lysychenko, S. Lukianenko, D. Mazurik, L. Martinova, O. Muromtseva, I. Samoylova, O. Serbenska, L. Stavytska, O. Stishov, O. Taranenko, L. Filiuk, S. Cherniavska, O. Shokurov, etc.) who explore various ways of creating neologisms (creation, derivation, calquing, borrowing).

7.1.1. Materials and Methods

To identify and study neologisms (newly coined words) in the article, the authors used general scientific methods of analysis and synthesis (justification of theoretical positions), induction and deduction, systemic method, dialectical method (aided in examining phenomena, definitions in their development, interrelation, and interaction), comparative analysis method (facilitated understanding of issues in the integrated, interconnected, and contradictory modern world, guided the search for differences – civilizational, ethnic, personal – in the characterization of the «Ukraine-Russia», «ukrainians-russians»), logical and historical analysis (the historical regularities of the genesis of the examined neologisms were scrutinized, and their conceptual-theoretical reflection in philosophical, political, historical, psychological, and philological sciences were analyzed). The behavioralist method (emphasizing attention on parameters and factors of political behavior, the level of perception of political effectiveness/ ineffectiveness of an individual) was actively utilized. For the scientific interpretation of factual material, the method of observing linguistic material was employed. The method of contextual analysis enabled the study of neologisms (newly created words) in their textual environment, contributing to a clearer delineation of their stylistic purpose and substantive content.

The aim of the article is to investigate the socio-psychological context of the emergence, essence, and features of the active use of political, military, and domestic neologisms brought to life by the russian-ukrainian war (2014–2023).

7.1.2. Results and Discussion

The Ukrainian language and its active consumers utilize neologisms (newly created words) to denote new phenomena or those with which the masses have not had extensive experience. Neologisms, even when they label something existing but lacking a well-established name, intensify the expression of emotions. When emotions are strong, expressive vocabulary (including slang) is crucial as it allows the articulation of poignant sentiments, thus aiding in maintaining mental well-being. Often, neologisms genuinely help us distance ourselves from the event/phenomenon in question. They soften (mask, retouch) what might be unpleasant to discuss directly (involving the use of euphemisms). The emergence of neologisms, as well as

the revival of long-forgotten old words, effectively assists in diversifying the synonymous range when discussing a particular phenomenon repeatedly.

The definition of «ruscism» (from English «Russia, russian» and Italian «fascismo» – fascism, from which the ending «ism» is borrowed) as an unofficial name for the quasi-ideology and social practices of the current authoritarian regime of the Russian Federation spread as a political neologism in unofficial circles in 2008 during the military aggression of the Russian Federation against sovereign Georgia. The new wave of the intensified use of the definition occurred during the annexation of Crimea by the Russian Federation, the downing of the civilian plane Boeing 777 on July 17, 2014, near Donetsk, and the beginning of the russo-ukrainian war in 2014. The active use of the term is associated with the onset of the full-scale russo-ukrainian war on February 24, 2022 (Demianenko B., Demianenko V. Ruscism as a quasi-ideology..., 2022, 884). It is worth noting that in a civilizational sense, ruscism is based on the ideas of the «special civilizational mission» of russians («liberators» of the russian-speaking residents of Ukraine), the «elder brotherly nation», great-power chauvinism, superiority, and intolerance towards elements of other cultures. In behavioral terms, it reproduces patterns inherited from the Golden Horde, which is why russians are aptly called «orda». In a symbolic sense, russians are often positioned as «orcs» (the name of a race of monstrous, cruel, aggressive creatures depicted in the novels of English writer J. R. R. Tolkien (1892–1973)).

The discourse of ruscism does not advocate such fundamental principles for the existence as happiness, love, joy, diversity of meanings, and a positive perspective. It has a unique ontology – the ontology of total nihilism. Ontologically, ruscism is oriented towards nothingness, death, necrophilia, violence, the total ruthless destruction of other nations, peoples, the world as a whole, collective freedom through coercion and censorship of public opinion, and individual freedom. In its developed form (as of 2023), ruscism has acquired traits of imperial fascism with the inherent world malice, world aggression, a cult of power over the entire world, a nuclear threat of world destruction, control, and coercion for unity in simplicity (the simplicity of the dark, irrational, necrophilic).

Supporters of the ideology of ruscism are usually called «ruscists». Ruscists are characterized by a rejection of thinking, which should be considered to a large extent not as philosophy – an orientation toward wisdom but as a spontaneous search for the different. Russia has long abandoned the different in favor of the archaic, conservative, fundamentalist, resentful, spiteful, and inhuman. Envy, inability to rise by their own efforts, sadistic pleasure in demeaning those higher up, have long been inherent in russians. It is natural that ruscism positions itself with anti-intellectualism, criticism, restrictions, and repression of intellectuals as «agents of the West», bearers of Western values. Logical thinking is characteristic of a minority of russians even now; they confuse imaginary, hypothetical reality with the factually existing state of affairs. They fight the consequences instead of eliminating the causes (Demianenko B., Demianenko V. Russian military aggression...,

2022, 176–177). Today, ruscists are perceived by Ukrainians as a historical layer of pain and historical memory. Remembering the negative attitude towards fascists (nazis), we justify the destruction of invaders posing a threat to our lives and the existence of our state (thus «fascists» = «ruscists»).

Now ruscism serves as the ideological basis for the personified authoritarian regime of putinism. The use of the political neologism «putinism» is predominantly critical (a combination of preventive measures and stagnation in a non-competitive, economically weakened Russia) and was initiated by the media. One of the first to use it with respect to russian president Vladimir Putin was the New York Times journalist William Safire in 2000, mainly in a journalistic context to denote the cult of personality, censorship, and militarism. One of the first in Russia to introduce the term «putinism» into common use was the political analyst A. Piontkovsky. A positive interpretation of the term «putinism» was provided by the russian political scientist A. Migranyan, who viewed it as the restoration of natural government functions after the period of oligopoly (a market structure characterized by imperfect competition with a few dominant firms) (Laker, 2015, 118).

Certainly, here are the consequences of the functioning of the personified authoritarian regime of «putinism» in modern Russia:

- in the political sphere: formation of an authoritarian political system and regime based on the cult of the leader's personality; absence of the principle of the separation of powers (the so-called «sovereign democracy»); the influence of the security forces and de facto one-party rule; an imitation of the opposition, which lacks real power; development of an unofficial style of political behavior, with a tendency toward administrative and bureaucratic methods of governance; stringent censorship; prohibition of unauthorized protest actions; prevalence of chauvinism and traditionalism in state propaganda; a combination of three deeply destructive ideas in the ideology of modern Russia: the idea of unbridled capitalism without limits of law or moral norms; the idea of the russian empire as a «civilization»; the idea of imperial greatness, associated with the desire for irrational territorial expansion; existence of three lines of division in russia's political system: social, national, and regional.

- in the foreign policy: aggressive expansionist policies and heightened tensions with Western countries to the level of a new «Cold War», russian imperialism, a new bipolarity in the world, denial of Western liberal-democratic values and institutions, nuclear blackmail aimed at intimidating the international community, support for anti-democratic, dictatorial, anti-people, and terrorist regimes, assistance to separatists and the creation of quasi-states in Moldova, Georgia, Ukraine.

- in the economic sphere: the formation of a state-monopolized economy, total domination of the country's wealth by a criminal oligarchy, weak small and medium-sized businesses, a significant income gap between the wealthiest and the poorest citizens of Russia, systemic corruption, banking dependence on foreign currency.

- in the social sphere: the absence of a social welfare state, a weak and small middle class, disregard for individuality, a desire to assimilate individuals into the «majority» and suppress minorities, criticism, restrictions, and repression of intellectuals as «Western agents» and bearers of Western values, a «brain drain» from the country, the precarious situation of wage laborers, corrupt and inefficient education and healthcare systems, militarization of the russian education system, complete control of official labor unions by the state, the simulated nature of their activities, open homophobia, a cult of conservative traditions, and repressive sexual morality (Demianenko B., Demianenko V., 2023, 135).

The psychological characteristics of the «putinism» regime now include an authoritarian personality as a particular type of mass personality that served as the basis for 20th-century totalitarian regimes, a «simple» psychotic soviet consciousness in the vast majority of the russian population, an inferiority complex, a mass imperial-chauvinistic psychosis, nostalgia for imperial greatness, the «post-versal syndrome», adolescent complexes in the elderly – hypercompensation, exhibitionism, sadism as a desire to dominate and subdue people to one's will, masochism as the desire of many russians to submit to authority (the stronger) and get rid of their own «self», destructiveness as an attempt to avoid threats from the external world, conformism as the loss of one's own individuality, self-unification, and the adoption of generally accepted templates (stereotypes), a weak brain system (according to the physiologist Ivan Pavlov), and intellectual dullness (according to the psychiatrist Andriy Bilzho) (Demianenko B., Demianenko V., 2023, 135).

The discourse of ordinary citizens began to be enriched with neologisms such as «separ» (shortened from «separatist») and «vatniki» as early as the beginning of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine in 2014. A «separ» is a term used to describe an individual who holds a positive view and supports the establishment in Ukraine of the so-called «people's republics», namely the Donetsk and Luhansk regions, and their desire to secede from Ukraine. On the other hand, «vatnik» (Semchynsky, 2015, 435) is a pejorative term that designates:

1. Russian chauvinists are characterized by their excessive patriotic pride, rejection of modern Western values.

2. Low-educated and poorly-mannered individuals who are characterized by nostalgia for an authoritarian state, a slave-like mentality, xenophobia, hatred for everything non-russian, alcoholism, and the propagation of values associated with the «russian world» ideology (Demianenko B, 2017).

The origin of the term «vatnik» is, firstly, associated with padded jackets made of cheap cotton material, known as «vatniks», which were mass-produced in the former USSR, particularly among rural inhabitants and inmates of the Soviet penitentiary system, and secondly, the term «vatnik» originates from an Internet meme depicting a character wearing such padded jacket.

The emergence of the military neologism «cyborgs» (short for «cybernetic organism») is associated with the onset of the russian-ukrainian war. This term is used to refer to:

1) In the field of medicine, a cyborg is a biological organism that combines biological components with mechanical or electronic elements.

2) In science fiction works, cyborgs are portrayed as fantastic semi-humans, semi-machines, humanoid robots characterized by exceptional strength, precision, and endurance.

3) In the context of the war in Ukraine, this term was adopted to describe Ukrainian fighters who heroically defended the Donetsk airport (often referred to as «cyborgport») against separatist militants and russian military forces (Demianenko V., 2017).

Following a similar analogy, the military neologism «Azovets» emerged to denote Ukrainian (and not only) soldiers who valiantly held a circular defense around the city of Mariupol and the Azovstal steel plant after the full-scale invasion by russian forces. They engaged in fierce and intense battles alongside other security and defense forces, securing crucial time for Ukraine.

War inevitably leads to the loss of military personnel and civilians. In the Ukrainian language, military losses of the aggressor, as well as the act of causing such losses, are denoted by neologisms such as «zadvukhsotyty» (to hit two hundred), «zatrokhsotyty» (to hit three hundred), and «prysvytyty» (to light up) which mean to inflict losses on the enemy, including injuring or eliminating them.

In the Ukrainian lexicon, several military terms that were relevant during the soviet-afghan war (1979–1989) have become entrenched. «200th» («dvukhsotyti» or «vantazh 200» («cargo 200»)) is a term used in the jargon of military personnel, signifying «killed», «dead», or «fallen». It is a coded expression used in the armed forces of the Soviet Union and the Russian Federation when transporting the bodies of deceased military personnel to their burial places. It serves as a euphemism for the deceased.

There are several theories regarding the origin of this term, including one based on the number of a soviet ministry of defense order, dated October 8, 1984, No 200, which regulated the procedures for military transport within the ministry of defense and the corresponding calculations. Another theory links it to the standard weight of a container transporting the body of a deceased soldier (200 kilograms) (Demianenko B., 200th..., 2015). Recently, the General Staff of the Armed Forces of Ukraine initiated the replacement of the Soviet term «vantazh 200» for the deceased with «na shchytii» (on a shield).

«300th» («trokhsotyti» or «vantazh 300» («cargo 300»)) in the jargon of servicemen signifies the transportation of a wounded soldier being evacuated from combat zones. A document form number 300 (standard form) was filled out during the transportation of the wounded. It's used in operational communications by military and special services to denote the number of wounded (Demianenko B., 300th..., 2015).

«500th» («vantazh 500» («cargo 500»)) is a military neologism used to designate those who were liberated from captivity during the armed conflict in the Donetsk and Luhansk regions of Ukraine from 2014. The concept emerged spontaneously when the singer and volunteer Ruslana Lyzhychko

and her team were transporting the liberated prisoners, among whom was the 500th person to be set free (Demianenko B., 500th..., 2015).

The military neologisms «nul» (zero) used to denote the frontline or the line of direct contact with the enemy, «bronia» (armor) referring to armored vehicles, and «zielonka» (greenery) indicating a forest belt or any forested area where military units are deployed, are soviet military neologisms that have become well-established in the Ukrainian language. They also originated during the soviet-afghan war.

To make the concept of war, torture, and killing more digestible, Ukrainians have consciously diminished the significance of their enemies, altering their identification and thus justifying (and easing) their killing. Ukrainians have infused all their negative emotions, contempt, anger, and hatred into these newly coined terms. Among the most vivid examples of belittling are mythical, fabricated negative characters. The Russian Federation is often referred to as «mordor» (from Sindarin, meaning «dark land», a constructed language of J. R. R. Tolkien; this land existed in Tolkien's fictional world of Middle-earth and was a stronghold of the Dark Lord Sauron); «orcstan» (a blend of «orc» and «stan» [a component in the names of countries and regions] denoting the residence of «orcs»); «rushka», «eReFia» (a derogatory term based on the acronym RF – Russian Federation), or «terrorussia», and russians (not just occupiers but also those who support russia's military aggression against sovereign Ukraine) are increasingly called «orky» (orcs), «rusnia» (a derogatory term), «putlerivtsi» (a blend of Putin and Hitler), «zombi» (zombies), «z-occupiers», «ruscists», «svynosobaky» (swine-dogs), «chmonia» (a derogatory term), «chmobik» (a derogatory term, a blend of «chmonia» and «mobilized» human resource), TikTok-army. Let's not forget the age-old, historical term «katsap» (a derogatory term for russians), which has acquired new strength and a fresh connotation.

«Orcs» is the term used to refer to a fictional race or species of evil beings created by the English fantasy writer J. R. R. Tolkien. These creatures are typically depicted as humanoid, robust barbarians with beastly features. The name comes from the Latin Orcus – Orcus Dis Pater, the name of one of the ancient Roman deities of death and the underworld. The Romans called orcus not only the ruler of the underworld but also the entrances to the underworld of the deceased and the entire underworld. The widespread use of this term in popular culture is attributed to the epic trilogy «The Lord of the Rings».

«Rusnia» («ruzgi», «russo-nacisto», «laptenohi» (based on russian «lapti» – bast shoes), «mokshany» (based on mokshas – one of russian ethnic group, it's finno-ugric and in this context Ukrainians highlight non-slavic roots of modern russians)) is a derogatory term used to refer to russians with the intent of portraying them as the most deformed creatures in the world, implying serious psychological abnormalities. The neologism «zombi» (zombies) is used to denote a strange, whimsical, fantastical being or a living person who has completely lost control over their mind and body, being under the influence of an external force. In a metaphorical sense,

this term is used to identify a person who is under the strong influence of something, typically some obsession, or blindly and fanatically believes in something (Demianenko B., Demianenko V. Russian military aggression..., 2022). The history of the symbol Z began during the concentration of Russian troops on the Ukrainian border and preparation for invasion. Photos of military equipment with this symbol were circulated on social media and blogs. Initially, the Z symbol on Russian military equipment simply indicated its affiliation to a specific military district. However, within a week, Kremlin propagandists transformed this letter into a symbol of war against «Banderites, nazis, and devils». Following this, there was a wave of flash mobs organized by the authorities in Russia. The Russian language saw the emergence of mutated words like «за мир» (for peace), «за правду» (for truth), «ЗаПацианоV» (for boys), «заканчиваем войны» (ending wars), «Кызбасс» (Kuzbass), «Забайкалье» (Transbaikal), and so on (Letter Z..., 2022).

Given that Russian soldiers behave like swine in Ukrainian homes, the neologism «svynosobaky» (swine-dogs) is quite understandable (Nizovets, 2022). It has become a collective term denoting the negative characteristics of both animals. «Swine» is used to describe those who are dirty and behave unethically, while «dog» was a term Ukrainian Cossacks used for those who lie (Demianenko B., Demianenko V. Russian military aggression..., 2022, 183). The neologism «chmonia» emerged as a mockery of the enemy's military gear and is used to diminish the image of a soldier as if being from the «second army of the world». «Chmobik» (from Russian «partially mobilized») is used to refer to poorly trained mobilized Russians.

The name of the aggressor country, «Russia», has recently started to be written with a lowercase letter in Ukraine. This is also an element of hybrid warfare, but in the linguistic domain. This is because we do not capitalize common nouns to denote territories: swamp, garbage dump, thickets, and so on. However, until recently, Ukrainian spelling did not formalize this rule. The preposition «в(y)» is used in spatial meaning when talking about something whole, defined, compact, or central: «в Україні» (in Ukraine), «у Харкові» (in Kharkiv), «у Херсоні» (in Kherson), etc. When we are talking about a constituent part of the country, a specific ethnographic territory, a part of a city, the outskirts far from the center, it is better to use the preposition «на» («на Волині» – in Volyn, «на Донбасі» – in the Donbas, «на Запоріжжі» – in Zaporizhia, «на Полтавщині» – in Poltava region, «на Подолі» – in Podil, «на селі» – in the village (meaning «not in the city»). Russians have long and often said «на Україні» (in Ukraine), marking this name as a distant territory from their capital (Moscow) inhabited by «Little Russians». This is a sign of imperialism, a way to exalt themselves over Ukrainians. That's why, more and more often, Ukrainians have started to say «на Росії» (in Russia). From the perspective of grammar rules, this is a mistake. However, from a civic standpoint, it's a conscious, clear, and understandable choice (Dyachenko, 2023).

The writing of the names «росія» (Russia) and «російська федерація» (the Russian Federation) with a lowercase letter is a symbolic form

of total disrespect towards the aggressor country. It's a way to get back at the enemy even for those citizens who don't have the means to harm russian aggressors, occupiers, and military criminals in other ways (e.g., with weapons, sanctions, etc.). Not everyone among the tens of millions of compatriots or sincere sympathizers who would like to shoot at russian soldiers possesses firearms. However, anyone who can write can deliver a substantial blow to Russia, its artificial, «bubble» greatness, with simple and accessible words (Demianenko B., Demianenko V. Russian Military Aggression..., 2022, 181).

In the Ukrainian language, a colloquial neologism has emerged: «Vanky» (based on the name Ivan). In Ukraine, there are people named Ivan as well, but stereotypes play a crucial role in this context. «Vanka» is a foolish character in russian folklore and has become an embodiment of the male part of the russian people. After the publication of intercepted phone conversations between russian women and their men, who are invaders in Ukraine, russian women also started to be collectively referred to as «Nataha», «Natasha» or «Natashka» (based on the name Natalia). This negative connotation for the russian version of a girl's (woman's) name was given by men in Turkey and Egypt, related to sexual tourism. If previously (before the start of the russian-ukrainian war), «Natashka» was applied to russian, Ukrainian, and belarusian women, now we clearly distinguish ourselves from russian-belarusian «brothers-sisters».

Another colloquial neologism in the media is writing names according to russian language tradition, such as «Владімір» (Vladimir Putin). However, the current Ukrainian spelling regulations stipulate that russian names should be reproduced according to the laws of the Ukrainian language. By using «Владімір», we transform ourselves (consciously or subconsciously) into «malorosy» (a historical term referring to Ukrainians who were historically under the influence of Russia), because we violate our own language tradition and follow the «big brother's norm». Ukrainians have their own language, norms, and rules: the name «Владимир» is used in the russian language, while the name «Володимир» is used in Ukrainian.

This group of neologisms is complemented by mocking nicknames and periphrases for the identification of the president of the Russian Federation, Vladimir Putin. The basis for these neologisms is various dominant features or characteristics attributed to this individual: height («lilliputin», «nedomirok» (shorty), «nedopalok» (cigarette butt), «zlisnyi kurdupel» (evil shorty)); mistrust of his surroundings («KGB maniac», «bunker worm»); mental state («a madman with a nuclear button»); a ruthless style of governance and disregard for the rights of others («ruscist fuhrer», «putinochet» (a blend of Putin and Pinochet), «putler» (a blend of Putin and Hitler), «haputin», «kaputin», «laptenuhrer», «kremlin terrorist», «KGB-ruscist», «Petersburg gopnik», «director of the funeral services bureau»); physical condition («pale moth», «old kabayev», «putia» (the author of the educational project «Ukrainian language» philologist V. Dyachenko, for example, traces the combination of the russian surname prefix «pu-» and the russian word «культ-

тяпка» («kultiapka» – limping, awkward, disproportionate) (Dyachenko, 2023)); intellectual abilities («bald chief»). The colloquial neologism «puylo» has a clear associative line: there's no such a swear word in Ukrainian slang as «х*йло» (it's a russian swear word). Symbolically, it became the basis for the neologism «puylo» representing the combination of an individual and their negative (disparaging) evaluation by Ukrainian society.

The neologism «putler» is another example of a combination, a synthesis of the surnames Putin and Hitler. The comparison of the assessment of these two figures gave rise to this new term. Ukrainian philosopher S. Datsyuk authoritatively claimed that the final formation of fascism in the Russian Federation was influenced, firstly, by the refusal of a critical mass of russian intellectuals to cooperate with the Putin regime as a result of years of unbridled propaganda on television; secondly, the failure of the implementation of unfavorable Minsk agreements regarding the occupied areas of Donetsk and Luhansk regions; and thirdly, the aggressive phase of full-scale warfare by the Russian Federation against Ukraine in 2022, where fascism demonstratively manifested itself in the actions of the russian army, the rhetoric of russian government officials, and unprecedented indoctrination of russians through total censorship and propaganda. In general, this refers to the demonstration by modern Russia of shameful behavior and rhetoric that resemble the national socialist and fascist regimes of the Second World War (Datsyuk, 2022).

The colloquial term «katsap» has been used in the Ukrainian language since the 18th century to refer to people of russian nationality. In the B. Hrinchenko dictionary you can find explanations for this term and related ethnonyms derived from it: «katsap» (a great russian), «katsapka» (a great russian woman), «katsapchuk», «katsapiuga», «katsapnia». Various derivatives of the word «katsap» are also applied to the russian state: «katsapia», «katsapietovka», «katsapuria», «katsapland», «katsapstan» («God created katsap...», 2014). The most common term for russians in Ukraine is «moscal» which comes from the word «Moscowia», the name used for the Muscovy state of the Late Middle Ages, as it was not identified with rus in Ukraine. The negative connotations of this nickname did not emerge immediately. In the 18th and 19th centuries, during military campaigns, russian troops did not live in barracks and camps but were billeted in the homes of local residents, who were forced to provide food for them. Russian soldiers were quite interested in local girls, but these relationships typically lasted only as long as the russians were guests in the settlements. Once their service duty called the russian soldiers to other lands, the relationships were severed and forgotten (adapted from the provided text). In Ukraine, the verb «moscal» also means «to trick or deceive». Interestingly, the spiciest kind of garlic in Poltava is also called «moscal». Incorporating historical experience from previous centuries, the Ukrainian people have enshrined sayings and proverbs in their folklore that reflect their attitudes towards the term «moscal». Here are some examples:

1. God created a billy goat, but the devil created a moscal.
2. He lies like a moscal.

3. You, moscal, might be a good man, but your hands are thieving».
4. The moscal will stop stealing only when the devil starts praying to God.
5. The moscal will tell the truth when a pig washes itself in soot.
6. When a moscal says «dry», you'll sink in a swamp up to your ears.
7. Even if a moscal falls from the sky, you shouldn't believe him.
8. The devil brewed beer with a moscal but gave up on malt.
9. Be friends with a moscal, but keep a stone in your pocket.
10. The moscal is made of a noose, walks dressed in a noose, and wants to put a noose on everyone.
11. You can escape from the devil, but you can't escape from a moscal.
12. The moscal ate our oxen; when they return, the cows will be next.
13. Dad, a devil is coming into our house. – Don't worry, daughter, as long as it's not a moscal.

These sayings reveal the historical and cultural context of the term «moscal» in Ukrainian language and folklore (Ukrainian sayings..., 1993).

The military neologisms «negative surfacing» and «negative growth» are used to indicate hidden or negative changes or losses that the Russian Federation attempts to conceal or present as victories, especially to its citizens. At the same time, due to Russia's failure to acknowledge or recognize human and technical losses, terms like «potyernyet» (from «poterya», meaning loss) and «analogovnyet» (from «analog») – a supposedly unique technical development that is actually not unique and does not work – have emerged. These terms reflect the complex information environment related to wartime and the attempts to alter the perception of events and reality through media and propaganda.

Military neologisms related to various types of military equipment, weapons, and gear have become widespread:

- «Banderomobil» (a blend of Bandera and automobile) – this term initially referred to an improvised armored vehicle based on a GAZ-66 truck created by activists in Nizhyn, Ukraine, during the conflict in Eastern Ukraine. Over time, this neologism began to be used to describe improvised armored vehicles in Ukraine in general, including armed civilian vehicles.

- «Bayraktar» – Bayraktar TB2 is an operational-tactical unmanned aerial vehicle (UAV).

- «Javelin» – this term refers to the Javelin anti-tank missile system (FGM-148 Javelin).

- «Bledina» – a reference to a Russian missile.

- «Korivka» (or «Borshchevoz») – this term is used to refer to the Mi-8 helicopter.

- «Sobaka» (a dog) – refers to the Mi-24 helicopter.

- «Mishka» (a bear) – used to describe tanks.

- «Moped» (motor bicycle) or «balalayka» (Russian musical instrument) – refers to the Iranian kamikaze drone Shahed 136, also named «Geran-2» in Russian army service.

- «Arta» – slang for artillery.

- «Dashka» – a reference to the Degtyaryov-Shpagin machine gun.

- «Sapog» – stands for a stationary anti-tank grenade launcher.
- «Muha» – refers to a handheld anti-tank rocket launcher.
- «Pokemon» – describes the modernized Kalashnikov machine gun (PKM).
- «Pixel» – refers to the military uniform of the Ukrainian armed forces.
- «Ghost of Kyiv» – a collective image representing fearless Ukrainian pilots.
- «Ukhyliant» – a term for someone who avoids mobilization.
- «Donatyty» (or «Prytulyty» – from the name of S. Prytula) – means donating funds to support the Armed Forces of Ukraine.
- «Bavovniatko» – a mythical creature that causes «fluff» or chaos at Russian military bases, warehouses, and other military facilities (acts of sabotage) (Odintsova, 2023).

In the Ukrainian military, various types of equipment are often referred to informally. For example, «ptichky» (birds) can refer to drones, «ochi» (eyes) to night vision equipment, «nochniky» to night vision goggles, «balabasy» to ready-to-eat meals, «nishtiaky» to any kind of equipment, «mamalyha» to a traditional Ukrainian dish (corn porridge), and «tushniak» to canned stew. These neologisms reflect the ingenuity and creativity of soldiers and citizens during times of conflict and crisis.

Ukrainian linguist Svitlana Hrytsenko argues that the Russo-Ukrainian war has naturally led to changes in the lexical-semantic group «military equipment» due to the importation of modern foreign equipment and self-defense tools into Ukraine. In particular, Ukrainian soldiers wear «multicam» (military clothing, multicam pants MTR), «ubaks» (combat shirt), «nomex» (fire-resistant, waterproof jacket), «parka» (jacket of a specific cut), «norgi» (military sweatshirt), «pixel» (military field suit), «hirka alfa» (military uniform), «tsifra»/«termukha» (modern military clothing), «kaver» (helmet cover), «pedali» (a generalized term for military footwear), «cherevyky taktychni demizezonni» (tactical mid-season boots with high leg), «cherevyky OMON» (breathable textile boots with 3D lining and silent valve), «cherevyky POLIGON» (boots with high legs), «cherevyky TITAN» (durable boots with a thick sole), «napivcherevyky na PUP» (tactical summer half-boots) (Hrytsenko, 2022, 12).

Some military neologisms in the Ukrainian language have been generated by popular memes. The military neologism «Russian warship, go f*** yourself» became firmly established in the Ukrainian language. Its author was a Ukrainian border guard from Snake Island, and his words became prophetic for the flagship of the enemy fleet, the cruiser «Moskva». Other popular expressions include «Bandera smoothie» (a Ukrainian version of the Molotov cocktail), «combat mosquitoes» (a meme that emerged in response to the Russian narrative about supposed Ukrainian biological weapons), «tractor troops» (civilian support for the military in repelling the enemy), and «sunflowers» (seeds that you should put in the pocket of an occupant to fertilize and grow on Ukrainian soil).

Sometimes neologisms are needed to distance oneself from the phenomenon being discussed. They soften or mask what might be

unpleasant to talk about, and in this context, they can be euphemisms (polite or tolerant words or expressions used in the Ukrainian language or text to replace coarser, vulgar, or unpleasant words). For example, in reference to the process of eliminating russian occupiers, unique military neologisms are used, such as «minusuvaty» («subtract»), «zabairaktarty» (kill with Bayraktar), «zaenloity» (kill with NLAW), «zastinheryty» (kill with Stinger), and «zadzavelinyty» (kill with Javelin), which are derived from the names of various types of weapons. By using these euphemisms, one can avoid the harsher word «to kill». A group of neologisms of toponymic origin also emerged to express the invincibility of the Ukrainian people, their resilience, courage, and determination to fight the enemy. These include «vidirpinyty» (from the town of Irpin), «perehostomelyty» (from the town of Hostomel), and «nachornobaity» (from the village of Chornobaivka). The russian aggression against Ukraine gave rise to the neologism «eMohyla», which is used to refer to the Ukrainian state program for eliminating russian invaders. Thanks to the brave and resolute actions of the Armed Forces of Ukraine, the number of «enrollments» of russian aggressors in the program is increasing daily.

Some political neologisms emerged as apt reflections of political developments in European (primarily the EU) countries, Russia, and Ukraine, with the surnames of prominent political and state figures, public figures serving as motivators for their creation:

- «baidenoterapiia» – Biden therapy: rational persuasion and leaning towards one's side (inspired by US President Joseph Robinette Biden Jr.).

- «makronyty» – macroning: to look very concerned about a particular event, publicly displaying it but having little real impact (derived from the name of the President of France, Emmanuel Jean-Michel Frederic Macron). This neologism continues to symbolize for Ukrainians the indecisiveness of European political leaders in making decisions that affect not only the citizens of the Ukrainian state but all of Europe.

- «valiaty sholtsa» – to do a Scholz: to persistently make promises but offer little practical help (motivated by the behavior of the Chancellor of Germany, Olaf Scholz).

- «shoihunyty» – to Shoigu: to pretend that everything is fine and under control, as if everything is going according to plan (inspired by the behavior of the russian minister of defense, Sergey Shoigu).

- «kadyryty» – to Kadyrov: to present the desired as the real, pretending to be someone you are not and cannot really be (motivated by the name of the Russian Chechen public figure, Ramzan Kadyrov).

- «putinfershteier» – putinversteher: someone who understands Putin and tries to explain or even justify russian president Putin and his policies (the neologism was coined by Germans, with the «versteher» component in the German language adding an ironic tone to the expression; this word appeared in the English version of Wikipedia in 2022).

- «kimyty» – to Kim: to maintain optimism during the most challenging and difficult times (derived from the name of the chairman of the Mykolaiv Regional State Administration, Vitaliy Kim); this neologism is also used to

describe the process of creating optimistic videos about the victory and invincibility of Ukrainians (Hrytsenko, 2022, 11).

- «two to three weeks maximum»: used to make a doubtful forecast (derived from the words of Ukrainian blogger and former advisor to the President's Office, Oleksiy Arestovych) (Odintsova, 2023).

- «in three days»: to set unrealistic plans and genuinely believe in their success.

- «arestovlennia» – reassurance messages and notifications.

The russian-ukrainian war brought about semantic neologisms (neosemanticisms) – words that already existed in the Ukrainian language but acquired additional meanings with this war:

- «avatar» (or «semysoty») – 700th: a soldier who enjoys alcohol.

- «bazuvaty»: to talk about basic, foundational things.

- «bavovna» (from russian «хлопок») – «cotton»: an explosion on territory controlled by russians.

- «gauleiter»: head of the occupation administration of a region/city/village, typically a local resident.

- «Tolstoievskyi»: a general term for russian writers.

- «dyskoteka» – disco dances: military actions.

- «lientochka» – stripe: a column of military vehicles.

- «korydor» (or «kalidor») – hallway: shelter between two walls used during air raids.

- «liustra» – chandelier: an illuminating ammunition.

- «prylit» (or «pryhid» or «smska») – arrival: a hit of an enemy shell/bomb/rocket or their fragments on certain objects.

- «pakety» – packages: the bodies of dead russian soldiers.

- «plytonoska»: a cover for a bulletproof vest.

- «ptashka» – bird: a drone, plane, or helicopter.

- «pushkinist»: a person who loves and appreciates russian culture, advocating for many names of russian cultural figures (writers, musicians, etc.) to be present in Ukrainian toponymy, educational institutions' names, and school curricula.

Household phraseological units have gained popularity in Ukraine:

- «battalion Monaco» and «battalion Wien»: Ukrainian VIP refugees (evasionists) such as government officials, members of parliament, influential businessmen, who settled in prestigious foreign resorts a few days before or after the full-scale phase of the russian-ukrainian war began on February 24, 2022.

- «a gesture of goodwill» (or «negative attack»): the withdrawal of russians from the occupied territories of Ukraine.

- «Kobzon's concert»: the afterlife for a russian.

- «send to Kobzon's concert»: to kill a russian.

- «at zero»: at the frontline, on the demarcation line, on the confrontation line.

- «peredok» – limber: the first line of the military defense.

- «good russians»: dead russian occupiers.

- «to make the russians good»: to kill russian occupiers.

It's worth noting that the neologisms of the russian-ukrainian war have also made their way into the English-speaking world. Just like the neologism «bledina», the word «Chornobaivka» has entered the international Urban Dictionary. In this slang word dictionary, «Chornobaivka» is used as a synonym for the established phrase «spawn kill», which in video games means «killing an opponent as soon as they respawn, rise, or recover». This military neologism is used to denote the irrational actions of people who stubbornly repeat the same mistake, getting the same negative result. By the way, thanks to the news about Chornobaivka and the repeated destruction of the enemy in this village, Ukrainians had the opportunity to reinforce their knowledge of spelling. The military neologism «bledina» is a calque from the English word «bledina», which is explained as «a fatally deformed female dog» (Hrytsenko, 2022, 12). English-speaking users have created the verb «Ukrained» – meaning the fact of being punished or killed for invasion.

Conclusions

The political, military, and everyday neologisms discussed in this article have encapsulated the full spectrum of emotions of the Ukrainian people, their evaluation of the russian aggressors and occupiers, their supporters, sympathizers, and political henchmen in Ukraine, Europe, and the world at large. These neologisms reflect the attitude of Ukrainians towards the indifference, passivity, and inaction of the majority of russians. The creation of political, military, and everyday neologisms was motivated by the nicknames of prominent and well-known political and state figures, public figures, their keenly observed dominant features, characteristics, traits, characters of works, names of equipment, weapons, clothing, Ukrainian toponyms, borrowings, and more. Neologisms undoubtedly demonstrated the wit of the Ukrainian people, their unbreakable spirit, the desire for freedom, and the unwavering determination to fight the enemy not only with weapons but also with strong (even witty) words because words can not only wound and hurt but also kill. A shift in the way of expression has been noted – from a pompous authoritarian style to a free and democratic one. Neologisms for the identification of russian aggressors, killers, and marauders, and their country of origin are justified when we clearly state that we are referring to russians. All russians, who are loyal or silent conformists to the authoritarian Putin regime, are responsible for what is happening in Ukraine. Since the absolute majority of russia's population supports military aggression (the so-called «special military operation») against Ukraine or remains silent about it (they don't resist, don't attend protests, don't stop buses with soldiers, don't engage in sabotage, don't revolt against aggression and the authoritarian Putin regime), they deserve condemnation, disgrace, and punishment. This is a case where silence is equivalent to acquiescence to evil. The diversification of the Ukrainian language with political, military, and everyday neologisms with negative connotations is seen as an emotional intonation of a language that, during the russian military aggression against sovereign Ukraine, shifts into a mode of «mad Cossack sarcasm» that battles the enemy not

only on the battlefield with weapons but also with strong words and curses. Obviously, russian occupying forces will enter Ukrainian history, European history, and world history with the negatively tinted neologisms, nicknames, and names that we have discussed, and the longevity and durability of their use in academic discourse and everyday speech will determine their place in time and the Ukrainian cultural context. The blurring of humanity undoubtedly eases our acceptance of aggression, combat actions, daily human tragedies, and destruction. The described neologisms serve as a defensive mechanism for our psyche.

REFERENCES:

1. «Boh stvoryv tsapa, a chort katsapa» – yak nazyvaiut rosiian u sviti [«God created a goat, and the devil created a katsapa» – as russians are called in the world]. (2014, 21.09.). 7 dnyv – 7 days. Retrieved from <http://7days-ua.com/news/boh-stvoryv-tsapa-a-chort-katsapa-yak-nazyvayut-rosiyan-u-sviti/> [in Ukrainian].
2. Bukva Z – ofitsialnyiy (i zloveschiy) simvol rossiyskogo vtorzheniya v Ukrainu. Myi popyitalis vyyasnit, kto eto pridumal, – i vot chto iz etogo poluchilos [The letter Z is the official (and ominous) symbol of the russian invasion of Ukraine. We tried to find out who came up with it, and this is what came out of it]. (2022, March 15). Retrieved from <https://meduza.io/feature/2022/03/15/bukva-z-ofitsialnyy-i-zloveschiy-simvol-rossiyskogo-vtorzheniya-v-ukrainu-my-popyitalis-vyyasnit-kto-eto-pridumal-i-vot-chto-iz-etogo-poluchilos> [in Russian].
3. Datsyuk, S. (2022, April 8). Shcho take rashyzm? [What is racism?]. Retrieved from <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/624fc6e87bb92/> [in Ukrainian].
4. Demianenko, B., & Demianenko, V. (2022). Rashyzm yak kvaziideolohiia postradianskoho imperskoho revanshu [Ruscism as a quasi-ideology of post-soviet imperial revenge]. In *Rosiisko-ukrainska viina (2014–2022) : istorychni, politychni, kulturno-osvitni, relihiini, ekonomichni ta yurydychni aspekty : kolektyvna monohrafiia – russian-ukrainian war (2014–2022) : historical, political, cultural and educational, religious, economic and legal aspects : collective monograph*, (p. 883–892), Riga, Latvia : «Baltija Publishing» [in Ukrainian].
5. Demianenko, B. (2015). 200-tyi (vantazh 200) [200th (cargo 200)]. In Khoma, N. M. (Ed.). *Suchasna politychna leksyka : entsykloped. slovnyk-dovidnyk – Modern political vocabulary : encyclopedia. reference dictionary* [I. Y. Vdovychyn, L. Y. Ugryn, G. V. Shipunov, and others], (p. 345), Lviv : «New World-2000» [in Ukrainian].
6. Demianenko, B. (2015). 300-tyi (vantazh 300) [300th (cargo 300)]. In Khoma, N. M. (Ed.). *Suchasna politychna leksyka : entsykloped. slovnyk-dovidnyk – Modern political vocabulary : encyclopedia. reference dictionary* [I. Y. Vdovychyn, L. Y. Ugryn, G. V. Shipunov, and others], (p. 345), Lviv : «New World-2000» [in Ukrainian].
7. Demianenko, B. (2015). 500-tyi (vantazh 500) [500th (cargo 500)]. In Khoma, N. M. (Ed.). *Suchasna politychna leksyka : entsykloped. slovnyk-dovidnyk – Modern political vocabulary : encyclopedia. reference dictionary* [I. Y. Vdovychyn, L. Y. Ugryn, G. V. Shipunov, and others], (p. 345-346), Lviv : «New World-2000» [in Ukrainian].
8. Demianenko, B. (2017). «Russkii mir» [«Russian world»]. In O. I. Potapenko, V. P. Kotsur, & V. V. Kuybida (Ed.). *Entsyklopedychnyi slovnyk symboliv kultury Ukrainy – Encyclopedic dictionary of symbols of the culture of Ukraine*. 7th edition, (p. 509–512), Korsun-Shevchenkivskiy : Korsun publishing house «Vsesvit» [in Ukrainian].
9. Demianenko, B. (2018). «Rashyzm» yak kvaziideolohiia postradianskoho imperskoho revanshu. [«Ruscism» as a quasi-ideology of the post-soviet imperial

revenge]. *Studia Politologica Ucraino-Polona*, Issue 8, Zhytomyr-Kyiv-Krakow : Ed. O. O. Evenok, 35–41 [in Ukrainian].

10. Demianenko, B. L. (2023, January 24). Putinizm [Putinism]. In *Velyka ukrainska entsyklopediia – Great Ukrainian Encyclopedia*. Retrieved from <https://vue.gov.ua/Putinism> [in Ukrainian].

11. Demianenko, B., & Demianenko, A. (2017). Putinizm [Putinism]. In V. P. Kotsur, O. I. Potapenko, & V. V. Kuybida (Ed.). *Entsyklopedychnyi slovnyk symboliv kultury Ukrainy – Encyclopedic dictionary of cultural symbols of Ukraine*. 7th edition, (p. 481–484), Korsun-Shevchenkivskyy : FOP Havryshenko V. M. [in Ukrainian].

12. Demianenko, B., & Demianenko, A. (2017). Rashyzm [Ruscism]. In O. I. Potapenko, V. P. Kotsur, & V. V. Kuybida (Ed.). *Entsyklopedychnyi slovnyk symboliv kultury Ukrainy – Encyclopedic dictionary of symbols of the culture of Ukraine*. 7th edition, (p. 491–494), Korsun-Shevchenkivskyy : Korsun publishing house «Vsesvit» [in Ukrainian].

13. Demianenko, B., & Demianenko, V. (2017). «Putinizm» yak politychnyi fenomen i nepryvablyva rosiiska diisnist [«Putinism» as a political phenomenon and unattractive russian reality]. *Politolohichni ta pravnychi studii suspilno-politychnykh protsesiv KhKh – pochatku KhKhI st. : zbirnyk naukovykh prats do yuvileiu doktora politychnykh nauk, profesora V. P. Horbatenka / red.-upor. S. Rudnytskyi – Political science and legal studies of social and political processes of the 20th and early 21st centuries : a collection of scientific works for the anniversary of the Doctor of Political Sciences, Professor V. P. Horbatenko / editor-in-chief. S. Rudnytskyi, Zhytomyr : FOP Svenok O. O., 26–35 [in Ukrainian].*

14. Demianenko, B., & Demianenko, V. (2018). «Putinizm» yak riznovyd avtorytarnoho politychnoho rezhymu [«Putinism» as a type of authoritarian political regime]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 2, 241–257 [in Ukrainian].

15. Demianenko, B., & Demianenko, V. (2022). Rosiiska viiskova ahresiia proty Ukrainy 2014–2022 rr. : politychni y pobutovi neolohizmy nazyvannia ahresora [Russian military aggression against Ukraine 2014–2022 : political and domestic neologisms for naming the aggressor]. *Mizhnarodni vidnosyny : teoretyko-praktychni aspekty – International relations : theoretical and practical aspects*, Issue 9, 173–194. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745X.9.2022.265459> [in Ukrainian].

16. Demianenko, B., & Demianenko, V. (2023). «Putinizm» yak personifikovanyi avtorytarnyi rezhym i realizatsiia eklektychnoi kvaziideolohii «rashyzmu» u novitnii Rosiiskii Federatsii [«Putinism» as a personified authoritarian regime and the implementation of the eclectic quasi-ideology of «ruscism» in the modern Russian Federation]. In *Sotsiokulturni peredumovy rosiisko-ukrainskoi viiny : evoliutsiia rashyzmu. Monohrafiia – Sociocultural prerequisites of the russian-ukrainian war : the evolution of ruscism. Monograph*, (p. 88–136), Pereiaslav (Kyiv region) : Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Dombrovska Y. M. [in Ukrainian].

17. Demianenko, V. (2017). Kiborhy [Cyborgs]. In O. I. Potapenko, V. P. Kotsur, & V. V. Kuybida (Ed.). *Entsyklopedychnyi slovnyk symboliv kultury Ukrainy – Encyclopedic dictionary of symbols of the culture of Ukraine*. 7th edition, (p. 237–241), Korsun-Shevchenkivskyy : Korsun publishing house «Vsesvit» [in Ukrainian].

18. Drobovych, A. (2022). Znevaha z maloi litery [Contempt with a lowercase letter]. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/05/15/7346243/> [in Ukrainian].

19. Dyachenko, V. (2022, May 16). Bloh Diachenka : mova pid chas viiny [Dyachenko's blog : language during the war]. Retrieved from <https://suspilne.media/238617-blog-dacenska-mova-pid-cas-vijni/> [in Ukrainian].

20. Homon, A. M., Chernyavska, S. M., & Shokurov, O. V. (2023). Neolohizmy v ukrainskii viiskovii terminolohii : leksyko-semantychni osoblyvosti [Neologisms in Ukrainian military terminology : lexical-semantic features]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seria : Filolohiia – Zhurnalistyka Scientific notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. Series : Philology. Journalism*, Volume 34(73), No. 1, Part 2, 168–174 [in Ukrainian].
21. Hrytsenko, S. (2022). Movni innovatsii rosiisko-ukrainskoi viiny 2022 roku [Linguistic innovations of the russian-ukrainian war of 2022]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, No. 2(32), 9–13 [in Ukrainian].
22. Karpets, A. (2022, April 11). Shtrihi k portretu putinskogo orka. Prodolzhenie temy v postah Feysbuka [Strokes to the portrait of putin's orc. Continuation of the topic in Facebook posts]. Retrieved from <https://enovosty.com/politika/full/1104-shtrixi-k-portretu-putinskogo-orka-prodolzhenie-temy-v-postax-fejsbuka> [in Russian].
23. Lacker, U. (2015). Putinizm. Rossiya i ee budushee s Zapadom [Putinism. Russia and its future with the West], New York : Thomas Dunn Books. St. Martin's Press [in Russian].
24. Levkova, A. (2023, February 20). Slova viiny. Pysmennytsia pro movu voiennoho chasu [Words of war. A letter about the language of the war]. Retrieved from <https://theukrainians.org/slova-viiny/> [in Ukrainian].
25. Nizovets, A. (2022, 04.04.). Poiasniue ekspert | Orky, ruskiie Vanky ta svynosobaky. Chomu my ne nazyvaiemo voroha Rosiieiu i naskilky tse OK [Expert explains | Orcs, Russian Vankas and swine-dogs. Why don't we call the enemy Russia and how OK is that?]. Retrieved from <https://life.liga.net/poyasnennya/news/orki-russkie-vanki-i-svynosobaki-pochemu-my-ne-nazyvaem-vraga-rossiye-i-naskolko-eto-ok> [in Ukrainian].
26. Nomys, M. & Pazyak, M. M. (Ed.). (1993). Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshе [Ukrainian sayings, proverbs and so on], Kyiv : Lybid [in Ukrainian].
27. Odintsova, A. (2023, July 26). Bavovniatko, mopedy ta mordor. Yak cherez rosiiske vtorhnennia v ukrainskii movi zivlialuetsia novi slova [Bavovnyatko, mopeds and mordor. How new words appear in the Ukrainian language due to the russian invasion]. Retrieved from <https://life.nv.ua/ukr/socium/novi-slova-v-ukrajinskiy-movi-shcho-oznachayemakroniti-bavovnyatko-chmobiik-traktorni-viyska-sonyashnik-50340428.html> [in Ukrainian].
28. Piontkovsky, A. (2000). Putinizm kak vysshaya i zaklyuchitel'naya stadiya banditskogo kapitalizma v Rossii [Putinism as the highest and final stage of gangster capitalism in Russia]. Retrieved from http://www.yabloko.ru/Publ/Book/Fire/fire_002.html [in Russian].
29. Rudenko, E., & Larin, D. (2021, 04.06.). Shushpantsery i banderomobili. Heroichna istoriia samorobnykh bronovykiv u viini za ukrainskyi Donbas [Shushpanzers and banderomobiles. The heroic story of self-made armored personnel carriers in the war for the Ukrainian Donbas]. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/06/4/7295978/> [in Ukrainian].
30. Semchynskyy, K. (2015). Vatnyk [Vatnyk]. In N. M. Khoma (Ed.). *Novitnia politychna leksyka (neolohizmy, okazionalizmy ta inshi novotvory) – Latest political vocabulary (neologisms, occasionalisms and other innovations)* [I. Ya. Vdovychyn, O. M. Sorba, L. Y. Ugryn, etc.], (p. 435), Lviv : «New World-2000» [in Ukrainian].
31. Struk, I. V., Sitko, A. V., & Semiginivska, T. G. (2022). Formuvannia ta pereklad viiskovoi terminolohii u period aktyvnykh voiennykh dii na terytorii Ukrainy [Formation and translation of military terminology during the period of active military operations on the territory of Ukraine]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seria : Filolohiia. Zhurnalistyka – Scientific notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. Series : Philology. Journalism*, Vol. 33(72), No. 2, Part 2, 29–33. DOI: <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2022.2-2/05> [in Ukrainian].

8. CONTEMPORARY TRANSFORMATIONS IN EDUCATION AND SCIENCE

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-08-01>

Alla Omelianenko

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Preschool Education,
Berdiansk State Pedagogical University,
Zaporizhzhia, Ukraine
ORCID: 0000-0001-5214-1663

CHAPTER 8.1. ACTIVATION OF THE PROCESS OF FORMING A CULTURE OF COMMUNICATION AMONG CHILDREN OF YOUNGER PRESCHOOL AGE

A retrospective analysis of the problem of the formation of communication culture among preschoolers allowed the author to determine specific achievements in modern theory and practice, mainly in research on system organization, in the advanced experience of educators. At the same time, they reflect the imperfection of technologies for forming a culture of communication among preschoolers in changed socio-economic conditions, both in terms of quality and tempo, which requires activating the specified process. The researcher sees the leading trends in the activation of the process of communication culture in the anticipatory development of the child as an individual and a qualitatively new organization of the pedagogical environment designed to promote the humanistic reorganization of his consciousness and behavior. Among the conditions that affect the positive results of the activation of the process of forming a culture of communication among preschoolers, the author names the following: implementation of the technology of forming a culture of communication by stages: explanatory-motivational, reproductive-creative, activity-based; determination of the content of the culture of communication, taking into account the principles of didactics and reserve capabilities of preschoolers; development of a diagnostic technique for determining the level of formation of communication culture in younger preschoolers; inclusion in the pedagogical process of specially created pedagogical situations for the formation of a culture of communication and systematic exercises for the development of the culture of communication of preschoolers with the surrounding people.

Омеляненко А. В.

Кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри дошкільної освіти,
Бердянський державний педагогічний університет
м. Запоріжжя, Україна
ORCID: 0000-0001-5214-1663

РОЗДІЛ 8.1. АКТИВІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Ретроспективний аналіз проблеми формування культури спілкування у дошкільників дозволив авторці визначити, що в сучасній теорії та практиці є певні досягнення, в основному, в дослідженнях системної організації, в передовому досвіді вихователів. Разом з цим, вони відображують недосконалість технологій формування культури спілкування у дошкільників у змінених соціально-економічних умовах, як в якісному так і в темповому аспекті, що вимагає активізації зазначеного процесу. Провідні тенденції активізації процесу активізації культури спілкування вбачаються дослідницею у випереджальному розвитку дитини як особистості та якісно нової організації педагогічного середовища, покликаною сприяти гуманістичній реорганізації її свідомості та поведінки. Серед умов, які впливають на позитивні результати активізації процесу формування культури спілкування у дошкільників, авторка називає такі: реалізація технології формування культури спілкування за етапами: по-яснювально-мотиваційний, репродуктивно-творчий, діяльнісний; визначення змісту культури спілкування з урахуванням принципів дидактики та резервних можливостей дошкільників; розроблення діагностичної методики щодо визначення рівня сформованості культури спілкування у молодших дошкільників; включення до педагогічного процесу спеціально створених педагогічних ситуацій з формування культури спілкування та систематичних вправи з розвитку культури спілкування дошкільників з оточуючими людьми.

Вступ

Гуманізація і демократизація всіх сфер життєдіяльності суспільства суттєво вплинули на дошкільну освіту. Закон України «Про освіту», «Про дошкільну освіту» пропонують шляхи вирішення проблем у системі дошкільного виховання. У цих документах визначається сучасний стан системи дошкільної освіти, зазначаються основні напрями перебудови педагогічного процесу в руслі гуманізації, індивідуалізації та пріоритетного виховання загальнолюдських цінностей.

Високий рівень культури спілкування є основною умовою успішної адаптації людини до будь-якого соціального середовища. Потреба у спілкуванні з оточуючими – одна з найважливіших соціальних потреб людини. Дослідження Г. Костюка, А. Богуша, Н. Гавриш, О. Кононко, С. Ладивір переконливо показали, що потреба у спілкуванні належить до найцінніших людських потреб, що визначає практичну значущість формування культури спілкування з самого раннього віку.

Процес організації спілкування дитини з оточуючими є одним із пріоритетних напрямів у психолого-педагогічній науці. Проблеми спілкування присвячені роботи Б. Баєва, Л. Балацької, О. Жаворонко. Психологічні основи розвитку спілкування у дошкільників представлені у працях Г. Балла, В. Моляко, В. Рибалка.

Особливості спілкування дошкільників розкриваються у дослідженнях А. Богуш, Н. Гавриш, К. Крутій, Т. Котик, І. Луценко. Питання виховання культури поведінки у дошкільників досліджують Т. Антонова, В. Котирло, С. Петерина. У роботах Н. Кудикіної, О. Захарченко досліджувалися питання формування позитивних взаємин у дошкільників в ігровій діяльності.

О. Запорожець, вивчаючи розвиток спілкування дошкільників з оточуючими людьми, зазначав, що спілкування – вирішальна умова гармонійного розвитку дитини. Дослідницькі роботи І. Карабаєвої, К. Карасьової присвячені спілкуванню як умові встановлення сприятливих стосунків між дорослими і дітьми, моральним аспектам педагогічної взаємодії. Значимість формування спілкування вивчалася в контексті дослідження природи спілкування дошкільників з однолітками (Т. Фасолько, Н. Химич), становлення спілкування в ігровій, навчальній, трудовій діяльності (А. Бурова, О. Козлюк, І. Луценко, О. Пісарєва, Г. Смольникова). О. Семенов, О. Попова, Л. Чемоніна розроблено методичні рекомендації щодо формування культури спілкування в дітей молодшого шкільного віку.

Активізація одне із провідних економічних понять, у цій науці ми знаходимо багато точок зору щодо сутності і змісту процесу активізації: активізація як вдосконалення виробництва, ефективне використання факторів виробництва, підвищення продуктивності праці з урахуванням часового фактора, такий особливий тип розвитку виробництва, що здійснюється за рахунок вдосконалення всіх факторів виробництва та більш повного, напруженого використання всіх застосовуваних продуктивних ресурсів, різке підвищення ефективності виробництва, підвищення якості і роботи,

і продукції, упор на кінцеві високі результати, підвищення продуктивності праці, мобілізація всіх готівкових ресурсів та можливостей. Незважаючи на численність теоретичних і практичних досліджень, у науці немає єдиної думки в розумінні сутності активізації.

У Великому тлумачному словнику української мови термін «активізація» визначається як «збудження чогось, посилення діяльності; спонукання когось, чогось до діяльності, активніших дій; більший вияв чогось: активізація громадського життя, активізація навчального процесу, активізація світла, творча активізація». У психологічному словнику наводиться таке визначення: активізація (від лат. *activus* — діяльний) – «посилення, пожвавлення діяльності, активності; перехід до більш рухливого стану, до рішучих дій».

Активізація процесу навчання – це вдосконалення методів і організаційних форм навчально-пізнавальної роботи дітей, яке забезпечує активну й самостійну теоретичну і практичну діяльність учнів у всіх ланках навчального процесу. Активізація пізнавальної діяльності – це збільшення питомої ваги активності особи у процесі самої діяльності. Під активізацією мовлення психологи Т. Піроженко, О. Пісарєва, О. Кононко розуміють переведення складників мовленнєвої діяльності (говоріння, слухання) на більш високий рівень, що полягає в доповненні їх мовними, якісними змінами. Активізацію мовлення О. Пісарєва, А. Омеляненко розглядають не тільки як результат формування й реалізації мовленнєвої активності в конкретному мовленнєвому акті, а й як процес розвитку мовленнєвих навичок аж до повного оволодіння мовною системою [11, 12, 13].

«Активізація освітньої сфери – на думку К. Крутій, – це процес приведення в дію резервів використання трудових, матеріальних та фінансових ресурсів, досягнення раціонального рівня суспільних витрат на цілі освіти, якісного вдосконалення особистісного та середовищного факторів» [8].

Необхідність якісного вдосконалення «особистісного» фактора в системі освіти пов'язується, по-перше, із протиріччям, що виникло між вимогами суспільства до швидкої та якісної підготовки підростаючого покоління і реальним станом даного питання в практиці. По-друге, орієнтація освіти на утилітарно-прагматичні потреби виробництва в сучасних умовах входить у протиріччя з вимогами цілісного розвитку особистості [8]. Активізація формування культури спілкування у дошкільників передбачає гуманізацію системи дошкільної освіти, її переорієнтацію на цілісний розвиток особистості.

Важливою характеристикою цілісної системи є наявність інтегральної якості, відмінної від властивостей і якостей складових її компонентів. Таким поняттям, що відображає індивідуально-особистісне включення дошкільного в процес виховання, його комунікативна самостійність. Особиста свобода є виборча активність людини, яка здійснюється ним на основі пізнаної необхідності (Г. Балл). Комунікативна самостійність – це соціально-цінний прояв свободи особистості, виборче прагнення її активності до певного характеру діяльності з формування культури спілкування на основі спонукань і мотивів, знань і досвіду, як готовність

до власного цілепокладання, до дії. Разом з цим, як зазначають Г. Ващенко, Г. Костюк, Л. Долинська сфера комунікативної самостійності – це сфера, де особистість прагне досягти оптимуму своєї морально-творчої самореалізації, а рівень цього оптимуму визначається розвитком її комунікативних відносин [3, 4, 7].

Таким чином, комунікативна самостійність – це інтегральна якість особистості, що відображає її прагнення і здатність вступати у спілкування (здійснювати комунікативні вчинки) відповідно до власних поглядів, переконань, незалежних від зовнішнього впливу, а також власних поглядів, можливостей (здібностей).

У вітчизняній психології та педагогіці вже стало аксіоматичним положення про те, що спілкування дитини з оточуючими є джерелом психічного розвитку в онтогенезі. Роль спілкування у цілісному педагогічному процесі актуалізує питання розробки проблеми формування культури спілкування у дошкільників. На її комплексне вивчення спрямовані зусилля низки наук: філософії та соціології, психології та педагогіки, що визначає різноманітність напрямків дослідження цієї проблеми.

8.1.1. Активізація процесу формування культури спілкування у дітей молодшого дошкільного віку

Зазначене питання не може бути повною мірою успішно вирішено без творчого використання того, що було накопичено передовою педагогічною думкою та практикою в ході її історичного розвитку.

Я. Коменський розглядав у своїх творах проблему спілкування, тісно пов'язуючи її з розвитком мовлення дітей. Зокрема, у своєму творі «Материнська школа» автор радив виховувати в дітях прагнення до діяльності та спілкування. Я. Коменський пропонує в материнській школі давати дітям знання, та вчити їх «діяти і говорити». Поряд з виробленням у дітей вміння правильно говорити рідною мовою, материнська школа повинна започаткувати розвиток у дітей навичок спілкування.

К. Ушинський підкреслював, що розвиток спілкування в дітей тісно пов'язані з розвитком мовлення і мислення. К. Ушинський вказував, що «дитя входить у духовне життя оточуючих за допомогою мовлення» [16]. «Мовлення, – писав він, – це не щось відчужене від думки, а навпаки – її органічне утворення» [16]. Основними засобами розвитку культури спілкування К. Ушинський виділяв усну народну творчість та приклад дорослих.

Г. Сковорода пов'язував культуру спілкування з гуманністю. За його уявленням, «гуманність є людинолюбство, але розвинене свідомістю і освітою». Цілком гуманним він вважав людину, яка робить іншому «не за розрахунком, не з хвастощів, а за бажанням робити добро, за переконанням» [14]. Гуманність передбачає і любов до людини тільки через те, що вона людина «без будь-яких відношення до її національності, віри чи звання, навіть особистої її гідності» [14]. Подібну думку підтримував Г. Ващенко, він наполягав на необхідності виховання у дітей почуття дружби та товариства, взаємоповаги та взаємодопомоги.

У сучасній науково-обґрунтованій системі виховання важливе місце посідає спілкування. У науці немає єдиного підходу до визначення поняття «спілкування» за «різноманіттям смислових значень поняття «спілкування» стоїть реальна багатогранність досліджуваного феномена» [1,6,9,12,13,15].

Залежно від завдань та рівня аналізу спілкування може визначатися як широко, так і вузько. У першому випадку йдеться про процес «взаємозв'язку та взаємодії суспільних суб'єктів (класів, груп, особистостей), в якому відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, вміннями, навичками, а також результатами діяльності [9]. Такий підхід до проблеми, на наш погляд, характерний для філософів і соціологів, що пов'язують спілкування з сукупністю громадських зв'язків, взаємодій, відносин, способів внутрішньої організації та еволюції суспільства як цілого, в ході якої і за допомогою якої тільки може здійснюватися розвиток суспільства. Конкретизуючи спілкування як форму життєдіяльності людини, А. Капська, Л. Варяниця, Н. Чепелева вказують, що його соціальний зміст полягає в тому, що «воно виступає засобом передачі форм культури «суспільного досвіду», і специфіка якої «визначається тим, що в його процесі суб'єктивний світ однієї людини розкривається для іншого. У спілкуванні людина самовизначається і самопрезентується, проявляючи свої індивідуальні здібності» [2].

Спілкування у вузькому значенні розглядається як: 1) вид людської діяльності, її компонент, сторона, атрибут (О. Запорожець, О. Леонтьєв, М. Лісіна), 2) складне явище комунікації, діяльності, відносин (Г. Костюк), 3) персоніфікована форма суспільних відносин, їх особистісна форма (Б. Баєв, Л. Балацька), 4) явище, тісно пов'язане з ставленням (Г. Ващенко), 5) специфічна форма спільної діяльності (Г. Токарева, О. Почеркіна), 6) специфічна система міжособистісних взаємозв'язків (О. Кононко).

Основні проблеми в інтерпретації сутності спілкування сконцентровані навколо визначення спілкування як специфічного виду діяльності, персоніфікованої форми суспільних відносин, суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Попри поширеність погляду на спілкування як діяльність, І. Бех вважає, що «...у центрі уваги діяльного підходу стоїть концептуальна схема окремої діяльності, тоді як соціальна позиція, об'єктивне місце особистості як члена різних соціальних спільнот, залишалися тільки тлом досліджень» [1].

С. Максименко також вважає: «... сформована концепція діяльності охоплює... лише бік соціального буття людини, саме відносини «суб'єкт-об'єкт» [10], тоді як «поведінка людини виступає не тільки як складний комплекс видів його соціальної діяльності, за допомогою якого відображається його природа, але й як спілкування, практична взаємодія з людьми у різних соціальних структурах» [10].

Б. Баєв, Л. Балацька описуючи феномен спілкування та співвідношення його з діяльністю, зазначають: «діяльність і спілкування - дві взаємопов'язані відносно самостійні, але нерівноцінні сторони єдиного

(індивідуального та суспільного) процесу життя», це «безпосередньо спостерігається і пережита реальність і конкретизація суспільних відносин, їх персоніфікація, особистісна форма», вкладення однієї в іншу, паралельно розвиваються («симетричних») діяльностей, а саме, взаємодія суб'єктів, що вступають у ній як партнери». Водночас автори вважають: «між спілкуванням та діяльністю, як різними сторонами процесу життя існує маса переходів та перетворень одного на інше» [9].

На єдність понять «взаємодія» і «взаємини» у процесі спілкування вказували соціальні педагоги Л. Варяниця, С. Курінна, А. Капська, К. Петровська. Спілкування, на їхню думку, це «особлива форма взаємодії і міжособистісних відносин людей» [2]. «У відношенні, - підкреслює Л. Варяниця, - можна виділити дві сторони: відношення та взаємодія. Це ніби підводна і надводна частина айсберга, де видима частина - серія мовних і немовних дій, невидима потреби, мотиви, інтереси, почуття» [2]. У цілому взаємодія відбиває об'єктивний зв'язок людини з навколишнім світом, а взаємовідносини – спрямованість, позицію людини у цьому оточенні.

Резюмуючи вищевикладене, коротко сформулюємо суть спілкування: спілкування – це такий взаємозв'язок людей, який породжений умовами спільної діяльності, відбувається у формі взаємодії і формується (встановлюється, зберігається, розвивається) ставленням людей один до одного, до об'єктивного світу, себе. Оскільки в основі спілкування лежить процес формування відносин, що складаються в ході взаємодії людини з навколишнім світом, то ми можемо говорити про дві сторони спілкування: взаємодію та взаємовідносини.

Якщо спілкування є діалогічною єдністю взаємодії та взаємовідносини, в ході яких відбувається формування особистості, то можна припустити, що одиницею спілкування, що охоплює момент взаємодії та взаємовідносини «пропорційної саморозвитку особистості у спілкуванні на базі спільної діяльності, є одиниця, способом існування якої виступає комунікативний вчинок (вчинок у спілкуванні). Серед форм прояву комунікативного вчинку Н. Гавриш називає такі: пізнавально-оцінні, емоційно-чутливі та дієві [2]. «Вчинок – свідоме дія, що оцінюється як акт морального самовизначення людини, в якому вона утверджується як особистість у своєму ставленні до іншої людини, для себе самої, природи в цілому. Вчинок – це основна одиниця соціальної поведінки» [2].

І. Зязюн, Н. Ничкало зазначають, що вчинок відрізняється від впливу іншим ставленням до суб'єкта, тобто передбачає громадську оцінку та самооцінку особистості, його соціальних наслідків. Випадання з аналізу діяльності «вчинку», вважає Т. Левовицький, не випадковість: там, де є «одна діяльність», там немає зв'язку з позицією людини, ... вибором різних цінностей, а тим самим немає і «вчинку» як оцінюваного особистістю та соціальною групою акту людської діяльності» [5]. «На відміну від дії-операції як простої матеріальної процедури, «дія-вчинок» відображає певне суб'єктивно-ціннісне ставлення» [6]. Вчинок – це прояв поведінки в етико-оціночному значенні: йдеться про креативно-вільний

вчинок, через який кожна людина ставить себе на місце іншого та іншого на своє місце (О. Кононко), тому проблема вчинку у спілкуванні – це проблема морального вибору, тобто проблема усвідомленого впливу особистості, продиктованого необхідністю зайняти певну моральну позицію у ситуації спілкування. Вчинок – це вихідна одиниця аналізу особистості (О. Леонт'єв, Г. Костюк, С. Рубінштейн). Саме у вчинку проявляється та формується особистість. Г. Костюк писав: «Перші активні та свідомі вчинки – ось початок особистості» [7].

Таким чином, для успішного вирішення проблеми формування культури спілкування у молодших дошкільників, розвитку навичок спілкування та оптимізації емоційного контролю у дітей необхідна педагогічна технологія активізації процесу формування культури спілкування у дітей молодшого дошкільного віку, що складається з пояснювально-мотиваційного, репродуктивно-творчого, корекційно-оцінного етапів.

8.1.2. Експериментальна модель активізації процесу формування культури спілкування дітей молодшого дошкільного віку

На формувальному етапі робота була спрямована на впровадження педагогічної технології з активізації процесу формування культури спілкування у дітей четвертого року життя з метою розвитку їх знань, умінь та навичок культури спілкування.

Основна мета формувального експерименту – формувати у дітей культуру спілкування, розвивати повагу та доброзичливе ставлення як до дорослих, так і до однолітків.

Завдання формувального експерименту: розширити уявлення та знання дітей про норми та правила культури спілкування; розвивати позитивні взаємини між дітьми, дітьми та дорослими; поповнювати та активізувати словник дітей лексичними одиницями, що характеризують душевний стан та настрій оточуючих людей; виховувати в дітей молодшого дошкільного віку бажання бути чемним, використовуючи мовленнєві контакти.

З метою уточнення впливу знань на дитячу поведінку, ми спостерігали поведінку дітей до та після повідомлення дітям знань про правила культури спілкування та необхідність їх виконання (правильна форма поведінки дітей при цьому не нагадувалась). Поведінка дітей фіксувалась у різних природних ситуаціях, у різних видах діяльності.

Свою роботу ми почали з встановлення правил культури спілкування, виконання яких було обов'язковим як для дітей, так і для оточуючих дорослих. Дошкільникам важко опанувати правила культури спілкування, тому що у них конкретно-образне мислення. Виходячи з особливостей мислення молодших дошкільників, ми відзначили конкретні вимоги до виконання правил, встановили кілька правил за одним і тим же проявом культури спілкування, наприклад: узагальнене правило «вітатися при зустрічі», ми розділили на конкретні пункти – вітатись при вході до групи (кабінету), при зустрічі на вулиці, тобто правила розчленували на

окремі конкретні дії, пов'язані з доброзичливим ставленням до людей. Ці правила були покладені нами в основу формувального експерименту. Встановлюючи правила, ми враховували, що від їх виконання буде залежати успіх виховання, в той же час діти повинні не тільки знати правила і дотримуватися їх, а й пов'язувати їх виконання з гуманним ставленням до оточуючих. Встановлення правил було необхідне і для того, щоб усі дорослі (з правилами ознайомлені й батьки) висували єдині вимоги до поведінки дітей.

Враховуючи складність оволодіння правилами взаємовідносин ми провели ознайомлення дітей із правилами культури спілкування у формі індивідуальної бесіди. У процесі бесіди ми в доступній для дитини формі намагалися розкрити основні функції мовлення як засобу спілкування, а також познайомити із змістом таких понять, які служать для вираження привітання, вибачення, подяки і використовуються у повсякденному спілкуванні між людьми.

Наступне заняття «Про настрої людини» проводилося з метою повернути увагу дітей до внутрішніх переживань людини, уточнити зміст поняття «настрій». На занятті ми використовували малюнки засмучених і радісних осіб, календар настроїв. Діти дуже люблять розглядати фотографії, правильно відзначають радість та смуток але майже всі діти не можуть відповідати на запитання: «Як ви здогадалися про те, що дівчинка радісна?»; «Якими ще словами можна позначити те, що дівчинка відчуває радість?» (Вона весела, їй добре). Тому впродовж всього заняття ми знайомили дітей зі словами, що позначають прояви емоційного стану людей (веселий, радісний, сумний, засмучений). Але дуже цікаво та активно діти давали відповідь на запитання: «Хто пам'ятає випадки, коли вам було радісно, весело, у вас був гарний настрій?». Ігор Б.: Коли мені купили велосипед я дуже - дуже зрадів, тому що я на нього чекав уся зиму; Еліна М.: Мені було добре, коли наша мама прийшла з лікарні, я дуже скучила за нею; Діана А.: Я тішуся, коли ми з мамою ходимо в гості до бабусі, у неї завжди пригощають пирогами. Наприкінці заняття вихователь запропонувала дітям відзначити свій настрій у календарі різною символікою: синя хмарка – поганий настрій; жовте сонечко – гарний настрій; червоне сонечко – чудовий настрій. Протягом дня вихователь провів бесіду із дітьми, просив визначити свій настрій.

Наступне заняття «Чим можна порадувати маму?» мало на меті розвиток умінь дітей бути уважним до своїх батьків. На запитання «Хто для вас найрідніша, найближча людина?» діти одноголосно відповіли: «Мама». А на додаткове запитання «Чому?» відповіді були різні: Віра А.: Вона завжди поруч, дуже добра; Валентина Т.: Моя мама найкрасивіша, я її дуже люблю; Алла Ш.: Моя мама ніколи не лає мене, а завжди захищає.

Діти емоційно відповідали на запитання «Яку турботу виявляєте про свою маму?». Дмитро Л.: Я допомагаю мамі завжди прибирати свої іграшки, а коли мама дивиться телевизор, я їй не заважаю; Марія Т.: Я допомагаю мамі мити підлогу та прибирати пил, поливаю квіти;

Я знаю, що коли у мами болить голова, то не можна галасувати і голосно розмовляти; Регіна Н.: Ми з татом купуємо подарунки і мама радіє.

Ми надали можливість усім бажаним дітям розповісти про свою турботу про маму. Аналізуючи відповіді дітей, ми звернули увагу, що діти погано складають речення, часто повторюють відповіді своїх товаришів. Наступного дня кожен намагався розповісти про своє: Сергій Б.: Я вчора допоміг мамі донести сумку з речами. Вона мене похвалила; Марина І.: Я допомогла мамі прибрати посуд, мама мені дозволила малювати фарбами; Лілія Х.: Я хотіла допомогти випрати, а мама сказала, що я ще маленька. Потім вона попросила поставити взуття на батарею. Аналізуючи відповіді, дітей ми зазначили, що багато батьків з недовірою ставляться до послуг своїх дітей, тому було організовано індивідуальну розмову з батьками.

Метою заняття «Бути ввічливим» було допомогти дітям відчувати красу словесних форм ввічливого звернення до людини, уточнити розуміння слів «ввічливість», «вихованість». На занятті було читання та обговорення оповідання В.Осеєвої «Чарівне слово».

- Діти, які слова можна назвати чарівними? Чому їх так називають? Андрій В.: Чарівні слова – це будь ласка, дякую, вибачте. Їх так називають тому, що це добрі слова; Валентина Т.: Коли розмовляєш з людьми, треба завжди говорити ці слова, щоб тебе ніхто не лаяв. Якщо образиш - треба сказати вибач; Ігор Б.: Усі дорослі люди говорять ввічливі слова, я теж великий і тому так розмовляю – якщо щось попросити – треба говорити будь ласка.

- Діти, як називають дітей, які звертаються до людей із такими ввічливими словами? Ельвіра А.: Гарні; Руслан Г.: Молодці; Лілія Х.: Розумниця. Наприкінці заняття вихователь підбиває підсумок: «Ці слова називаються чарівними, тому, що це хороші слова. Коли звертаєшся до когось, використовуючи ці слова, йому робиться добре, приємно, і ця людина хоче тобі виконати твоє прохання, щоб і тобі було радісно.

З метою розвитку стійкості культури спілкування, вихователі широко використовували різні види вправ: просте повторення, рада, нагадування. На конкретних прикладах вихователь показувала, як потрібно чемно підтвердити чи відмовитися від запропонованого під час прийому їжі. Наприклад: під час сніданку вихователь запитує Миколу А.: «Миколко, тобі покласти ще салату?» Хлопчик заперечливо хитає головою. Вихователь: «Якщо ти більше не хочеш салату, треба сказати: «Дякую, я не хочу». «Ірино, хочеш добавки?» Ірина Х. позитивно киває головою. Вихователь: «Якщо тобі хочеться добавки, треба сказати: - «Покладіть, будь ласка. Мені дуже сподобалася каша».

На наш погляд, ситуативні знання позитивно вплинули на виконання дітьми правил культури спілкування. Наприклад: під час полуденку де-які діти вже засвоїли це правило (Марія Т., Олег С, Дмитро Л., Григорій Р.). Позитивна оцінка дорослого допомагала дітям засвоїти ці правила, стимулювала їх виконання.

Дітям дуже сподобалася сюжетно-рольова гра «Магазин». Для того,

щоб розпочати гру, з дітьми проводилася попередня розмова про професію продавця та підготовку обладнання. Діти грали у цю гру з великим інтересом, намагалися виявляти елементи культури спілкування. Крім цього, діти реагували на грубі звернення своїх товаришів та робили їм зауваження. Наприклад: Микола підійшов до продавчині і каже: «Римко, дай мені цукерок та батончик». А Римма Р. відразу виправляє «Не можна так звертатися, треба чемно просити». На такі зауваження деякі діти відповідали грубістю, на кшталт «Не заважай, сам знаю» (Роман Х.), деякі діти просто мовчали (Людмила Г.). З такими дітьми вихователька проводила додаткові розмови.

Отримані знання про культуру спілкування діти використовували в сюжетно-рольових іграх. З метою вправлення дітей у культурі спілкування, крім навчальної та побутової діяльності, ми створювали умови для розгортання ігрової діяльності, в якій також потрібна культура спілкування. Наприклад, з метою формування у дітей позитивних взаємин з оточуючими була організована гра «Сім'я». Гра виникла з ініціативи дітей. Ми звернулися до групи: «Діти, подивіться, яку цікаву гру придумали ваші друзі! У яку гру Ви граєте?» Відповідь: «У доньки-матері». «Гра цікава, давайте разом пограємо у неї. Але пограємо інакше, не так, як ви зазвичай граєте. Давайте разом із вами подумаємо, як можна зробити гру цікавішою. Як провести вихідний день? Правильно, можна разом піти у гості, у кіно, сходити на прогулянку. Діти, ви були колись у музеї? Ні?» Вирішили вирушити всією родиною до музею. Спочатку необхідно розподілити ролі. «Як ви думаєте, якою має бути мама? Правильно, дбайливою, доброю, ніжною. Хто зможе бути такою мамою? На цю роль підходить Еліна М. Нехай Еліна сама обирає тата? Чому ти вибрала Ігоря? Мабуть, Ігор сильний, добрий, завжди допомагає дівчаткам. Нехай тато з мамою виберуть собі дітлахів. (Марія Т., Віра Т. Алла Ш.). Ми зібралися вирушити до музею, тому нам потрібен екскурсовод – працівник музею, який буде розповідає відвідувачам про все, що знаходиться у музеї і може дати відповідь на будь-які запитання. Як ви думаєте, яким має бути екскурсовод? Правильно, він має добре, виразно розповідати, багато знати, бути чемним. Кого б ви хотіли бачити своїм екскурсоводом? (Регіна І.). Музей знаходиться далеко, тому будемо добиратися автобусом. Нам потрібен водій, який має бути ввічливим із пасажирами. Все готове, можна розпочинати гру». Перед початком гри дітям нагадали не забути про правила культури спілкування. Мама: Діти, сьогодні субота, і ми з вами підемо до музею (допомагає дітям зібратися). Тато: Це наш автобус, на якому ми доїдемо до музею (і поставився пройти до автобуса першим), але вихователь робить зауваження. Тато пропонує пройти мамі, потім пропускає дітей, а потім сідає сам. (При виході тато зустрічає всіх). Мама: Ось ми й приїхали, нагадує дітям, що у музеї не можна голосно розмовляти. Екскурсовод: Добрий день! Проходьте, будь ласка. У нас сьогодні виставка глиняних іграшок (заздалегідь збирається виставковий матеріал). Подивіться, які яскраві та красиві ці іграшки. Потім докладно описує всі іграшки. Мама: Сподобалося вам у музеї? Подякуйте екскурсоводу. Екскурсовод: До побачення. Приходьте

ще. Сім'я повертається додому. Вихователь: Діти, вам сподобалася гра? Чим сподобалася? Як ви вважаєте, всі діти впоралися зі своєю роллю? Правильно, всі діти були ввічливі, ввічливі один з одним. Характерним є те, що діти на початку гри пам'ятають та виконують правила культури спілкування, а до кінця гри забувають про них, вихователю доводилося нагадувати. Тобто, деякі знання про культуру спілкування у дітей є, але вони не завжди їх реалізують.

Висновки

Якісно новий рівень розвитку українського суспільства залежить від зростання інтелектуального, культурного, морального розвитку підростаючого покоління. Формування особистості починається на ранньому щаблі розвитку людини - у дошкільному дитинстві - й значною мірою впливає на наступний його розвиток. Активізація процесу формування культури спілкування у дітей молодшого дошкільного віку як найважливішої моральної якості особистості, що проявляється у спілкуванні з людьми, – дуже тривалий, тонкий і складний процес, не обмежений ні місцем, ні часом Розроблені нами методичні рекомендації щодо активізації процесу формування культури спілкування у дітей молодшого дошкільного віку, що включають перспективні плани, діагностичну методику, конспекти занять та ігор, можуть бути використані вихователями закладів дошкільної освіти. У сучасних умовах розвитку суспільства особливу актуальність набуває облік такої вимоги, як активізація освітнього процесу. Ми будемо розуміти активізацію формування культури спілкування услід за Т. Піроженко як максимальне посилення продуктивності спільної діяльності дорослого та дитини щодо формування культури спілкування (темп) та зростання ступеня прояву культури спілкування у повсякденному житті (якість). Необхідний рівень сформованості культури спілкування забезпечується шляхом впровадження технології активізації процесу формування культури спілкування, що включає такі етапи: пояснювально-мотиваційний, репродуктивно-творчий, діяльнісний. У нашій роботі показано аспекти роботи з активізації процесу формування культури спілкування з дітьми молодшого дошкільного віку. У перспективі необхідно вивчити інші вікові етапи дошкільного дитинства.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Bekh, I. D. (2006). *Vykhovannia osobystosti: skhodzhennia do dukhovnosti* [Personal education: the ascent to spirituality]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
2. Bohush, A. M., Varyanysia, L. O., & Havrysh, N. V. (2006). *Dity i sotsium: osoblyvosti sotsializatsii ditei doshkilnoho ta molodshoho shkilnoho viku* [Children and society: peculiarities of socialization of children of preschool and primary school age]. Luhansk: Alma-mater [in Ukrainian].
3. Vashchenko, H. (1997). *Zahalni metody navchannia* [General teaching methods]. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka [in Ukrainian].
4. Dolynska, L. V., Skrypchenko, O. V., & Ohorodniichuk, Z. V. (2021). *Vikova ta pedahohichna psykholohiia* [Age and pedagogical psychology]. Kyiv: Prosvita [in Ukrainian].

5. Ziaziun, I. A. (2000). Rol pidvidomosti u rozvytku osobystosti [The role of the subconscious in personality development] *Profesiina osvita: pedahohika i psykholohiia - Professional education: pedagogy and psychology*, 2, 183-215. [in Ukrainian].
6. Kononko, O. L. (2018). Sotsialno-emotsiinyi rozvytok osobystosti [Socio-emotional development of personality]. Kyiv: Osvita [in Ukrainian].
7. Kostiuk, H. S. (1989) Navchalno-vykhovnyi protses i psykhychnyi rozvytok osobystosti [Educational process and mental development of personality]. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
8. Krutii, K. (2019). Osvitnii prostir doshkilnogo navchalnogo zakladu [Educational space of a preschool educational institution]. Zaporizhzhia: TOV «LIPS» LTD [in Ukrainian].
9. Ladyvir, S. O. (2013). Osobystist doshkilnyka: nadii ta perspektyvy rozvytku [The personality of a preschooler: hopes and prospects of development]. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
10. Maksymenko, S. D. (2017). Rozvytok psykhhohenetychnoho potentsialu osobystosti v osvithomu prostori [Development of the psychogenetic potential of the individual in the educational space]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii : zb. nauk. pr. In-tu psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy In-t psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy - Problems of general and pedagogical psychology: a collection of scientific works of the Institute of Psychology named after H. S. Kostyuk of the Academy of Sciences of Ukraine / Institute of Psychology named after G. S. Kostyuk, APN of Ukraine*, 8, 4, 138-143 [in Ukrainian].
11. Omelianenko, A.V. (2020). Systema vprav yak zasib formuvannia v ditei starshoho doshkilnogo viku vminnia skladaty rozpovidi-rozdumy. Humanizatsiia navchalno-vykhovnogo protsesu [A system of exercises as a means of forming in older preschool children the ability to compose stories-reflections. Humanization of the educational process]. *Sloviansk*, 1, 99. 265-277 [in Ukrainian].
12. Pisarieva, O. V. (2017). Psykholohichni osoblyvosti vilnogo spilkuvannia starshykh doshkilnykiv [Psychological features of free communication of older preschoolers]. Kyiv: «Slovo», 85-94 [in Ukrainian].
13. Pirozhenko, T. (2012). Chomu «halmuie» doshkilna zrilist [Why «inhibits» preschool maturity] *Vykhovatel-metodyst doshkilnogo zakladu - Methodist preschool teacher*, 8, 3-5. [in Ukrainian].
14. Skovoroda, H. S. (1994). Filosofski tvory [Philosophical works]. Kyiv: Oberehy [in Ukrainian].
15. Tokarieva, H. V. (2020). Pedahohika spilkuvannia [Pedagogy of communication]. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
16. Ushynskiy, K. D. (1983). Vybrani pedahohichni tvory [Selected pedagogical works]. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].

Svitlana Lysenko

Candidate of Pedagogic Sciences (Ph. D.),
Senior Researcher, Visiting Researcher,
Pontifical Catholic University of Paraná,
Curitiba, Brazil
ORCID: 0000-0001-9651-6500

CHAPTER 8.2. DEVELOPMENT OF MOTIVATION FOR SCIENTIFIC ACTIVITY OF SUBJECTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF UKRAINE

An important part of the development of professionals, who are involved in the education in higher education institutions, is research and appropriate incentives for researching. The objective of the paper is to study the motivations of universities' lecturers to conduct research. The research methods of analysis and synthesis of psychological and pedagogical literature have been applied to discover the essence and structure of the conception of motivation, and to define reasons why teachers' motivation increases. The method of generalization is applied for drawing conclusions. It is confirmed that professional interests, pleasure from the work to be performed and the outcomes, overcoming difficulties, appearance, and strengthening of positive self-estimation play a key role in the personal development of lecturers and their working capabilities. The motivations have been differentiated as intrinsic and extrinsic. Incentives for teachers to do research have been classified as internal and external. During the scientific and research activity of the subjects of the educational process, professionally oriented training for the development of motivation for scientific activity was introduced with the aim of forming in them a supreme level of professional competence in connection with professional training, which contributed to the acquisition of professional knowledge, the formation of relevant scientific and practical skills and development of professional skills, professionally oriented motivation for scientific and research activities of the subjects of the educational process.

Лисенко С. А.

Кандидат педагогічних наук,
старший дослідник, запрошений дослідник,
Папський католицький університет Парани,
м. Куритиба, Бразилія
ORCID: 0000-0001-9651-6500

РОЗДІЛ 8.2. РОЗВИТОК МОТИВАЦІЇ ДО НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Важливою складовою професійного розвитку суб'єктів освітнього процесу закладів вищої освіти є наукова робота, яка передбачає необхідність відповідної мотивації до цієї роботи. Метою є дослідження мотиваційних аспектів наукової діяльності суб'єктів освітнього процесу закладів вищої освіти. Методи дослідження: аналіз і синтез психолого-педагогічної літератури для з'ясування сутності та структури поняття мотивації та особливостей формування мотивації суб'єктів освітнього процесу до науково-дослідницької діяльності; узагальнення – для формулювання висновків. Визначено, що провідну роль у розвитку суб'єктів освітнього процесу та їх ефективної діяльності відіграють такі мотиви: професійні інтереси, задоволення від процесу і результату роботи, від подолання труднощів, формування і підкріплення позитивної самооцінки. Здійснено поділ мотивації на інтринсивну та екстринсивну. Класифіковано мотиви професійно спрямованої науково-дослідницької діяльності суб'єктів освітнього процесу (внутрішні і зовнішні). Під час науково-дослідницької діяльності суб'єктів освітнього процесу запроваджено професійно орієнтований тренінг розвитку мотивації до наукової діяльності з метою формування в них супремального рівня професійної компетентності у взаємозв'язку з професійною підготовкою, що сприяло здобуванню фахових знань, формуванню відповідних науково-практичних навичок і розвитку професійних умінь, професійно спрямованої мотивації до науково-дослідницької діяльності суб'єктів освітнього процесу.

Вступ

Досягнення здобувачами вищої освіти супремального рівня професійної підготовки залежить від наявності в них оптимального рівня мотивації до наукової діяльності (НД) як однієї з найважливіших складових освітнього процесу, оскільки «обсяг освітньо-професійної програми підготовки магістра становить 90-120 кредитів ЄКТС, обсяг освітньо-наукової програми – 120 кредитів ЄКТС. Освітньо-наукова програма магістра обов'язково включає дослідницьку (наукову) компоненту обсягом не менше 30 відсотків» [13]. Для вибору наукового напрямку професійної діяльності та для її ефективного здійснення необхідним є формування адекватної мотивації, яка має усвідомлюватися і позитивно оцінюватися суб'єктами майбутньої професійної діяльності. Лише за таких умов можна очікувати, що наукова діяльність стане для них ціннісним орієнтиром та зумовлюватиме спрямованість їх особистості. Науковці вважають, що мотивація – це сукупність спонукаючих чинників, які сприяють активності суб'єктів освітнього процесу закладу вищої освіти (ЗВО) та визначають спрямованість їх майбутньої діяльності. До зазначених чинників належать мотиви, потреби, стимули, ситуативні фактори, які детермінують поведінку суб'єктів майбутньої професійної діяльності [4; 6; 8].

Крім того, одним із ключових моментів теоретико-методологічних основ вивчення діяльності особистості є поділ мотивації на інтринсивну та екстринсивну. Екстринсивна мотивація – це детермінація поведінки фізіологічними потребами та впливом середовища. Інтринсивна мотивація – це обумовленість поведінки особистості чинниками, які безпосередньо не пов'язані з впливом середовища та фізіологічними потребами організму [2]. Тому інтринсивно мотивованою можна вважати діяльність суб'єкта майбутньої професійної діяльності, яка зумовлена його внутрішнім інтересом та задоволенням від її якісного виконання, а екстринсивно мотивованою ту, що зумовлена дією зовнішніх спонук, таких, як винагороди, грошове забезпечення та інші позитивні чи негативні чинники. За умови задоволення базових психолого-педагогічних потреб – в автономності, в компетентності та у значимих стосунках – мотивація стає інтринсивною, а якщо ці потреби не задовольняються певним чином (майбутні суб'єкти професійної діяльності можуть відчувати себе контрольованими, не усвідомлювати власну компетентність та не мати необхідної кількості значимих стосунків з іншими професійними особами), то – екстринсивною.

Огляд літератури. На сучасному етапі розвитку науки велика увага приділяється вивченню мотивації, мотивів поведінки і діяльності особистості. Як зазначає Г.С. Костюк, «здібності особистості найкраще виявляються і розвиваються в умовах повноцінної мотивації її діяльності» [6, с. 39]. Визначаючи пріоритетні мотиви, Г.С. Костюк виокремлює такі: «Особливо важливими мотивами є сильний інтерес до неї, невгамовна допитливість, пристрасна любов до справи, усвідомлення її суспільної важливості та інші широкі соціальні мотиви» [6, с. 39]. У багатьох наукових працях як вітчизняних (С. Д. Максименка [8], Г. С. Костюка [6],

С. Занюка О. [4], М. Кокуна [5] та ін.), так і зарубіжних учених (А. Маслоу, Х. Хекхаузена, А. Бандури, Д. Макклелланда [1] та ін.) розглянуто мотивацію та мотиви. Дослідження цих учених стали теоретичною та методологічною основою вивчення діяльності особистості. Класичні визначення внутрішньої та зовнішньої мотивації у світлі досліджень і теорії розробили Р. М. Райан та Е. Л. Десі [2]. Зокрема Т. І. Левченко досліджувала мотивацію наукової діяльності [7]. О. П. Поліщук та Д. Ю. Баталова – чинники мотивації наукової діяльності у студентів 4 року навчання НаУКМА [12]. Н. Г. Пахомова проаналізувала мотивацію як основу формування інтегративних знань у процесі професійної підготовки [10]. О. Повідайчик, М. Попюк та А. Реблян визначили мотиваційні аспекти науково-дослідницької діяльності студентів закладів вищої освіти [11]. В. Табачук дослідив мотивацію професійної діяльності та розвитку науково-педагогічних працівників в сучасних соціоекономічних умовах [15]. Отже, актуальною є проблема мотиваційного забезпечення професійної підготовки до наукової діяльності суб'єктів освітнього процесу України, яка може бути розв'язана під час їхньої наукової діяльності у ЗВО.

8.2.1. Розвиток мотивації суб'єктів освітнього процесу закладів вищої освіти України до наукової діяльності

У ході попередніх досліджень мотивації суб'єктів освітнього процесу отримано мотиваційний розподіл (рис. 1) і визначено тип домінуючих мотивів та ступінь їхньої усвідомленості [1; 2; 4; 12].

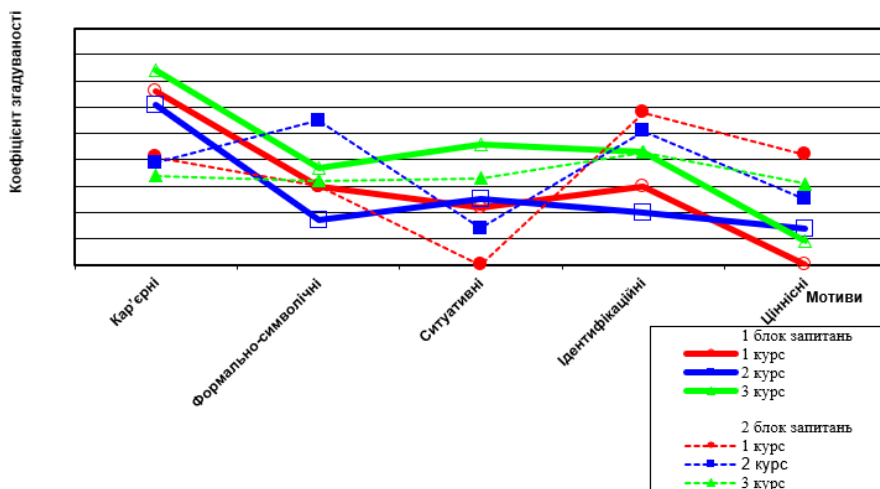

Рис. 1. Мотиваційний розподіл суб'єктів освітнього процесу

Джерело: розроблено автором

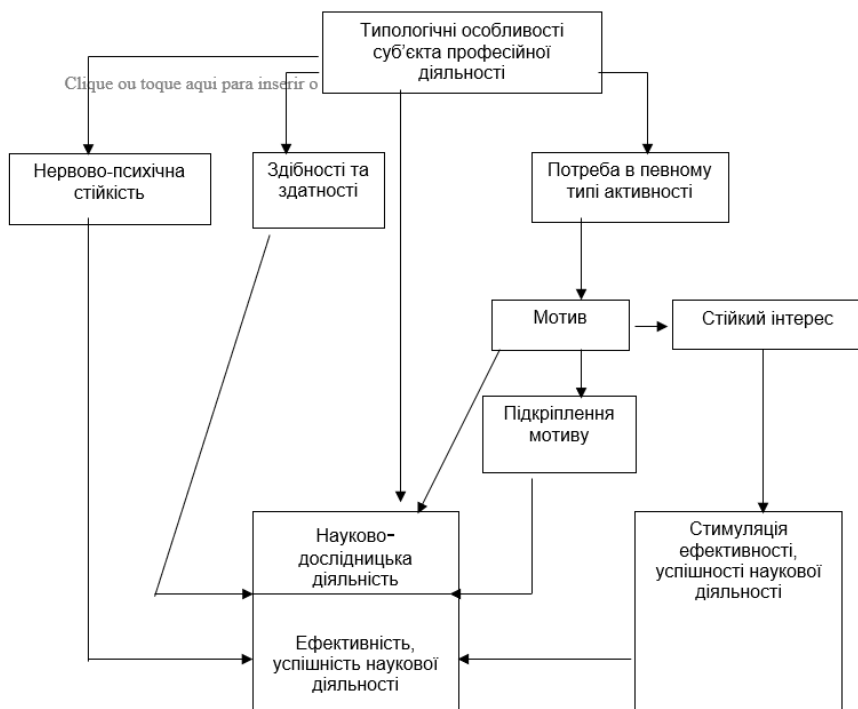
Так, загальне середнє співвідношення генералізованих типів мотивів таке: зовнішні – 37 %, внутрішні – 32 %. Науковці [1–4; 8] вважають це пе-

редумовою розірваної свідомості та недостатньо працюючих рефлексивних механізмів, що потребує корегування. Подібна мотиваційна ситуація є несприятливою для того, щоб суб'єкти професійної діяльності зробили усвідомлений вибір щодо наукової діяльності як складової майбутньої діяльності. Якщо такий вибір буде робитися на зазначеній основі, то це може призвести до певної неефективності наукової діяльності, що не сприятиме якісній професійній діяльності у майбутньому. Одним із напрямів поліпшення такої ситуації може бути діяльність НПП, яка спрямована на створення передумов для усвідомлення суб'єктами майбутньої діяльності інтринсивної мотивації та актуалізації рефлексії [1; 2; 8] відносно інтеграції шарів розірваної свідомості. Слід зазначити, що від рівня її розвиненості, а інколи і сформованості залежить успішність наукової діяльності суб'єктів освітнього процесу, а це якісне засвоєння ними фахових знань, оволодіння специфічними практичними навичками, вміннями та здатностями, мобілізація їх духовних інтелектуальних, психічних, психофізіологічних і фізичних можливостей щодо опанування професійної діяльності; подолання труднощів під час підготовки та подальшої майбутньої діяльності.

Професійно спрямована мотивація до наукової діяльності безпосередньо стимулює суб'єктів освітнього процесу, позитивно впливає на формування та розвиток у них майбутньої культури та науково-дослідницької компетентності, що загалом сприяє досягненню супремального рівня професійної компетентності. Також слід зазначити, що будь-яка діяльність, як вважають фахівці [1-2], завжди спонукається комплексною мотивацією, тобто поєднанням інтринсивних і екстринсивних мотивів. До того ж, як свідчать результати анкетування, майбутніх суб'єктів професійної діяльності до усвідомлення необхідності наукової діяльності можуть спонукати такі основні мотиви: самореалізація; фахова необхідність; пізнавальний інтерес; самоствердження; матеріально-грошові стимули; кар'єрне зростання; соціальні чинники; ідентифікація із значущою особою. Вибір майбутнім суб'єктом професійної діяльності саме наукової діяльності в межах обраного фаху – це складний мотиваційний процес, механізм якого можна подати таким чином (рис. 2).

Тому дуже важливим є реальне, адекватне уявлення суб'єкта професійної діяльності про зміст і структуру наукової діяльності. Крім того, відповідне поєднання типологічних особливостей суб'єкта майбутньої професійної діяльності сприяє прояву їх здібностей до НД і як наслідок її високій ефективності, створює відчуття задоволеності її результатами та підкріплює мотиви вибору діяльності як фаху, перетворюючись у стійкий інтерес. Останній впливає на активність майбутнього суб'єкта діяльності та «закріплює» його за діяльністю, що сприяє самопідкріпленню мотивації до НД. Слід зауважити, якщо у суб'єкта освітнього процесу спостерігається поверхневе або неадекватне уявлення про НД і про вигоди, то відбувається розузгодженість між здібностями та здатностями, з одного боку, та професійним змістом НД, – з другого. І як наслідок, низька ефективність НД та відсутність задоволення як від неї, так і від майбутньої діяльності загалом.

Рис. 2. Педагогіко-психологічні аспекти вибору науково-дослідницької діяльності майбутнім суб'єктом діяльності

Джерело: розроблено автором

Таким чином, мотивацію можна розглядати як сукупність усіх (особистісних та ситуативних) чинників, які спонукають суб'єкта освітнього процесу до активних дій, так і одну з найбільш важливих складових на однаковому рівні із професійно важливими якостями (ПВЯ), здібностями, знаннями, вміннями та навичками, які забезпечують успішність та ефективність його НД. Тому успішність НД залежить не лише від ПВЯ і знань суб'єкта освітнього процесу, а й від мотивації, його прагнення навчатися, працювати і досягати високих навчальних і професійних результатів. Чим вище рівень його мотивації та активності, тим більше мотивів спонукають суб'єкта освітнього процесу ЗВО до наукової діяльності, тим більше зусиль він здатен прикласти. Слід зазначити, що індектриновані суб'єкти освітнього процесу в середньому на 43 % більше працюють і, як правило, досягають суттєвих результатів як під час підготовки, так і під час професійної діяльності. Також з'ясовано, що чим більше мотивів детермінують діяльність суб'єкта освітнього процесу, тим вищий рівень його загальної мотивації, де багато залежить від сили спонукання кожного окремого мотиву, а якщо вдається залучити додаткові мотиви, то підвищується загальний рівень його мотивації.

Розвиток мотивації до НД майбутніх суб'єктів діяльності дасть можливість підвищити якість та ефективність професійної підготовки суб'єктів освітнього процесу. Для цього науково-педагогічні працівники мають цілеспрямовано формувати у суб'єктів освітнього процесу позитивне ставлення до наукової діяльності, допомагати їм у досягненні супремального рівня професійної підготовки, зокрема наукової діяльності як її складової. Такого рівня НД суб'єктів освітнього процесу можна досягти завдяки розвитку їх мотивації. Спираючись на теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку мотивації навчальної діяльності суб'єктів освітнього процесу та відповідно до розробленого професійно орієнтованого мотиваційного тренінгу проведено діагностування рівнів розвиненості мотивації до НД суб'єктів освітнього процесу на різних етапах цієї підготовки. Обґрунтований професійно орієнтований тренінг розвитку мотивації до НД суб'єктів освітнього процесу має складатися з трьох основних етапів.

Перший етап – первинне психологічне діагностування суб'єктів освітнього процесу за розробленими критеріями. Під час первинного психологічного діагностування суб'єктів освітнього процесу визначаються їх початкові рівні розвитку мотивації до НД (такі дослідження проводяться і на третьому етапі):

- високий – максимально висока мотивація до досягнення успіху; мінімальна мотивація до уникнення невдач; прагнення успішності в НД та отримання максимальних балів за всіма формами поточного і підсумкового контролю; бажання реалізуватися як суб'єкт діяльності;

- оптимальний – чітке усвідомлення внутрішніх і зовнішніх мотивів до НД з вираженою орієнтацією на внутрішні; чітко визначена структура професійних пріоритетів і майбутньої кар'єри;

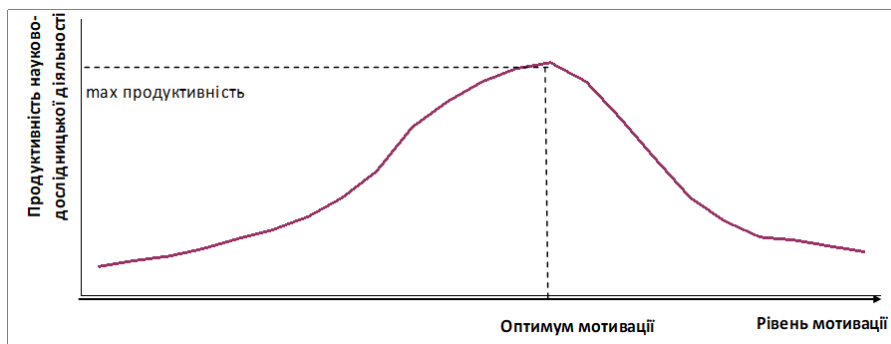
- середній – переважають прагматичні мотиви; майже максимальний рівень мотивації до уникнення невдач; середній рівень мотивації досягнення успіху; мінімально виражені мотиви, які пов'язані зі змістом НД та майбутньої професійної діяльності;

- низький – незацікавленість у позитивних результатах НД; максимальний рівень мотивації до уникнення невдач; поверхневі знання, вміння та навички; хаотичні професійно-пізнавальні інтереси.

Другий етап – застосування мотиваційного тренінгу, який проводиться для актуалізації мотиваційного компонента НД у процесі здобуття професійної освіти та перетворення з об'єкта підготовки на суб'єкта освітнього процесу, що стимулює її евристичний характер. Проводиться із суб'єктами освітнього процесу, в яких середній та низький рівень розвитку мотивації до НД. Інші слухачі працюють на самостійних заняттях під керівництвом НПП.

Третій етап – результативно-оціночний, який проводиться для визначення у суб'єктів освітнього процесу статистично значимих відмінностей у рівнях розвитку мотивації до НД до і після застосування мотиваційного тренінгу, а також формування висновків про зміну рівнів її розвитку. Використовують такі ж рівні розвитку мотивації до НД як і на першому етапі.

Слід зазначити, що під час визначення рівнів розвитку мотивації до НД, як показали попередні дослідження, необхідно дотримуватися оптимуму мотивації до НД, оскільки у разі низького або занадто високого рівня мотивації ефективність НД суб'єктів освітнього процесу може знижуватися до мінімуму, тому оптимальний рівень мотивації є найбільш сприятливим. Така закономірність найкраще описується законом Йеркса – Додсона [3]. Як показано на рис. 3, внаслідок збільшення інтенсивності мотивації якість НД спочатку зростає, але після проходження максимальних показників (оптимуму мотивації) успішність НД падає. Тому для максимальної ефективності НД важливим є саме оптимум мотивації. Хоча найважливіше визначити оптимальний рівень мотивації до НД саме для певного (окремого) суб'єкта освітнього процесу ЗВО. У суб'єкта освітнього процесу має переважати особистісна мотивація до наукової діяльності. Реальні регулятори діяльності особистості у сфері науки – усвідомлені, інтринсивні мотиви, науково-пізнавальна мотивація, науково-ціннісні потреби.

Рис. 3. Залежність продуктивності наукової діяльності від рівня інтенсивності мотивації

Джерело: розроблено автором на основі [3]

8.2.2. Визначення рівнів розвитку мотивації суб'єктів майбутньої професійної діяльності до наукової діяльності

Загалом професійно орієнтований тренінг розвитку мотивації до НД суб'єктів освітнього процесу побудовано як на традиціях професійної підготовки майбутніх суб'єктів діяльності зі збереженням специфічних психолого-педагогічних досягнень, так і на врахуванні характерних особливостей НД суб'єктів освітнього процесу та специфіки діяльності.

На другому етапі використовується мотиваційний тренінг як метод розвитку мотивації до НД, що дає можливість вирішувати такі основні завдання:

- розвиток інтересу і зацікавленості у суб'єктів освітнього процесу до змісту і результатів НД у результаті пошуку внутрішніх і зовнішніх резервів;

- заохочення майбутніх суб'єктів діяльності до оволодіння евристичними індивідуальними прийомами, методами та засобами активізації мотивів НД;
- забезпечення самоактуалізації суб'єктів освітнього процесу як майбутніх суб'єктів діяльності шляхом розвитку мотивації до евристичної НД;
- формування і подальший розвиток навичок, умінь, інтелектуального потенціалу, здібностей та здатностей суб'єктів освітнього процесу до самодетермінації НД;
- подальший розвиток ПВЯ, необхідних суб'єкту майбутньої діяльності для НД;
- розвиток мотивації самоосвітньої діяльності;
- підвищення рівня адекватної самооцінки і позитивного ставлення до себе як до суб'єкта НД.

До його структури входить також комплекс активних соціально-психологічних методів, які забезпечують різнобічний вплив на мотиваційну сферу суб'єктів освітнього процесу під час НД. Тренінг, що використовується під час НД суб'єктів освітнього процесу, – це система найбільш доцільних і дидактично скомпонованих підготовчих прийомів і послідовних методичних і технологічних дій щодо досягнення поставлених індивідуально-психологічних, виховних, розвивальних та інших цілей НД як складових професійної підготовки майбутніх суб'єктів діяльності, інтегральним результатом якої є розвиток мотивації до НД. Його головною метою є досягнення високого рівня розвитку ціннісно-мотиваційного, праксеологічного, когнітивного, професійного та суб'єктного компонентів мотивації до НД, які відображають індивідуально-функціональну надійність психіки майбутніх професіоналів України. Тому перед початком застосування тренінгу і після його завершення проводяться контрольні обстеження суб'єктів освітнього процесу з метою визначення структури та динаміки їхньої мотивації до НД. Визначення рівнів розвитку мотивації суб'єктів майбутньої професійної діяльності до НД наведено в табл. 1.

Слід зазначити, що під час першого етапу (діагностування) виявлено недостатній розвиток мотивації до НД суб'єктів освітнього процесу, неусвідомлення ними необхідності її цілеспрямованого розвитку для досягнення супремального рівня професійної компетентності. Використання мотиваційного тренінгу для розвитку мотивації до НД (в ході результативно-оціночного етапу розвитку мотивації до НД суб'єктів освітнього процесу) показало суттєве підвищення рівня мотивації до НД (мотивація досягнення успіху в НД, наявність структури професійних пріоритетів, самостійність і творча НД), що позитивно вплинуло на відношення суб'єктів освітнього процесу до НД, її якості та ефективності.

Отже, на цьому етапі НД суб'єктів освітнього процесу може бути реалізована актуалізація мотиваційних компонентів до набуття фаху; має місце позитивна динаміка за всіма критеріями оцінювання рівнів розвитку мотивації до НД суб'єктів освітнього процесу. Загалом слід зазначити, що розвиток мотивації до НД майбутніх суб'єктів освітнього процесу сприятиме вдосконаленню набутих професійних знань, навичок, умінь, здатностей, ПВЯ як складових їхньої професійної компетентності.

Визначення рівнів розвитку мотивації суб'єктів майбутньої професійної діяльності до НД

Критерії розвитку мотивації до НД	Показники розвитку мотивації до НД	Методи та методи діагностування	Рівні розвитку мотивації до НД		
			низький	середній	високий
1	2	3	4	5	6
Ціннісно-мотиваційний	Структура мотивації до професійної діяльності (внутрішня мотивація – ВМ, зовнішня позитивна мотивація – ЗПМ, зовнішня негативна мотивація – ЗНМ)	Методика «Мотивація професійної діяльності» (К. Замфир у модифікації А. А. Реана)	ЗНМ > ЗПМ > ВМ	ВМ = ЗПМ =ЗНМ	ВМ > ЗПМ > ЗНМ, ВМ = ЗПМ > ЗНМ
	фактори привабливості професії	методика вивчення факторів привабливості професії, В. А. Ядов, (модифікація І. Кузьміної, А. Реана)	інтерпретація результатів за змістовним блоком (ранжирування мотивів)		
	спрямованість на наукову діяльність	методика «Спрямованість на вид інженерної діяльності» О. Б. Годлініка	1–4 бали	5–8 балів	9–12 балів
Когнітивний	Базові загально-теоретичні знання	Методика “Інтелектуальна лабільність”	10-14 помилок	5-9 помилок	0-4 помилки
	Знання щодо НД (результати контрольної роботи, бліцопитування)	Модульно-рейтингова система	Відсоток засвоєння знань		
Праксеологічний	Результати виконання індивідуальних і практичних завдань (презентація, портфоліо, проект)	Завдання репродуктивного рівня	низький	середній	високий
		Завдання алгоритмічного рівня			
		Завдання прогностичного рівня			
	Активність (участь у конференції, конкурсі на кращу наукову роботу, НДР)	Кількісно-якісний аналіз результатів	низький	середній	високий
Виконання магістерської роботи	Модульно-рейтингова система (відсоток засвоєння знань)	низький	середній	високий	

Продовження таблиці 1

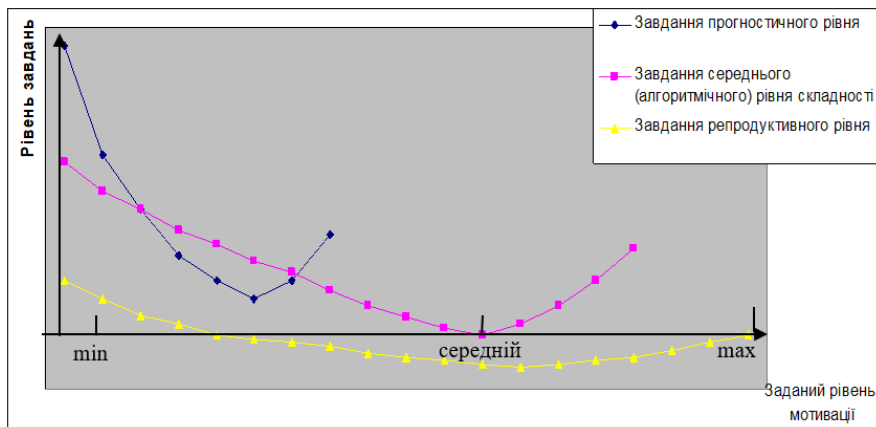
1	2	3	4	5	6
Суб'єктний	Рефлексивний (саморефлексія, самоактуалізація), самооцінка рівня розвиненості науково-дослідницьких здатностей	Результати анкетування	низький	середній	високий
	Розвиненість творчої активності	Методика «Діагностика мотиваційної структури особистості» (автор В.Е. Мільман) (експертна оцінка)	нижче середнього	середній	вище середнього
	Розвиненість професійно важливих якостей, необхідних для наукової діяльності	Експертна оцінка	нижче середнього	середній	вище середнього

Джерело: розроблено автором

Наступною складовою є формування оптимального рівня мотивації до НД суб'єктів освітнього процесу за допомогою комплексної методики, яка забезпечує необхідний рівень їх розвитку, паралельно з розвитком мотивації до НД. Крім того, зважаючи на специфіку подальшої діяльності суб'єктів освітнього процесу і професійної адаптації після закінчення ЗВО, потрібно створювати в процесі навчання такі умови, які максимально наближені до їх майбутньої діяльності. Слід мати на увазі, що розширення сфери професійної діяльності потребує відповідного рівня розвитку «як професійних, так і загальних компетентностей, зокрема здатності навчатися, програмувати, працювати в умовах невизначеності, креативності» [14], ПВЯ, здатності до самостійного опанування нових галузей знань, розвитку комунікативних навичок і вмінь, здатності критично, системно, нетривіально та нешаблонно мислити, швидко орієнтуватися в незнайомій обстановці, вміти швидко приймати правильні рішення. У зв'язку з цим під час навчання необхідно розвивати ті мотиви, які стимулюють квазідіяльність суб'єктів освітнього процесу. Наприклад, під час занять використовувати ділові (рольові) ігри, які ґрунтуються на виконанні певних елементів з номенклатури функціональних обов'язків і структурно пов'язані з іншими дисциплінами, тобто забезпечуються міжпредметні зв'язки. Такий метод не лише урізноманітнює форми занять, а й є засобом психодіагностики та спонукає суб'єктів освітнього процесу до активності під час НД та до самовдосконалення. Застосування ділових ігор дає змогу вирішити не менш важливе завдання, що пов'язано з необхідністю компенсації інформаційного перевантаження, з організацією психологічного та фізіологічного відпочинку шляхом психофізіологічної саморегуляції функціонального стану (функціональний стан глибокої релаксації – найбільш сприятливий для інтенсивної НД).

Слід зазначити, що від рівня складності поставлених перед майбутнім суб'єктом діяльності завдань також залежить оптимум мотивації. Відповідно до закону Йеркса – Додсона [3] та в межах тренінгу проведено дослідження залежності ефективності НД від рівня мотивації суб'єкта освітнього процесу і складності завдань, що виконувалися. Отже, для кожного суб'єкта освітнього процесу існує свій оптимум мотивації, за якого ефективність його НД є максимальною і залежить від складності запропонованих завдань (рис. 4).

Рис. 4. Залежність ефективності наукової діяльності від рівня мотивації

Джерело: розроблено автором на основі [3]

Так, у разі виконання завдань прогностичного рівня оптимальним буде мінімальний рівень мотивації, а для репродуктивного завдання – максимальний. Хоча для найкращого виконання прогностичного завдання необхідно є мотивація середнього рівня. Цілком очевидним є те, що для виконання репродуктивного завдання надмірна мотивація не спричинює порушень поведінки і зниження ефективності НД, але це виникає під час виконання прогностичних завдань. Парадоксальний висновок про те, що максимальний рівень мотивації погіршує досягнення, пояснюється підвищеною емоційною напруженістю та хвилюванням, що призводить до зниження ефективності НД. Від зростання зусиль збільшувався не якісний, а лише кількісний показник досягнень майбутнього суб'єкта професійної діяльності. До цього може призвести те, що тематика завдання виявиться з певних причин недостатньо цікавою йому особисто. Тому, розуміючи мотиви, які спонукають суб'єкта освітнього процесу до активних дій, НПП можуть цілеспрямовано впливати на його НД, навіть коригувати поведінку. Аналіз та актуалізація мотивів мають велике значення під час НД суб'єктів освітнього процесу, оскільки, знаючи мотиви, які цьому сприяють, можна ефективно посилити дію одних і знівелювати дію інших (небажаних) мотивів.

Крім того, дієвим чинником для ефективності НД суб'єктів освітнього процесу є різнобічне стимулювання мотиваційної сфери. Хоча вико-

ристовувати лише примус, імпліцитний вплив, низькі бали, симпліфікацію, інвективні оцінки нерационально (призведе до інгібіції). Безперечно, це суттєві мотиваційні чинники стимулювання НД, хоча використання інших, не менш важливих джерел активності (потяг до саморозвитку і самоствердження, інтерес до змісту і процесу як НД, так і професійної діяльності), є дієвою мотивацією НД, а їх актуалізація здатна забезпечити суб'єктам освітнього процесу ефективність та успішність у сфері діяльності. Рациональне використання мотиваційних чинників продуктивності НД і загалом мотиваційної сфери суб'єктів майбутньої професійної діяльності дасть можливість науково-педагогічним працівникам під час НД суб'єктів освітнього процесу активізувати та посилити дію відповідних мотивів і домогтися не лише залучення, а й підвищення активності та успішності їхньої НД, а загалом і майбутньої професійної діяльності.

Освітній процес у ЗВО в умовах війни пов'язаний з інтенсивним стресовим впливом, що призводить до різних форм дезадаптації, нервово-психічних та психосоматичних порушень, а також посттравматичних стресових розладів. Інтенсивний стрес-вплив екстремальних обставин на суб'єкта майбутньої діяльності може бути настільки сильним, що його особистісні властивості вже не відіграють вирішальної ролі в розвитку посттравматичного стресового розладу, який може проявитися майже в кожного професійно придатного та емоційно стійкого суб'єкта освітнього процесу. Виходячи з цього, під час професійної підготовки та НД як її складової передбачено не лише оволодіння суб'єктами освітнього процесу ЗВО навчальним матеріалом та оптимальне співвідношення психофізіологічних, часових і матеріальних витрат, а й наявність у них широкої спеціальної та загальної ерудиції, розвинутого евристичного й професійного мислення, високого рівня наукової та професійної компетентності, сформованих ПВЯ та якостей активно діяльнійсності особистості з домінуванням аналітично-креативного мислення на фоні мотивації відповідного рівня та широких особистісних психофізіологічних можливостей. Тому методикам психофізіологічної саморегуляції функціональних станів належить важливе місце в системі професійного розвитку суб'єктів освітнього процесу України, оскільки від рівня їх професійної та психофізіологічної готовності, вміння нівелювати стрес-впливи, розвитку комунікативних якостей, здатності ефективно і фахово аналізувати різнобічну інформацію, їх уміння правильно і швидко орієнтуватися в складних ситуаціях діяльності, здатності приймати та реалізовувати нетривіальні рішення залежить ступінь супрематизму в сучасних умовах війни. Як зазначають У. Б. Михайлишин, В. С. Сухан та О. В. Анталовці: «якщо у перші місяці війни впливав, в основному, фактор несподіваності, руйнування сталого устрою життя, страх за своє життя, відчуття провини, неусвідомлення свого місця в даній ситуації, то через 9 місяців вплив діючого стресового чинника на організм опитаних не зменшився, а ще додалися нові стресові фактори» [9].

У свою чергу це зумовлює оптимізацію психолого-дидактичних та психолого-методичних засад психологічної підготовки суб'єктів освіт-

нього процесу України, спрямованої на підвищення ефективності їхньої діяльності та психофізіологічної готовності до неї, зважаючи на те, що навчання відбувається в умовах загрози життю і здоров'ю, що пов'язано із суттєвим психотравмуючим впливом психогенних чинників різної етимології. Цей вплив може бути однократним або постійно супроводжувати суб'єктів майбутньої професійної діяльності. Щоб уникнути негативної дії стресорів, які впливають на функціональні стани, особистість має швидко та повноцінно адаптуватися до них. Серед психогенних чинників, які негативно впливають на функціональні стани, слід виокремити такі: явна або прихована загроза життю та здоров'ю; психофізіологічне перенапруження; необхідність приймати відповідальні рішення в умовах невизначеної ситуації; високі вимоги до професійної компетентності; переживання, пов'язані з втратою близьких і друзів; певні міжособистісні відносини та конфліктні ситуації.

Закономірним наслідком стресових станів є зниження продуктивності різних видів майбутньої діяльності, порушення психічного та соматичного здоров'я. Крім того, професійна підготовка у ЗВО також характеризується високим рівнем нервово-психічної напруженості, певним рівнем хронічної втоми, підвищеною тривожністю, емоційним та інформаційним стресом та іншими етимологічними чинниками, дія яких може призвести до виснаження функціональних резервів організму суб'єкта освітнього процесу та зниження його діє- та працездатності і, як наслідок, поширення психофізіологічних порушень функціональних станів.

Слід зазначити, що загальні, спеціальні нетривіальні та індивідуальні педагогічні прийоми, вміння самоконтролювати і саморегулювати функціональні стани, що є необхідною компонентою продуктивної професійної підготовки суб'єктів освітнього процесу і формування в них мотивації до наукової складової професійної компетентності, реалізували під час НД і навчальних занять.

Висновки

Мотиваційна сфера є досить динамічною і піддається впливу та змінам, тому науково-педагогічні працівники (керівники магістерських робіт, НДР) можуть ефективніше за інших актуалізувати у суб'єктів майбутньої професійної діяльності мотиви, необхідні для науково-дослідницької діяльності, і таким чином посилити її продуктивність. Високий рівень розвитку мотивації у суб'єктів майбутньої професійної діяльності до науково-дослідницької діяльності передбачає сформоване позитивне ставлення, наявність інтересу до наукової роботи, потребу в науково-дослідницькій діяльності, стійкі усвідомлені мотиви до дослідницької діяльності, високий рівень пізнавальних мотивів, які мають домінуючий характер і спрямовані на пошук та творчість. У суб'єктів майбутньої професійної діяльності має переважати особистісна мотивація до дослідницької діяльності. Реальні регулятори діяльності особистості у сфері науки – усвідомлені, інтринсивні мотиви, науково-пізнавальна мотивація, науково-ціннісні потреби.

Отже, використання під час НД суб'єктів освітнього процесу професійно орієнтованого тренінгу розвитку мотивації до наукової діяльності з метою формування в них супремального рівня професійної компетентності у взаємозв'язку з професійною підготовкою було цілком виправданим і сприяло здобуванню фахових знань, формуванню відповідних науково-практичних навичок і розвитку професійних умінь, професійно спрямованої мотивації до науково-дослідницької діяльності суб'єктів освітнього процесу.

Варто зазначити, що запроваджений під час НД суб'єктів освітнього процесу професійно орієнтований тренінг розвитку мотивації до наукової діяльності, крім практичного призначення, сприяв створенню передумов для формування та розвитку в них оптимального рівня мотивації як до професійної діяльності, так і до вивчення інших дисциплін.

Таким чином, однією з найважливіших умов реалізації системи наукової діяльності суб'єктів освітнього процесу у контексті інтеграції науки й освіти є розвиток у молодих науковців стійкої професійної мотивації до досліджень і орієнтації на систему цінностей, що властиві науці, підвищення рівня їх мотивації до наукової діяльності в процесі навчання у ЗВО та організація навчальної діяльності як науково орієнтованої і науково-дослідницької як її складової компоненти.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. McClelland, D. C. (1987). *Human motivation*. New York : University of Cambridge. Retrieved from <https://psycnet.apa.org/record/1988-97516-000>.
2. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions. *Contemporary Educational Psychology*, 25, 54–67. DOI:10.1006/ceps.1999.1020. Retrieved from <http://www.idealibrary.com>.
3. Yerkes, R. M., & Dodson, J. D. (1908). The relation of strength of stimulus to rapidity of habit-formation. *Journal of comparative neurology and psychology*, T. 18, 459-482. DOI: <https://doi.org/10.1002/cne.920180503>.
4. Zaniuk, S. (2006). *Psykhoholiiia motyvatsii* [Psychology of motivation]. Kyiv : Nyka-tsentr [in Ukrainian].
5. Kokun, O. (2021). Psychological Characteristics of Successful Professional Formation of Specialists in Socionomy Professions. *Suchasna medytsyna, farmatsiia ta psykhologichne zdorovia – Modern Medicine, Pharmacy and Psychological Health*, (1(4)), 100-121. Retrieved from <https://journals.maup.com.ua/index.php/psych-health/article/view/65>.
6. Kostiuk, H. S. (1959). Rozvytok zdbnosteï uchniv u protsesi navchannia i pratsi [Development of students' abilities in the process of study and work]. *Radianska shkola – Soviet School*, 9, 29–38 [in Ukrainian].
7. Levchenko, T. I. (2010). Motyvatsiia naukovoï diialnosti [Motivation of scientific activity]. *Teoretychni pytannia kultury, osvity ta vykhovannia – Theoretical issues of culture, education and upbringing*, 42, 109-110. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpkov_2010_42_30 [in Ukrainian].
8. Maksymenko, S. D., Makarenko O.M., & Maistrenko I.A. (2009). Osoblyvosti motyvatsii v protsesi profesiinoï pidhotovky maibutnikh biologiv [The Personal Touches of Motivation Are in the Process of Professional Preparation of Future Biologists]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Pedahohichni, psykhologichni nauky ta sotsialna robota*

– *Scientific notes of NaUKMA. Pedagogical, psychological sciences and social work*, T. 97, 40-43. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/3960> [in Ukrainian].

9. Mykhailyshyn, U., Sukhan, V., & Antalovtsi, O. (2023). Psykholohichniy stan zdobuvachiv vyshchoi osvity v period voiennoho stanu [The psychological state of higher education students during the period of military status]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Psykholohiia – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Psychology*, (2), 27-33. DOI: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.2.5> [in Ukrainian].

10. Pakhomova, N. (2017). Motyvatsiia yak osnova formuvannia intehratyvnykh znan u protsesi profesinnoi pidhotovky [Motivation as a basis for the formation of integrative knowledge in the process of professional training]. *Psykholohiia i osobystist – Psychology and personality*, 1(11), 223–236. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psios_2017_1_22 [in Ukrainian].

11. Povidaichyk, O., Popiuk, M., & Reblan, A. (2022). Motyvatsiini aspekty naukovo-doslidnytskoi diialnosti studentiv zakladiv vyshchoi osvity. [Motivational aspects of scientific research activity of students of higher education institutions]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Pedahohika. Sotsialna robota – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Pedagogy. Social Work*, (1(50), 219–222. DOI: <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2022.50.219-222> [in Ukrainian].

12. Polishchuk, O., & Batalova, D. (2016). Chynnyky motyvatsii naukovo diialnosti u studentiv 4 roku navchannia NAUKMA [Factors of motivation of scientific activity among students of the 4th year of study of NAUKMA. *Naukovi zapysky NaUKMA. Sotsiolohichni nauky – Scientific notes of NaUKMA. Sociological sciences*, 187, 76-81. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d58d8507-d33c-409f-bc99-6599db39b73c/content> [in Ukrainian].

13. Pro vyshchu osvitu : Zakon Ukrainy vid 01 lypnya 2014 roku № 1556–VII. (zi zminamy, redaktsiya vid 27.12.2023) [On higher education: Law of Ukraine dated July 1, 2014 No. 1556–VII. (with changes, edition dated 12.27.2023)]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1556-18> [in Ukrainian].

14. Stratehiya rozvytku vyshchoyi osvity v Ukrayini na 2022-2032 roky : Rozporyadzhennya KМУ vid 23 lyutoho 2022 r. № 286-r. [Strategy for the development of higher education in Ukraine for 2022-2032: Order of the CMU of February 23, 2022 No. 286]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text> [in Ukrainian].

15. Tabachuk, V. (2021). Motyvatsiia profesiinnoi diialnosti ta rozvytku naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv v suchasnykh sotsioekonomichnykh umovakh [Motivation of professional activity and development of scientific and pedagogical workers in modern socio-economic conditions]. *Aktualni problemy ekonomiky – Actual problems of the economy*, 7-8, 241-242. DOI: [10.32752/1993-6788-2021-1-241-242-13-25](https://doi.org/10.32752/1993-6788-2021-1-241-242-13-25) [in Ukrainian].

Valentina Shpak

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Primary Education,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
Cherkasy, Ukraine
ORCID: 0000-0003-0913-6150

Tetiana Zorochkina

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Head at the Department of Primary Education,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
Cherkasy, Ukraine
ORCID: 0000-0002-6321-0852

Nataliya Zobenko

Doctor of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Primary Education,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
Cherkasy, Ukraine
ORCID: 0000-0003-3833-958X

CHAPTER 8.3. ORGANIZATIONAL AND METHODOLOGICAL WORK IN PRIMARY SCHOOL: ACHIEVEMENTS OF THE REFORM AND PERSPECTIVES

The authors made an attempt to analyze the achievements and prospects of the reform of primary education, which are related to the organizational and methodical work in this field. The main emphasis is placed on the formation of reading competence, which determines not only the educational achievements of younger schoolchildren, but also their adequate socialization in society, success in many aspects of life. For confirmation, the results of the nationwide external monitoring conducted in Ukraine in the spring of 2021 year. The literature review provides an opportunity to update the socio-cultural traditions of introducing innovations in primary school. The role of personally oriented learning technologies in primary school is shown. The potential possibilities of modern forms and methods of education as a means of implementing the competence approach in the context of updating the content of primary education are revealed. Based on the received factual data, the authors develop recommendations to eliminate the identified shortcomings, formulate convincing conclusions.

Шпак В. П.

Доктор педагогічних наук,
професор кафедри початкової освіти,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна
ORCID: 0000-0003-0913-6150

Зорочкіна Т. С.

Доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри початкової освіти,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна
ORCID: 0000-0002-6321-0852

Зобенько Н. А.

Кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри початкової освіти,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна
ORCID: 0000-0003-3833-958X

РОЗДІЛ 8.3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНА РОБОТА В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ: ЗДОБУТКИ РЕФОРМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Авторами зроблена спроба проаналізувати здобутки і перспективи реформи початкової освіти, що пов'язані з організаційно-методичною роботою в цій сфері. Основний акцент робиться на формування читацької компетентності, що визначає не лише навчальні досягнення молодших школярів, але й їхню адекватну соціалізацію в соціумі, успішність у багатьох аспектах життєдіяльності. Для підтвердження наведено результати Загальнодержавного зовнішнього моніторингу, що проведений в Україні навесні 2021 року. Огляд літератури дає можливість актуалізувати соціокультурні традиції впровадження інновацій у початковій школі. Показана роль особистісно орієнтованих технологій навчання в початковій школі. Розкрито потенційні можливості сучасних форм і методів навчання як засобу реалізації компетентнісного підходу в контексті оновлення змісту початкової освіти. Спираючись на отримані фактологічні дані, автори виробляють рекомендації з усунення виявлених недоліків, формулюють переконливі висновки.

Introduction

In recent years, there have been significant changes in the structure of primary education. New methodological approaches, methods and technologies have emerged and become widespread. The conceptual transition of primary education to person-oriented learning, the development of critical thinking, emotional intelligence, and preparation for lifelong learning has significantly deepened. However, modern pedagogy still ignores the fact that the current primary school graduate remains on his own in real life. In particular, in further educational activities, which forces him to constantly work with various texts, for the processing of which he remains unprepared. In view of this, in the blight method of primary education, the idea of the need to include a wider range of texts in the teaching of literary reading is increasingly spreading, based on the specificity of their relevance for the development of younger pupils as an individual and a citizen of society. Therefore, the ability to choose information from new and traditional media, the ability to distinguish neutral information from useful messages, whose main task is to convince consumers of information in something, becomes a necessary condition for conscious participation in the life of the information society.

Nationwide external monitoring, which was conducted in Ukraine in the spring of 2021 year, «became in fact the first all-Ukrainian objective educational monitoring study conducted after the start of the pandemic and quarantine restrictions. Accordingly, the obtained results can give real «figures of losses» caused by challenges to primary education 2020 and 2021 years: the test data made it possible to draw objective conclusions about the levels of formation of students' reading and mathematical competences» [5, 19–20].

We agree with the statement that «it is now generally recognized that with the development of the information society, or, as it is also called, the knowledge society, the meaning of the concept of «reading competence» is changing. After all, modern man is forced to live in a world where both the number and variety of written texts are growing, where more and more people have to use these texts in new ways and in more complex situations than before. That is why the teaching of reading in the field of primary education is undergoing a significant rethinking in our time: if until recently its purpose in many countries of the world was the formation of reading abilities and skills for the purpose of accumulating and assimilating information, now it is about forming a person's ability to work with any types of information (textual and non-textual), find access to it in various sources (paper and electronic), understand, properly interpret, evaluate, and apply to increasingly complex personal and societal needs» [6, 16].

According to the definition of the leading domestic methodologist M. Vashulenko, «reading competence in the system of primary education should be considered as a subject. ... we understand subject competence as a personal education that integrates, in accordance with the requirements of a certain subject, knowledge, abilities and skills, personal experience, attitude to the process and the result. We will understand the student's reading

competence as a set of educational elements, which is manifested in the possession of a system of literary knowledge, skills and abilities, experiences, emotional and value orientations, personal beliefs and the ability to use them for the purpose of learning about the surrounding reality, satisfying one's own needs (cognitive, aesthetic, self-educational, etc.) [3, 16].

Based on the given definition, a competent reader should be considered as a person, which is able to carry out the cognitive reading operations indicated above, working with texts of different functional orientation. The reading competence of younger pupils appears in scientific research as the ability to broadly understand a text (part of everyday life and educational activities), search for new information, reproduce and apply it, interpret the content and formulate conclusions, understand and evaluate the content and form of the text.

In the context of reforming the content of primary education, the creation of conditions for personal growth and creative self-expression of every citizen of our country becomes of priority importance. As O. Vashulenko rightly points out, the personal development of younger pupils is largely influenced by the formation of key and subject competencies in them, among which reading competence is of great importance. This makes it necessary to «clarify the essence of reading competence, its structure, components, determine the role and place in the system of other competences» [3, 2].

O. Vashulenko not only proves the logical connection of reading competence with other competences, but also convincingly argues its influence on the creative abilities of younger pupils. We are impressed by the position of the scientist, according to which it provides a tripartite educational process that includes: 1) formation of a child as a reader (learning to perceive, comprehend and interpret the text in the unity of its form and content, to evaluate it from aesthetic and personal positions); 2) the development of literary creativity of younger pupils, the ability to adequately express themselves and express themselves in words; 3) expanding the cultural field of the younger pupils, his development as a bearer and creator of culture [3, 3].

O. Onoprienko examines the outlined problem in the context of the main components of modernization, which will be reflected in the changes in the didactic and methodological support of the primary level of education in the conditions of the implementation of the ideas of the New Ukrainian School: the content of education, based on the formation of competencies in younger pupils; pedagogy of cooperation between the younger pupils, teacher and parents; orientation to the needs of the child in the educational process, child-centeredness; end-to-end education process focused on values» [12, 246–247].

Drawing a parallel between «competences» and «competencies», V. Kuz emphasizes that the ability to find one's place in life for younger pupils of a modern school helps mastering certain competencies: «adapt flexibly in changing life situations; to think independently, critically and creatively; to see and form a problem, to find ways to solve it rationally; to realize where and how the acquired knowledge can be used; competently work with

information, draw reasoned conclusions, use them to solve new problems; to be communicative, contact in various social groups, to be able to work in a team, to improve the development of personal morality, intelligence, cultural level» [9, 234].

As A. Pavlenko rightly points out, competence does not cover the whole set of personal educational results. Such results as a result of dynamic civilizational changes in the 21st century also include literacy and education, which can conditionally be hierarchical «steps» to competence [14, 14]. The scientist concludes that the generalized sequence in the development of the younger pupils personal educational results at school (primary school; basic school; specialized school) can be represented as a developmental, essentially conditional, hierarchical educational sequence according to the general scheme: «literacy – education – general educational competence – professional competence» [14, 14].

The opinion of A. Plugina is correct, she believes that in the context of the competence approach, three main components can be distinguished: 1) knowledge – the knowledge younger pupils acquire in primary school is important; 2) questions about the organization of education – how the educational process is structured, how students learn information, how teachers teach them; 3) directing education to the formation and development of key and subject competencies that younger pupils should master. The result is the formation of the general competence of the individual (from the point of view of the obtained results) [15, 7].

Priority forms of organization of younger pupils educational activities in the context of the competence approach are group and individual. There are also new requirements for teaching aids, the use of media and computer equipment is mandatory, as well as ensuring that younger pupils master information processing techniques. It is advisable to give preference to tasks that require the involvement of younger pupils experience, that is, close to life and tasks that will stimulate the active thinking activity of younger pupils. In the activity of the teacher, new emphases are also placed, related to the redistribution of priorities of functions – from informational to advisory, organizational and managerial. New priorities have also been set in younger pupils activity – learning should be active, include independent and self-educational work [15, 7].

L. Stakhiv carried out a scientific and methodological analysis of programs for primary school and highlighted the following aspects of reformation changes in primary education:

1. According to the new concept, teachers do not check with a red pen, and the evaluation system of primary school younger pupils takes into account the age characteristics of younger pupils, that is, the principle of conformity to nature is embodied. Classes with a red pen are not issued. As practice shows, many teachers replaced the red pen with a green one, and errors are corrected with it, which was recommended in principle.

2. Changes regarding the performance of tasks with a simple pencil apply only to younger pupils of the first class. A simple pencil is a child's right to

make a mistake, which teachers often deprives children of at school, forcing them to be in tension and fear of making a mistake all the time. A simple pencil is just a stage that can be stopped at any moment, when the child will feel the strength to write with a pen, without being upset by the impossibility of correcting a mistake. Each teacher can individually offer the child to write with a pen at any time, if the child wants it. At the discretion of the teacher, correction is allowed either with an eraser or by crossing out. At the same time, the time and stage of transition to a ballpoint pen is determined by the teacher himself, individually for each child.

3. As it turned out, most of the parents were not ready to accept the new rules of communication with the school. They demanded and demand grades, trying to change them from numbers to icons, symbols, changing their form, but giving themselves the opportunity to compare their child's success with the success of her classmates. However, according to psychologists, it is important to compare the child not with other children, but with himself in progress: «You write better today!», «You read more clearly today», «You managed to overcome difficulties» etc. Confidentiality of assessments as a necessary factor, according to modern psychologists and educators, should not be doubted at all. Parents of younger pupils are very pleased when their children's successes are announced at the parents' meeting, but there are parents for whom going to parents' meetings is real hellish torment. They are wonderful parents and do everything to ensure that their child is kind, smart, and healthy, but the fact that their favorite child received, for example, 5 points in physical education or singing is a humiliating phenomenon for them. Psychologists believe that anyone who has been in a similar situation at least once will support confidentiality.

4. Another change to programs is reading speed. It is worth emphasizing that the situation is stressful for a child who reads slowly. Today, emphasis is placed on such criteria as correctness, awareness, expressiveness of reading, but not on speed.

5. Modern scientists believe that the multiplication table for a second-class younger pupils is an abstract concept, and a seven-eight-year-old child spends a lot of strength and energy to study it. After all, according to psychologists, she begins to perceive abstract things from the age of 12, because it is at this age that real mathematical abilities can be detected in a child. Until then, the child uses visual-active and visual-image thinking. Verbal-logical (abstract) thinking develops gradually and very often depends on the individual characteristics and conditions of the child's development. Therefore, it is necessary to understand that in the second class it takes a lot of time to study the multiplication table, and it is difficult to remember it, while at 10-12 years old such memorization is a conscious and much easier process.

6. Practice assures that any exhibition of child's works in primary school can be called: «Creativity of our parents». It is difficult to find a parent who would not write at least a few lucky sticks in their child's notebook in order to make their life easier. Psychologists suggest leaving children a vacation as a legitimate time of rest from any regulated study, including homework.

7. We draw attention to the fact that there are a number of common changes that affected all educational subjects: in the programs there is a missing mandatory allocation of the number of hours for each topic. We also emphasize the fact that duplication of topics from such subjects as «Health Basics», «I am in the world» and «Natural science» [13, 54–55].

8. In the first-third grades, formative assessment is carried out, which excludes the assessment of younger pupils achievements in points, then, accordingly, the grades are not displayed in the class journals. According to the specified documents, we continue to use two types of assessment in the first-second grade (first cycle of education): formative and final (summary). Formative assessment is aimed at assessing the performance of younger pupils, their progress; effort spent during tasks, diligence and is based on a positive attitude. This type of assessment aims to encourage younger pupils to study, to make them want to learn new things, to form confidence in one's own abilities, to prevent fears of making mistakes, to notice problems in younger pupils assimilation of educational material in time, focus on strengths rather than mistakes and adapt the educational process to the abilities and potential of younger pupils.

The accounting of the results of the final assessment in the first-third grades is recorded in the certificate of achievements (the first part, which contains a general description of the personal achievements of younger pupils), which the teacher fills in in October (interim result) and in May (as a final report). The second part of the certificate of achievement (assessment of subject competences) is recorded by the teacher in May. We continue to use a four-level formative assessment system to assess the achievements of younger pupils: «has significant success», «demonstrates noticeable progress», «achieves results with the help of the teacher», «still needs attention and help». Please note that the forms and all types of checks at the final stage are chosen and conducted by the teacher himself. It is inadmissible to check the reading technique of first-classes younger pupils by the deputy director or the director of the school. However, scientists believe that reading speed is not decisive in mastering reading competence. It is considered important to understand what has been read, to be able to evaluate the actions of the heroes of the works, to identify the problem and its solution.

9. We hope that at the beginning of the 2020-2021 academic year, first-graders of each general secondary education institution will receive sets LEGO DUPLO i LEGO SYSTEM (this is one of the biggest projects The LEGO Foundation), which makes it possible to form younger pupils competencies during the game. All teachers should realize that the LEGO method is not only interesting tasks for the development of construction skills and creative abilities of younger pupils, but also the systematic use of game and activity methods of learning. We recommend primary school teachers to join the group «We recommend primary school teachers to join the group» in a social network Facebook, where you can familiarize yourself with the experience of the practical use of the LEGO method in the educational process, but also share your own achievements and developments.

10. To conduct lessons online and to communicate with younger pupils in real time, we recommend using several services:

Skype (the platform makes it possible to conduct lessons online without time limits; discussion of information, correction of practical skills; involves visual and verbal control). Disadvantages of the platform: when more than 25 participants join the lesson, the program often starts to crash (the quality of video and sound does not always meet educational needs).

Zoom. Both lessons and consultations can be held on this platform. It is convenient to use. Advantages of the platform Zoom: the number of younger pupils does not affect the quality of the video and sound, and during the lesson it is possible to show presentations and videos. The program has a sufficient set of drawing tools that will replace the teacher's school board. This is especially appropriate during lessons of the Ukrainian language and mathematics. The recording function makes it possible to forward the lesson to those younger pupils who could not attend it.

Viber. We recommend using the service to check assignments completed by students and receive feedback. It is necessary to review all the work of younger pupils and, if necessary, invite the student to an individual online consultation.

Classtime. An effective platform to engage each younger pupil and get an instant visualization of the progress of the whole class. This platform enables teachers to create interactive tests to test the knowledge of all younger pupils at the same time. In a personal office, the teacher develops tasks based on the studied material and monitors which topics the children have difficulties with. It is convenient that the teacher can schedule the session for any time, set clear time limits for completing tasks and conduct reflection.

Bandicam. This service involves the use of many useful functions. The teacher can record the screen of his computer or laptop with sound. For example, record the presentation along with your comments on the slides. Bandicam also has a set of drawing tools that help when checking younger pupils written work.

Edmodo. The service involves working together with the class and checking younger pupils knowledge in a test form. There is a Ukrainian version of the site. After testing, younger pupils can immediately see the result of their work and their mistakes. In Edmodo, you can create a library of educational materials and use the creations of other teachers [4].

8.3.1. Shortcomings in the implementation of the reform of primary education according to the results of the monitoring study

Eight tests were used to measure the level of formation of the reading competence of primary school graduates during the main stage of the second cycle of national external monitoring. The reading test was performed by 4,506 younger pupils from 241 general secondary education institutions – graduates of the 2017/2018 academic. These are boys and girls who were born at the end of 2007 year – at the beginning of 2008 year. Most of them

live in cities of oblast subordination or cities in districts. The absolute majority of younger pupils study in secondary schools (67 %), while the share of those studying in general secondary education institutions of other types (gymnasiums, lyceums, collegiums, specialized schools and educational complexes) collectively makes 33 %.

The factual data of the monitoring study prove that more than 16 % of primary school graduates in 2018 year have a high level of reading competence. This enables them, working with the text, to easily find information scattered throughout the text, to make simple and fairly complex conclusions. At the same time, they rely on their own experience, information from the text, which allows them to determine the topic, the main idea, the purpose of the text or its parts, evaluate the peculiarities of the form and content of the text, taking into account the peculiarities of its functional purpose, the author's intention.

More than 86 % of primary school graduates have reached the basic level of reading competence. So, about 14 % of students who completed primary education in 2018 year, when working with texts, even on a known topic, they have problems with performing simple actions to search for information in the text, formulating simple conclusions based on transparently presented information in the text. This category of primary school younger pupils has significant problems in performing complex cognitive operations, which involve formulating complex conclusions from different parts of the text, interpreting both direct and hidden meanings of the text, evaluating the form and content of the text. 67% of primary school graduates perform reading test tasks that correspond to the basic level of reading competence development, and test tasks corresponding to a high level, – 28 %. The most difficult for primary school classes are the tasks that involve integration, interpretation and evaluation of information while working with the text. The obtained result is explained by insufficient formation of stable skills of simultaneous processing of information in 40 % of primary school classes, contained in several paragraphs of the text or scattered throughout the text. In addition, some difficulties in approximately 50 % of primary school classes arise when there is a need to process abstract data or perform practical tasks based on textual data.

Among the disadvantages of teaching literary reading to primary school younger pupils, we can state the following. First, primary school classes have, on average, insufficiently developed skills and ability to work with text (scan the text, easily navigate through it by marking important text positions, highlighting key words, etc.), although these skills become more and more important for them in further studies in basic school, when the volume of texts will increase and their structure will become more complex.

At the same time, there is a need to operate with abstract information (cause, effect, intention, motive, feeling, attitude, importance, usefulness, reliability of information) the average success rate of primary school classes drops to 53 %. Such a tendency is explained by the specifics of the specifically chosen thinking of junior high school younger pupils.

Another drawback is that within the limits of literary reading in primary school, there is no coherent methodical system of learning to work with non-textual components (for example, graphs, charts, color and font selections, drawings, maps, conditional marks, indexes, calls, notes, drawings, photos, signal symbols, diagrams, tables, etc.). Instead, it is necessary to state that the conditions for the formation of younger pupils stable skills and abilities to work with texts of the so-called interrupted format (forms, tables, lists, etc.) was not created within the course of literary reading, although the ability to work with such non-textual components, as proven by studies on the methodology of literary reading, should be considered as an important factor in the formation of a younger pupils reading competence upon leaving primary school.

8.3.2. Recommendations for overcoming identified shortcomings in the primary education reform

We should also note that today the primary school makes significant efforts, first of all, to form an aesthetically rich, spiritual, creative child, lays a solid foundation for continuing the study of literature at subsequent levels of education. However, it ignores the obvious fact that in real life, a modern child is much more often forced to read non-highly artistic texts, and with informative texts designed to expand the worldview of the surrounding reality, orientation in everyday life situations.

At the same time, the data that show that already at the stage of finishing primary school, a considerable contingent of younger pupils who are not sufficiently interested in reading are released require special attention and understanding.

Based on the given data, we consider it appropriate to provide the following recommendations. In particular, it is worth paying more attention in elementary school to the formation of younger pupils practically oriented attitude to the various textual information with which they work. Since in the domestic method of teaching literary reading in primary school, the opinion about the need to expand the range of texts is increasingly voiced, it is worth emphasizing the expediency of inclusion in reading books for both classroom and extracurricular reading of scientific and cognitive and scientific and artistic texts.

We believe that the content of education in primary school, in particular, in the lessons of literary reading, should be enriched with the widest possible range of media texts. Therefore, younger pupils should be taught to determine the form and explain the content of simple media texts, describe the impressions of their perception, create a plan, table, drawing or diagram based on them. In contrast to informative scientific and cognitive texts, which are intended to satisfy the curiosity of a younger schoolboy and prepare him for scientific discoveries and achievements, application in everyday life, advertising media texts not only satisfy younger pupils requests for the information they need, but also purposefully influence them as potential users of certain services.

In our opinion, the recommendations of the head of the elementary education department of the Communal Educational Institution «Cherkassky Regional Institute of Postgraduate Education of Pedagogical Workers» are valuable» L. Dobrovolska, who offers: 1) to practice with students the ability to read the task, to understand the algorithm for its execution (this is especially true for multitasking, modeled, and directed exercises); 2) work on conscious reading of literary, informational texts, mathematical problems, etc.; 3) work on the text [4].

Conclusions

The results of the State-wide external monitoring testify, which is only more than 16 % of primary school classes 2018 year have a high level of formation of reading competence. This enables them, working with the text, to easily find information scattered throughout the text, draw both simple and complex conclusions based on own experience and information from the text, determine the topic, the main idea, the purpose of the text or its parts, evaluate the peculiarities of the form and content of the text, taking into account its functional purpose, the author's intention.

From what has been said, it follows that the ability to work with texts of various functional purposes is significant for evaluating the reading competence of primary school classes, content and structural complexity, which is important for their development and life as individuals and active members of society. No less important is the ability to perform interconnected cognitive actions to achieve a certain result.

Considering the current state of teaching literary reading in the domestic primary school and the latest trends in this area, which generally correspond to world practice and are confirmed by the basic principles of international comparative studies, in the monitoring study, reading competence is considered as the ability of a primary school graduate to work with artistic and informative texts.

It was established that the basic cognitive processes, which to a large extent ensure the perception of the text in its formal, semantic, intentional discreteness and at the same time integrity, are the following:

1) finding information (is considered a basic cognitive operation, therefore it is most often associated with the ability of a primary school younger pupils to access the text, view and reread it as needed, orientate in it and in its separate parts, as well as localize the information given by the author in it. Information sought may be information about place, time, event, sequence of events, object, action, deed, fact, cause, purpose, detail, sign, characteristic, attitude, state, etc. It can also be a search for certain linguistic means, extra-textual elements. In addition to finding the necessary fragments or factual data in the text itself, the younger pupils may feel the need to search for the necessary information in extra-textual elements, for example, in tables, graphs, figures. Although this cognitive operation is quite simple in its procedural nature and does not involve in-depth reading into the text, it can be quite difficult at the same time, when the search depends

on many accompanying factors that complicate the reading task. The point is that it is much easier to find certain information represented in the text at the beginning of it than to find similar information located inside a large text fragment. The complexity of the search increases when there is a need to search for several types of data, information about which is scattered throughout the text. Completing reading tasks becomes impossible if the skills to move through the text, the techniques of surface, cursory reading, the skills to make marks in the text, extracts are not sufficiently developed);

2) formulation of simple conclusions (contributes to the development of the skill of contextual reading. It helps younger students to find semantic links that are missing between certain fragments of the text – actions, events, characteristics, deeds, ideas, and decisions. Usually, the result of such activity of the student is simple conclusions about the obvious cause of a certain action or event, its natural consequence, the purpose of certain actions, the similarity or difference of objects, the correspondence of the image to the name, name, character, appearance, belonging of a certain view to this or that hero, author, predicted, expected development of events, etc. By its nature, this cognitive operation is close to the previous one, as it is based only on working with text information. That is why in many cases these two types of reading activity are considered in combination);

3) interpretation and generalization (integration) of information (are complex cognitive operations thanks to which the younger pupils reconstructs the author's idea, the vision of the situation presented in the text. For such a reconstruction, the student must take into account facts, judgments, feelings, actions, events, characteristics, which are reported in different places in the text, establish connections between these data, thus building a chain of complex conclusions, which together help to reveal both the obvious and the hidden content of the text (subtext), reveal the author's intentions, trace contradictions. The complexity of these cognitive actions is caused by the fact that the younger pupils must work with different formats of information presentation (verbal, tabular), involve background knowledge in order to achieve a better understanding of the content and formal features of the text. Generalization of information involves collecting data, selecting them, clarifying the relationship between them, determining dependence, significance. By integrating information, the learner provides the ground for interpretation. The information collected and analyzed may include event information, their sequence, reactions, actions, external and internal manifestations of character qualities, ideas, judgments, arguments and other elements from the text. Interpreting textual information teaches to establish meaningful connections and formulate conclusions, to determine the main and secondary, to identify the main ideas and their connection with headings, illustrations, to find facts and explain them. In addition, interpretation is closely related to the interpretation of linguistic expressions, their direct and figurative meanings. Thus, in artistic texts, the interpretive explanation of meanings manifests itself most clearly in the analysis of the peculiarities of the characters' speech, external characteristics, and actions of the hero);

4) analysis and evaluation of form and text (is a complex cognitive process, thanks to which the student reflects on the received information, formulates simple and complex conclusions, interprets the information, to draw reasonable conclusions about the author's mastery of his position and linguistic and structural design of the text. At this stage, the child learns to go beyond the text to perceive it from a distance, to more critically assess the logic, reliability, stylistic conformity and linguistic persuasiveness of individual text elements for the interpretation of the author's opinion. For a successful evaluation, it is important for the younger pupils to use his background knowledge about genres, functions of texts, typical models of their structuring, as well as activation of linguistic knowledge about neutral and expressive vocabulary, ideas about beautiful, fair, and effective).

We believe that their visit to a preschool education institution has a potential impact on the formation of the reading competence of younger pupils, preparation for studying in primary school, support from parents, visits to extracurricular education institutions, which affects the attitude of students to literary reading.

REFERENCES:

1. Babii, N. B. (2017). Aktualnist zberezhennia sotsiokulturnykh tradytsii v rusli vprovadzhennia innovatsii u pochatkovii shkoli [The relevance of preserving sociocultural traditions in the course of introducing innovations in elementary school]. *Onovlennia zmistu, form ta metodiv navchannia i vykhovannia v zakladakh osvity : zb. nauk. pr. : nauk. zap. Rivnen. derzh. humanitar. un-tu - Updating the content, forms and methods of education and upbringing in educational institutions: a collection of scientific works: Scientific notes of the Rivne State Humanitarian University*, 15, 52–55 [in Ukrainian].
2. Beh, M. (2017). Osobystisno oriientovani tekhnolohii navchannia v pochatkovii shkoli [Personally oriented learning technologies in primary school]. *Pochatkova shkola – Primary School*, 6, 35–40 [in Ukrainian].
3. Vashulenko, O. V. (2011). Chytatska kompetentnist molodshoho shkoliara: teoretychnyi aspekt [Reading competence of a junior high school student: theoretical aspect]. *Pochatkova shkola – Primary School*, 1, 1–16 [in Ukrainian].
4. Dobrovol'ska, L., Androsova, V. (2018). Pochatkova shkola : kurs na onovlennia [Primary school: a course for renewal]. *Pedahohichniyi visnyk – Pedagogical bulletin*, 3, 29–33 [in Ukrainian].
5. Zvit pro rezultaty drugoho tsykladu zahalnoderzhavnogo zovnishnogo monitorynhu yakosti pochatkovoii osvity «Stan sformovanosti chytatskoi ta matematychnoi kompetentnosti vypusknnykiv pochatkovoii shkoly zakladiv zahalnoi serednoi osvity» [Report on the results of the second cycle of the national external monitoring of the quality of primary education «The state of formation of reading and mathematical competences of primary school graduates of general secondary education institutions»]. (2021). in 2 parts. Part I. Shcho znaiut i vmiut vypusknnyky pochatkovoii shkoly ta yak zminylasia sytuatsiia za try roky – What elementary school graduates know and can do and how the situation has changed in three years / under the editorship O. Osadchay and V. Tereshchenko; Ukrainian Center for Evaluation of the Quality of Education. Kyiv, 2022. 189 p. [in Ukrainian].
6. Zvit pro rezultaty pershoho tsykladu zahalnoderzhavnogo monitorynhovoho doslidzhennia yakosti pochatkovoii osvity «Stan sformovanosti chytatskoi ta

matematychnoi kompetentnosti vypusknivkiv pochatkovi shkoly zakladiv zahalnoi serednoi osvity» [Report on the results of the first cycle of the nationwide monitoring study of the quality of primary education «The state of formation of reading and mathematical competences of primary school graduates of general secondary education institutions»]. (2018). Part III. Reading / Ukrainian Center for Evaluation of the Quality of Education. Kyiv, 2019. 252 p. [in Ukrainian].

7. Kalyuzhka, N. S. (2017). Potentsiini mozhlyvosti suchasnykh metodiv navchannia yak zasobu realizatsii kompetentnisnogo pidkhodu v pochatkovii osviti [Potential possibilities of modern teaching methods as a means of implementing the competence approach in primary education]. *Teoretychna i dydaktychna filolohiia : zb. nauk. pr. Seriia : Pedagogika. Pereiaslav-Khmelnyts. derzh. ped. un-t im. Hryhoriia Skovorody – Theoretical and didactic philology: a collection of scientific works. Series: Pedagogy. Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University named after Hryhoriya Skovorody*, Vol. 24, 31–39 [in Ukrainian].

8. Kosareva, N. P. (2016). Pochatkova shkola : realii, problemy, perspektyvy [Primary school: realities, problems, prospects]. *Anhliiska mova ta literatura – English language and literature*, 4–5, 2–4 [in Ukrainian].

9. Kuz, V. G. (2017). Nova ukrainska shkola za kontseptsiei rozvytku osvity na period 2015–2025 rr. [New Ukrainian school according to the concept of education development for the period 2015–2025]. *Pedagogika i psykhologhiia. Visnyk NAPN Ukrainy – Pedagogy and psychology. Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 1, 21–26 [in Ukrainian].

10. Matsenko, N. V. (2018). Pro pidkhody do navchannia u Novii ukrainskii shkoli : rozдумы vchytelia pilotnogo klasu [About approaches to learning in the New Ukrainian school: reflections of the teacher of the pilot class]. *Pedagogichnyi visnyk – Pedagogical bulletin*, 1, 11–12 [in Ukrainian].

11. Onyshchuk, L. A. (2018). Nova ukrainska shkola : realii ta perspektyvy [New Ukrainian school: realities and prospects]. *Ukrainskyi pedagogichnyi zhurnal – Ukrainian Pedagogical Journal*, 1, 47–53 [in Ukrainian].

12. Onopriyenko, O. V. (2017). Nova ukrainska shkola : aktualitety modernizatsii pochatkovi zahalnoi osvity [New Ukrainian school: current issues of modernization of primary general education]. *Problemy suchasnoho pidruchnyka : zb. nauk. pr. / NAPN Ukrainy, In-t pedagogiky – Problems of the modern textbook: coll. of science pr. / National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Pedagogy*. Kyiv, Vol. 19, 244–252 [in Ukrainian].

13. Orhanizatsiia metodychnoi roboty v pochatkovii shkoli [Organization of methodical work in primary school]. (2011). *Zavuch – Head teacher*, 6. Tab. [in Ukrainian].

14. Pavlenko, A. (2017). Rozvytok osvitnikh osobystnykh rezultativ uchniv suchasnoi pochatkovi shkoly : kompetentnosti i paradyhmy [Development of educational personal results of modern elementary school students: competences and paradigms]. *Molod i rynek – Youth and the market*, 2, 13–16 [in Ukrainian].

15. Pluhina, A. P. (2017). Realizatsiia kompetentnisnogo pidkhodu v osvitnomu protsesi pochatkovi shkoly [Implementation of the competence approach in the educational process of primary school]. *Onovlennia zmistu, form ta metodiv navchannia i vykhovannia v zakladakh osvity : zb. nauk. pr. : nauk. zap. Rivnen. derzh. humanitar. un-tu / Rivnen. derzh. humanitar. un-t – Updating the content, forms and methods of teaching and upbringing in educational institutions: a collection of scientific works: scientific notes of the Rivne State Humanities University*, Vol. 15, C. 5–8 [in Ukrainian].

16. Prypykhaio, L. (2007). Novovvedennia v pochatkovii shkoli [Innovations in primary school]. *Dyrektor shkoly. Ukraina – School Director. Ukraine*, 11, 26–36 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-08-04>

Eliane Delgado

Master's Degree in the Postgraduate Program in Technologies,
Management and Sustainability - PPGTGS,
Collaborator in the Extension Program Open University to the Elderly - UNATI Foz
Universidade do Oeste do Paraná - UNIOESTE,
Campus Foz do Iguaçu - PR
ORCID: 0009-0009-2543-997X

Cecília Leão Oderich

PhD in Management with emphasis in Organizational Studies,
Faculty of the Centre for Applied Social Sciences,
Sub-coordinator of the Open University
for the Elderly Extension Program - UNATI Foz
Universidade do Oeste do Paraná - UNIOESTE,
Campus Foz do Iguaçu - PR
ORCID: 0000-0002-1776-7019

Valdir Serafim Junior

PhD in Sustainable Rural Development,
Faculty of the Centre for Applied Social Sciences ,
Coordinator of the Extension Program Open University
to the Elderly - UNATI Foz Universidade do Oeste do Paraná - UNIOESTE,
Campus Foz do Iguaçu - PR
ORCID: 0000-0002-7494-8131

**CHAPTER 8.4. THE INFLUENCE OF EDUCATION
ON HEALTHY LONGEVITY: REFLECTIONS FROM
THE OPEN UNIVERSITY FOR THE ELDERLY
AT UNIOESTE FOZ DO IGUAÇU - PARANÁ, BRAZIL**

This study focuses on demonstrating the positive impact of education in promoting healthy longevity, with special attention to extension actions, such as those implemented by the Open Universities for the Elderly (UNATIs). These initiatives play an important role in promoting health and well-being among the elderly, contributing to a longer and healthier life. Through this research, we hope to shed light on the importance of these extension actions and how they can be effectively used to improve the quality of life and promote healthy longevity, seeking to provide inspirations that can be used to guide future policies and conduct in this field, under the perspective of the 2030 agenda, using the practices of UNATI Foz as an example.

Delgado E. R.

Mestranda no Programa de Pós-graduação em Tecnologias,
Gestão e Sustentabilidade - PPGTGS
Colaboradora no Programa de Extensão
Universidade Aberta à Terceira Idade – UNATI Foz ,
Universidade Estadual do Oeste do Paraná - UNIOESTE,
Campus Foz do Iguaçu - PR
ORCID: 0009-0009-2543-997X

Oderich C. L.

Doutora em Administração com ênfase em Estudos Organizacionais,
Docente do Centro de Ciências Sociais Aplicadas,
Subcoordenadora do Programa de Extensão
Universidade Aberta à Terceira Idade – UNATI Foz,
Universidade Estadual do Oeste do Paraná - UNIOESTE,
Campus Foz do Iguaçu - PR
ORCID: 0000-0002-1776-7019

Serafim Junior V.

Doutor em Desenvolvimento Rural Sustentável,
Docente do Centro de Ciências Sociais Aplicadas,
Coordenador do Programa de Extensão
Universidade Aberta à Terceira Idade – UNATI Foz,
Universidade Estadual do Oeste do Paraná - UNIOESTE,
Campus Foz do Iguaçu - PR
ORCID: 0000-0002-7494-8131

CAPÍTULO 8.4. A INFLUÊNCIA DA EDUCAÇÃO NA LONGEVIDADE SAUDÁVEL: REFLEXÕES A PARTIR DA UNIVERSIDADE ABERTA À TERCEIRA IDADE DA UNIOESTE FOZ DO IGUAÇU - PARANÁ, BRASIL

Este estudo concentra-se em demonstrar o impacto positivo da educação na promoção da longevidade saudável, em especial atenção às ações de extensão, como as implementadas pelas Universidades Abertas à Terceira Idade (UNATIs). Essas iniciativas desempenham um papel importante na promoção da saúde e do bem-estar entre os idosos, contribuindo para uma vida mais longa e saudável. Através desta pesquisa, esperamos lançar luz sobre a importância dessas ações de extensão e como elas podem ser efetivamente utilizadas para melhorar a qualidade de vida e promover a longevidade saudável buscando fornecer inspirações que possam ser usadas para orientar futuras políticas e condutas neste campo, sob a ótica da agenda 2030, tendo como exemplo as práticas da UNATI Foz.

Introdução

O fenômeno do envelhecimento populacional é uma realidade incontestável em nossa sociedade. No Brasil, estatísticas evidenciam que a parcela da população com idade igual ou superior a 65 anos apresentou um crescimento expressivo de 57,4% em um período de 12 anos (Gomes e Britto, 2023). “O aumento da expectativa de vida da população idosa no Brasil apresenta desafios tanto para a sociedade como para os próprios indivíduos que estão envelhecendo” (Ribeiro et al., 2020). No mundo a tendência é que, até 2050 a população com mais de 65 anos alcance 1,6 bilhões de pessoas (ONU, 2023).

Em 14 de dezembro de 2020 na Assembleia Geral das Nações Unidas, realizada em Genebra, Suíça, o período de 2021 a 2030 foi oficialmente reconhecido e declarado como a Década do Envelhecimento Saudável (Organização Pan-Americana de Saúde [OPAS],2020). Para esta iniciativa a Organização das Nações Unidas, ONU, cita a academia como um dos agentes de transformação, além dos governos, da sociedade civil, das agências internacionais, das equipes profissionais, dos meios de comunicação social e do setor privado para melhorar a vida das pessoas idosas, das suas famílias e das suas comunidades.

A longevidade saudável é a busca por uma vida mais longa e com qualidade, onde saúde física e mental são preservadas. Isso significa viver bem e com satisfação. Não se limita apenas a uma alimentação adequada e à prática regular de exercícios físicos. Também envolve a criação de um ambiente enriquecido com atividades intelectuais e cognitivas, tarefas ocupacionais que proporcionam prazer e a utilização de estratégias para aliviar o estresse. A combinação desses fatores contribui para aumentar a longevidade e suavizar o processo de envelhecimento (Terra et al., 2002).

Assim a educação continuada na terceira idade, na perspectiva da andragogia, surge como uma estratégia eficaz para promover a saúde e o bem-estar, contribuindo para uma vida mais longa e saudável sendo as instituições de ensino superior, sobretudo as universidades públicas, agentes de transformação social por meio da extensão universitária, reconhecida como importante condutor para o diálogo e proposição de ações para diferentes segmentos da sociedade (Albrecht e Bastos, 2020).

O conceito da participação das universidades como agentes de transformação social é reforçado, com base em ações voltadas à terceira idade, em destaque para programas de extensão como as Universidades Abertas à Terceira Idade (UNATIs), que oferecem atividades de caráter não formativo, por intermédio de atividades acadêmicas, sociais e artísticas com o intuito de atualizar os conhecimentos da pessoa idosa, levando-a a compreender a sociedade atual e torná-la atuante em seu contexto (Lopes et al., 2023).

Nesta perspectiva, este estudo pretende evidenciar a relevância de ações voltadas à terceira idade na conscientização para a longevidade saudável, com foco nas praticadas pelas Universidades em ações de extensão,

apresentando em especial o caso da Universidade Aberta à Terceira Idade, programa de extensão da Universidade Estadual do Oeste do Paraná, UNIOESTE, campus Foz do Iguaçu.

Paralelamente, considera-se na análise as práticas que contribuem com os objetivos do desenvolvimento sustentável na agenda 2030, uma vez que o Brasil é país signatário e as universidades públicas buscam a convergência de ações aos ODSs – Objetivos de Desenvolvimento Sustentável.

O presente estudo consiste em uma pesquisa aplicada de natureza qualitativa, utilizando análise de conteúdo, segundo a metodologia de Laurence Bardin (Bardin, 2021), além da observação participativa. A análise de conteúdo permite uma interpretação sistemática e objetiva das mensagens, possibilitando a compreensão profunda do fenômeno estudado. A observação participativa oferece uma perspectiva prática e contextual ao estudo, integrando a experiência direta dos pesquisadores com o objeto de investigação (Lakatos e Marconi., 2023).

Bardin (2011) citada por Santos (2012) conceitua a análise de conteúdo como um desvendar crítico, considerando-a um método empírico, sendo um conjunto de instrumentos de cunho metodológicos em constante aperfeiçoamento que se aplicam a discursos diversificados (Bardin 2011, citada por Souza 2012, p. 383).

A análise de conteúdo foi conduzida de acordo com as etapas propostas por Bardin (2021), sendo a pré-análise, a exploração do material e o tratamento dos resultados, inferência e interpretação.

Na pré-análise, foram selecionados e organizados os documentos e materiais bibliográficos pertinentes ao assunto estudado. Na exploração do material, os dados foram codificados e categorizados, identificando-se temas e padrões relevantes. No tratamento dos resultados, os dados foram interpretados, estabelecendo-se relações e compreensões sobre o impacto da educação na longevidade saudável, especificamente no contexto da UNATI Foz do Iguaçu (Santos, 2012).

Os dados foram coletados a partir de fontes documentais e bibliográficas. Como fontes primárias, foram utilizados documentos da Universidade Aberta à Terceira Idade (UNATI) de Foz do Iguaçu, incluindo levantamentos de perfil dos participantes, avaliações de satisfação, programações de atividades, roteiros de aulas, registros de reuniões, listas de presenças e documentações administrativas.

A observação participativa foi integrada como uma técnica complementar, proporcionando compreensões contundentes a partir da interação direta dos pesquisadores com o programa e seus participantes. Esta abordagem permitiu uma avaliação rica e detalhada das dinâmicas e impactos das atividades praticadas na UNATI Foz. Para Lakatos e Marconi (2023) esse tipo de participação real do pesquisador na comunidade ou grupo se incorpora e confunde-se com ele. Fica tão próximo à comunidade quanto um membro do grupo que está estudando e participa das atividades normalmente, sendo da forma artificial onde o observador integra-se ao grupo com a finalidade de obter informações (Lakatos e Marconi., 2023 p. 223).

Quanto ao levantamento do perfil dos participantes a pesquisa foi realizada com universo e amostra de 119 alunos matriculados na UNATI Foz no ano letivo 2023, sem identificação pessoal, estratificados por idade, gênero e residências, essas informações foram retiradas dos cadastros de matrículas, preservando o anonimato dos participantes, respeitando os princípios da Lei Geral de Proteção de Dados Pessoais (LGPD, 2018). Esses documentos proporcionaram uma visão detalhada e completa dos participantes, das atividades e dos impactos do programa.

Além disso, foram consultadas fontes secundárias para contextualizar e complementar a análise. Estas fontes incluíram artigos acadêmicos, e-books, sites governamentais, sites de organizações internacionais e agências de notícias, que oferecem informações adicionais relevantes ao contexto da longevidade saudável e educação voltadas às pessoas idosas. Para a coleta do material bibliográfico, foram utilizadas ferramentas de busca nas seguintes bases de dados: Periódicos CAPES, Scientific Electronic Library Online (SciELO) e Google Acadêmico. Os critérios de busca incluíram strings relacionadas ao tema, como: longevidade saudável, universidade aberta à terceira idade, extensão universitária e educação na terceira idade.

Um diferencial importante deste estudo destaca-se nos autores, que são membros da gestão do programa UNATI Foz, com as funções de coordenador, sub-coordenadora e colaboradora externa, trazendo uma perspectiva interna sobre o funcionamento e as temáticas empregadas no programa do ponto de vista administrativo e analítico. A experiência e o conhecimento adquiridos pelos autores através de sua participação ativa na UNATI Foz fornecem uma base sólida para a análise. Essa vivência baseada nos preceitos da observação participativa, permite que os autores relatem dados e ofereçam uma interpretação informada e contextualizada dos resultados (Lakatos e Marconi., 2023 p. 223).

A metodologia combinada, envolvendo análise de conteúdo e observação participativa com a experiência dos autores como atuantes na gestão do programa, proporcionou uma abordagem integral para investigar a influência da educação na longevidade saudável, contribuindo para um entendimento profundo e contextualizado do fenômeno, enriquecido pela experiência e convivência prática dos autores no campo, principalmente em referência ao contexto local do Programa de Extensão UNATI Foz.

8.4.1. Universidade, Extensão Universitária e a Sociedade

Na reflexão sobre o papel das universidades na sociedade, Escobar (2021) nos conduz a uma importante consideração:

A universidade ocupa um lugar privilegiado na esfera da dinâmica social, a função que a sociedade lhe atribui é contribuir com as mudanças que são necessárias para a produção de uma sociedade mais justa, igualitária e democrática, elevar a cultura da população em todos os âmbitos coletivos são práticas inerentes a ela; espera-se que nessa dimensão possibilitem-se criar as condições necessárias e favoráveis no desenvolvimento de situações que contribuam para a resolução de problemas da esfera educacional e social (p. 8).

Na mesma linha, Deus (2018) afirma que, “a universidade pública brasileira tem como sua primeira missão produzir conhecimento necessário para auxiliar a sociedade na solução de problemas urgentes e emergentes” (p. 626).

Ainda sobre essa concepção, a autora, faz a seguinte contribuição:

É importante defender que as universidades devem considerar como parte de sua ação formativa as contribuições provenientes dos diferentes setores da sociedade, incluindo movimentos sociais e coletivos representativos de segmentos organizados. Assim será possível atualizar e validar uma agenda de compromissos com a sociedade (Deus, 2018 p. 626).

É possível observar a congruência entre os autores sobre a concepção do papel da universidade frente aos desafios contemporâneos no que tange o desenvolvimento social, sobretudo no envolvimento e contribuição com a sociedade, ressaltando que a universidade não deve limitar-se ao conceito de apenas transmissora do conhecimento, mas sim atuar de forma proativa oferecendo subsídios para a construção de uma comunidade mais justa e igualitária.

Uma das formas de se obter o engajamento junto a sociedade é por meio da extensão universitária, há de se considerar o conceito de que a prática extensionista pode ser compreendida como a ação de estender algo a alguém (Oliveira et al., 2015). É por meio da extensão universitária que a universidade compartilha seu conhecimento, mas também se enriquece com as experiências e saberes populares, esse procedimento busca superar a noção de extensão como transmissão de conhecimento, objetivando um conhecimento construído por todos os envolvidos no processo (Oliveira et al., 2015).

A extensão universitária é o meio direto de comunicação com a sociedade, “Atuando como canal de aproximação e oportunização para criação de cursos para formação, aprimoramento, dentre outros, e que consigam, por meio do diálogo, trazer demandas latentes na sociedade para dentro da Universidade” (Albrecht e Bastos, 2020).

Em 1987 no I Encontro do Fórum de Pró-Reitores de Extensão das Universidades Públicas Brasileiras, tem-se o seguinte o conceito de extensão universitária:

extensão universitária é o processo educativo, cultural e científico que articula o ensino e a pesquisa de forma indissociável e viabiliza a relação transformadora entre a universidade e a sociedade. A extensão é uma via de mão-dupla, com trânsito assegurado à comunidade acadêmica, que encontrará, na sociedade, a oportunidade da elaboração da práxis de um conhecimento acadêmico. No retorno à universidade, docentes e discentes trarão um aprendizado que, submetido à reflexão teórica, será acrescido àquele conhecimento. Este fluxo, que estabelece a troca de saberes sistematizados/acadêmico e popular, terá como consequência: a produção de conhecimento resultante do confronto com a realidade brasileira e regional; e a democratização do conhecimento acadêmico e a participação efetiva da comunidade na atuação da universidade. Além de instrumentalizadora deste processo dialético de teoria/prática, a extensão é um trabalho interdisciplinar que favorece a visão integrada do social (FORPROEX, 1987 p. 11).

Conforme apresentado por Albrecht e Bastos (2020), no ano de 2018 com a publicação da resolução Nº 7, da Câmara de Educação Superior do Conselho Nacional de Educação CNE/CES, a extensão universitária ganha maior campo e visibilidade no cenário nacional, com a implementação da curricularização da extensão, que torna obrigatória a inserção de atividades de extensionistas nos currículos dos cursos de graduação. Reforçando assim o compromisso das universidades com a comunidade e estimulando professores e estudantes a se envolverem em projetos que contribuam para o desenvolvimento social e cultural.

Sendo a extensão universitária o elo entre a academia e a sociedade, a ela são impostos desafios, dentre eles a contribuição para com os 17 objetivos de desenvolvimento sustentável (ODS), “a Agenda 2030 encontra nos programas e projetos de extensão um amparo significativo” (Deus, 2018 p. 632).

A Agenda 2030 é um plano global de ação adotado em setembro de 2015 por 193 países-membros das Nações Unidas, que estabelece 17 Objetivos de Desenvolvimento Sustentável (ODS) a serem alcançados até o ano de 2030. Esses objetivos têm como metas promover a prosperidade econômica, a proteção ambiental e o bem-estar social em todo o mundo, de forma integrada e equilibrada. A Agenda 2030 é um plano de ação para as pessoas, para o planeta e para a prosperidade (ONU, Brasil, 2015).

“Partindo desta premissa e tendo por base o que se apresenta na proposta de Agenda, observa-se o quão dialógica ela é. As questões perpassam a sociedade de modo geral, indo ao encontro das perspectivas e definições acerca do que é compreendido como extensão” (Albrecht e Bastos, 2020). O desdobramento de cada um dos 17 ODS aponta para um grande envolvimento das universidades por meio de suas ações de extensão (Deus, 2018 p. 632).

Neste contexto, é possível observar que a sociedade está absorvida em demandas complexas que a universidade pode abordar, não para fornecer soluções instantâneas, mas para auxiliar na procura de alternativas mais eficazes. Essas demandas requerem uma ação colaborativa que envolva vários níveis de governo, organizações, empresas e a sociedade em geral, em diversas áreas. Todas essas áreas têm uma conexão direta com o papel desempenhado pela extensão universitária no sentido de fazer frente aos desafios apresentados pelas transformações contemporâneas, a exemplo do aumento da longevidade, tendo em vista o olhar humanizado e a busca por contribuir com a diversidade e o envelhecimento digno e, dentro do possível, saudável.

8.4.2. As UNATIs e a Educação para as Pessoas Idosas

O envelhecimento populacional em nível mundial, nos leva a reflexões de como lidar com um assunto tão relevante e inevitável para a nossa sociedade.

Com o aumento da população idosa em todo o mundo é necessário que a sociedade aprenda a conviver com essa nova realidade. Como essas pessoas tiveram um aumento em sua longevidade tornou-se essencial fazer com que isso ocorra da melhor maneira possível, ou seja, que tenham mais saúde, que

se sintam e sejam úteis à sociedade, que possam desfrutar de direitos dos quais todas as pessoas das outras faixas etárias desfrutam, que não sejam excluídos do processo de desenvolvimento social, sendo necessário educar o idoso para assumir esse papel (Lopes et al., 2023 p. 74-81).

Diante disso, a educação emerge como um agente fundamental ao proporcionar às pessoas idosas habilidades cognitivas e sociais que as capacitam para enfrentar os desafios do envelhecimento, como manter a mente ativa, lidar com o estresse e buscar apoio social. Investir em educação ao longo da vida impulsiona para uma melhor qualidade de vida para os idosos e contribui significativamente para o bem-estar geral da população.

A experiência do envelhecimento revela cada vez mais à sociedade a necessidade em investimentos na construção e difusão da produção científica sobre os mais variados aspectos do envelhecer com qualidade.

Existe uma preocupação a nível mundial para que as pessoas consigam um envelhecimento ativo, para que envelheçam com alegria, com entusiasmo e vitalidade para continuar aprendendo e descobrindo coisas novas, alcançando assim a longevidade saudável. A promoção da longevidade saudável está em proporcionar às pessoas idosas a possibilidade de continuidade de uma vida ativa, produtiva e prazerosa, com novos projetos de vida, mais satisfeitos e mais felizes. (Terra e Portuquez, 2018).

Atendendo a essa premissa, é possível destacar ações de extensão praticadas pelas universidades, com programas voltados às pessoas idosas, as Universidades Abertas à Terceira Idade – UNATIs, que oferecem atividades educacionais de cunho não formativo, ou continuadas que permitem acompanhar as mudanças sociais, culturais, econômicas e tecnológicas (Lopes et al., 2023 p. 74-81)

As primeiras ações voltadas às pessoas idosas datam na década de 1970, na França, a partir daí percebeu-se que a universidade poderia melhorar a vida dos idosos, considerados como um grupo etário cada vez mais numeroso, na qual a situação socioeconômica, de saúde e de cuidado não era a ideal (Cachioni, 2012 p. 25).

No Brasil, ações seguidas pelo modelo de Universidade Aberta à Terceira Idade (UNATI) que se caracterizam no âmbito da extensão universitária datam no início da década de 1980, com considerável expansão na década de 1990, em todo o país:

Foi na década de 1990 que a extensão universitária voltada para a terceira idade conheceu seu apogeu com a multiplicação dos programas voltados para adultos maduros e idosos nas universidades brasileiras. Com denominações e formas de organização diversas, mas com propósitos comuns – como de rever os estereótipos e preconceitos em relação à velhice, promover a autoestima e o resgate da cidadania, incentivar a autonomia, a integração social e a autoexpressão, além de promover uma velhice bem-sucedida –, essas instituições hoje se espalham por todo o país (Cachioni e Neri, 2004 p. 40).

Em uma pesquisa realizada em 2004 foram localizados por volta de 200 programas desenvolvidos nas universidades brasileiras, com a temática

voltada para idosos (Cachioni, 2012 p. 25). De acordo com Dátilo e Tavares (2012) “programas educacionais ajudam na capacidade dos idosos de crescerem e se desenvolverem valorizando o seu potencial” (p. 30).

Ainda para os autores:

As oportunidades educacionais são apontadas como importantes ganhos evolutivos na velhice, porque se acredita que elas intensificam os conteúdos sociais, a troca de vivências e de conhecimentos e o aperfeiçoamento pessoal. A velhice produtiva engloba significados associados a várias áreas de atividades humanas. Inclui várias possibilidades de exercícios em papéis e funções desempenhadas pelo idoso numa época em que mais e mais pessoas em todo o mundo podem envelhecer bem (Dátilo e Tavares, 2012 p. 32).

Um estudo realizado por Inouye et al., (2017) sobre o efeito da Universidade Aberta à Terceira Idade em referência à qualidade de vida do idoso mostrou que a percepção de qualidade de vida é mais evidenciada em indivíduos que participam do programa do que em relação aos que não participam (p.1).

Nesse sentido é possível destacar ainda que,

As UNATIs mostram-se como objetos transformadores da realidade, na medida em que permitem às pessoas idosas repensar seu papel na sociedade e redimensionar a imagem do seu grupo nos seus contextos de pertença, a fim de romper com valorizações negativas e preconceitos sobre o envelhecimento e a velhice (Oliveira e Simoneau, 2012 p. 459).

Sobre a percepção da importância da participação de idosos em uma universidade Aberta da Terceira Idade, Dátilo e Tavares, (2012) revelam em sua pesquisa que a importância atribuída pelos idosos para participarem da UNATI foram: obter maiores conhecimentos e estar atualizado, seguido de fazer novos amigos, exercitar a memória visando uma velhice com qualidade de vida, dedicar um tempo a si próprio, ter lazer e uma ocupação saudável (p. 37).

Quanto à gestão desses programas de extensão e como são aplicados na prática podemos dizer que não há uma forma padronizada que garanta uma mesma caracterização às universidades abertas à terceira idade em termos tanto estruturais como funcionais (Oliveira e Wanderbroocke, 2021 p. 734).

Cabe ressaltar ainda que esses tipos de programas educacionais devem se ater a alguns pressupostos, com destaque à atenção para uma metodologia que considere os aspectos cognitivos, afetivos e ambientais assim como também manter considerações aos conhecimentos prévios e vivências dos participantes (Cachioni e Neri 2004 p. 32).

Em relação às atividades desenvolvidas, faz-se necessário considerar alguns aspectos metodológicos para a inserção de conteúdos, nesse sentido vale ressaltar sobre o tipo da metodologia de aplicação, em destaque para ponto de vista andragógico, pois a andragogia se desenvolve no sentido do que é pensado, descoberto e construído pelo estudante, sendo favoravelmente um conceito válido para o público adulto, neste caso especificamente aos idosos. (Oderich, 2020 p. 80).

Knowles (2005), citado por Oderich (2020) refere-se que ao apresentar a teoria de aprendizagem de adultos, percebe-se que a motivação do adulto é centrada na vida, nas suas necessidades e interesses e que, em geral, este público tem necessidade de se autodirigir (Knowles, 2005 citado por Oderich 2020, p. 81).

A aprendizagem de adultos, portanto, tem conexão direta com a aprendizagem ativa, uma vez que se pretenda superar conceitos estáticos de inteligência e as limitações padronizadas da educação convencional, sendo que o perfil do aprendiz adulto traz todo um contexto orgânico, cultural e de personalidade (Oderich, 2020 p. 82-83).

Vislumbra-se com base no apresentado que a atuação de ações de extensão e a andragogia podem ser vistas como complementares, com a extensão fornecendo um meio para a aplicação dos princípios andragógicos, para além do ensino, a extensão constitui campo de aplicação da andragogia.

Iniciativas como as realizadas nas Universidades Abertas à Terceira Idade são e podem contribuir para o aspecto da construção de uma visão de melhor qualidade de vida, proporcionando o almejo da longevidade saudável, não descartando as vivências e experiências pregressas dos indivíduos que dela participam, mas remodelando-as de maneira positiva.

8.4.3. A UNATI Foz: histórico e contexto

Com base nos materiais apresentados até o momento neste estudo partimos agora para a apresentação e conceituação da experiência do Programa de Extensão Universidade Aberta à Terceira Idade, conhecida como UNATI Foz, da Universidade Estadual do Oeste do Paraná, UNIOESTE, campus Foz do Iguaçu, estado do Paraná, Brasil.

A Unioeste é uma instituição pública de ensino superior, multicampi, localizada no estado do Paraná. Possui campus divididos em 5 cidades do Oeste Paranaense, sendo Cascavel, Francisco Beltrão, Foz do Iguaçu, Marechal Cândido Rondon e Toledo. Sua missão como instituição pública multicampi é produzir, sistematizar e socializar o conhecimento, contribuindo com o desenvolvimento humano, científico, tecnológico e regional, comprometendo-se com a justiça, a democracia, a cidadania e a responsabilidade social. Sua visão é ser reconhecida como uma universidade pública, de referência na produção e socialização do conhecimento, comprometida com a formação de profissionais para atuar com base em princípios éticos para o exercício da cidadania. Dentre as atividades desenvolvidas pela universidade destacam-se as de extensão, em especial a desenvolvida pelo campus Foz do Iguaçu, denominada UNATI Foz.

O programa Universidade Aberta à Terceira Idade UNATI Foz iniciou suas atividades no ano de 2008, à época vinculado à UNATI do campus Toledo. No ano de 2010 tornou-se um programa autônomo e independente, exclusivo do campus Foz do Iguaçu.

A UNATI Foz está vinculada à Pró-Reitoria de Extensão e ao Centro de Ciências Sociais Aplicada do campus Foz do Iguaçu, é caracterizada como uma atividade de extensão que pretende integrar e inserir a pessoa

idosa à sociedade, possibilitando a aquisição e atualização de novos conhecimentos, bem como de promover a saúde mental e física dessas pessoas. O programa tem como propósito atender cidadãos com idade a partir e superior a 55 anos (Baill et al., 2023 p. 101-108). Os encontros gerais são promovidos às quintas-feiras, os outros dias da semana são dedicados aos cursos extras, sendo por adesão individual, conforme o interesse e disponibilidade dos participantes.

São objetivos da UNATI Foz, valorizar a pessoa idosa, promover sua inserção na sociedade, bem como de garantir a sua inclusão social, e promover sua qualidade de vida e bem-estar, resgatar aspectos culturais que remetam à interação social entre os alunos, oferecer informações que concernem à saúde mental e física do idoso, auxiliar no acesso à informação e a legislação do idoso, aproximar o idoso de atividades universitárias, oferecer oportunidades aos docentes para a prática de extensão, registrar histórias, experiências e relatos de idosos como forma de valorização pessoal e social além promover a divulgação das atividades realizadas pelos docentes colaboradores do programa, como forma de gerar conscientização na população sobre a necessidade de valorizar a população idosa (Baill et al., 2023 p. 101-108).

Desde o início de sua execução o programa já ofertou cursos de informática, língua estrangeira, legislação do idoso, saúde preventiva, nutrição e outros. Os conteúdos abordados são pautados em três eixos centrais: educação, saúde e inserção social, de modo que a produção das atividades é baseada na interação lúdica, contemplando os temas de turismo, arte e cultura, e de conhecimentos gerais.

No ano de 2022 foram firmadas parcerias com outras instituições de ensino públicas da região, como o Instituto Federal do Paraná, (IFPR) e a Universidade Federal da Integração Latino-Americana, (UNILA), além de órgãos públicos como a Prefeitura Municipal de Santa Terezinha de Itaipu – PR, o que contribuiu para o fortalecimento do programa e diversidade nas atividades oferecidas aos participantes, essas parcerias proporcionaram mais robustez e diversidade nas atividades (Baill et al., 2023 p. 101-108).

Em agosto de 2023 foi incorporado à UNATI Foz o Núcleo de Apoio à Terceira Idade (NATI). A viabilização deste fomento foi possível em virtude da aprovação da proposta enviada pela coordenação da UNATI Foz e aprovada pela da Superintendência Geral de Ciência, Tecnologia e Ensino Superior – SETI e pelo Programa Universidade Sem Fronteiras – USF, edital nº 1 de 2022. O NATI tem sua atuação voltada principalmente à prestação de auxílio e suporte administrativo às atividades realizadas pela UNATI Foz. A equipe é composta por 6 bolsistas, sendo 2 recém-formados nos cursos de Administração e Direito e os outros 4 ainda graduandos dos cursos do Centro de Ciências Sociais Aplicadas (CCSA) da Unioeste de Foz do Iguaçu (Serafim et al., 2024, n.n).

O NATI foi proposto com o objetivo de fomentar as atividades da UNATI Foz, com o objetivo de contribuir para a continuidade e regularidade do programa, possui como metas a seleção e capacitação de bolsistas,

contato com instituições parceiras, organização e divulgação das atividades ofertadas, e a prestação de contas. Os bolsistas, sob a orientação da coordenação, são responsáveis pelo gerenciamento e funcionamento administrativo do programa. (Serafim et al., 2024, n.n).

Ainda sobre o NATI é necessário considerar que, sendo fruto de um edital de financiamento com fonte externa, o núcleo não está incorporado na estrutura administrativa da universidade, ou seja, a realidade composta atualmente no sentido administrativo do programa poderá sofrer alterações ao final da vigência do período compreendido pelo fomento. A hipótese de renovação pode ser considerada, porém como possibilidade e não como garantia plena de sua continuidade.

Ao retomar as atividades presenciais em março de 2023, após a pandemia de Covid-19, a coordenação do Programa de Extensão UNATI Foz se empenhou em oferecer uma programação diversificada e abrangente para seus participantes. A retomada foi marcada por uma série de iniciativas voltadas para a promoção do bem-estar e da saúde dos participantes, garantindo um ambiente seguro e acolhedor para todos.

O planejamento e programação das atividades inclui uma variedade de cursos extras que abrangem desde línguas estrangeiras como inglês e espanhol, oficinas práticas de artesanato, informática básica e dança. Esses cursos são planejados para atender às necessidades e interesses dos participantes, proporcionando oportunidades contínuas de aprendizado e desenvolvimento pessoal, sem desprezar o conhecimento e experiência pregressa dos participantes, justificando o olhar andragógico que sempre é empregado nas temáticas de aulas, palestras e cursos.

Além das aulas tradicionais, que acontecem às quintas-feiras e os cursos extra, a UNATI Foz promove regularmente atividades ao ar livre. Essas atividades geralmente são realizadas em forma de passeios ou visitas técnicas em espaços abertos, incentivando a interação social em um ambiente saudável e natural.

A equipe do Núcleo de Apoio à Terceira Idade (NATI) desempenha um papel fundamental na gestão e na comunicação do programa. Eles mantêm as redes sociais da UNATI Foz atualizadas, especialmente no Instagram, onde compartilham fotos, vídeos e informações sobre as atividades e eventos. Esta presença online é vital para manter os participantes informados e ativos.

Os contatos entre a equipe de gestão e os participantes são diários, facilitados por um grupo de WhatsApp. Este canal de comunicação permite a rápida disseminação de informações, a coordenação de atividades e o suporte contínuo aos participantes, promovendo um senso de comunidade e apoio mútuo.

O conteúdo das atividades e cursos são planejados de forma a diversificar o aprendizado e as experiências dos participantes. A equipe administrativa se dedica a criar uma programação que aborde diferentes áreas do conhecimento e do desenvolvimento pessoal, garantindo que todos os participantes encontrem algo de seu interesse.

Para o primeiro semestre do ano de 2024, a UNATI Foz organizou uma programação intensa, com atividades todos os dias da semana, todas as atividades são concentradas no período vespertino, de segunda a sexta-feira. Essa agenda abrangente inclui aulas, oficinas, eventos culturais, atividades físicas e momentos de convivência, oferecendo uma ampla gama de oportunidades para os participantes se envolverem e permanecerem engajados.

Os palestrantes e ministrantes dos cursos são geralmente docentes e técnicos da Unioeste e instituições parceiras, assim como também pessoas da comunidade com saberes reconhecidos ou que ocupam posições de influência política ou social, que possam contribuir nas temáticas promovidas pela UNATI Foz.

Cabe ressaltar que, todas as atividades são oferecidas de maneira gratuita aos participantes, assim como também a participação dos ministrantes que ocorre de maneira totalmente voluntária, com o propósito da disseminação de seus conhecimentos.

Com esta abordagem multifacetada, a UNATI Foz promove a educação continuada assim como também fortalece a saúde física e mental dos participantes, contribuindo significativamente para uma longevidade saudável e uma vida ativa e plena.

8.4.4. Caracterização e Satisfação do Público

Observa-se que a UNATI Foz está administrativamente e pedagogicamente bem estruturada mediante a equipe que a mantém. O Programa detém o número total de 120 matriculados, sendo 70 o número médio dos que participam nos encontros gerais realizados às quintas-feiras (Baill et al., 2023 p. 101-108).

O público-alvo do programa UNATI Foz é composto por pessoas a partir dos 55 anos, residentes nos municípios de Foz do Iguaçu e Santa Terezinha de Itaipu – PR (Batista et.al, 2023 n.n).

O NATI, no segundo semestre de 2023 realizou pesquisas e levantamentos sobre a caracterização e satisfação do público atendido pela UNATI Foz; cabe destacar: quanto à faixa etária, a grande concentração de alunos matriculados é de 61 até 80 anos, sendo que as mulheres constituem a base e o topo da pirâmide etária dos matriculados, indicando maior participação em todas as faixas etárias. Considerando o contexto de uma região de fronteira, o programa engloba matriculados de nacionalidade paraguaia e equatoriana.

Quanto ao grau de escolaridade em relação ao gênero, observou-se que a maioria das mulheres possuem o ensino fundamental completo e os homens o ensino médio completo, e parte considerável dos participantes, homens e mulheres, possuem o ensino superior completo, quanto à pós-graduação, identificou-se a maior participação das mulheres.

O público atendido pela UNATI Foz é composto por aposentados e alunos que se consideram pessoas do lar, ficando uma lacuna de pesquisa em relação aos que se identificaram como aposentados em relação às prováveis profissões exercidas.

Quanto ao estado civil a pesquisa indica predominância de casada(o)s, seguido por quantidade considerável de viúva(o)s distribuídos nas faixas etárias de 61 a 80 anos, já divorciada(o)s e solteira(o)s tem menor participação e tem maior incidência na faixa etária até 70 anos.

Sobre as pesquisas de satisfação com o programa e as atividades oferecidas feitas no mesmo período, a avaliação “excelente” foi majoritária nos quesitos postos em consideração, sendo nulas as respostas de percepção “ruim” ou “regular” (Batista et.al, 2023 n.n).

Para além das evidências favoráveis sobre a relevância da UNATI Foz em prol da longevidade saudável e da cidadania, infere-se sobre a representatividade do programa no sentido da sua conexão com as premissas da extensão, inclusive pelo seu papel junto aos demais pilares da vida universitária: o ensino e a pesquisa. “A UNATI – Foz e o Núcleo de Apoio à Terceira Idade desempenham um papel importante para a formação dos docentes e discentes aos quais estão inseridos do projeto, com isso, a rotina dentro do processo extensionista gera uma contribuição para sua vida profissional, acadêmica e cidadã para cada um dos participantes” (Batista et.al, 2023 n.n).

A UNATI Foz se destaca na promoção da longevidade saudável por meio da diversidade de atividades que visam melhorar a qualidade de vida, promover a educação continuada a saúde e o bem-estar, e acima de tudo o compromisso de valorizar a experiência de vida de seus alunos, evidência esta, comprovada por meio da pesquisa de satisfação.

8.4.5. A UNATI Foz no Contexto da Agenda 2030

A Agenda 2030 é composta por 17 objetivos de Desenvolvimento Sustentável (ODS) e 169 metas associadas, abordando desafios que vão desde a erradicação da pobreza à promoção da igualdade gênero, ao combate às alterações climáticas e à promoção do crescimento econômico sustentável. Essa agenda é a mais abrangente referência no período contemporâneo para a mobilização de valores, direcionamento de modelos de desenvolvimento inclusivos e sustentáveis e justiça social. Portanto a Agenda 2030 requer ação coletiva e colaborativa dos países, partes interessadas e indivíduos para alcançar um futuro mais sustentável para todos (ONU, Brasil, 2015).

Ante ao desafio de colaboração ao cumprimento da Agenda 2030 e o papel da Extensão Universitária ligada a este contexto, conforme citado por Deus (2018) a UNATI Foz buscou alinhar as atividades oferecidas ao atendimento de alguns desses objetivos.

Em uma pesquisa realizada por Baill, et al (2024), levando em consideração a compreensão da importância do desenvolvimento sustentável no ambiente universitário, buscou descrever e avaliar a importância das ações desenvolvidas pelo programa UNATI Foz que incorporaram as dimensões da sustentabilidade e que podem auxiliar na consecução dos Objetivos do Desenvolvimento Sustentável da Agenda 2030 (Baill et.al, 2024 n.n).

Sendo a UNATI Foz um programa de extensão que oferta atividades diversificadas às pessoas idosas, como aulas, oficinas, palestras,

seminários, cursos, visitas técnicas, atividades recreativas e culturais, cada atividade é organizada com antecedência, contando com a equipe do NATI, com procedimentos metodológicos próprios e através de parcerias interinstitucionais. Assim, tem-se disponíveis registros fotográficos e de vídeo que possibilitam o resgate histórico das ações, sendo fonte para as análises realizadas a seguir. No ano de 2023, por meio da realização de aulas, oficinas e palestras, a UNATI Foz promoveu ações que possuem relação aos pressupostos descritos em algumas das 17 ODS, destacando iniciativas envolvendo as ODS 3, 4, 8, 10, 15, 16 e 17 (Baill et.al, 2024 n.n).

Considerando a relevância da relação entre os Objetivos do Desenvolvimento Sustentável e as práticas exercidas no programa de extensão UNATI Foz, a seguir são elencados trechos do trabalho realizado por Baill, et al (2024):

ODS 3 “Saúde e bem-estar» - “No calendário pedagógico do ano de 2023, a UNATI promoveu diversas palestras tendo como foco e intuito a promoção da melhoria da saúde e do bem-estar dos alunos participantes. O Programa também promoveu cursos extras envolvendo temáticas relativas ao assunto durante o ano de 2023”.

ODS 4 “Educação de qualidade” - “Os conteúdos e atividades do Programa UNATI são ministrados por docentes e técnicos da Universidade Estadual do Oeste do Paraná, e por docentes e técnicos das instituições parceiras do programa, a Universidade Federal da Integração Latino-Americana (UNILA) e o Instituto Federal do Paraná de Foz do Iguaçu (IFPR). Compreende-se dessa forma que os participantes têm acesso à conteúdos de qualidade, uma vez que os profissionais envolvidos possuem títulos acadêmicos de doutorado, mestrado ou especialização, além de competência reconhecida pelas instituições”.

ODS 8 “Trabalho digno e crescimento econômico” - “O Programa oferece aprendizado contínuo aos alunos participantes, desenvolvendo ações e atividades que permitem aos idosos a atualização de suas habilidades ao longo da vida. Há também o desenvolvimento de novas habilidades sociais, promovida pela interação entre os alunos e professores tutores, o que acaba por facilitar a integração dessas pessoas em ambientes profissionais e colaborativos”.

ODS 10 “Redução das desigualdades” - “A integração dos idosos da UNATI com a instituição acadêmica demonstra benefícios significativos, visto que a interação entre os idosos, bolsistas, estendidos através de programas de extensão, como a UNATI Foz, cria uma interação intergeracional valiosa, promovendo a partilha de experiências e conhecimentos”.

ODS 15 “Vida Terrestre” - “O Programa oferta aulas que buscam integrar os alunos à natureza, alguns dos docentes vinculados ao projeto realizaram atividades ao ar livre, como, por exemplo, as aulas de danças realizadas no gramado da Unioeste de Foz do Iguaçu, promovendo atividade física em um ambiente amplo, promovendo a redução da tensão e estresse. Houve a oferta de aulas que estimularam atividades ecológicas, como a aula de produção de sabão, palestras sobre a conscientização e redução de

desperdício de alimentos e reciclagem. Essas práticas não só promovem a saúde física, mas também fortalecem a conexão dos idosos com o ambiente, incentivando práticas saudáveis e sustentáveis”.

ODS 16 “Paz, justiça e instituições eficazes” - “No ano letivo de 2023 os alunos tiveram a oportunidade de prestigiar teatros, tarde cultural da UNATI e o III Seminário da UNATI que contou com a presença de um palestrante do Japão. A programação contou com palestras que abordavam temas sobre Deveres e Direitos dos Idosos, Fake News e mostras de Curtas Metragens, que trataram temáticas sobre violências e deram espaço para debates entre os alunos e os estudantes do curso de Cinema e Audiovisual da UNILA, enriqueceram a experiência educacional, proporcionando um ambiente criativo e inspirador. Essas iniciativas ofereceram oportunidades para expressão artística e celebração da diversidade cultural, contribuindo para a vitalidade e engajamento cultural dos idosos na universidade. Ainda, ao abordarem temáticas densas com os alunos mais velhos, proporcionaram destacar a importância dos seus direitos, assim, essa iniciativa não apenas desenvolveu habilidades críticas para identificar informações confiáveis, mas também fortaleceu a consciência sobre direitos que protegem essa parcela da sociedade, contribuindo para uma participação mais informada e ativa na comunidade”.

ODS 17 “Parcerias e meios de implementação” - “A UNATI, através principalmente de parcerias internas (dentro da própria universidade) e externas (com outros órgãos públicos e privados), promove o enriquecimento e o fomento das atividades do programa, de forma a beneficiar toda a comunidade envolvida. Como exemplos de parcerias externas que promovem o desenvolvimento do programa e da comunidade, citam-se as instituições com a SBGG (Sociedade Brasileira de Geriatria e Gerontologia – Seccional do Paraná), Prefeitura de Santa Terezinha de Itaipu, Instituto Federal do Paraná (IFPR), Universidade Federal da Integração Latino-Americana (UNILA), Lar dos Velhinhos de Foz do Iguaçu, Fundação Cultural de Foz do Iguaçu e Centro de Convivência do Idoso de Foz do Iguaçu, além de parcerias com entidades privadas” (Baill et.al, 2024 n.n).

Com base no apresentado os autores consideram que o Programa de Extensão UNATI da Unioeste de Foz do Iguaçu obteve avanços significativos, principalmente no aumento do número de atividades que atendem as temáticas da Agenda 2030, cabendo concluir que os resultados alcançados até o momento não apenas oferecem um panorama promissor, mas também sugerem um futuro com o potencial de ampliar o impacto na comunidade (Baill et.al, 2024 n.n).

Percebe-se na análise que a UNATI Foz tem alto comprometimento com os desafios da contemporaneidade, colaborando efetivamente, dentro da sua atuação, para o cumprimento dos objetivos da Agenda 2030, assim como também proporcionando um ambiente salutar para o desenvolvimento de ações que geram a conscientização sobre a longevidade ativa e saudável.

Considerações Finais

As Universidades públicas desempenham papel relevante frente às transformações contemporâneas e o desenvolvimento social, sobretudo por meio da Extensão Universitária.

Embora as atividades voltadas à terceira idade não sejam recentes, é importante destacar que houve uma evolução significativa na qualidade e aplicabilidade dessas atividades. Com o passar do tempo, os assuntos e métodos abordados foram atualizados e ampliados para atender a uma variedade de temas, refletindo as necessidades e interesses desse público adulto, bem como tem-se buscado didáticas mais alinhadas à perspectiva andragógica. Assim, as atividades para a terceira idade de hoje são mais diversificadas e relevantes, contribuindo de maneira mais eficaz para o bem-estar e a qualidade de vida das pessoas idosas.

Portanto, a educação apresenta-se como caminho que permite às pessoas idosas lidar melhor com o processo de envelhecimento; é por meio da educação que se tem a possibilidade de compartilhar e adquirir conhecimentos que promovam o bem-estar físico e emocional, bem como o convívio social, fatores determinantes para um estilo de vida que propicie a longevidade saudável.

Buscou-se, por meio deste texto, demonstrar a influência da educação na longevidade saudável, com foco especial em ações de extensão como as praticadas pelas Universidades Abertas à Terceira Idade (UNATI). As UNATIs, uma iniciativa pioneira no campo da educação continuada para idosos, que oferece uma oportunidade para entender como a educação pode impactar positivamente na qualidade de vida e na longevidade saudável, contribuindo para amenizar situações emergentes e problemáticas da nossa sociedade.

No caso específico do programa de extensão Universidade Aberta à Terceira Idade – UNATI Foz, desenvolvido pela Universidade do Oeste do Paraná, podemos identificá-lo como relevante frente ao aumento da expectativa de vida e em prol da longevidade sadia, já que se trata de um programa de desenvolvimento social frente a um desafio contemporâneo, vê-se nesse programa os alinhamentos com a missão das universidades, o cumprimento do conceito de extensão universitária o engajamento e colaboração significativa nas questões mundiais emergentes e, portanto, contribuindo fortemente com os objetivos de desenvolvimento sustentável. Além da satisfação demonstrada pelo público atendido, é possível reconhecer na UNATI Foz, por meio de suas ações a promoção e propagação dos conceitos sobre a longevidade saudável.

Empregando a metodologia combinada, que incorporou análise de conteúdo e observação participativa, apoiada pela experiência prática dos autores no campo, este estudo ofereceu uma abordagem para explorar a influência da educação na longevidade saudável, especialmente no contexto da UNATI Foz. Embora a observação participativa possa ter introduzido algumas limitações, como a possível retenção dos autores na

análise crítica de situações menos favoráveis, é importante ressaltar que essas limitações não diminuem o valor do estudo. Além disso, este estudo destaca a necessidade e a relevância de futuras pesquisas que empregam abordagens quantitativas e qualitativas puras, para complementar e expandir os estudos na área.

REFERÊNCIAS:

1. Albrecht, E., e Bastos, A. S. A. M. (2020). Extensão e sociedade: diálogos necessários. *Revista Em Extensão*, 19(1), 54–71. <https://doi.org/10.14393/ree-v19n12020-53428>
2. Baill, A., Oderich, C. L., Rivas, S. T. D. S., e Serafim, Jr, V. (2023). O histórico e a importância da extensão universitária para a comunidade: o caso da Universidade Aberta à Terceira Idade da Unioeste de Foz do Iguaçu. *Revista Americana de Empreendedorismo e Inovação*, 5(2), 101–108. <https://doi.org/10.33871/26747170.2023.5.2.8237>
3. Baill, A., Oderich, C. L., Lima, S. L., França, T. S., Batista, G. C., e Serafim, Jr, V. (2024). A relação entre as atividades da Universidade Aberta à Terceira Idade da Unioeste de Foz do Iguaçu e os Objetivos do Desenvolvimento Sustentável (ODS). (no prelo)
4. Bardin, L. (2011). Análise de conteúdo. Edições 70. Recuperado de https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/7684991/mod_resource/content/1/BARDIN__L._1977._Analise_de_conteudo._Lisboa__edicoes_70_225.20191102-5693-11evk0e-with-cover-page-v2.pdf
5. Batista, G., França, T., Serafim, Jr. V., Oderich, C. L. (2023). Universidade Aberta à Terceira idade – unati de Foz do Iguaçu: caracterização dos participantes e satisfação percebida. Anais da III da Semana de Ciências Sociais Aplicadas da Unioeste Foz, 2023. v. 3. <https://server2.midas.unioeste.br/sgev/eventos/IIISEMCSAFOZ/anais>
6. Brasil, O. (2015). Agenda 2030 para o Desenvolvimento Sustentável _ As Nações Unidas no Brasil. <https://brasil.un.org/pt-br/91863-agenda-2030-para-o-desenvolvimento-sustentavel>
7. Brasil. (2018). Lei nº 13.709, de 14 de agosto de 2018. Diário Oficial da União. Recuperado de https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/_ato2015-2018/2018/lei/113709.htm
8. Cachioni, M. (2012). Universidades Abertas à Terceira Idade como contextos de convivência e aprendizagem: possíveis implicações para o bem-estar subjetivo e o bem-estar psicológico. *Revista Kairós-Gerontologia*, 15, 23–32. <https://doi.org/10.23925/2176-901X.2012V15IESPECIAL14P23-32>
9. Cachioni, M. e, e Neri, A. L. (2004). Educação e velhice bem-sucedida no contexto das universidades da terceira idade. In *Velhice bem-sucedida- aspectos afetivos e cognitivos* (pp. 29–49). https://www.academia.edu/37743120/Educacao_e_velhice_bem_sucedida_no_contexto_das_universidades_da_terceira_idade
10. Dáttilo, G. M. P. de A., e Tavares, F. da C. (2012). Percepção da importância da participação de idosos em uma /universidade Aberta da Terceira Idade. *Revista Equilíbrio Corporal e Saúde*, 4(1), 28–41. <https://doi.org/10.17616/R31NJN39>
11. Deus, S. de F. (2018). A extensão universitária e o futuro da universidade. *Revista Espaço Pedagógico*, 25(3), 624–633. <https://doi.org/10.5335/rep.v25i3.8567>
12. Gomes, I., e Britto, V. (2023). Censo 2022: número de pessoas com 65 anos ou mais de idade cresceu 57,4% em 12 anos. Agência IBGE Notícias.

<https://agenciadenoticias.ibge.gov.br/agencia-noticias/2012-agencia-de-noticias/noticias/38186-censo-2022-numero-de-pessoas-com-65-anos-ou-mais-de-idade-cresceu-57-4-em-12-anos>

13. Inouye, K., Orlandi, F. de S., Pavarini, S. C. L., e Pedrazzani, E. S. (2017). Efeito da Universidade Aberta à Terceira Idade sobre a qualidade de vida do idoso. *Educação e Pesquisa*, 44(0). <https://doi.org/10.1590/s1678-4634201708142931>

14. Lopes, P., Franci, S., Yaegashi, R., Oliveira, T., Yaegashi, J. G., e Nader, M. (2023). QUALIDADE DE VIDA E LONGEVIDADE. *Revista Americana de Empreendedorismo e Inovação*, 5(2), 74–81. <https://doi.org/10.33871/26747170.2023.5.2.8206>

15. Oderich, C. (2020). De “Mãos Dadas”: Andragogia e Aprendizagem Ativa no Contexto da Docência Universitária. *Revista Pleiade*, 14(30), 79–86. <https://doi.org/10.32915/pleiade.v14i30.668>

16. Oliveira, D. B., e Wanderbroocke, A. C. N. de S. (2021). Caracterização das Universidades Abertas da Terceira Idade : Estudo de revisão sistemática no cenário Brasileiro. *Revista Kairós: Gerontologia*, 24(1), 715–737. <https://revistas.pucsp.br/index.php/kairos/article/view/46407/38980>

17. Oliveira, D. C. de, e Simoneau, A. S. (2012). Os programas universitários para pessoas idosas (UnATIs): um estudo de representação social. *Estudos e Pesquisas Em Psicologia*, 12(2), 446–461. <https://doi.org/10.12957/epp.2012.8276>

18. Oliveira, F., Oliveira, F., e Goulart, P. M. (2015). Fases e faces da extensão universitária: rotas e concepções. *Revista Ciência Em Extensão*, 11(3), 8–27. https://ojs.unesp.br/index.php/revista_proex/article/view/1225

19. ONU. (2023). ONU quer mais apoio para população em envelhecimento. ONU. <https://news.un.org/pt/story/2023/01/1807992>

20. OPAS. Organização Pan-Americana de Saúde. (2020). Assembleia Geral da ONU declara 2021-2030 como Década do Envelhecimento Saudável. OPAS. Organização Pan-Americana de Saúde. <https://www.paho.org/pt/noticias/14-12-2020-assembleia-geral-da-onu-declara-2021-2030-como-decada-do-envelhecimento>

21. Ribeiro, C. C., Yassuda, M. S., e Neri, A. L. (2020). Purpose in life in adulthood and older adulthood: Integrative review. *Ciencia e Saude Coletiva*, 25(6), 2127–2142. <https://doi.org/10.1590/1413-81232020256.20602018>

22. Santos, F. M. dos. (2012). Análise de conteúdo: A visão de Laurence Bardin. *Revista Eletrônica De Educação*, 6(1), 383–387. <https://doi.org/10.14244/%19827199291>

23. Serafim, Jr. V., Bail, A., Oderich, C. L., Bail, L. R., A, P. M., Rivas, S. T. S. (2024). Núcleo de Apoio à Terceira idade da Unioeste Foz do Iguaçu: balanço do primeiro semestre de atuação. (no prelo)

24. SETI. Secretaria da Ciência, Tecnologia e Ensino Superior do Paraná. (2022). Editais – Programa Paraná Mais Ciência. Disponível em: <https://www.seti.pr.gov.br/Pagina/Editais-Programa-Parana-Mais-Ciencia>

25. Terra, N. L., e Portuquez, M. W. (2018). Universidade Aberta da Terceira Idade da PUCRS. *PAJAR - Pan-American Journal of Aging Research*, 6(2), 38. <https://doi.org/10.15448/2357-9641.2018.2.32612>

26. Terra, N. Luiz., Dornelles, Beatriz., e Programa Geron. (2002). Envelhecimento bem-sucedido. 536. https://books.google.com.br/books?hl=pt-BR&lr=e&id=uwwOfexv9UCe&oi=fnd&pg=PA13&dq=newton+luiz+terra+e&ots=Zcf-d8gru8e&sig=1Ko_pzJZkT7Tptw_4Thmb2nAseUe&redir_esc=y#v=onepage&q=newton%20luiz%20terra&f=false

27. UNIOESTE. Universidade Estadual do Oeste do Paraná. (2024). Página Inicial. Disponível em: <http://www.unioeste.br>

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-08-05>

Tatiane Salete Mattei

PhD in Regional Development and Agribusiness
PGDRA, Unioeste, Toledo-PR, Brazil
Professor at the School of Management and Business
Community University of the Chapecó-SC Region, Brazil
ORCID: 0000-0003-1652-0695

Conceição Rego

PhD in Economics, Assistant Professor,
Department of Economics & CEFAGE-U.Évora,
University of Évora,
Évora, Portugal
ORCID: 0000-0002-1257-412X

Lucir Reinaldo Alves

PhD in Geography, Associate Professor,
College of Economic Sciences and PGDRA,
Universidade do Oeste do Paraná (UNIOESTE)/Campus Toledo, Brazil
Researcher at the Centre for Geographic Studies (CEG) of the University of Lisbon
(ULisboa)-PT
ORCID: 0000-0001-5703-623X

**CHAPTER 8.5. THE EVOLUTION
AND INTERCONNECTION OF AFFIRMATIVE
AND PERMANENCE ACTIONS IN BRAZILIAN
HIGHER EDUCATION**

Using microdata from the Higher Education Census, this study aimed to analyze the evolution of affirmative and retention actions and verify whether they evolved in an interconnected manner in Brazilian federal higher education and its sub-regions starting from 2013. Only 37% of enrolled quota students received any retention action in 2013, 34% in 2016 and 39% in 2019. It is concluded, therefore, that affirmative and permanence actions are not being treated in an integrated manner. The results also indicate that the permanence actions do not meet all demand and require review, given that many scholarships have insufficient values and leave aside academic, symbolic and belonging needs.

Mattei T. S.

Doutora em Desenvolvimento Regional e Agronegócio
PGDRA, Unioeste, Toledo-PR, Brasil
Professora da Escola de Gestão e Negócios
Universidade Comunitária da Região de Chapecó-SC, Brasil
ORCID: 0000-0003-1652-0695

Conceição Rego M.

Doutora em Economia, Professora Auxiliar,
Departamento de Economia & CEFAGE-U. Évora,
Universidade de Évora,
Évora, Portugal
ORCID: 0000-0002-1257-412X

Alves L. R.

Doutor em Geografia, Professor adjunto,
Colegiado de Ciências Econômicas e PGDRA
Universidade Estadual do Oeste do Paraná (UNIOESTE)/Campus Toledo, Brasil
Investigador colaborador do Centro de Estudos Geográficos (CEG) da Universidade
de Lisboa (ULisboa)-PT
ORCID: 0000-0001-5703-623X

CAPÍTULO 8.5. A EVOLUÇÃO E A INTERLIGAÇÃO DAS AÇÕES AFIRMATIVAS E DE PERMANÊNCIA NO ENSINO SUPERIOR BRASILEIRO

Através dos microdados do Censo da Educação Superior, este trabalho objetivou analisar a evolução das ações afirmativas e de permanência e verificar se elas evoluíram de forma interligada no ensino superior federal brasileiro e suas regiões a partir de 2013. Apenas 37% dos alunos cotistas matriculados receberam alguma ação de permanência em 2013, 34% em 2016 e 39% em 2019. Conclui-se, portanto, que as ações afirmativas e de permanência não estão sendo tratadas de forma integrada. Os resultados apontaram também que as ações de permanência não atendem a toda a demanda e carecem de revisão haja vista que muitas bolsas têm valores insuficientes e deixam de lado as necessidades de ordem acadêmica, simbólica e de pertencimento.

Introdução

A possibilidade de se ter mais jovens no ensino superior é uma esperança de um futuro com trabalhadores mais qualificados e com melhores condições de integração social, na busca de um melhor nível de desenvolvimento econômico (Dias; Costa, 2015). A possibilidade de concluir com êxito o ensino superior continua a ser uma via para a mobilidade social ascendente das classes mais desfavorecidas. A falta de mobilidade social ascendente na base da distribuição de renda significa uma perda ou subdesenvolvimento de talentos potenciais (OECD, 2018).

A partir da década de 1990, os países subdesenvolvidos, conscientes do papel da educação para o desenvolvimento econômico, passaram a pensar em políticas para expandir os sistemas de ensino. As medidas de expansão do ensino superior no Brasil do início da década de 2000, principalmente o Programa de Apoio a Planos de Reestruturação e Expansão das Universidades Federais (REUNI), criado em 2007, tiveram um forte fator regional ao buscar a descentralização-interiorização das instituições de ensino públicas (Oliveira Júnior, 2014).

Além do REUNI, o Fundo de Financiamento Estudantil (FIES) (criado em 2001), o Programa Universidade para Todos (PROUNI) (criado em 2005), a política de cotas (ação afirmativa estabelecida em âmbito federal em 2012) bem como o Programa Nacional de Assistência Estudantil (PNAES) (2010), contribuíram para a expansão e massificação do ensino superior brasileiro. Esses programas ainda vêm contribuindo para o caminho da democratização do ensino superior devido ao caráter inclusivo de suas ações.

As ações de política afirmativa educacional foram criadas com o propósito de incluir no ensino superior grupos sociais que sofreram e sofrem discriminação, ampliando a diversidade social nos ambientes educacionais. Elas visam reduzir o desequilíbrio entre esses grupos sociais, eliminando barreiras, formais e informais, que impeçam o acesso e sucesso desses grupos no ensino superior (Feres Júnior et al., 2018). Os grupos que tradicionalmente são sub-representados no ensino superior são os estudantes provenientes de níveis socioeconômicos e culturais baixos, minorias étnicas, negros¹, mas também estudantes com algum tipo de deficiência. A política afirmativa no ensino superior brasileiro se materializa com as cotas e foram implantadas no ensino superior federal a partir de 2012.

Dada a expansão das vagas do ensino superior e do crescimento do número de alunos ingressantes pelas ações de política afirmativa, as universidades, sobretudo as públicas, passaram a receber um contingente significativo de novos estudantes. Muitos deles oriundos de escolas básicas públicas e em condições socioeconômicas desfavoráveis, que apresentavam dificuldades de se manterem no ensino superior o que tornou as ações de permanência mais necessárias, mais demandados e ampliadas ao longo do tempo (Ministério da Educação-MEC, 2009).

Não é suficiente que os alunos mais vulneráveis consigam ingressar no ensino superior, pois devido as desigualdades e condições

¹ Pretos e pardos

socioeconômicas, eles podem não conseguir se manter nesse nível de ensino (Ferreira et al., 2020).

As ações da política de permanência compreendem os auxílios financeiros fornecidos aos alunos e a assistência estudantil (moradia; alimentação; transporte; cultura, atenção à saúde, apoio pedagógico, dentre outras) (Brasil, 2010a). Destaca-se que as medidas se dão no âmbito tangível e intangível ao abarcar apoio pedagógico, de saúde e cultural. Essas ações têm como finalidade ampliar as condições de permanência, minimizar as desigualdades e também, indiretamente, contribuir para a melhoria do desempenho acadêmico, atuando como potencializadoras das ações afirmativas (cotas). Alguns outros programas/projetos que objetivam beneficiar o aluno em seu percurso na universidade, como por exemplo, a integração e a socialização ao contexto universitário, os estímulos para a pesquisa, docência e a participação em atividades de extensão também são consideradas ações de permanência, pois indiretamente contribuem para evitar a evasão (Freitag, 2014).

As ações de política de permanência precisam estar intimamente ligadas com as ações afirmativas, pois o público que ingressa na universidade, carregando vulnerabilidades socioeconômicas históricas, precisa de apoio para permanecer. Se elas não estiverem se complementando correm o risco de perderem efetividade. A união dessas duas vertentes de políticas é fundamental para garantir a plena efetivação do direito educacional. É a permanência que dá sentido ao acesso no ensino superior (Recktenvald, 2017; Albuquerque, 2017).

Diante desse contexto o objetivo do trabalho é analisar a evolução das ações afirmativas e de permanência e verificar se elas evoluíram de forma interligada no ensino superior federal brasileiro e suas regiões a partir de 2013.

Este trabalho compreende, além desta introdução, uma seção sobre o embasamento teórico sobre as ações de política afirmativa, as ações de política afirmativas e de permanência no Brasil, os aspectos metodológicos e as análises descritivas dos dados.

8.5.1. Embasamento Teórico das Ações de Política Afirmativa

As ações de política afirmativa (discriminação positiva, discriminação reversa ou ação positiva como é conhecido em outros países) são estratégias, iniciativas ou programas destinados a reparar distorções, desigualdades sociais e demais práticas discriminatórias que são adotadas no presente e foram adotadas durante o processo histórico da formação da sociedade para com alguns grupos sociais (sobretudo negros) que acarretam carência socioeconômica (Moehleck, 2002; Tomei, 2005).

Essas ações visam a promoção da igualdade (substantiva e não apenas normativa) de oportunidades para as pessoas vitimadas pela discriminação e a promoção da equidade. Os destinatários das ações afirmativas variam a depender das circunstâncias nacionais, mas no geral se relacionam com questões raciais, étnicos, religiosos e de gênero (Tomei, 2005). As ações afirmativas propõem a integração dos diferentes grupos, pois supõe que a convivência entre pessoas

diferentes ajuda a prevenir futuras visões preconceituosas e discriminatórias. A diversidade pode ser encarada como essencial para o desenvolvimento de uma sociedade² e uma oportunidade para promover um aumento na qualidade das atividades, aproveitar o potencial de todas as pessoas e aumentar o ambiente colaborativo (Moehlecke, 2002; Tomei, 2005; Lima; Neves; Silva, 2014; Vilela et al., 2017; Moreira et al., 2017). Essas políticas existem em diversas áreas, como mercado de trabalho (reserva de vagas para mulheres e deficientes) e na política (reserva de cargos a serem ocupados por mulheres), mas é na área educacional que elas vêm ganhando notoriedade.

No ensino superior as ações afirmativas são medidas que visam reduzir o desequilíbrio entre grupos sociais, eliminando barreiras, formais e informais (preconceito, discriminação, microagressões³), que impeçam o acesso e permanência de certos grupos ao ensino superior. Promovem condições de inclusão e se materializam, no Brasil, principalmente na reserva de vagas (cotas) para estudantes de baixa renda, egressos de escolas públicas, pretos, pardos, indígenas e pessoas com deficiência (Brasil, 2012; Pinheiro, 2014).

Tomei (2005) afirma que, por definição as ações afirmativas são temporárias, devendo ser utilizadas até quando não existir mais as causas que as justificam. Ressalta, entretanto, que o caráter temporário não significa curto prazo, pois elas podem ser reformuladas com o tempo e ampliadas.

O intuito das cotas educacionais é que as universidades públicas cumpram uma função social ao nivelar as quantidades proporcionais de negros, brancos e índios, pois a sociedade brasileira é multiétnica e multirracial (Gomes & Castro, 2007).

À medida que mais alunos, de um grupo mais diverso, ou de um grupo que sofre preconceito, adentram no ensino superior e concluem suas formações eles se tornam agentes de mudança e inspiração para outros membros de seus grupos. Se tornam modelos a serem seguidos e expectativas se criam para romper o ciclo de desigualdade e falta de oportunidades.

As ações afirmativas não fazem parte apenas do contexto brasileiro, elas surgiram em 1941 nos EUA, na luta dos negros contra o racismo. Com o passar do tempo foram estendidas para atender mulheres, indígenas e deficientes físicos. Estão presentes em diversos países como Índia, Austrália, Canadá, Argentina e África do Sul (Pinheiro, 2014; Ferreira et al., 2020). A Universidade da Califórnia foi a primeira no setor educacional a implantar reserva de vagas nos EUA (Waltenberg & Carvalho, 2012).

No setor educacional brasileiro, pós ditadura, as cotas têm sido adotadas desde 2001, com ações pioneiras nos estados do Rio de Janeiro, Bahia e Distrito Federal. A adoção de cotas foi estimulada pelo reconhecimento do Brasil como uma nação estruturalmente racista, após participação na II Conferência Mundial das Nações Unidas de Combate ao Racismo, Discriminação Racial, Xenofobia e Intolerância Correlata, realizada em Durban, África do Sul, no ano de 2001, onde se discutiu a maior igualdade racial. Até então, no Brasil, prevalecia a ideia

---

² Médicos advindos de minorias étnicas são mais propensos a assistir grupos minoritários e empobrecidos, por exemplo. Assim como pessoas formadas advindas de lugares mais remotos tem mais disponibilidade em retornar para atuarem nesses lugares (Moreira et al., 2017).

³ Formas mais sutis de racismo (Silva; Powell, 2016).

de democracia racial, segundo a qual, se criou uma ilusão de que não existia racismo no país (Feres Júnior et al., 2018; Costa & Müller, 2019). As ações afirmativas brasileiras são conquistas dos movimentos e organizações sociais por melhores condições de vida para a população negra que pressionaram os governos para sua implementação (Campos, 2021).

A democracia racial é uma narrativa criada no início do século XX que utiliza o argumento da igualdade racial e da miscigenação, como princípio ideológico dominante, para legitimar uma sociedade livre que não pretende impor barreiras de segregação racial de forma institucionalizada. Essa ideia fantasia que o processo de colonização do Brasil se deu de forma harmoniosa e que a miscigenação possibilitou aos negros uma inclusão social, contrariando o contexto social vivenciado por muitos (Costa & Müller, 2019).

O racismo consiste no preconceito e na discriminação nas relações sociais baseadas em diferenças fenotípicas entre povos, como a raça. O Brasil foi um dos últimos países do mundo a abolir a escravidão (formalmente) e é um dos países com mais desigualdades no mundo. O racismo é sistêmico, está presente nas esferas jurídicas, econômicas, sociais, políticas, educacionais, com a característica de inferiorização dos negros para manutenção do status quo (Dias & Brito, 2022).

A maioria da estrutura social em que vivemos, inclusive as instituições, aloca os negros “em classes sociais consideradas inferiores e trazem consigo um reflexo na construção mental da sociedade que os negros são pertencentes a grupos criminosos, de baixa classe econômica e intelectual”. Esse comportamento faz parte do chamado racismo estrutural, pois as práticas racistas estão embutidas nos costumes, hábitos e falas da sociedade (Dias & Brito, 2022, p. 1). As condutas reprodutoras do racismo vêm sofrendo mudanças e transmutando-se para formas mais sutis, mais difíceis de serem percebidas e controladas. As microagressões são comportamentos (intencionais ou não), mensagens ocultas, comentários e até mesmo brincadeiras baseadas em preconceitos associados não só à raça, mas religião, etnia, orientação sexual e outros, que podem causar danos que se agravam com o tempo. Esses danos variam entre desengajamento, dúvidas quanto ao potencial, baixo desempenho, mudanças de comportamento, entre outros (Royal Pharmaceutical Society, s.d.).

As ações afirmativas tentam aumentar as chances de mobilidade social e econômicas de grupos desprivilegiados. Sem um mínimo de garantias materiais (como a reserva de vagas), dadas as condições citadas que alguns grupos enfrentam, parcelas da população ficariam incapacitadas de usufruir, em pé de igualdade com os demais, dos direitos formalmente estabelecidos por lei.

Apesar de tantos pontos positivos atribuídos às políticas de ação afirmativa no ensino superior, principalmente contribuindo para o caminho da democratização do acesso, diversificação social, possibilidades de criação de uma maior equidade social, combater o preconceito e permitir a inclusão e ascensão social, muitas são também as críticas para essas ações (Vilela et al., 2017).

Os defensores das ideias liberais e neoliberais focam na meritocracia e acreditam que as cotas não devem existir, pois defendem que o Estado deve

ter interferência mínima no mercado, apenas para fazer cumprir contratos e para evitar a violência, por exemplo. Para os grupos intitulados como libertários puros até mesmo a educação não deve ser provida pelo Estado, mas sim produzida e distribuída pelas leis de mercado (Gutterres, 2015).

Uma das principais críticas às ações afirmativas é que elas geram queda na qualidade do ensino superior, pois os alunos adentram o ensino concorrendo em vagas reservadas. Como a nota média de entrada dos alunos cotistas é inferior aos não cotistas, em razão da acumulação de déficits provenientes dos níveis anteriores, difunde-se que um desempenho menor desses alunos pode levar a redução da eficiência das instituições. Além disso, esses alunos geralmente provêm de famílias com baixa renda, o que pode acarretar uma maior probabilidade de abandono dos estudos, ou em caso de não evadir, dispende menos tempo ao ensino (Santos & Scopinho, 2016). Como esses alunos são mais suscetíveis a evasão, a retenção desse público passa pela incrementação das ações de assistência estudantil (Silva, Xavier & Costa, 2020).

Alguns autores defendem o argumento que o problema da desigualdade brasileira é de classe social e não de cor para irem contra a implantação das cotas raciais. Apresentam-se como a favor de um maior investimento na melhoria da qualidade do ensino básico público para buscar igualdades de oportunidades no início do processo formativo para que no momento do vestibular não fosse necessário a reserva de vagas. Esse argumento até pode fazer sentido, mas esse processo é longo e demanda investimentos. Até que isso não ocorra, as cotas são defendidas por muitos como uma boa medida no curto prazo (Waltenberg, 2006).

Esse tipo de argumento contrário às cotas desconsidera as questões sociais e raciais. O avanço econômico não tem reduzido o racismo no Brasil e a cor da pele é uma variável mediadora da relação entre classe e racismo, visto que quanto mais pobre e negra uma pessoa é, mais racismo ela sofre (Lima, Neves & Silva, 2014).

Outros autores afirmam que existe dificuldades na definição de quem é negro no Brasil, devido a miscigenação, o que poderia gerar fraudes ou a restrição de acessar as cotas apenas por critérios fenótipos, sem considerar a pertença a certo grupo (Santos; Scopinho, 2016). Existe também o argumento contrário se referindo que essas políticas incidem apenas sobre as consequências da discriminação racial e das desigualdades educacionais, sem que elas sejam realmente corrigidas estruturalmente, ou ainda por beneficiarem apenas os membros mais favorecidos dos grupos desfavorecidos, portanto, sendo injustas (Waltenberg & Carvalho, 2012; Vilela et al., 2017).

Nessa perspectiva, as cotas poderiam implicar mobilidade social individual dos negros, mas não uma mudança social. A adoção de critérios socioeconômicos na definição das cotas foi uma saída encontrada para essa objeção (Neves & Lima, 2007; Vilela et al., 2017).

Segundo Silva, Xavier & Costa (2020) outro argumento contrário às políticas de cotas é que elas ameaçam a meritocracia. A meritocracia é a crença que um aluno deve alcançar um objetivo estabelecido a partir do seu desempenho,

ou seja, seu mérito nos processos seletivos e não por reserva de vagas. A meritocracia considera os homens todos iguais no momento do seu nascimento e a repartição dos bens, recursos e mobilidade social se devem pelo esforço de cada um (Moehlecke, 2004). Numa corrida hipotética, a meritocracia pressupõe que todos saem da mesma linha de partida e com as mesmas condições, sem considerar, por exemplo, que um pode ter tido todo apoio para a preparação anterior, inclusive com uso de tecnologias, enquanto o outro pode sofrer com carências, obstáculos e limitações de oportunidades devido sua cor de pele (Lima, Neves & Silva, 2014; Santos & Scopinho, 2016). A ideia da meritocracia deixa de lado a posição social e cumulativa que a família se encontra, por exemplo, e não considera que as aptidões não são exclusivamente naturais, mas também culturalmente herdadas (Silva, Xavier & Costa, 2020).

A igualdade tem um sentido importante na discussão sobre cotas, tanto para aqueles contrários às cotas quando os favoráveis, ela é algo a ser preservado para uns e uma meta para outros. Os contrários afirmam que já existe uma igualdade racial, pois perante a lei todos são iguais e que é preciso apenas uma melhora nos serviços públicos para que todos os segmentos da sociedade sejam atendidos por igual. Com as cotas essa igualdade seria violada e com o tempo os negros seriam mais beneficiados que as demais raças, na medida que teriam um tratamento diferenciado. Os favoráveis apontam as cotas como um mecanismo para concretizar uma igualdade racial, que ainda não existe, exceto na letra da lei (buscando uma igualdade de condições não apenas igualdade de direitos) e para reparar as assimetrias. Apontam ainda que a prática de tratamento desigual entre os desiguais é um mecanismo realizado em vários lugares do mundo desde a década de 1940 (Gomes & Castro, 2007).

Ainda na perspectiva da igualdade, os contrários as cotas entendem que a adoção e regulação de identidades raciais pelo Estado levará a uma divisão da nação, se tornando bicolor. A nação seria dividida passando a acirrar o conflito e intolerância racial. No manifesto pró cotas, a divisão da nação já existe há algum tempo, e dessa forma o tratamento desigual levaria a uma configuração única no longo prazo (Gomes & Castro, 2007).

Autores que consideram a relação entre raça, preconceito e classe social, apontam que o preconceito racial existe para manter as relações de poder ou de dominação de um grupo sobre o outro. Sendo assim, as ações afirmativas significariam que o grupo subordinado estaria conseguindo direitos que ameaçam ou poderiam ameaçar a posição do grupo dominante, que passaria a perder parte de seus direitos e recursos, por isso sendo tão contestada (Lima, Neves & Silva, 2014).

Segundo Waltenberg e Carvalho (2012) as políticas afirmativas são sempre controversas em sociedades democráticas por envolverem bens escassos, como é o caso das vagas nas universidades. As cotas representam uma ameaça a grupos que sem tais políticas tinham vantagens, além de proporcionarem oportunidades a grupos desfavorecidos, normalmente com menos voz no debate público.

8.5.2. A Lei de Cotas no Brasil

A reserva de vagas surgiu, pois as provas vestibulares não são exatamente medidas equânimes de classificação dos alunos, pois elas os classificam com base no mérito acadêmico, mas não refletem a profunda desigualdade social e racismo existente na sociedade. Uma medida encontrada para tentar solucionar o problema são as reservas de vagas/cotas.

Após as primeiras iniciativas isoladas de cotas em alguns estados ⁴(universidades estaduais no Rio de Janeiro, Bahia e Distrito Federal), em agosto de 2012, após 13 anos em tramitação, foi aprovada uma lei nacional para a reserva de vagas em instituições públicas federais de ensino superior. A Lei nº 12.711 obrigou a reserva de no mínimo 50% das vagas das instituições de ensino federais que passaram a ser disputadas somente por alunos oriundos do ensino médio cursado integralmente em escola pública. Dentro desse grupo a metade das vagas deviam ser alocadas para alunos com renda familiar per capita igual ou inferior a 1,5 salários e a outra metade para rendas maiores. Ainda, dentro de cada grupo, os autodeclarados pretos, pardos e indígenas e pessoas com deficiência disputavam as vagas na mesma proporção que esses grupos representam na unidade da federação de atuação da instituição, de acordo com o último Censo Demográfico informado pelo IBGE. As demais vagas desse grupo ficavam para alunos que apresentem apenas o critério renda e escola pública (Brasil, 2012).

O critério renda familiar, ensino médio proveniente de escola pública e deficiência são comprovados por meio de documentação com regras estabelecidas por cada instituição e o critério racial é da forma de autodeclaração, da mesma forma que ocorre no Censo Demográfico.

Transcorridos primeiros quatro anos da lei, o candidato passou a ter que escolher se desejava concorrer a uma vaga por ampla concorrência ou por reserva de vagas e ainda qual o critério dentre os quais se encaixava (podendo ser nas nomenclaturas do programa: L1⁵, L2⁶, L5⁷, L6⁸, L9⁹, L10¹⁰, L13¹¹ ou L14¹²).

⁴ Das 70 instituições de ensino superior públicas com ação afirmativa em 2011, antes da promulgação da lei federal, apenas 4 tinham exclusivamente a identificação étnico-racial do candidato como critério (Feres Júnior; Campos, 2016).

⁵ Candidatos com renda familiar bruta per capita igual ou inferior a 1,5 (um vírgula cinco) salário mínimo, que tenham cursado integralmente o Ensino Médio em escolas públicas brasileiras (MEC, 2022a);

⁶ Candidatos autodeclarados pretos, pardos ou indígenas, com renda familiar bruta per capita igual ou inferior a 1,5 (um vírgula cinco) salário-mínimo e que tenham cursado integralmente o Ensino Médio em escolas públicas brasileiras (MEC, 2022a);

⁷ Candidatos que, independentemente da renda familiar, tenham cursado integralmente o Ensino Médio em escolas públicas brasileiras (MEC, 2022a);

⁸ Candidatos autodeclarados pretos, pardos ou indígenas que, independentemente da renda familiar, tenham cursado integralmente o Ensino Médio em escolas públicas brasileiras (MEC, 2022a);

⁹ Candidatos com deficiência, com renda familiar bruta per capita igual ou inferior a 1,5 (um vírgula cinco) salário mínimo, que tenham cursado integralmente o Ensino Médio em escolas públicas brasileiras (MEC, 2022a);

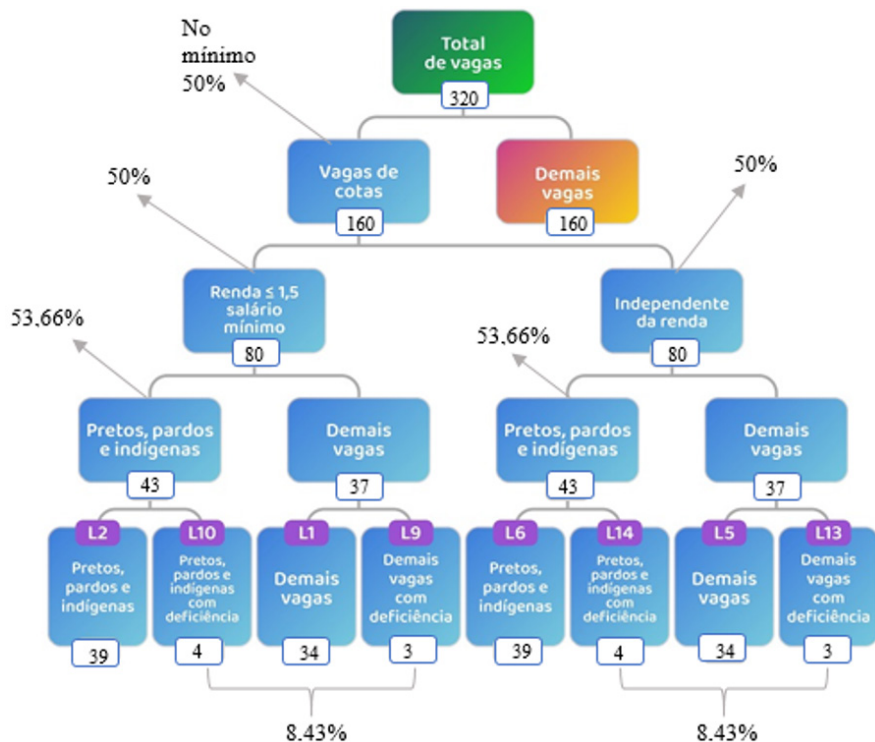
¹⁰ Candidatos com deficiência autodeclarados pretos, pardos ou indígenas, com renda familiar bruta per capita igual ou inferior a 1,5 (um vírgula cinco) salário-mínimo e que tenham cursado integralmente o Ensino Médio em escolas públicas brasileiras (MEC, 2022a);

¹¹ Candidatos com deficiência que, independentemente da renda familiar, tenham cursado integralmente o Ensino Médio em escolas públicas brasileiras (MEC, 2022a);

¹² Candidatos com deficiência autodeclarados pretos, pardos ou indígenas que, independentemente da renda familiar, tenham cursado integralmente o Ensino Médio em escolas públicas brasileiras (MEC, 2022a);

Dessa forma o nível de concorrência podia variar em cada grupo, podendo até ser a concorrência por reserva de vagas maior que a ampla concorrência.

Na Figura 1 é possível compreender como funcionava a distribuição das vagas nas instituições federais de ensino superior utilizando o exemplo de um curso de medicina da Universidade Federal de Minas Gerais para o ano de 2022. Essa distribuição funcionou até 2023. Para o cálculo das vagas para negros utiliza-se 53,66% como a proporção dessa população no Estado segundo o Censo Demográfico de 2010 e para deficientes 8,43%.

Fig. 1. Esquema da distribuição das vagas nas instituições federais de ensino superior de acordo com a Lei de Cotas

Fonte: Elaborado pela autora com base em MEC (2022a)

No dia 13 de novembro de 2023 a Lei nº 14.723 alterou a Lei de Cotas e instaurou algumas mudanças. O primeiro critério continua sendo reserva de 50% das vagas para estudantes que cursaram integralmente o ensino médio em escolas públicas. Dentre esses, 50% das vagas devem ser reservadas para alunos com faixa de renda familiar, agora, igual ou superior a 1 (um) salário-mínimo per capita.

Ainda, inicialmente todos os candidatos concorrerão no critério ampla concorrência, e se os aptos às cotas não alcançarem nota suficiente, passarão a concorrer pelos critérios da nova Lei de Cotas.

Os quilombolas foram incluídos na lei e o percentual desse grupo em cada unidade da federal onde está situada a instituição de ensino deverá ser respeitado na reserva de vagas.

A nova Lei de Cotas também prevê expansão desses critérios para os alunos de pós-graduação *stricto sensu*, prioridade dos alunos beneficiados com essa lei para o recebimento da assistência estudantil. O programa deverá ser avaliado a cada 10, mas o MEC deverá divulgar anualmente relatório com informações sobre o programa, no qual deverão constar, pelo menos, dados sobre o acesso, a permanência e a conclusão dos alunos beneficiários e não beneficiários desta Lei.

8.5.3. Ações da Política de Permanência no Brasil

As ações de política de ingresso no ensino superior não são suficientes para resolver as deficiências no cenário educacional brasileiro. Além disso, não é suficiente que os alunos mais vulneráveis consigam ingressar no ensino superior, pois devido as desigualdades e condições socioeconômicas, eles podem não conseguir se manterem nesse nível de ensino. Dentre as medidas necessárias, a ampliação das políticas de retenção/permanência, como bolsas, apoio alimentação e transporte para alunos vulneráveis são importantes (Ferreira et al., 2020).

Ambas as ações, de acesso e permanência foram imprescindíveis para a massificação do ensino superior brasileiro e precisam estar interligadas para garantir a efetividade e a democratização do ensino (Recktenvald, 2017; Ferreira et al., 2020).

Para Recktenvald (2017) a política de ingresso precisa estar intimamente ligada com uma política de permanência, pois o público que ingressa na universidade, carregando vulnerabilidades socioeconômicas históricas, precisa de apoio para não evadir. Se elas não estiverem se complementando correm o risco de perderem efetividade.

Neste mesmo sentido Albuquerque (2017) ressalta que o acesso, a permanência e o sucesso no ensino superior não podem ser tratados como fenômenos isolados, pois a união deles é fundamental para garantir a plena efetivação do direito educacional. É a permanência que dá sentido ao acesso no ensino superior.

Evadir é o desligamento do aluno do curso por qualquer outro motivo que não a diplomação. Evadir traz consequências prejudiciais às instituições, mesmo que seja algo positivo para o estudante. Quando um aluno evade há duplo prejuízo, pois foi investido dinheiro público para sua formação até o momento que esteve vinculado e a vaga poderia ter sido ocupada e melhor aproveitada por outro estudante. A evasão significa também desperdício de tempo e dinheiro para o aluno e até consequências psicológicas (Castro, 2012).

Castro (2012) e Castro-Lopez et al., (2021) apontam como as principais causas da evasão educacional, problema global, multifacetado e multideterminado que atinge não só alunos mais vulneráveis: a dificuldade de adaptação à vida acadêmica, a não identificação com o curso, problemas

financeiros, de saúde, distância da família, motivação, necessidade de começar a trabalhar ou nascimento de filhos, entre outros. Do ponto de vista institucional sobressaem aspectos como o fato do curso não corresponder às expectativas, rigidez curricular e dificuldade de adaptação, dificuldades de relacionamento com colegas ou professores e dificuldades de acesso à instituição.

A pesquisa nacional do perfil socioeconômico e cultural dos graduandos das instituições federais de ensino superior realizada em 2018 pela ANDIFES apontou que mais da metade (52,8%) dos alunos já havia pensado em abandonar o curso cujas principais razões eram: 32,8% devido dificuldades financeiras, 29,7% o nível de exigência acadêmico, 23,6% as dificuldades para conciliar os estudos e o trabalho, 21,2% os problemas de saúde, 19,5% as dificuldades do próprio campo profissional, 19,1% os relacionamentos no curso, 18,8% a incompatibilidade com o curso escolhido, 18,4% a insatisfação com a qualidade do curso, 15,9% os problemas familiares e 4,7% assédio, bullying, perseguição, discriminação ou preconceito (ANDIFES, 2019).

A taxa de evasão geral no ensino superior público brasileiro atingiu 18,5% em 2018, e no primeiro ano de cada curso esse número foi de 13,9%. Um reflexo da evasão, o número de concluintes do ensino superior público brasileiro vem reduzindo, por exemplo, no período de 2018 a 2019, caiu 1,4%. As ações de permanência são fundamentais para a retenção dos alunos, e ainda mais para os mais vulneráveis, pois os alunos que adentram as instituições com vulnerabilidades permanecem com elas, o que a torna essas ações importante lócus de pesquisa (SEMESP, 2021).

As ações e programas para fomentar a permanência discente são compreendidas como medidas que fornecem auxílio financeiro (bolsas) e assistência estudantil aos alunos, além de toda a ação (programa, projeto acadêmico) que possa beneficiar o aluno em seu percurso na universidade e que evite a evasão, como por exemplo, integração e socialização ao contexto universitário, estímulos para a pesquisa e participação em atividades de extensão (Freitag, 2014).

As ações de permanência (assistência estudantil, apoio psicológico, apoio financeiro, bolsas acadêmicas) são voltadas a redução das desigualdades regionais, sociais e econômicas presentes entre os estudantes, colaborando para democratizar as condições de permanência e promoção da inclusão social através da educação e podem influenciar no desempenho no ensino superior e na conclusão no tempo adequado (Albuquerque, 2017; Santos, Abrantes & Zonta, 2021). Contribuir para a melhoria do desempenho acadêmico está previsto inclusive no Decreto da assistência Estudantil (Decreto nº 7.234 de julho de 2010) (Brasil, 2010).

Os estudantes que apresentam precárias condições socioeconômicas, ao possuírem acesso às condições de permanência podem dedicar mais tempo aos estudos (tempo e foco total nos estudos sem ter as preocupações com outros problemas não resolvidos), sem o trade off entre o tempo de trabalho e de estudos, sendo determinante para seu bom desempenho (Santos, 2021).

A assistência estudantil é um item essencial para a permanência. A assistência estudantil existe desde os anos de 1930 no Brasil, com a criação de casas para estudantes. O termo permanência surgiu na Constituição Brasileira de 1988, em que apontava que o ensino seria ministrado com base, dentre outros princípios, em igualdade de condições para acesso e permanência na escola. A LDB de 1996 incorporou esse mesmo texto (Recktenvald, 2017).

A discussão sobre permanência começou por volta de 1980, no contexto da problematização sobre o elitizado ensino superior brasileiro. A discussão sobre o acesso e a permanência não tinham a importância que se tem hoje, pois não existiam movimentos para alterar aquele cenário e as condições privilegiadas que somente alguns grupos tinham se estendiam durante a permanência no ensino (Recktenvald, 2017).

Em virtude da expansão das vagas do ensino superior e das políticas afirmativas, principalmente a partir dos anos 2000, as instituições de ensino superior passaram a receber um contingente significativo de novos estudantes. Muitos deles oriundos de escolas públicas e em condições socioeconômicas desfavoráveis, que apresentam dificuldade de se manterem no ensino e que passaram a aumentar a demanda por ações de permanência. Para garantir a retenção desse público uma série de outras medidas foram ao longo do tempo adotadas (MEC, 2009). Essas ações foram demandadas e são fruto do trabalho em prol da permanência, dentre outros, principalmente da Associação Nacional dos Dirigentes das Instituições Federais de Ensino Superior (ANDIFES) e do Movimento Estudantil (Santos; Abrantes; Zonta, 2021).

A facilitação da permanência discente no ensino superior ganhou notoriedade a partir de 2007 com a aprovação do Plano Nacional da Assistência Estudantil pelo MEC e com o REUNI que em 2010 substituiu o plano pelo Programa Nacional de Assistência Estudantil (PNAES), através do Decreto Federal n. 7.234, visando o atendimento de estudantes de graduação presencial e estabelece como público prioritário àqueles oriundos da rede pública de educação básica ou com renda familiar per capita de até um salário mínimo e meio, tendo caráter seletivo e focalizado. Seguindo a diretriz do público-alvo as formas de critério no que tange a seleção dos beneficiados cabe às instituições, portanto elas podem ter regras diferenciadas entre si. Até então a assistência estudantil era voltada principalmente para a manutenção das mensalidades dos estudantes em instituições privadas com os programas PROUNI e FIES (Silva & Carvalho, 2020).

Apenas no Plano Nacional de Educação de 2014 se tratou de defender estratégias específicas para tratar da permanência estudantil no ensino superior. Tratou-se da ampliação da política de inclusão e de permanência, voltadas aos estudantes de instituições públicas, aos bolsistas de instituições privadas de educação superior e os beneficiários do FIES, dentre esses estudantes os egressos da escola pública, afrodescendentes e indígenas e de estudantes com deficiência, transtornos globais do desenvolvimento

e altas habilidades ou superdotação, de forma a apoiar seu sucesso acadêmico (Recktenvald, 2017).

As despesas com a assistência estudantil saem do orçamento das instituições de ensino superior e são elas que executam, devem acompanhar e avaliar o desenvolvimento do programa. Dessa forma a assistência estudantil deve ser trabalhada no espaço acadêmico por uma equipe multidisciplinar para atender as múltiplas necessidades dos estudantes (Albuquerque, 2017).

O orçamento das instituições de ensino superior pode se dar por meio de arrecadação própria, mediante prestação de serviços e cursos pagos, produção de bens, convênios com instituições públicas e privadas e/ou com aluguel de patrimônios imobiliários, mas a grande parte do orçamento das instituições vem das dotações orçamentárias anualmente consignadas pelo Ministério da Educação, devendo o Poder Executivo compatibilizar a quantidade de beneficiários das ações de permanência com as dotações orçamentárias existentes. O financiamento específico da Assistência Estudantil ocorre via transferência de recursos na ação de código 4002 da peça orçamentária anual, denominada Assistência ao Educando do Ensino de Graduação (Brasil, 2010a).

As ações de assistência estudantil no Brasil se dão nas áreas de moradia estudantil (auxílios e residências estudantis); alimentação (auxílios e restaurantes universitários); auxílio- transporte; atenção à saúde; inclusão digital; auxílio-creche; apoio pedagógico; dentre outras (Brasil, 2010a) e os valores dos auxílios variam em cada universidade.

Em consonância com a ampliação da proposta de assistência estudantil, destinada aos alunos de cursos de graduação das instituições federais, existe, desde 2010, as bolsas de permanência e de extensão. São valores destinados aos alunos em vulnerabilidade econômica e social objetivando a permanência e o sucesso acadêmico. São critérios: I - possuir renda familiar per capita não superior a 1,5 (um e meio) salário-mínimo; II - estar matriculado em cursos de graduação com carga horária média superior ou igual a 5 (cinco) horas diárias; III - não ultrapassar dois semestres do tempo regulamentar do curso de graduação em que estiver matriculado para se diplomar. Os valores das bolsas de extensão variam de acordo com cada programa ou projeto criado. As bolsas de permanência são pagas diretamente ao aluno através de cartão magnético pagas pelo Fundo Nacional de Desenvolvimento da Educação - FNDE. Os valores das bolsas não são reajustados desde 2013. No caso da bolsa permanência e das bolsas extensão e auxílio à participação em eventos ou prestação de serviços institucionais por meio de projetos, se cobra como requisito para a continuação o bom desempenho no curso (Brasil, 2010c).

Outros programas, além da assistência estudantil, bolsas permanência e bolsas de extensão, podem ser compreendidos como facilitadores da permanência no ensino superior. Eles são conhecidos como bolsas acadêmicas. Vinculados ao Conselho Nacional de Desenvolvimento Científico e Tecnológico (CNPq) aponta-se o Programa Institucional

de Bolsas de Iniciação Científica (PIBIC) e o Programa Institucional de Bolsas de Iniciação em Desenvolvimento Tecnológico e Inovação (PIBITI). Vinculado a Coordenação de Aperfeiçoamento de Pessoal de Nível Superior (CAPES) aponta-se o Programa Institucional de Bolsa de Iniciação à Docência (PIBID) e vinculado ao MEC aponta-se o Programa de Educação Tutorial (PET). Estes Programas são implementados através da concessão de auxílios financeiros aos alunos, que são acompanhados por professores orientadores. Além dos seus objetivos primários, auxiliam na permanência discente, em função do auxílio financeiro, mas proporcionam aos bolsistas maior integração, vivência universitária e incentivo à pesquisa (Freitag, 2014).

O PIBIC contribui integrando o aluno de cursos de graduação de instituições públicas ou privadas com as práticas de pesquisa e os aproxima com a pós-graduação e pesquisadores objetivando engajá-los e servindo de incentivo à formação de novos pesquisadores. Os alunos recebem um valor pelo prazo de 12 meses para desenvolverem pesquisas de acordo com as demandas de sua área. Ele tem abrangência nacional e surgiu em 1951, em número reduzido, atingindo poucas áreas do conhecimento, mas se tornou mais significativo a partir da década de 1990 (CNPQ, s. d.).

A bolsa PIBITI foi criada em 2005, é concedida por até 12 meses, se volta para o desenvolvimento de pesquisas científicas pelos alunos de graduação de instituições públicas ou privadas, porém, para pesquisas voltadas para as áreas de tecnologia e inovação. O Programa visa contribuir para a formação de recursos humanos que se dedicarão ao fortalecimento da capacidade inovadora das empresas e para participarem de forma criativa e empreendedora na sua comunidade (CNPQ, 2022).

Criado em 2007, o PIBID oferece bolsas de estudos a alunos de cursos presenciais de licenciaturas de instituições públicas para a realização de estágios em escolas de educação básica, prioritariamente em escolas com baixo índice de desenvolvimento da educação básica (IDEB). A bolsa tem duração de 24 meses, podendo ser prorrogada por igual período. Além da integração entre universidade e escola, o objetivo é propiciar aos bolsistas o contato com experiências metodológicas, tecnológicas e práticas docentes de caráter inovador e interdisciplinar, sob supervisão de professores das escolas públicas. Além de diminuir a evasão, o programa tem contribuído para o aumento da procura por cursos de licenciatura e no aumento da qualidade da educação pública (MEC, s. d.).

No âmbito do MEC, existe desde a década de 1970 o Programa Especial de Treinamento, mas que somente em 2005 foi regulamentado com o nome que se conhece hoje, Programa de Educação Tutorial (PET). O PET se caracteriza pela formação de grupos de estudantes, mínimo 4, vinculados a cursos de graduação, de instituições públicas e privadas, com objetivo de melhorar os cursos de graduação e a qualidade dos futuros profissionais. O Programa visa propiciar condições para os alunos realizarem atividades extracurriculares envolvendo ensino, pesquisa e extensão. Assim como os outros programas, uma das exigências para a continuidade da bolsa

é apresentar bom rendimento acadêmico e é destinado prioritariamente a estudantes mais vulneráveis (Brasil, 2010b; Carvalho et al., 2018).

Em uma perspectiva analítica crítica, Silva & Costa (2018) e Rocha (2021) afirmam que as ações de permanência no Brasil ainda não são consideradas uma política de Estado, visto que sua normatização ainda é através de um decreto e não por lei¹³ e seus recursos são vinculados às dotações orçamentárias existentes, aos desejos políticos do MEC, bem como dos gestores das universidades, visto que cada IES tem autonomia para criar suas próprias regras para a destinação dos recursos. Além do que, os recursos para as IES são atrelados a uma série de indicadores ¹⁴(Felix, 2019). Os indicadores por sua vez, não consideram as características próprias das instituições (localização, estrutura para atuação nas áreas/ações de assistência) nem as condições socioeconômicas e o perfil dos alunos, não considerando as especificidades e os objetivos da assistência estudantil que leva em consideração, sobretudo, o perfil socioeconômico do público-alvo (Palavezzini & Alves, 2019).

Em relação à vinculação às dotações orçamentárias, Machado (2017, p. 245) aponta que “o percentual dos recursos para a Assistência Estudantil interfere diretamente nos recursos gerais da universidade, uma vez que a composição dos recursos do PNAES ocorre pela retirada dos recursos de custeio”, dessa forma, a exemplo do que ocorreu com os bloqueios orçamentários dos recursos de custeio das universidades em 2022, a assistência estudantil é uma das primeiras a ser reduzida ampliando as incertezas e inseguranças dos alunos quanto ao recebimento dos auxílios.

Freitag (2014) e Santos (2017) também levantaram algumas fragilidades para as ações voltadas à permanência, como o valor insuficiente das bolsas, o não atendimento da demanda, burocracia, pouca fiscalização, comunicação ineficaz, entre outros. Sousa; Portes (2011) registram que as ações de permanência não avançam no Brasil na mesma velocidade que as ações de ingresso, como foi o caso das cotas, pois a permanência não é uma política de custo zero como são as cotas.

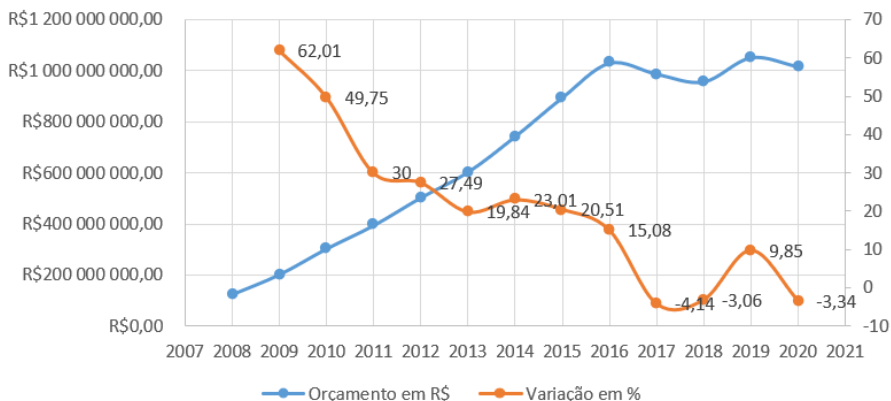
Além dessas fragilidades, os recursos públicos destinados à permanência, mais precisamente para a assistência estudantil, vêm sofrendo sucessivos cortes, vem decrescendo, embora exista inflação e aumento de matrículas. A partir de 2015 as taxas de conclusão do ensino superior estão caindo (taxa de concluintes total era 38% em 2010 e 25,7% em 2019), o que implica novamente em menores recursos (Recktenvald, 2017; Felix, 2019).

O Gráfico 1 mostra a evolução do orçamento (em reais e a variação percentual) destinado a assistência estudantil no Brasil no período de 2008 a 2020.

---

¹³ Uma lei tem mais força normativa do que um decreto, pois passa pela formulação e discussão no poder legislativo e executivo e o decreto não. Este apenas é elaborado e assinado pelo presidente (Souza, 2014).

¹⁴ Os recursos são alocados para cada Instituição através da Matriz PNAES que se baseia no número de diplomados; duração média do curso; coeficiente de retenção; número de ingressantes; bônus por turno noturno e bônus por curso fora de sede, além do Índice de Desenvolvimento Humano do município onde está localizada a instituição. Ainda com um bônus para as instituições que aderirem ao SISU (Felix, 2019).

Fig. 2. Evolução orçamento Assistência Estudantil - 2008 a 2020

Fonte: Elaboração própria com base em Mussliner et al. (2021)

As ações de política afirmativa e de permanência citadas nesta seção, apesar das dificuldades, têm sido imprescindíveis para a expansão do sistema, mas sobretudo para redução das desigualdades no âmbito educacional, e na sociedade, haja vista que muitos alunos de famílias mais vulneráveis estão conseguindo ingressar no ensino, e apesar dos problemas, permanecerem e conseguirem um diploma de ensino superior, muitos deles são os primeiros da família a alcançar esse feito. Apesar de todo avanço, a efetiva democratização do ensino ainda é uma meta a se atingir. Na próxima seção, a concepção de um sistema democrático é apontada bem como uma análise do sistema brasileiro é realizada nesse sentido.

8.5.4. Aspectos Metodológicos

Para analisar a evolução das ações de política afirmativa e de permanência no ensino superior federal brasileiro e a interligação entre ações de ingresso e permanência, de acordo com as grandes regiões a partir de 2013 será realizado uma análise descritiva dos microdados dos Censos da Educação Superior por meio do auxílio do software estatístico Stata. Os anos estudados serão 2013, 2016 e 2019.

O ano de 2013 foi escolhido por ser o ano seguinte à implantação da Lei de Cotas (2012). As instituições de ensino superior a partir da Lei de Cotas tiveram 4 anos para se adequar à lei, finalizando o prazo em 2016, escolhido também por ser um período intermediário do intervalo. O ano de 2019 foi escolhido por ser o último período com dados mais completos disponíveis (dados dos alunos). Também, a pandemia do Corona Vírus iniciada em 2020 poderia gerar impactos negativos na educação a longo prazo, assim o período finalizado em 2019, não tem essa interferência.

Essa análise utiliza informações sobre os alunos matriculados em instituições de ensino superior federais, em cursos de graduação e traz informações sobre

qual a modalidade de ensino, informações socioeconômicas como raça, sexo e idade, o número de alunos ingressante por tipo de reserva de vagas (por critério racial, deficiência, renda e escola pública) representando as ações de política afirmativa, os alunos que receberam auxílio/bolsa permanência (auxílio moradia, transporte, alimentação, material didático e bolsas permanência) e bolsa acadêmica (bolsa estágio, extensão, monitoria e pesquisa) representando as ações de política de permanência. Também é apontado o cruzamento das informações entre as ações de política afirmativa e de permanência.

8.5.5. Análise da Evolução e Interligação das Ações de Política Afirmativa e de Permanência

Para analisar a evolução e a interligação das ações de política afirmativa e de permanência, é apresentada inicialmente a Tabela 1, em que consta informações do perfil de todos os alunos matriculados em cursos de graduação de instituições federais para os anos de 2013, 2016 e 2019 e a Tabela 2, em que consta os matriculados de acordo com as ações afirmativas e de permanência. Quando não identificadas, as análises percentuais se referem ao total de alunos matriculados em cursos de graduação federal.

Tabela 1

Matriculados de acordo com perfil, Brasil- 2013, 2016 e 2019

Matriculados	2013	Δ% 2013-2016	2016	Δ% 2016-2019	2019
Total no ano	7.322.964	10,0%	8.052.254	6,9%	8.604.526
Em cursos de graduação federal	1.126.076	8,8%	1.225.278	7,0%	1.311.149
Em cursos de alta demanda**	222.832	20,2%	267.765	7,8%	288.783
Em cursos de alta demanda federais %	19,78	10,46%	21,85	0,77%	22,02
Em universidades %	89,20	-3,1%	86,47	-3,8%	83,21
Em cursos presenciais %	91,80	2,4%	93,99	-0,2%	93,81
Branco e amarelos %*	52,40	-7,6%	48,40	-6,9%	45,06
Pretos e pardos %*	47,10	7,6%	50,70	6,4%	53,92
Índigenas %*	0,50	80,0%	0,90	13,3%	1,02
Não declararam raça ou sem informação %	49,84	-56,3%	21,80	-47,2%	11,51
Mulheres %	52,60	-2,6%	51,22	-1,9%	50,27
Entre 18 e 21 anos %	34,89	-4,0%	33,51	4,9%	35,16
Entre 22 e 25 anos %	32,19	1,5%	32,67	1,3%	33,10
Com algum tipo de deficiência %*	0,66	59,1%	1,05	8,6%	1,14

* dentre os que declararam as informações.

** Os cursos de alta demanda são aqueles considerados mais procurados pelos alunos, bem como possibilitam uma maior mobilidade social após a conclusão. Exemplo são Medicina, Direito, engenharias entre outros.

Fonte: elaborado pelos autores

**Matriculado de acordo com reserva de vagas e ações
de permanência, Brasil - 2013, 2016 e 2019**

Matriculados	2013	Δ% 2013- 2016	2016	Δ% 2016- 2019	2019
Ingresso por reserva de vagas (cotas)	139.312	121,4%	308.493	49,1%	459.843
Ingresso por reserva de vagas %	12,37	103,6%	25,18	39,3%	35,07
Reserva vaga critério étnico ou combinação	53.245	176,3%	147.089	65,7%	243.671
Reserva vaga critério étnico ou combinação do total de reservas %	38,22	24,8%	47,68	11,1%	52,99
Reserva vaga critério renda ou combinação	21.106	412,5%	108.158	81,7%	196.537
Reserva vaga critério renda ou combinação do total de reservas %	15,15	131,4%	35,06	21,9%	42,74
Reserva vaga critério deficiência ou combinação	766	109,4%	1.604	298,5%	6.392
Reserva vaga critério deficiência ou combinação do total de reservas %	0,55	-5,5%	0,52	167,3%	1,39
Reserva vaga critério ensino público ou combinação	108.064	143,4%	263.021	56,6%	411.881
Reserva vaga critério ensino público ou combinação do total de reservas %	77,57	9,9%	85,26	5,1%	89,57
Com auxílio/ bolsa permanência	283.006	-13,7%	244.113	24,7%	304.419
Com auxílio/bolsa permanência %	25,13	-20,7%	19,92	16,6%	23,22
Cotista com auxílio/bolsa permanência	44.581	104,7%	91.269	68,9%	154.150
Cotista com auxílio/bolsa permanência em relação ao total de cotistas %	32,00	-7,5%	29,59	13,3%	33,52
Com bolsa acadêmica	118.060	-11,9%	103.961	14,5%	119.057
Com bolsa acadêmica %	10,48	-19,1%	8,48	7,0%	9,08
Cotista com bolsa acadêmica	12.837	93,7%	24.865	86,7%	46.427
Cotista com bolsa acadêmica em relação ao total de cotistas %	9,21	-12,5%	8,06	25,3%	10,10
Com alguma ação de permanência	344.016	-7,8%	317.083	21,1%	383.987
Com alguma ação de permanência %	30,55	-15,3%	25,88	13,2%	29,29
Cotista com alguma ação de permanência	51.605	105,5%	106.070	69,7%	179.970
Cotista com alguma ação de permanência em relação ao total de cotistas %	37,04	-7,2%	34,38	13,8%	39,14
Com as duas ações de permanência	57.050	-45,67%	30.991	27,42%	39.489
Com as duas ações de permanência	5,06	-50,2%	2,52	19,4%	3,01

* dentre os que declararam as informações.

Fonte: elaborado pelos autores

A Tabela 1 mostra um aumento no número de matrículas em instituições federais em cada período, sendo que no período total (2013 – 2019) o aumento foi de 16,4%. Entre os alunos matriculados, percebe-se que o percentual de alunos brancos vai reduzindo ao longo do período e a parcela de alunos negros aumentando, bem como o aumento de alunos indígenas e com alguma deficiência. Isso se dá fruto das ações afirmativas de ingresso por diversos critérios imposta por lei desde agosto de 2012.

Chama a atenção na Tabela 1 o grande número de alunos que não declarou a raça em 2013. Isso vai acontecer também em todos os anos, ainda que esse número diminui ao longo do período.

Conforme Tabela 2, em 2013, um ano após a promulgação da lei de cotas, 12,37% dos alunos de instituições federais haviam ingressado por reserva de vagas. Esse número passou para 25,18% em 2016 (mais que dobrando) e atingiu 35,07% em 2019 o que representa um aumento de quase 40% em relação a 2016 e o dobro em comparação com 2013. Os cotistas, em 2019, representaram 5,34% de todos os alunos matriculados no ensino superior. Sabe-se que a obrigatoriedade da reserva de vagas por ações afirmativas é de no mínimo 50% por curso e turno, e as instituições tinham que alcançar esse percentual até 2016. Além da questão temporal, os matriculados por ações afirmativas não alcançam o valor de 50% pelo fato das desistências e dos trancamentos que ocorrem, não só com esses alunos, mas com todos. Isso mostra a importância da análise dos matriculados, o que representa uma impressão melhor da realidade.

De todas as reservas de vagas, o primeiro critério estabelecido pela lei é a reserva para estudantes provenientes de ensino médio de escolas públicas. Após contemplar esse critério, os outros podem ser combinados. Por esse motivo, a maior parte das reservas de vagas verificadas se dá pelo critério ensino médio público.

O critério de reserva de vaga que, mais cresceu de 2013 para 2016, foi renda (412,5%) e, de 2016 para 2019, foi o critério deficiência (298,5%). De todos os matriculados em 2019, 52,99% ingressaram por reserva de vagas para negros e indígenas, ou uma combinação com esse critério.

O número de alunos que recebia auxílios/bolsa permanência caiu 13,7% de 2013 para 2016, aumentado 24,7% de 2016 para 2019. Em 2019, 23,22% dos alunos matriculados em instituições federais recebia auxílio/bolsa permanência. Esses alunos representaram 3,54% de todos os alunos matriculados no ensino superior brasileiro. Dos alunos que ingressaram por reserva de vagas, em todos os anos, em torno de 30% em cada ano também recebeu auxílio/bolsa permanência. Além dos números baixos, outro indício de que auxílios/bolsa permanência não atendem à demanda é que segundo a ANDIFES (2019), em 2016, 2 de cada 3 estudantes ativos (cerca de 66,19%), em cursos de graduação presencial das instituições federais, pertenciam a famílias com renda per capita de até 1,5 salários-mínimos, que segundo decreto do PNAES, seria o público alvo que deveria ser coberto pela assistência estudantil.

As matrículas com bolsa acadêmica tiveram uma redução de 11,9% de 2013 para 2016, subindo 14,5% em 2019. Em 2019, 9% de todos os alunos

matriculados recebiam alguma bolsa acadêmica. Entre os cotistas, o percentual de beneficiados com bolsa acadêmica caiu em 12,5% de 2013 para 2016 e subiu 25,0% de 2016 para 2019, representando 10% dos alunos cotistas de 2019.

Considerando-se os alunos que receberam uma ou outra modalidade de bolsa permanência (auxílio/bolsa permanência e acadêmica), as matrículas representavam em torno de 29% de todos os alunos matriculados das instituições federais em todos os anos. Considerando-se os alunos cotistas matriculados, de qualquer critério, 37,04% receberam alguma ação de permanência em 2013, 34,38% em 2016 e 39,14% em 2019. Em 2019 os alunos cotistas com ações de permanência representaram 13,72% do total de alunos matriculados no ensino superior.

Os alunos que receberam as duas ações de permanência em conjunto (auxílios/bolsa permanência e bolsa acadêmica) representavam 5,06% de todos os alunos matriculados em 2013, reduzindo em 2016 (45,67%) e aumentando um pouco em 2019 (27,42%). Em números absolutos não se reestabeleceu os números de 2013.

As ações afirmativas e de permanência não estão sendo tratadas de forma integrada no ensino superior federal brasileiro, pois, como mencionado, apenas algo menos de 40% dos alunos cotistas, matriculados de cada ano, recebeu também alguma ação de permanência. A integração destes apoios se julga importante, visto que o fato dos alunos ingressarem no ensino superior por algum critério que representa sua vulnerabilidade socioeconômica, não cessa após o ingresso. Essa não integração pode ser motivo para as desistências, trancamentos e baixo desempenho.

A interligação entre ações afirmativas e permanência tem sua importância apontada na literatura por pesquisadores como Recktenvald (2017) e Albuquerque (2017). O objetivo é garantir a efetividade das políticas e a observância do princípio da equidade no ensino superior. Adicionalmente, o MEC confirmou em 2012, no início das reservas de vagas, que o orçamento do PNAES seria ampliado. Isso visava justamente, garantir a permanência dos alunos cotistas e evidenciava o reconhecimento de sua importância (MEC, 2012).

Cabe pontuar que, existe a possibilidade de alunos mais vulneráveis conseguirem ingressar no ensino superior sem a reserva de vagas, concorrendo com todos os alunos. Isso indica que as ações de permanência deveriam abranger todos os cotistas, mas não somente estes, podendo ser expandida para abarcar um número maior de alunos. Essa medida levaria em conta aspectos mais universalizantes de promoção de justiça social.

Para analisar a evolução e interligação das ações de política afirmativa e de permanência entre as grandes regiões brasileiras, a Tabela 3 traz algumas informações socioeconômicas dos matriculados.

De acordo com a Tabela 3, desconsiderando 2013 devido ao número alto de alunos que não declararam a raça, todas as regiões aumentaram o número de matriculados negros de 2016 a 2019, sendo o maior aumento registrado na região Sul. Norte e Nordeste foram as regiões com o maior percentual de matriculados negros. Essas regiões são as que mais apresentam percentual de pessoas negras. O aumento de matriculados negros no Sul é positivo, visto que

é a região do país com menores percentuais de negros, significando que esses estão conseguindo ingressar no ensino superior.

Tabela 3

**Matriculado de acordo com reserva de vagas e ações
de permanência, Brasil - 2013, 2016 e 2019**

	Ano e $\Delta\%$	Norte	Nordeste	Sudeste	Sul	Centro-Oeste
1	2	3	4	5	6	7
Pretos e pardos %	2013	23,46	65,32	34,97	13,00	44,83
	$\Delta\%$ 2013-2016	2,21	0,01	0,23	0,41	0,15
	2016	75,25	65,70	43,15	18,29	51,63
	$\Delta\%$ 2016-2019	0,04	0,05	0,07	0,18	0,07
	2019	77,94	69,18	46,28	21,51	55,17
Ingresso por reserva de vagas %	2013	5,18	13,47	10,12	21,34	10,87
	$\Delta\%$ 2013-2016	3,05	0,83	1,45	0,40	1,37
	2016	20,98	24,60	24,74	29,89	25,75
	$\Delta\%$ 2016-2019	0,76	0,53	0,33	0,09	0,40
	2019	37,01	37,69	32,84	32,49	35,96
Reserva critério étnico ou combinação %	2013	14,80	57,61	37,30	18,54	43,89
	$\Delta\%$ 2013-2016	2,62	0,01	0,26	0,21	0,41
	2016	53,51	58,01	47,03	22,46	61,69
	$\Delta\%$ 2016-2019	0,16	0,13	0,06	-0,04	-0,05
	2019	62,12	65,27	49,64	21,62	58,57
Com auxílio/ bolsa permanência %	2013	29,04	17,04	24,75	43,30	17,08
	$\Delta\%$ 2013-2016	-0,21	-0,11	0,04	-0,64	0,20
	2016	22,97	15,20	25,63	15,60	20,52
	$\Delta\%$ 2016-2019	0,30	0,28	0,09	0,10	0,12
	2019	29,84	19,40	27,82	17,19	22,98
Com bolsa acadêmica %	2013	4,79	13,80	8,09	13,31	10,49
	$\Delta\%$ 2013-2016	0,72	-0,45	0,11	-0,30	-0,15
	2016	8,23	7,53	8,96	9,35	8,89
	$\Delta\%$ 2016-2019	-0,20	0,28	0,22	-0,25	-0,13
	2019	6,57	9,67	10,95	7,03	7,74

Tabela 3 continua

1	2	3	4	5	6	7
Com alguma ação de permanência %	2013	31,71	22,64	29,89	49,18	25,67
	Δ% 2013 -2016	-0,13	-0,07	0,05	-0,54	0,06
	2016	27,43	21,17	31,48	22,47	27,11
	Δ% 2016 -2019	0,20	0,25	0,12	-0,03	0,03
Cotista com auxílio/bolsa permanência %	2013	11,38	11,18	47,37	48,94	27,37
	Δ% 2013 -2016	1,56	0,89	-0,14	-0,49	0,16
	2016	29,13	21,12	40,70	24,85	31,67
	Δ% 2016 -2019	0,34	0,27	0,01	0,19	0,05
Cotista com bolsa acadêmica %	2013	2,87	6,35	8,90	13,86	10,59
	Δ% 2013 -2016	1,70	0,07	0,08	-0,46	-0,18
	2016	7,77	6,82	9,57	7,49	8,72
	Δ% 2016 -2019	0,01	0,51	0,32	-0,01	0,03
Cotista com alguma ação de permanência %	2013	13,15	16,25	51,37	54,93	34,47
	Δ% 2013 -2016	1,61	0,60	-0,11	-0,47	0,07
	2016	34,36	25,95	45,47	29,17	36,95
	Δ% 2016 -2019	0,23	0,29	0,06	0,11	0,03
	2019	42,28	33,46	48,18	32,46	38,01

Fonte: elaborado pelos autores

Ainda segundo a Tabela 3, em 2013 e 2016, a região Sul teve o maior percentual de ingressantes por cotas e em 2019 quem assumiu o posto foi a região Nordeste, apesar de a região Norte ter registrado o maior aumento. Isso é curioso, visto que as regiões Norte e Nordeste possuem a maior concentração de pessoas pretas e pardos e com vulnerabilidades sociais dentre as regiões. A evolução maior do Norte e Nordeste é importante e ocorreu pelo fato das instituições terem terminado de se adequar à lei e mostra a efetividade da lei de cotas. Mesmo com os aumentos, os percentuais de alunos cotistas em todas as regiões ficaram bem parecido em 2019. Sabe-se que a lei de cotas prioriza o critério do ensino em escola pública e depois renda, e não raça, fato que pode justificar esses percentuais.

Em relação à reserva de vagas, pelo critério étnico, a região Nordeste teve os maiores percentuais e a região Norte registrou o maior aumento. De

2013 para 2016 todas as regiões registraram aumento na reserva de vagas por esse critério, já de 2016 para 2019, Sul e Centro-Oeste reduziram. Nessas regiões o número de pretos e pardos foi inferior às outras regiões, dessa forma o percentual reduziu à medida que eles foram adentrando ao ensino superior.

Alunos matriculados com auxílio/bolsa permanência eram maiores no Sul em 2013, passando para o Sudeste em 2016 e para o Norte em 2019. Região Sul e Nordeste foram as regiões com menores percentuais de alunos com auxílio/bolsa permanência em 2019. Os alunos com maiores vulnerabilidades econômicas estão no Nordeste e Norte, mas pelo fato das ações e permanência dependerem de orçamentos das instituições, que depende de muitos critérios como número de alunos, IDH da região, alunos de pós-graduação, qualidade de cursos, essas regiões acabam sendo prejudicadas na disponibilidade de recursos. Cabe citar que para além dos auxílios que envolvem montantes financeiros, a efetividade dos serviços de permanência (apoio pedagógico e psicossocial) depende de pessoas capacitadas, treinamento e engajamento.

Alunos matriculados com bolsa acadêmica eram maiores no Nordeste em 2013, mas foram reduzindo. Com o aumento de alunos, as ações não acompanharam. Em 2019, as maiores matrículas foram registradas na região Sudeste e com menores a região Norte. Esse fato também mostra a disparidade regional na alocação desses recursos e reflete a diferença de orçamento para as ações de permanência, pois as bolsas acadêmicas possuem recursos distintos, muitos vindos de outras instituições como CAPES e MEC. Dado que essas medidas visam melhorar o ensino e também são promotoras de permanência, devem ser ampliadas nas regiões mais vulneráveis como Nordeste e Norte.

Considerando os alunos matriculados com pelo menos alguma ação de permanência, a região Sudeste apresentou o maior percentual de matriculados e a região Sul a menor, embora o Nordeste ter apresentado o maior aumento percentual.

Ao analisar a relação entre as ações afirmativas e de permanência, levando em conta o ingresso por cotas e o recebimento de auxílios/bolsa permanência, percebe-se que as regiões Sudeste e Sul apresentaram maior integração em 2013. A região Sudeste manteve-se integrada em 2016 e 2019. Notavelmente, em 2019, a região Nordeste exibiu o segundo maior percentual e o maior crescimento das matrículas que envolviam ambas as ações. Os cotistas com bolsas acadêmicas foram maiores no Sul em 2013 e no Sudeste em 2016 e 2019. Cotistas com alguma ação de permanência foram maiores no Sul e Sudeste em 2013, no Sudeste e Centro-Oeste em 2016 e no Sudeste e Norte em 2019, sendo que Nordeste e Norte registraram os maiores aumentos. Desta forma, pode-se concluir que, no período analisado, as ações afirmativas e permanência estiveram mais integradas no Sudeste e menos integradas no Nordeste e Sul, apesar da evolução maior dos números no Nordeste. Mais uma vez esses indicadores mostram a necessidade de avanços das ações de permanência em lugares onde os estudantes são os mais vulneráveis.

Considerações Finais

A formação de capital humano desempenha papel fundamental no desenvolvimento de uma sociedade: fortalece a economia, aumenta produtividade, impulsiona a inovação, reduz pobreza, reduz crime, reduz desigualdades, possibilita mobilidade social e promove uma sociedade mais justa e equitativa. Apesar disso, o campo educacional não é isento de contradições e reproduz as desigualdades presentes na sociedade, de que é exemplo a educação elitista. Para expandir o ensino, alcançar a inclusão e uma educação de qualidade, é essencial investir em políticas públicas educacionais abrangentes.

As ações afirmativas no ensino superior têm objetivo de combater desigualdades históricas, promover a inclusão social, a diversidade nos ambientes educacionais e a igualdade de oportunidades. Sem a intervenção das ações afirmativas, os grupos mais pobres, negros e com deficiência, devido às dificuldades, o preconceito, desigualdades sociais resultantes do racismo estrutural e discriminação histórica, teriam menos oportunidades e não competiriam em igualdade com os demais para aproveitarem dos benefícios da educação.

As ações de permanência objetivam garantir que os estudantes tenham condições adequadas de, após ingressar, permanecer e concluir seus estudos. As ações de permanência visam ainda contribuir para a melhoria do desempenho acadêmico e são potencializadoras das ações afirmativas. O debate da melhoria no desempenho dos alunos é importante, principalmente num contexto de expansão do ensino. As ações de permanência podem ser utilizadas como estratégias para isso.

As políticas afirmativas e de permanência são essenciais para criar uma base mais diversa e representativa no ensino superior, promovendo a inclusão e quebra de barreiras sociais. As duas políticas são complementares e a integração das duas é fundamental para garantir a plena efetivação do direito educacional.

Diante deste contexto, este trabalho objetivou analisar a evolução das ações afirmativas e de permanência e verificar se elas evoluíram de forma interligada no ensino superior federal brasileiro e suas regiões nos anos de 2013, 2016 e 2019.

Através de uma análise do Censo da Educação Superior pode-se concluir que o número de ingressantes por ações afirmativas (cotas) no ensino superior federal passou de 139.312 alunos em 2013 para 459.843 em 2019, um aumento de 230% no período. Esses 459.843 alunos cotistas representavam 35,07% do total de alunos matriculados em instituições federais em 2019. Deste total de cotistas, os negros representavam 67,26%. Em 2019, do total de alunos matriculados no ensino superior federal brasileiro que informaram a raça, os negros representavam 53,92%. Dos negros que ingressaram por cotas em 2019, 78,06% estavam matriculados em cursos de baixa demanda. Muitos negros também adentraram ao ensino superior sem cotas; eles somaram 316.332 alunos em 2019 (24% dos alunos matriculados

e 50,56% dos negros), sendo que destes, 83,28% ingressou em cursos de baixa demanda. Esses números indicam um importante avanço para os negros, mas também indicam que a efetiva inclusão desse grupo não está ocorrendo, pois nos cursos que possibilitam maior mobilidade social (cursos de alta demanda como medicina) eles representam aproximadamente 1/5 dos alunos.

No período de 2013 a 2019, o número de alunos matriculados em cursos de graduação no ensino superior federal brasileiro aumentou em 16,4%. O número de beneficiados com auxílios/bolsa permanência aumentou em 7,56% e o número de beneficiados com bolsa acadêmica aumentou em 0,84%. Considerando que um mesmo aluno pode receber os dois tipos de ações de permanência, o número de alunos com pelo menos um tipo de ação de permanência aumentou em 11,6% no período. Isso representou 383.987 alunos, em 2019, ou 29,29% de todos os alunos matriculados em cursos de graduação de instituições federais. Esse número é baixo, haja vista os desafios e complexidades da manutenção dos alunos no ensino superior.

A concessão de ações de permanência não é exclusivamente destinada aos alunos cotistas e também não existe restrição para o recebimento das duas ações de permanência em conjunto. Alunos que receberam as duas ações de permanência representaram 39.489 alunos ou 3,01% de todos os matriculados. Cruzando as informações de alunos com pelo menos uma das ações de permanência e alunos cotistas (de qualquer critério), 37% dos alunos cotistas matriculados receberam alguma ação de permanência em 2013, 34% em 2016 e 39% em 2019, o que representou, em 2019, 179.970 alunos. Desses 179.970 alunos, os negros representavam 68.275 alunos.

Na análise por grande região brasileira, as regiões Norte e Nordeste apresentaram o maior percentual de negros dentre as regiões do Brasil e também o maior número de pessoas mais vulneráveis, mas em 2019 a região Sul teve o maior percentual de ingressantes por cotas, ainda que Norte e Nordeste tiveram os maiores aumentos. Os negros representaram, em 2019, no Norte, 77,94% dos matriculados e 69,18% no Nordeste. Isso é importante pois indica que os negros da região Sul estão também se integrando no ensino superior e que as cotas estão sendo efetivas para incluir alunos negros em todo o país. Apesar disso eles ainda não representam o percentual de população negra dessa região (26,40% segundo IBGE de 2019).

As regiões Sul e Nordeste foram as com menores percentuais de alunos com auxílio/bolsa permanência em 2019. Isso se deve ao fato das ações de permanência dependerem de orçamentos das instituições, que depende de muitos critérios como número de alunos, IDH da região, alunos de pós-graduação e qualidade de cursos. Dessa forma as instituições no Norte e Nordeste acabam sendo prejudicadas na disponibilidade de recursos. Cabe citar que para além dos auxílios que envolvem montantes financeiros, a efetividade dos serviços de permanência (apoio pedagógico e psicossocial) depende da infraestrutura da instituição, de pessoas capacitadas tecnicamente, treinamento e engajamento dos envolvidos.

Alunos matriculados com bolsa acadêmica estiveram em maior número no Nordeste em 2013, mas foram reduzindo ao longo do tempo. As ações de permanência não acompanharam aumento de alunos matriculados. Em 2019, as maiores matrículas foram registradas na região Sudeste e as menores na região Norte. Esse fato também mostra a disparidade regional na alocação desses recursos e reflete a diferença de estrutura e orçamento para as ações de permanência, pois as bolsas acadêmicas possuem recursos distintos, muitos vindos de outras instituições como CAPES e MEC. Dado que essas medidas visam melhorar o ensino e também são promotoras de permanência, devem ser ampliadas, sobretudo nas regiões mais vulneráveis como Nordeste e Norte.

A região Sudeste apresentou o maior percentual de alunos matriculados com alguma ação de permanência e a região Sul a menor, embora o Nordeste apresentou o maior crescimento percentual. As regiões Sudeste e Sul foram as regiões com ações afirmativas e de permanência mais integradas. Os cotistas com bolsas acadêmicas foram mais numerosos no Sul em 2013 e no Sudeste em 2016 e 2019, sendo que Nordeste e Norte registraram os maiores aumentos. Aumentar a integração das ações nessas regiões também se torna importante.

Conclui-se, portanto, que as ações afirmativas e de permanência não estão sendo tratadas de forma integrada no ensino superior federal brasileiro. Além da não interligação, as ações de permanência não atendem a toda a demanda e carecem de revisão, haja vista que muitas bolsas pagam valores insuficientes e dão prioridade ao aspecto econômico, em detrimento às necessidades de ordem acadêmica, pedagógica e psicossocial. Uma integração se julga importante, visto que o fato dos alunos ingressarem no ensino superior por algum critério que representa sua vulnerabilidade socioeconômica, isso não cessa após o ingresso. Essa não integração pode ser motivo para as desistências, trancamentos e baixo desempenho dos alunos.

As instituições de ensino precisam de infraestrutura e pessoal capacitado para lidar com as questões intangíveis. A valorização desses profissionais é o que atrai pessoas capacitadas e engajadas. Embora o apoio financeiro seja importante, os estudantes podem enfrentar dificuldades de adaptação ao ritmo e às exigências dos estudos, podem enfrentar desafios ligados à saúde mental como estresse, ansiedade, solidão e dificuldades de integração social. As ações de permanência devem ser ampliadas para oferecer serviços de apoio emocional, aconselhamento psicológico, programas de bem-estar, grupos de atividades extracurriculares que promovem o sentimento de interação e pertencimento a universidade. Promover ações para engajar os alunos, que vêm de um contexto de isolamento pandêmico, de muitas tecnologias e atrativos digitais também é imprescindível. Isso inclui também formação para professores, como inovações metodológicas para saberem lidar com os estudantes da nova geração. É importante também criar programas de tutoria, orientação vocacional e oportunidades de estágio não obrigatório para conectá-los com o mercado de trabalho. Esses programas devem sempre levar em conta a questão da inclusão e da diversidade, criando um ambiente universitário inclusivo e respeitoso, com discentes valorizados e acolhidos independente de sua origem étnica, socioeconômica, de gênero, orientação sexual ou qualquer outra característica individual.

As bolsas acadêmicas também carecem de melhorias para possibilitarem um incremento maior no desempenho dos alunos. Carecem também da integração com as ações afirmativas para melhorar o desempenho sobretudo dos alunos mais vulneráveis, que enfrentam níveis anteriores de ensino mais deficitários, para assim melhorar a qualidade do ensino e se efetivar a democratização do ensino superior. A integração das duas ações de permanência também podem ser soluções para incentivar a melhora da qualidade do ensino.

Manter os alunos matriculados, envolvidos e com bom desempenho não é só vantajoso para alunos, família, sociedade, mas também para as próprias instituições de ensino superior. Um corpo discente coeso e estável pode contribuir para o desenvolvimento de uma comunidade acadêmica mais forte. Isso pode levar a interações mais significativas entre os alunos, professores e funcionários, promovendo um ambiente propício para o aprendizado e crescimento pessoal. Alunos engajados e que concluem seus estudos podem ampliar a reputação das instituições, atrair mais alunos além da atração de recursos, pois os indicadores de retenção de alunos e de desempenho dos alunos são balizadores da distribuição de recursos públicos para as instituições no Brasil.

Além da interligação entre ações afirmativas e permanência ser apontada na literatura por alguns pesquisadores como Recktenvald (2017) e Albuquerque (2017), como importantes para garantir a efetividade das políticas e a garantia do princípio da equidade no ensino superior, o próprio MEC afirmou em seu portal, em 2012, no início das reservas de vagas, informações de que seria ampliado o orçamento do PNAES para garantir a permanência dos alunos cotistas, reconhecendo sua importância.

Apesar da necessária integração, não se defende que apenas os alunos cotistas devam receber ações de permanência. Os alunos no momento da matrícula podem escolher se querem concorrer por reserva de vagas ou não. Dessa forma, os alunos mais vulneráveis podem ingressar no ensino superior sem a reserva de vagas (muitos o fazem em cursos de baixa demanda), concorrendo com todos os alunos. A partir de novembro de 2023 isso ficou mais evidente. Com a mudança na lei, todos os potenciais cotistas primeiro vão concorrer na categoria ampla concorrência. Se não alcançarem a nota mínima, serão direcionados às cotas. As ações de permanência devem, portanto, levar em conta aspectos mais universalizantes de promoção de justiça social.

Agradecimentos

Este trabalho é um recorte da Tese de Doutorado de Tatiane Mattei com orientação de Lucir Reinaldo Alves e co-orientação de Maria Conceição Peixe Rego. Os autores têm o prazer de agradecer o apoio financeiro da Coordenação do Aperfeiçoamento de Pessoal de Nível Superior (CAPES) (Brasil), por meio das bolsas 88887.473852/2020-00 e 88887.818638/2023-00 e da Fundação para a Ciência e Tecnologia (FCT) (Portugal), por meio da bolsa de investigação UIDB/04007/2020.

REFERÊNCIAS:

1. Albuquerque, L. C. de. (2017). Assistência estudantil como política de permanência na UFPB. 2017. 181 f. Dissertação (Mestrado em Educação) - Universidade Federal da Paraíba, João Pessoa. <https://repositorio.ufpb.br/jspui/handle/tede/9919>
2. ANDIFES. (2021). Orçamento previsto para 2021 pode inviabilizar universidades e parar pesquisas, diz Andifes. Disponível em <https://www.andifes.org.br/?p=87511>
3. BRASIL. (19 de julho, 2010a). Decreto nº 7.234, de 19 de julho de 2010. Dispõe sobre o Programa Nacional de Assistência Estudantil - PNAES. Brasília: Diário Oficial da União.
4. BRASIL. (27 de julho, 2010b). Portaria nº 976, de 27 de julho de 2010. Dispõe sobre o Programa de Educação Tutorial- PET. Brasília: Diário Oficial da União. Disponível em http://sigpet.mec.gov.br/docs/Portaria_976_2010.pdf
5. BRASIL. (30 de dezembro de 2010c). Decreto nº 7.416, de 30 de dezembro de 2010. Regulamenta os arts. 10 e 12 da Lei nº 12.155, de 23 de dezembro de 2009, que tratam da concessão de bolsas para desenvolvimento de atividades de ensino e extensão universitária. Brasília: Diário Oficial da União. http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/_ato2007-2010/2010/decreto/d7416.htm
6. BRASIL. (29 de agosto de 2012) Lei nº 12.711, de 29 de agosto de 2012. Dispõe sobre o ingresso nas universidades federais e nas instituições federais de ensino técnico de nível médio e dá outras providências. Brasília: Diário Oficial da União. https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/_ato2011-2014/2012/lei/l12711.htm
7. Campos, M. C. (2021). Política pública de ação afirmativa na educação superior para a população cigana em Portugal: Programa Operacional de Promoção da Educação (OPRE). *Sisyphus: Journal of Education*, 9(1), 20-40. <https://doi.org/10.25749/sis.19868>
8. Carvalho, C. R., Barros, R. de O., Reis, E. P. dos., Araújo, L. B. de, & Sousa, H. M. H. de. (2018). O Programa de Educação Tutorial (PET) no contexto da crise econômica brasileira. *Extensão em Foco*, 1(15). <http://dx.doi.org/10.5380/ef.v1i15.52730>
9. Castro, A. K. S. S. (2012). Evasão no ensino superior: um estudo do curso de Psicologia na UFRGS. 232 f. 2012. Dissertação (Mestrado em Psicologia) Programa de Pós-Graduação em Psicologia, Universidade Federal do Rio Grande do Sul, Porto Alegre. <http://hdl.handle.net/10183/55077>
10. Castro-Lopez, A., Cervero, A., Galve-González, C., Puente, J., & Bernardo, A. B. (2021). Evaluating critical success factors in the permanence in Higher Education using multi-criteria decision-making. *Higher Education Research & Development*, 41(3), 1-19. <https://doi.org/10.1080/07294360.2021.1877631>
11. Conselho Nacional de Desenvolvimento Científico e Tecnológico- CNPQ. (s. d.). Programa Institucional de Bolsas de Iniciação Científica- PIBIC. Manual do Usuário - (baseado na Resolução Normativa 019/2001). Disponível em <https://www.prp.unicamp.br/pibic/congressos/xicongresso/cdrom/html/MANUAL%20USUARIO%20PIBIC%20CNPq.pdf>
12. CNPQ. (2022). CNPQ lança chamada de bolsas do Programa Institucional de Bolsas de Iniciação em Desenvolvimento Tecnológico e Inovação (PIBITI). Disponível em <https://www.gov.br/cnpq/pt-br/assuntos/noticias/cnpq-em-acao/cnpq-lanca-chamada-de-bolsas-do-programa-institucional-de-bolsas-de-iniciacao-em-desenvolvimento-tecnologico-e-inovacao-pibiti>
13. Costa, Ma. F., Müeller, R. R. (2019). A democracia racial como fábula e as ações afirmativas como forma de democratização do ensino superior. In: Seminário de Educação, Conhecimento e Processos Educativos, 3.

14. Dias, F. de O., & Brito, C. S. (2022). Racionalidade limitada e o racismo estrutural como fonte do racismo institucional na abordagem policial à negros. Disponível em https://www.researchgate.net/publication/358532497_RACIONALIDADE_LIMITADA_E_O_RACISMO_ESTRUTURAL_COMO_FONTÉ_DO_RACISMO_INSTITUCIONAL_NA_ABORDAGEM_POLICIAL_A_NEGROS_POBRES
15. Dias, s. M. B., & Costa, S. L. da. (2015). A permanência no ensino superior e as estratégias institucionais de enfrentamento da evasão. *Jornal de Políticas Educacionais*, 9(17/18). <http://dx.doi.org/10.5380/jpe.v9i17/18.38650>
16. Felix, A. K. S. (2019). Assistência estudantil na contrarreforma da educação superior: uma análise do orçamento do PNAES na UFERSA. 149 f. Dissertação (Mestrado em Serviço Social e Direitos Sociais) - Universidade do Estado do Rio Grande do Norte, Mossoró, Rio Grande do Norte. https://sucupira.capes.gov.br/sucupira/public/consultas/coleta/trabalhoConclusao/viewTrabalhoConclusao.jsf?popup=true&id_trabalho=7834383
17. Feres Júnior, J., & Campos, L. A. (2016). Ação afirmativa no Brasil: multiculturalismo ou justiça social?. *Lua Nova: Revista de Cultura e Política*, (99). 257-293. <https://doi.org/10.1590/0102-6445257-293/99>
18. Feres Júnior, J., Campos, L. A., Daflon, V. T., & Venturini, A. C. (2018). Ação afirmativa: conceito, história e debates [online]. Rio de Janeiro: EDUERJ. <https://books.scielo.org/id/2mvbb/pdf/feres-9786599036477.pdf>
19. Ferreira, A., Corrêa, R. de S., Galantini, T. D. P., & Abdalla, M. M. (2020). Ações afirmativas: análise comparativa de desempenho entre estudantes cotistas e não cotistas em uma universidade pública. *Revista Brasileira de Política e Administração da Educação*, 36(3). <https://doi.org/10.21573/vol36n32020.101627>
20. Freitag, B. E. B. (2014). Políticas para permanência discente: implementação e consolidação na UTFPR Campus Pato Branco. 117 f. Dissertação (Mestrado em Desenvolvimento Regional) - Programa de Pós-Graduação em Desenvolvimento Regional, Universidade Tecnológica Federal do Paraná, Pato Branco. https://sucupira.capes.gov.br/sucupira/public/consultas/coleta/trabalhoConclusao/viewTrabalhoConclusao.jsf?popup=true&id_trabalho=310940
21. Gomes, F. S., & Castro, M. G. (2007). A noção de igualdade nos manifestos contra e a favor do projeto de lei Nº 73/99 (lei de cotas). In: SEMOC-Semana de Mobilização Científica-Meio Ambiente e Desenvolvimento Sustentável, 10, Salvador.
22. Gutterres, R. dos S. (2015). Alunos que ingressaram no ensino superior por ações afirmativas apresentam melhor desempenho? Uma análise empregando a composição de Oaxaca para o ENADE. 83f. Dissertação (Mestrado em Economia e Desenvolvimento) – Faculdade de Administração, Contabilidade e Economia, Pontifícia Universidade Católica do Rio Grande do Sul. <http://hdl.handle.net/10923/7680>
23. Lima, M. E. O., Neves, P. S. da C., & Silva, P. B. (2014). A implantação de cotas na universidade: paternalismo e ameaça à posição dos grupos dominantes. *Revista Brasileira de Educação*, 19, 141-163. <https://doi.org/10.1590/S1413-24782014000100008>
24. Machado, F. M. (2017). Financiamento da assistência estudantil nas universidades federais. *Temporalis*, 17(33), 231-253. <https://doi.org/10.22422/temporalis.2017v17n33p231-253>
25. MEC. (2020a). Instituições da Rede Federal. Disponível em: <http://portal.mec.gov.br/rede-federal-inicial/instituicoes>
26. MEC. (2012). Ensino Superior. Entenda as cotas para quem estudou todo o ensino médio em escolas públicas. Perguntas Frequentes. Disponível em <http://portal.mec.gov.br/cotas/perguntas-frequentes.html>

27. MEC. (s. d.). Programa de bolsas de iniciação será avaliado por coordenadores. <http://portal.mec.gov.br/component/tags/tag/pibid#:~:text=Criado%20em%202007%20e%20coordenado,e%20na%20valoriza%C3%A7%C3%A3o%20do%20magist%C3%A9rio>

28. MINISTÉRIO DA EDUCAÇÃO-MEC. (2009). Programa de Apoio a Planos de Reestruturação e Expansão das Universidades Federais. Reuni 2008 – Relatório do Primeiro Ano. http://portal.mec.gov.br/index.php?option=com_docman&view=download&alias=2069-reuni-relatorio-pdf&category_slug=dezembro-2009-pdf&Itemid=30192

29. Moehlecke, S. (2004). Ação afirmativa no ensino superior: entre a excelência e a justiça racial. *Educ. Soc.* [online], 25(88), 757-776. <https://doi.org/10.1590/S0101-73302004000300006>

30. Moehlecke, S. (2002). Ação afirmativa: história e debates no Brasil. *Cadernos de pesquisa*, (117) 197-217. <https://doi.org/10.1590/S0100-15742002000300011>

31. Moreira, G. O., Ferraresi, F. H., Carvalho, E. M., & Amaral, E. (2017). Inclusão social e ações afirmativas no ensino superior no Brasil: para quê. *Revista Ensino Superior Unicamp* [online], Campinas. <https://www.revistaensinosuperior.gr.unicamp.br/artigos/inclusao-social-e-acoes-afirmativas-no-ensino-superior-no-brasil-para-queij>

32. Mussliner, B. O., Mussliner, M. de S. e S., Meza, E. B. M., & Rodríguez, G. L. (2021). O problema da evasão universitária: um desafio à democratização do ensino superior público. *Brazilian Journal of Development*, 7(4), 42738-42758. <https://doi.org/10.34117/bjdv7n4-640>

33. Neves, P. S. C., & Lima, M. E. O. (2007). Percepções de justiça social e atitudes de estudantes pré-vestibulandos e universitários sobre as cotas para negros e pardos nas universidades públicas. *Revista Brasileira de Educação*, 12, 17-38. <https://doi.org/10.1590/S1413-24782007000100003>

34. Oliveira Júnior, A. (2014). A universidade como polo de desenvolvimento local-regional. *Caderno de Geografia*, 24(1), 1-12. <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=333231477001>

35. ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT - OECD. (2018). A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility. OECD Publishing, Paris. https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/broken-elevator-how-to-promote-social-mobility_9789264301085-en

36. Palavezzini, J., & Alves, J. M. (2019). Assistência estudantil nas universidades federais: o orçamento do programa nacional de assistência estudantil (PNAES) garante a permanência do estudante. In: III Congresso Internacional de Política social e serviço social: desafios contemporâneos, IV Seminário nacional de território e gestão de políticas sociais.

37. Pinheiro, J. S. S. P. (2014). Desempenho Acadêmico e Sistema de Cotas: Um Estudo Sobre o Rendimento dos Alunos Cotistas e Não Cotistas Da Universidade Federal do Espírito Santo. 101 f. Dissertação (Mestrado em Gestão Pública) – Programa de Pós-Graduação em Gestão Pública, Universidade Federal do Espírito Santo, Vitória. <http://repositorio.ufes.br/handle/10/2499>

38. Recktenvald, M. (2017). Política de permanência em uma universidade pública popular: Compreendendo os clamores de acadêmicos em situação de vulnerabilidade socioeconômica. 454 f. Tese (Doutorado em Administração) - Universidade Federal de Santa Catarina, Florianópolis. https://sucupira.capes.gov.br/sucupira/public/consultas/coleta/trabalhoConclusao/viewTrabalhoConclusao.jsf?popup=true&id_trabalho=5368282

39. ROYAL PHARMACEUTICAL SOCIETY. (S. d.). Microaggressions. Disponível em <https://www.rpharms.com/recognition/inclusion-diversity/microaggressions>

40. Santos, C. C. B., Abrantes, P. P. M., & Zonta, R. (2021). Limitações orçamentárias: desafios à assistência estudantil da UnB em tempos de pandemia. *Cadernos Cajuína*, 6(3), 213-227. <http://dx.doi.org/10.52641/cadcaj.v6i3.503>
41. Santos, E. F. dos, & Scopinho, R. A. (2016). Desigualdades raciais, mérito e excelência acadêmica: representações sociais em disputa. *Psicologia: Ciência e Profissão*, 36, 267-279. <https://doi.org/10.1590/1982-3703000532014>
42. Santos, E. C. dos. (2017). Política de assistência estudantil para estudantes cotistas de baixa renda na Universidade Federal do Rio Grande do Sul – UFRGS. 154 f. Dissertação (Mestrado em Educação) - Universidade Federal do Rio Grande do Sul-UFRGS, Porto Alegre, 2017. <http://hdl.handle.net/10183/174825>
43. Santos, P. S. (2021). Cotas raciais: uma análise empregando o Enade 2016 a 2018 à luz da economia da educação. 99 f. Dissertação (Mestrado em Economia e Desenvolvimento)- Programa de Pós-Graduação em Economia e Desenvolvimento, Universidade Federal de Santa Maria- UFSM, Santa Maria. <http://repositorio.ufsm.br/handle/1/21863>
44. SEMESP. (2021). Mapa do Ensino Superior no Brasil. São Paulo: Instituto SEMESP, 11 ed. <https://www.semesp.org.br/wp-content/uploads/2021/06/Mapa-do-Ensino-Superior-Completo.pdf>
45. Silva, A. R. X., & Carvalho, M. C. A. de. (2020). Demarcações históricas sobre a política de assistência estudantil no Brasil. *Revista Exitus*, 10, e020042-e020042. <https://doi.org/10.24065/2237-9460.2020v10n01D1244>
46. Silva, B. C. M., Xavier, W. S., & Costa, T. de M. T. da. (2020). Sistema de cotas e desempenho: uma comparação entre estudantes cotistas e não cotistas. *Administração Pública e Gestão Social*, 12(3). <https://doi.org/10.21118/apgs.v12i3.6125>
47. Silva, L. B., & Costa, N. C. D. (2018). Acesso e permanência em desproporção: as insuficiências do Programa Nacional de Assistência Estudantil. *Agenda Política*, 6(2), 166-192. <https://doi.org/10.31990/10.31990/agenda.ano.volume.numero>
48. Silva, G. H. G., & Powell, A. B. (2016). Microagressões no ensino superior nas vias da educação matemática. *Revista Latinoamericana de Etnomatemática Perspectivas Socioculturales de la Educación Matemática*, 9(3), 44-76. <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=274047941004>
49. Sousa, L., & Portes, É. As propostas de políticas/ações afirmativas das universidades públicas e as políticas/ações de permanência nos ordenamentos legais. *Revista brasileira de estudos pedagógicos*, 92(232), 2011. <https://doi.org/10.24109/2176-6681.rbep.92i232.665>
50. Souza, V. M. (2014). Que diferença faz lei ou decreto? JusBrasil, Disponível em <https://drvaldinar.jusbrasil.com.br/artigos/116712721/que-diferenca-faz-lei-ou-decreto#:~:text=No%20que%20concerne%20C3%A0%20lei,Legislativo%20e%20o%20Poder%20Executivo>
51. Tomei, M. (2005). Ação afirmativa para a igualdade racial: características, impactos e desafios. Brasília: OIT, Documento de trabalho elaborado no âmbito do Projeto Igualdade Racial OIT/Brasil. Tradução: Hélio Guimarães.
52. Vilela, L., Tachibana, T. Y., Menezes Filho, N., & Komatsu, B. (2017). As cotas nas universidades públicas diminuem a qualidade dos ingressantes?. *Estudos em Avaliação Educacional*, 28(69), 652-684. <https://doi.org/10.18222/eaev.v28i69.4427>
53. Waltenberg, F. D. (2006). Teorias econômicas de oferta de educação: evolução histórica, estado atual e perspectivas. *Educação e Pesquisa*, 32, 117-136. <https://www.scielo.br/j/ep/a/jr9gzyxYQQgPHsx5L9tGCzR/?format=pdf>
54. Waltenberg, F. D., & Carvalho, M. de. (2012). Ações afirmativas em cursos de graduação no Brasil aumentam a diversidade dos concluintes sem comprometer o desempenho. *Sinais Sociais, Rio de Janeiro*, 7(20), p. 36-77.

9. DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL SCIENCE AND MEDICINE

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-09-01>

Zhanna Virna

Doctor of Psychology,
Professor of the Department of Pedagogical and Age Psychology,
Lesya Ukrainka Volyn National University,
Lutsk, Ukraine.

Visiting Professor, Pontifical Catholic University of Paraná,
Curitiba, Brazil

ORCID: 0000-0001-8134-2691

Rostyslav Marchuk

Psychologist, Gestalt-therapist,
Lutsk, Ukraine

ORCID: 0009-0007-3574-5730

CHAPTER 9.1. AXIOLOGY OF MONETARY ATTITUDES OF UKRAINIAN YOUTH UNDER MARTIAL LAW

Personal transformational changes in the consciousness of student youth during martial law actualize the study of the axiology of their monetary attitudes. It is noted that the content of monetary attitudes during martial law acquires a special content in the behavioural patterns of consumption style and depends on the value orientations of modern students. A program of empirical research has been developed and Individually-oriented survey of students. On the basis of the analysis of correlation pleiades, four monetary-value triads have been allocated. The empirical explication of the psychological content of the monetary-value galaxy of students demonstrates a high level of their social adaptation due to pronounced prosocial attitudes and cooperative behaviour. It is stated that monetary-value psychocomplexes are a specific prognostic benchmark of human economic behavior. The obtained results can be used in the work of psychological services of higher educational institutions.

Вірна Ж. П.

Доктор психологічних наук,
професор кафедри педагогічної та вікової психології,
Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна.

Запрошений професор, Папський католицький університет Парани,
м. Куритиба, Бразилія

ORCID: 0000-0001-8134-2691

Марчук Р. П.

Психолог, гештальт-терапевт,
м. Луцьк, Україна

ORCID: 0009-0007-3574-5730

РОЗДІЛ 9.1. АКСІОЛОГІЯ МОНЕТАРНИХ НАСТРОІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Особистісні трансформаційні зміни у свідомості студентської молоді в умовах воєнного стану актуалізують дослідження аксіології їх монетарних установок. Зазначено, що зміст грошових установок під час воєнного стану набуває особливого змісту в поведінкових моделях стилю споживання та залежить від ціннісних орієнтацій сучасних студентів. Розроблено програму емпіричного дослідження та проведено індивідуально-орієнтоване опитування студентів. На основі аналізу кореляційних плеяд виділено чотири грошово-оцінкові триади. Емпірична експлікація психологічного змісту грошово-ціннісної плеяди студентів демонструє високий рівень їх соціальної адаптованості завдяки вираженим просоціальним установкам та кооперативній поведінці. Стверджується, що грошово-вартісні психоконструкції є специфічним прогностичним орієнтиром економічної поведінки людини. Отримані результати можуть бути використані в роботі психологічної служби закладів вищої освіти.

Introduction

The study of human monetary behaviour under different conditions of social reality is extremely relevant. And while favourable conditions for the development of society cause effective economic and monetary attitudes, the conditions of war are likely to contribute to the development of negative aspects of financial behaviour. Economic behaviour during the war is accompanied by changes in the system of values, life priorities, as well as a sharp increase in concern for the loss of material and monetary benefits. Therefore, a person's attitude to money in times of war must be taken into account. It is monetary attitudes in crisis conditions that are decisive in making life decisions and building a value strategy of economic behaviour. Thus, the presented material on the study of monetary attitudes of Ukrainian youth covers the context of their axiological determination in the conditions of war.

In general, «monetary attitudes are a structural element of economic consciousness, which is most often considered as a representation or belief or attitude of an individual to economic activity and economic objects» [1, p. 292]. Monetary attitudes determine the motives of an individual's economic activity and his potential readiness for economic behaviour. Thus, according to I. Sokhan, the structure of monetary motivation of students is represented by four profiles: monetary motivation for enrichment, monetary motivation for poverty avoidance, monetary motivation for preference and self-affirmation, positive instrumental motivation [2, p.287].

Monetary attitudes occupy an intermediate position between the object of monetary attitudes (money) and verbal judgments about real monetary behaviour. Therefore, monetary attitudes as an element of economic behaviour are often studied in accordance with the spheres of manifestation of economic activity, such as savings, debt, consumption, investment, as well as attitudes related to unemployment [3; 4]. It is not for nothing that in the psychological literature, studies of the relationship between monetary attitudes and anxiety associated with loans, debts and impulsive purchases, as well as the connection of monetary attitudes with moral norms, taking into account sex and gender differences, have turned out to be quite popular [5; 6; 7].

The system of monetary relations is defined by the formed attitudes as the state of consciousness of an individual in relation to a certain social value. Speaking about the monetary social attitude (attitude), we note that it is formed as a result of the accumulation of experience in handling money and interaction with other people about money. The social monetary attitude is related to the conditions for satisfying a need and to the hierarchy of needs as a whole. Therefore, the concept of «money» is often associated not only with the level of income, but also with moral norms. Back in 1978, H. Goldberg and R. Lewis, in the course of their studies of the phenomenon of «money madness», identified four main values that determine monetary behaviour in society: 1) Money is a means of domination and assertion of power, the spread of influence in order to control people; 2) money as a means of overcoming the fear of not being loved; 3) money as a way of buying time and a means of fulfilling desires; 4) money

as a way to reduce anxiety by providing security [8]. The moral improvement of monetary ethics in the works of T. Tang is reflected in the typology of the cognitive attitude to money as a symbol of success, achievement of position in society and as a feeling of power and freedom [9].

The attitude to money is unequivocally determined by the person's system of values (from the deficit and higher values of being according to A. Maslow's classification). In this regard, M. Rokich notes that money as value is nothing more than a strong conviction that the presence of money is better than its absence [10]. In general, money can be considered as a separate value due to its high importance in people's lives along with such concepts as freedom, well-being, health, etc. And monetary behaviour is the result of the implementation of monetary values and attitudes under certain conditions.

Returning to the conditions of martial law, when the processes of social and economic stratification are real, the deterioration in the quality of life and health of young people is noticeable. In one of the authors' works, we noted that «the traumatic events of war create a situation of instability, uncertainty and anxiety (collective anxiety), and thereby affect the sphere of self-awareness» [11, p. 284]. Therefore, it is logical to consider the conditions of war as factors of a specific manifestation of monetary behaviour through the content of changes in social identity, stratification features, style of consumption of material goods, etc.

Thus, in one of the studies of economic behaviour in conditions of instability, it is noted about the change in consumer preferences, approaches to consumption, namely, the dominance of the need to ensure security [12, p. 89]. An interesting factor in the economic attitudes of Ukrainian students is the factor of economic planning and financial optimism. As noted by the researchers, it is the planning of one's income and expenses that gives an understanding of the control of one's own financial situation, which ultimately increases financial optimism. The latter is considered by the authors as a person's attitude to forecasting their own financial situation and economic prospects, actualizes the attitude to savings and behaviour with money [13, p. 89]. The attractors of readiness for change of students with different levels of their self-efficacy are also studied in detail («professional passion», «professional confidence» and «professional tolerance»), which are a kind of algorithm for the personal-behavioural panorama of the prospective deployment of professional development. The explication of empirical results is the evidential basis of the thesis that personal readiness for change as a prospective construct of overcoming career chaos of student youth during the war in Ukraine is a psychological guideline for further effective professional growth and the development of a new identity of resistance to difficult military circumstances [14, p. 85].

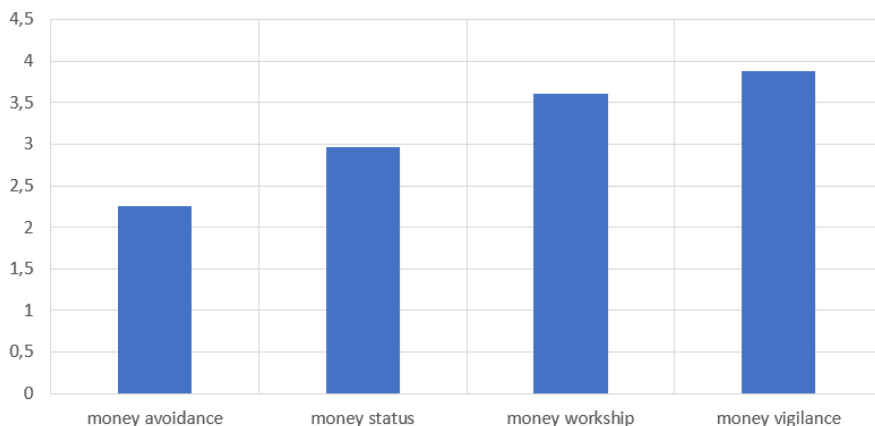
The proposed version of generalizing reasoning makes it possible to assert that the content of monetary attitudes during martial law acquires a special meaning in the behavioural patterns of the style of consumption and depends on the value orientations of modern students. In such a psychological alliance, it is possible to outline the formation of an «economic person» during martial law. This led us to develop and conduct an individually oriented survey of students.

9.1.1. Monetary Attitudes During Martial Law

In order to empirically confirm the theoretical positions of the problem formulated by us and to determine the legitimacy of using the proposed diagnostic tools, a study was conducted on a sample of students of Lesya Ukrainka Volyn National University who took part in a survey using an online panel (n=162). The respondents were informed about the rules of the study in compliance with the basic principles of anonymity, feedback and voluntariness. When forming the sample population, the requirements for its content and equivalence were met. Fulfilment of the requirements of the criterion of sample content was achieved by selecting a sample that corresponded to the subject of the study. Compliance with the equivalence criterion was expressed in the normal distribution of empirical data obtained from the entire sample.

Among the diagnostic methods used: the method of determining monetary attitudes by B. and T. Klontz, the method of measuring values by S. Schwartz (portrait value questionnaire, PVQ-R) and the questionnaire for determining the components of the style of consumption of material goods by O. Ovchar. When processing the results of the survey, the following were used: analysis of the average group distribution of indicators and correlation analysis to establish the relationship between the diagnosed indicators.

The average group distribution of indicators of the methodology for studying monetary attitudes by B. and T. Klontz showed the dominance of such attitudes as «money worship» (27.2%); as a belief in solving absolutely all problems with the help of money, which can lead to such disorders as shopaholism, gambling addictions, etc.; and «money vigilance» (38.3%) as a reluctance to declare one's own economic situation, which is often accompanied by distrust of financial institutions and fear of losing savings (Fig. 1).

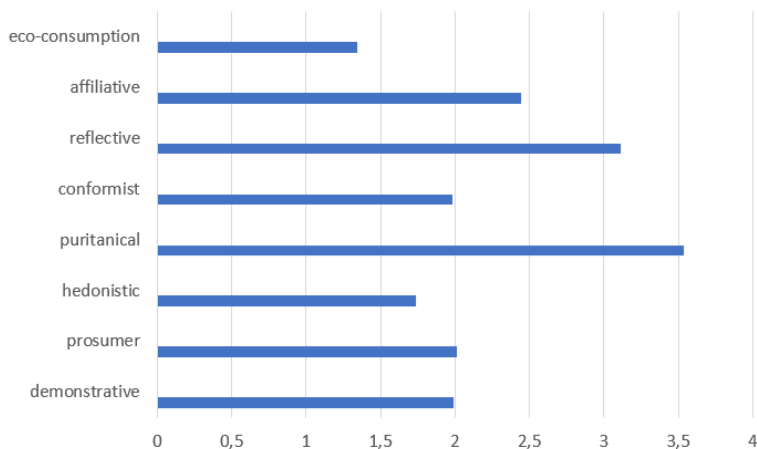

Fig. 1. Average group distribution of respondents' monetary attitudes

Source: compiled by the authors

We believe that the identified dominant positions of monetary attitudes are an important motivator of students' economic behaviour in wartime, and the main trends in such behaviour are giving money the status of freedom, strength, happiness («a large amount of money determines a person's happiness», «money can buy freedom», «money is never enough», etc.) and the status of one's own use («money should be saved, not spent», «people cannot be trusted, when it comes to money», «you shouldn't tell others how much money you have and how much you earn», etc.).

It is natural to assume that monetary attitudes are associated with the style of consumption of material goods (such as behaviour in the situation of choosing goods and services, peculiarities of spending money at the present time, assessment of one's purchasing capabilities and consumer preferences, etc.). In general, within the framework of O. Ovchar's ideas about the models of consumer behaviour in Ukrainian society, eight components of the style of consumption of material goods are distinguished: demonstrative, prosumer, hedonistic, puritanical, conformist, reflective, affiliative, eco-consumption [15]. The middle-group fixation of the style of consumption of material goods demonstrates the prevalence of such components as puritanical, reflexive and affiliative (Fig. 2).

Fig. 2. Average group distribution of indicators of the components of the style of consumption of material goods of respondents

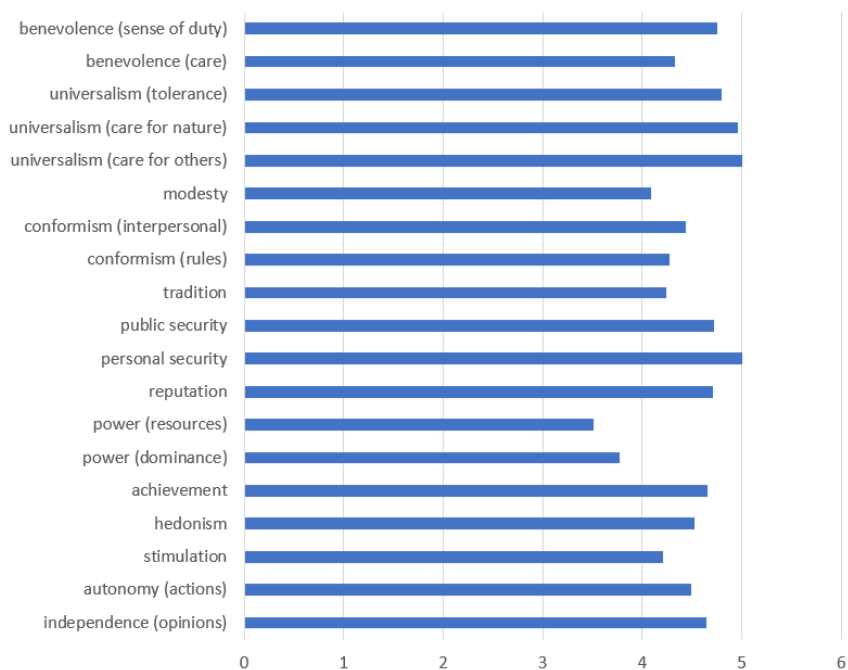
Source: compiled by the authors

A qualitative analysis of the responses of students with the highest indicators of the puritanical style of consumption of material goods showed that the respondents are focused on the functionality and convenience of the things they buy; they try to plan and calculate all purchases; as well as buy only the most necessary and necessary things or products. According to the results of the analysis of the answers of students with high indicators of the reflective style of consumption of material goods, there is a trend of a new

postmodern dimension of consumption, when consumers, choosing and making purchases, are guided by its symbolic, but functional value (services for education, culture, information, etc.). Analysis of the answers of students with the highest indicators of the affiliative style of consumption of material goods demonstrates adherence to the opinion of the reference group for the decision to purchase a particular product. In this way, respondents identify themselves with a particular community.

Such results are to some extent justified, because recently in Ukraine, according to the results of O. Shcherba's research, there has been a general trend of dematerialization of consumption, namely, modern consumers are increasingly reorienting themselves to the consumption of such intangible values as knowledge, information, education and culture. Along with focusing on such values, there is a growing demand for services in these areas [16, p. 90].

Further diagnostic work concerned the study of students' value orientations using S. Schwartz's method of measuring values (portrait value questionnaire, PVQ-R) (Fig. 3).

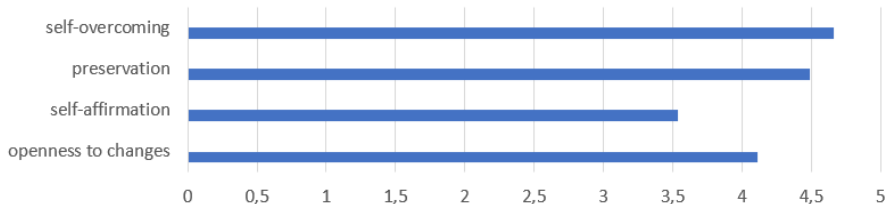
Fig. 3. Average group distribution of respondents' value orientations

Source: compiled by the authors

The average group profile of students' value orientations showed pronounced value orientations of personal safety, care for others, care for nature, tolerance and a sense of duty. It is these indicators that are decisive in high indicators of self-overcoming (modesty + care for others + care for nature

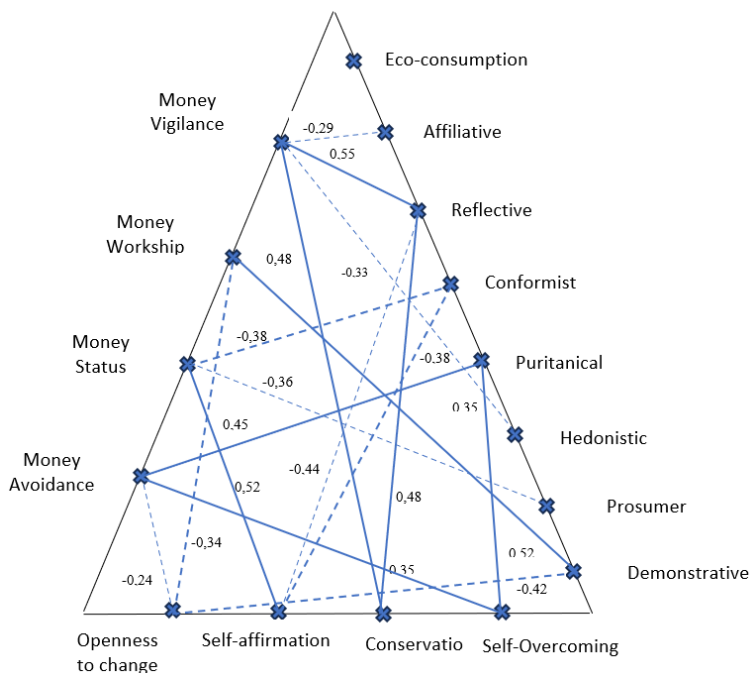
+ tolerance + care + sense of duty) and preservation (reputation + personal security + public safety + tradition + compliance with rules + interpersonal conformity) as generalized value tendencies of young people (Fig. 4).

Fig. 4. Average group distribution of indicators of basic dimensions of value orientations of respondents

Source: compiled by the authors

In order to concretize the content of the psychological alliance of monetary attitudes, behavioural patterns of the style of consumption of material goods and value orientations of student youth, correlation analysis (r-Pearson) was used to study significant relationships between the diagnosed indicators. The generalized correlation galaxy is presented in Fig. 5.

Fig. 5. Scheme of correlations between the studied psychodiagnostic indicators

Source: compiled by the authors

The analysis of correlation pleiades has demonstrated the presence of the following monetary-value triads:

1 – Money Avoidance (+) ↔ Puritanical Style (+) ↔ Self-Overcoming (+) ↔ Money Avoidance: the psychological content of these connections demonstrates a pronounced avoidance of monetary issues, from the desire to make purchases to a critical attitude to any financial transactions; The beliefs of these students («it's hard to be rich and a good person», «money spoils people», «the less money you have, the better your life», «it's stupid to spend money only on yourself», etc.) borders on the puritanical style of consumption of material goods, which is a sign of a constructive way of consumer functioning («a thing should be functional and comfortable», «most of my family's expenses are the cost of basic necessities», «I buy the most necessary things – food, clothes», etc.); The portrait of value orientations determines the overcoming of students' personal interests through a sense of duty, understanding, care for others, etc. («striving for equality, justice and protection of all people», «loyalty to the group and the well-being of its members», «desire to be a reliable member of the group», etc.).

2 – Money Status (-) ↔ Conformist Style (-) ↔ Self-Affirmation (+) ↔ Money Status: this value-monetary triad places the attitude to money through the prism of people's social status, and can often be accompanied by elements of risk for the purpose of financial recovery or excessive spending of money («money is what gives meaning to life», «money can solve all problems», «rich people cannot be unhappy», etc.); and demonstrates non-conformist patterns of consumer behaviour («does not buy things that other people like», «does not follow the latest fashion trends», «is independent of opinions and beliefs about brands or good design», etc.); and value tendencies of self-assertion as the desire to satisfy one's own interests («the desire for pleasure and sensual pleasure», «achieving success in accordance with social standards (norms)», «influence by means of exercising control over people, material and social resources», etc.).

3 – Money Worship (+) ↔ Demonstrative Style (-) ↔ Openness to Change (-) ↔ Money Worship: a pronounced monetary attitude of accumulation and dependence on monetary expenditures («money is power», «money can buy freedom», «money can never be enough», etc.) finds a connection with the demonstrative style of consumption of material goods mainly through the purchase of expensive and prestigious things in order to emphasize the real (imaginary) high status («I have achieved a lot in my life thanks to clothes and accessories», «I pay attention to design and buy beautiful things», «I buy modern and fashionable things», etc.); but blocks the value tendency of readiness for changes in ideas, actions and experiences («it is difficult to develop one's own ideas and abilities», «it is difficult to determine one's own actions», «an undeveloped desire for novelty», etc.).

4 – Money Vigilance (+) ↔ Reflective Style (+) ↔ conservation (+) ↔ Money Vigilance : the psychological content of the positive links between these indicators includes personal interest and care for money («you don't need to talk about your earnings», «you shouldn't trust people in money

matters», «money should be saved, not spent», etc.), consumer need for maximum comfort with a pronounced desire for individualization («I buy only healthy and safe products», «I like to create comfort around me», «the main factors in choosing a product are reliability and quality», etc.) and the value tendency of rational preservation as a desire for self-restraint and order («the desire for security and stability of the environment and society», «maintenance and preservation of cultural, family and religious traditions», «compliance with rules, laws and formal duties», etc.).

9.1.2. Monetary-Value Psychocomplexes of Students

Given that the study was conducted under martial law, we believe that the results showed a high level of social adaptation of students. And the empirically defined monetary-value triads can be considered as typological forms of «economic man during the war.» Classically, «economic man» is considered in the context of explaining behaviour that is guided in his activities by personal economic interests and needs. This is a kind of «competent egoist» who rationally and independently pursues his own benefit and is an example of a «normal average» person. In the generalized model of economic man, the following characteristics are distinguished: 1) a person is independent (this is an atomized individual who makes independent decisions based on his own preferences); 2) a person is selfish (he cares about his own interest and strives to maximize his own benefit); 3) a person is rational (he consistently strives for the set goal and calculates the comparative costs of this or that choice of means of achievement); 4) a person is informed (he not only knows his own needs well, but also has sufficient information about the means of satisfying them) [17, p. 133].

It is clear that during the war, the model of such an «economic person» has other features that are related to the goals, means of achieving them, information about the resources of implementation, etc. And, of course, monetary-value psychocomplexes can be considered as generalized prognostic benchmarks of human economic behaviour. The carried out diagnostic analysis demonstrated signs of rational functioning of monetary attitudes in consciousness and effective styles of consumption of material goods of students in the perspective of axiological determination. Therefore, based on the results obtained, there is every reason to talk about «economic man during the war» in the context of monetary and value transformations that a person is experiencing as a real subject of hostilities. On the one hand, the situation of war reduces generalized trust and provokes social disintegration of its participants, but on the other hand, it is the conditions of war that increase intragroup solidarity and prosocial attitudes and cooperative behavior, which is reflected in the psychological content of monetary value complexes.

At the end of the study, I would like to note that the identified monetary-value psychocomplexes of students may have another psychological content, which depends on the empirical tasks of the study with the obligatory consideration of the real social situation. That is, the functional specificity of

students' monetary-value psychocomplexes in wartime is only a fragment of a holistic view of the optimal adaptive characteristics of a person, but in each such fragment you can find interesting prognostic characteristics for the practical work of a psychologist.

Conclusions

The carried out study showed that the identified axiological trends in the manifestation of monetary attitudes and styles of consumption of material goods by students are functional attributes of economic socialization of the individual. On the basis of an individually-oriented survey of students and a means of applying correlation analysis, the monetary-value psychocomplexes of students are determined. Generalizing reflections emphasize the need to conduct similar studies for people of other age categories during the war, which will make it possible to use such material in monitoring sections of their adaptation in the post-war period.

REFERENCES:

1. Omelchuk, O.V. (2023). Monetarni atityudi: norma i devlatsiya [Monetary attitudes: norm and deviation]. Mizhgaluzevi disputi: dinamika ta rozvitok suchasnih naukovih doslidzhen: mat. III-oyi mizhnar. nauk. konf. – Interdisciplinary dispute: dynamics and development of modern scientific research: mat. III International Conference of Science]; Vinnitsya: Evropeyska naukova platforma. 292-294. Retrieved from: <https://archive.mcmd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/27.01.2023/16> [in Ukrainian].
2. Sokhan, I. (2022). Struktura ta typolohichni osoblyvosti monetarnoi motyvatsii studentiv [The structure and typological features of students' monetary motivation]. *Visnyk H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University «Psykhohihiia» – Bulletin of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University «Psychology»*, 66. 287-301. DOI: <https://doi.org/10.34142/23129387.2022.66.19>. [in Ukrainian].
3. Mewse, A.J., Lea, S.E.G., & Wrapson, W. (2010). First steps out of debt: Attitudes and social identity as predictors of contact by debtors with creditors. *Journal of Economic Psychology*, 31(6). 1021–1034. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.joep.2010.08.009>
4. Furnham, A., Stumm, S., & Fenton-O'Creevy, M. (2014). Sex differences in money pathology in the general population. *Social Indicators Research*, 123. 701-713. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-014-0756-x>
5. Barbic, D., Lucic, A., & Chen, J.M. (2019). Measuring responsible financial consumption behavior. *International Journal of Consumer Studies*, 43(1). 102-112. DOI: <https://doi.org/10.1111/ijcs.12489>
6. Tang, N., Baker, A., & Peter, P.C. (2015). Investigating the disconnect between financial knowledge and behavior: the role of parental influence and psychological characteristics in responsible financial behaviors among young adults. *Journal of Consumer Affairs*, 49(2). 376-406. DOI: <https://doi.org/10.1111/joca.12069>
7. Helm, S., Serido, J., Ahn, S.Y., Ligon, V., & Shim, S. (2019). Materialist values, financial and proenvironmental behaviors, and well-being. *Young Consumers*, 20 (4). 264-284. DOI: <https://doi.org/10.1108/YC-10-2018-0867>
8. Goldberg, H., & Lewis, R.T. (1978). *Money Madness: The Psychology of Saving, Spending, Loving and Hating Money*. New York: William Morrow and Company.

9. Tang, T.L.P. (1992). The meaning of money revisited. *Journal of Organizational Behavior*, T. 13, 2, 197-202.

10. Sut ta analiz metodyky «Tsinnisni oriyentatsii» M. Rokicha [The essence and analysis of the methodology «Value Orientations» by M. Rokich] (2023) Retrieved from <https://alexus.com.ua/cinnisni-oriyentaci%D1%97-sut-ta-analiz-metodiki-mrokicha/> [in Ukrainian].

11. Virna, Zh.P. (2023). Viina yak khvoroba: synerhiia destruktyvnosti idyentychnosti ta nevrotyzatsii [War as Disease: The Synergy of Identity Destructiveness and Neuroticism]. Vectors of the development of science and education in the modern world : collective monograph. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services. 279-286. Retrieved from: https://www.eo.kiev.ua/resources/zmist/mono_2023_14/mono_2023_14.pdf [in Ukrainian].

12. Omelchuk, O., Ivanashko O., Sipko L., Virna Z., Saienko V., & Tolchieva H. (2022). Economic behavior of consumers during instability. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, 12/02(XXVIII), 89-95. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/362850975_ECONOMIC_BEHAVIOR_OF_CONSUMERS_DURING_INSTABILITY

13. Kalba, Y., Savelyuk, N., & Orap, M. (2022). Providni faktory ekonomichnykh ustanovok ukrainskoho studentstva [Leading factors of economic attitudes of ukrainian students]. *S. World-Us Conference Proceedings*, 1(11-01), 89–93. DOI : <https://doi.org/10.30888/2709-2267.2022-11-01-012> [in Ukrainian].

14. Virna, Zh.P., & Ivanashko, O.Ie. (2024). Hotovnist do zmin yak prospektyvnyi konstrukt podolannia kariernoho khaosu studentskoi molodi pid chas viiny v Ukraini [Readiness for change as a prospective construct for overcoming the career chaos of student youth during the war in Ukraine]. *Habitus – Habitus*, 57. 85-91. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208> [in Ukrainian].

15. Ovchar, O.V. (2016). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti stylu spozhyvannia materialnykh blah osobamy z nyzkym ekonomichnym statusom [Socio-psychological features of the style of consumption of material goods by persons with low economic status] : PhD Thesis. Kyiv [in Ukrainian].

16. Shcherba, O.I. (2021). Suspilstvo spozhyvannia ta konsumeryzm – novi tendentsii ta vyklyky dlia Ukrainy [Consumer society and consumerism are new trends and challenges for Ukraine]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii – Actual problems of philosophy and sociology*, (29), 85-92. DOI: <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.965>. [in Ukrainian].

17. Yakovenko, R.V., Bobochka, T.V., & Lynchenko, M.D. (2015). «Liudyna ekonomichna» ta yii evoliutsiia [«Economic man» and its evolution]. *Naukovi pratsi Kirovohrad. nats. tekhn. un-tu. Ekonomichni nauky – Scientific works of the Kirovohrad National Technical University. Economic sciences*, (27). 129-137. Retrieved from <https://dspace.kntu.kr.ua/server/api/core/bitstreams/da52496e-9b01-4646-820f-a722e2c78497/content> [in Ukrainian].

10. SOCIOLOGICAL DIMENSIONS OF SOCIETAL DEVELOPMENT. HUMAN-CENTRIC APPROACH

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-10-01>

Mykhailo Baimuratov

Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Honored Worker of Science and Technology of Ukraine,
Academician of the Ukrainian Academy of Sciences,
Professor of the Department of Political Sciences and Law,
South Ukrainian National Pedagogical School
University named after K. D. Ushinskogo,
Odessa, Ukraine
ORCID: 0000-0002-4131-1070

Boris Kofman

Doctor of Juridical Sciences, Senior Researcher,
Honored Lawyer of Ukraine,
Associate Professor of the Department of Political Sciences and Law,
South Ukrainian National Pedagogical School
University named after K. D. Ushinskogo,
Odessa, Ukraine
ORCID: 0000-0001-8121-5190

Maxym Baimuratov

Master of Law, Postgraduate Student of Mariupol State University,
Odessa, Ukraine
ORCID: 0000-0002-3997-7463

CHAPTER 10.1. LOCAL GOVERNMENT AS THE EMBODIMENT OF PHILOSOPHY AND PRAXEOLOGICAL PARADIGM PEOPLE-CENTRIZM

The chapter is devoted to the study of the phenomenology of local self-government as an embodiment of the philosophy and praxeological paradigm of human-centeredness. It is proved that the philosophy of human-centeredness reflects not only the existential essence of local self-government, in relation to its teleological dominants, tactical and strategic tasks, which are solved within the limits of local democracy, but also its deep inner meaning. Because it is local self-government that acts as the only natural, effective and optimal form of existence and functioning of territorial human communities and each person as a member of such a community - which function both in the conditions of statehood and globalization, when the corresponding trends of leveling the role and importance of statehood are observed, but grow the essence and meaning of communicative interaction of people with different legal status. Such communication of people plays a decisive role in the contextualization of their solidarity, interaction and cooperation, both in the face of the threats of globalization and in the use of its positive features and trends aimed at the typification of their rights and freedoms, the unification of regulatory mechanisms for their protection, protection, guarantee and creation relevant international treaty trends regarding their distribution, recognition and legalization by a greater number of member states of the international community of states.

Баймуратов М. О.

Доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
академік Української академії наук,
професор кафедри політичних наук та права,
Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К.Д. Ушинського,
м. Одеса, Україна
ORCID: 0000-0002-4131-1070

Кофман Б. Я.

Доктор юридичних наук, старший дослідник,
Заслужений юрист України,
доцент кафедри політичних наук та права,
Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К.Д. Ушинського,
м. Одеса, Україна
ORCID: 0000-0001-8121-5190

Баймуратов М. М.

Магістр права,
аспірант Маріупольського державного університету,
м. Одеса, Україна
ORCID: 0000-0002-3997-7463

РОЗДІЛ 10.1. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ВТІЛЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМУ

Розділ присвячений дослідженню феноменології місцевого самоврядування як втіленню філософії та праксеологічної парадигми людиноцентризму. Доведено, що філософія людиноцентризму відображає не тільки екзистенційну сутність місцевого самоврядування, щодо його телеологічних домінант, тактичних і стратегічних завдань, що вирішуються в межах локальної демократії, а його глибокий внутрішній зміст. Бо саме місцеве самоврядування виступає єдиною природною ефективною та оптимальною формою існування та функціонування територіальних людських спільнот та кожної людини, як члена такої спільноти, – які функціонують як в умовах державності, так й глобалізації, коли спостерігається відповідні тенденції нівелювання ролі і значення державності, але зростають сутність і значення комунікативної взаємодії людей, що володіють різним правовим станом. Така комунікація людей відіграє вирішальну роль в контекстуалізації їх солідарності, взаємодії і співробітництва, причому як перед загрозами глобалізації, так й при використанні її позитивних рис та тенденцій, скерованих на типізацію їх прав і свобод, уніфікацію нормативних механізмів їх охорони, захисту, гарантування та створення відповідних міжнародно-договірних тенденцій щодо їх розповсюдження, визнання та легалізації більшою кількістю держав-членів міжнародної спільноти держав.

Вступ

Становлення та розвиток демократичної правової державності беззаперечно пов'язаний зі становленням спочатку доктринальних засад і функціонально-статусної феноменології публічної самоврядної (муниципальної) влади, а потім й з побудовою її конституційним визнанням її нормативної конструкції [1], що репрезентує місцеве самоврядування (далі – МСВ), в межах якого продукуються, визнаються, реалізуються, охороняються, захищаються, прогнозуються, легалізуються, легітимуються, просуваються та концентруються суто специфічні – екзистенційні настанови, потреби, інтереси територіальних людських спільнот (територіальних громад /далі – ТГ/), які:

А) історично формуються та функціонують на теренах національних держав (історичний критерій – авт.),

Б) виступають могутнім стимулюючим фактором розвитку та вдосконалення такої державності (релятивістсько-перспективний критерій – авт.) та

В) є функціонально-діяльнісною і технологічно-нормативною детермінантою змін у соціумі, причому на всіх рівнях його існування – локальному, регіональному, національному (загальнодержавному), міжнародному та глобальному, включаючи оцінювання тих рівнів через ідентифікаційні ознаки локального соціуму, що існує у просторі та часі, а саме, – номос землі («взаємозв'язок між організацією народом земного простору та особливостями держави, всього її соціального устрою та права» К. Шмитт) [2], топос (загальне місце) [3], локус (місцезнаходження чого-небудь) [4] у їх темпоральній інтерпретації (детермінаційно-територіальний критерій – авт.),

Г) більш того, свідоцтвом такого визнання служить формування та прояв глобалістського потенціалу ТГ [5] (суб'єктно-глобалістський критерій – авт.).

Наведені критеріальні ознаки публічної самоврядної (муниципальної) влади суттєво посилюються та зростають завдяки тому, що всі вони не тільки формують сферу МСВ, в межах якої людина здійснює свій життєвий цикл, а й генетично зав'язані на людиноцентризмі (антропоцентризмі), тобто на процесах формування, прояву і реалізації прав і свобод людини, що є змістовно-екзистенційним виміром існування та функціонування ТГ та кожного з її жителів-членів.

Треба зазначити, що не дивлячись на досить активні процеси щодо дослідження МСВ та системи його суб'єктів та органів, системні та комплексні дослідження відносно саме феноменології людиноцентризму в його філософському і праксеологічному розумінні практично відсутні. Основні дослідження в цій сфері вітчизняних фахівців присвячено питанням застосування зарубіжного досвіду реформування місцевого самоврядування, визначення його особливостей, проблем розподілу повноважень між інституціями державного, регіонального, місцевого рівнів у процесі децентралізації — саме вони знайшли своє висвітлення у працях та-

ких вчених, як М. Баймуратов, О. Батанов, І. Бутко, І. Галіахметов, К. Головко, І. Грицяк, В. Грובה, О. Ігнатенко, Н. Камінська, В. Кампо, В. Князев, В. Кравченко, В. Куйбіда, О. Лазор, О. Лебединська, В. Мамонова, Н. Нижник, М. Орзіх, М. Пітцик, В. Погорілко, О. Прієшкіна, М. Пухтинський, С. Телешун, А. Чемерис, Ю. Шаров, Ю. Шемшученко, О. Яцунська та інші.

Серед сучасних зарубіжних авторів, які аналізують проблеми місцевого самоврядування у різних аспектах його існування та функціонування, можна назвати наукові роботи А. Арата, Е. Аршамбо, А. Боднара, Дж. Буменділа, Е. Геллнера, Р. Дарендорфа, В. Детлінг, Д. Кола, Р. Патнема, С. Ліпсета, Е. Мейера, Д. де Немура, Б. Нольде, К. Номдена, Ш. Фур'є, О. Оффердала, Ф. Петітвілль, М. Портера, К. Ріхтера, Б. Констан де Ребека, О. Ресслера, В. Роккана, П. Сегварі, А. Селигмана, Н. Тідеманн, А. де Токвіля, Е. Томпсона, Ю. Хабермаса, Г. Холліса, А. Шайо, Ф. Шміттєра, О. Шпакович, Т. Янсон, В. Ясюнаса тощо.

Наукові розвідки сучасних вітчизняних вчених-муніципалістів М. О. Баймуратова, М. М. Баймуратова, О. В. Батанова, Ю. В. Камардіної, Б. Я. Кофмана, Р. М. Хвана, Н. В. Шаповал та ін., що присвячено саме профільній проблематиці становлення і реалізації прав і свобод людини (особистості) і громадянина в сфері МСВ в контекстуалізації людиноцентризму, на нашу думку, тільки передують процесам глибокого та ґрунтового її освоєння, тому феноменологія людиноцентризму, як такого, і зокрема, його філософії та реалізації в межах сучасної локальної демократії, залишається актуальною і вельми привабливою, причому, як з позицій ідеологічних орієнтирів та телеології сучасної демократичної правової державності, актуальних доктринальних позицій гуманістично-гуманітарної орієнтації в муніципальному праві, так і з позицій її нормативно-правового супроводження і забезпечення.

Треба зазначити, що вперше профільна проблематика була актуалізована в останні роки в дослідженнях М. О. Баймуратова, де розглядалися інститути територіальної громади та МСВ саме в таких глобалізаційних аспектах, наприклад, у статтях «Місцеве самоврядування як загальний спадок людської цивілізації та феномен сучасного світового конституціоналізму» (2009) [6], «Місцеве самоврядування як фактор інтернаціоналізації національного та конституціоналізації міжнародного правопорядків» (2011) [7], «Місцеве самоврядування як суб'єкт парагеополітики» [8] тощо. У спільній монографії з Є. О. Васильєвим «Територіальна громада та органи місцевого самоврядування України в локальній системі зовнішньоекономічної діяльності» (2017) [9], що присвячена ролі територіальної громади та органів МСВ у становленні та розвитку системи зовнішньоекономічної діяльності на локальному рівні, М. О. Баймуратов досліджує феноменологію територіальної громади та її жителів-членів з метою визначення їх зовнішньоекономічного потенціалу. У сумісній монографії з О. О. Кравцем «Роль юридичної служби органу місцевого самоврядування у формуванні та функціонуванні правового простору локальної демократії» (2018) [10] він уперше дослідив теоретичні аспекти формування правового простору локальної демократії в Україні в його національному

та міжнародному вимірах. Першим науковим дослідженням, що виконано під науковим керівництвом М. О. Баймуратова та присвячено актуальним профільним питанням існування інституту МСВ в умовах глобалізації, стало дисертаційне дослідження В. С. Могілевського на тему «Роль місцевого самоврядування у становленні національного та глобального конституціоналізму: питання взаємодії та ефективності» (2019) [11], в якому системно розглянуті актуальні питання ролі і значення інституту локальної демократії в сучасних умовах державного та міжнародного життя в умовах реалізації настанов різних форм глобалізації. Вважаємо, що такий підхід є продуктивним і для визначення ролі МСВ як важливого фактору глобалізації, тому що територіальна громада виступає його іманентним та первинним суб'єктом. Думається, що в умовах недостатньої доктринальної забезпеченості проблематики діяльності МСВ, в тому числі й в умовах глобалізації, і особливо в контекстуалізації його доктринального, а потім і нормативного супроводження, а потім і її найбільш високого рівня – забезпечення – такий підхід – через територіальну спільноту (громаду), права і свободи її жителів-членів такої громади на феноменологію МСВ – безумовно, є не тільки можливим, а й методологічно обґрунтованим і гносеологічно необхідним для теоретичного і праксеологічного застосування, причому як із доктринальної позиції, так і з позиції повсякденної соціально-правової практики.

10.1.1. Обґрунтування наявності параметрів людиноцентризму в місцевому самоврядуванні

Системний аналіз наведених вище інтересів ТГ, дає змогу стверджувати, що саме вони:

А) акумулюють інтереси конкретної людини, її груп та асоціацій (кумулятивно-антропологічний критерій – авт.)

Б) такі інтереси продукуються завдяки їх постійному та перспективному існуванню та продукуванню в процесі здійснення кожною людиною свого життєвого циклу в межах такої ТГ та в умовах МСВ (екзистенційно-локальний критерій – авт.), що

В) такі інтереси здійснюється і постійно продукуються у темпоральному вимірюванні філософського стану повсякденності (темпорально-повсякденний критерій – авт.), отже,

Г) це свідчить, що їх функціонально-виникаючою і конститууючо-інституційною основою виступає системокомплекс найважливіших життєво важливих людських інтенцій, що повинні об'єктивно бути реалізованими на рівні локального соціуму (інтенційно-структурологічний критерій – авт.), а це, своєю чергою, є

Г') підтвердженням основоположної тези про те, що:

а) саме МСВ є осередком, природно-колективною і основоположною сферою соціально-нормативного прояву людиноцентризму (природно-колективний фактор людиноцентризму – авт.),

б) сферою прояву людинорозмірності всіх соціальних процесів, що виникають і проходять в ТГ (пріоритетно-оцінюючий фактор людинорозмірності – авт.),

в) єдиним природним і соціальним простором ідентифікації людини (природно-соціальний фактор самоідентифікації людини – авт.),

г) природним та оптимальним простором здійснення соціальної практики людини, її груп та асоціацій [12, с. 32] (праксеологічно-соціальний фактор самоідентифікації людини – авт.),

г') єдиним соціально-нормативним простором формування, прояву і реалізації муніципально-правового і конституційно-правового статусу людини (особистості, громадянина), а також її груп і асоціацій (нормативно-статусний фактор в контекстуалізації формування людиноцентризму – авт.), що

д) формують на локальному рівні систему комунікаційної взаємодії, що спирається, по-перше, на органи місцевого самоврядування (далі – ОМСВ), що формуються самою ТГ шляхом використання виборчих технологій (на основі загального, рівного, прямого виборчого права при тайному голосуванні) або застосування механізму демократичних призначень; а, по-друге, на громадські інституції, що формують багатоаспектну (за ознаками, телеологічними домінантами, суб'єктно-об'єктивним складом тощо) основу громадянського суспільства, а також треба враховувати (комунікаційний фактор в контекстуалізації формування людиноцентризму – авт.), що

е) саме в межах МСВ створюється локальна система реалізації, захисту, охорони, гарантування конституційних прав і свобод людини, які у підсумку, враховуючи локальний рівень їх формування та здійснення, трансформуються в муніципальні права людини (особистості, жителя-члена ТГ) (трансформаційний фактор прав людини в контекстуалізації формування людиноцентризму – авт.), отже, тим самим

є) саме на локальному рівні соціуму в умовах МСВ, завдяки діяльності ОМСВ та інституційній системі громадянського суспільства, формується локальна система безпеки людини, її груп та асоціацій [13], що лежить в основі загальнодержавної системи безпеки людини (громадянина) (безпековий фактор прав людини в контекстуалізації формування людиноцентризму – авт.), – ба більше,

ж) саме на локальному рівні соціуму проходять могутні процеси становлення, формування і реалізації муніципально-правової свідомості людини, її груп та асоціацій, в основі якої лежать гуманістичні цінності, що знаходять свій прояв в ідеології муніципалізму (муніципально-свідомий фактор в контекстуалізації формування людиноцентризму – авт.), – а також те, що

з) на практиці настанови ідеології муніципалізму формують муніципальну та муніципально-правову психологію, що базується на складному соціально-психологічному системному комплексі формування і взаємодії соціальних та соціально-правових поведінкових настанов людини (атитюдах) і сформованих на їх основі практичних формах життєдіяльності людини в межах локального соціуму (габітусах), що веде до формування муніципальних поведінково-діяльнісних патернів (муніципально-психологічний фактор в контекстуалізації формування людиноцентризму – авт.), отже,

и) МСВ виступає відповідним тригером щодо формування, прояву і реалізації філософських настанов і практичних засад людиноцентричності (філософсько-праксеологічний фактор в контекстуалізації формування людиноцентризму – авт.), а також

і) сфера МСВ та кожна ТГ виступає фактично мережевою структурою, тобто формою організації колективних зусиль жителів-членів ТГ, що в умовах МСВ заснована на добровільній взаємодії її учасників на основі об'єднання їх інтересів, ресурсів, компетенцій та можливостей [14], а також наявності загальних телеологічних домінант (загальних цілей) щодо існування такої територіальної людської спільноти та правового режиму її існування (МСВ) (колективно-інтерсуб'єктивний фактор в контекстуалізації формування людиноцентризму – авт.).

Такі висновки, що базуються на органічній єдності екзистенційних настанов існування людини в межах ТГ і в умовах МСВ та управлінської діяльності ОМСВ, що сформовано самою ТГ, та формують відповідну управлінсько-цільову модель, центром якої виступає людина, її інтереси та потреби, й яка скерована на реалізацію наведених настанов, – це аргументовано підтверджується й відношенням держави до людиноекзистенційного, людиноцентричного, людинорозмірного, людиноідентифікаційного розуміння та визначення загального і нормативного «простору локальної демократії» у вигляді МСВ [15].

Основною причиною та основоположним тригером цього є те, що в умовах сутнісних процесів демократизації найважливіших засад правотворення і державотворення з формування якісно нової феноменології державності, – саме людина трансформується в основоположну телеологічну домінанту та найважливіший суб'єкт-об'єкт правового впливу з боку держави, через застосування профільної регламентації, регулювання, універсального розвитку, аксіологічної детермінації, релятивістського вдосконалення з її боку.

Отже, можна говорити не тільки про антропологізм, а й про антропоцентризм в праві. Тобто, якщо антропологізм (від антропо... і λόγος – слово, вчення) – є філософською течією, де «людина» стає стрижневою категорією, довкола якої формується система уявлень про буття, природу, суспільство, культуру, істину, добро, благо, обов'язок, свободу, Бога тощо [16], а в нашому випадку – стрижневою категорією в праві, то антропоцентризм в праві виступає основоположною тенденцією в праві, і особливо в конституційному праві, що лежить і спирається на філософську сентенцію «людина є мірою всіх речей», що трансформується в парадигму управлінської та нормотворчої діяльності держави через розробку і легалізацію конституційно-правового інституту прав, свобод і обов'язків людини (особистості) і громадянина, встановлення, формування, розвитку і вдосконалення відповідного конституційно-правового статусу людини (особистості) і громадянина (включаючи і інші правові стани людини – іноземство, апатридство, біженство тощо), який визначає суттєві аспекти взаємодії людини і держави, а також демонструє реальне відношення держави до людини [17, с. 35].

Дійсно, системно-сутнісний підхід та телеологічний аналіз ст. 3 Конституції України [18] наглядно свідчить про те, що саме людина виступає основним суб'єктом-об'єктом конституційного права, «альфою і омегою» державотворчої та правотворчої діяльності, бо:

а) саме вона її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (критерій та мета соціально-охоронної пріоритетності – авт.);

б) права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (критерій та мета основоположної праксеологічної змістовності – авт.);

в) саме держава відповідає перед людиною за свою діяльність (критерій та мета комплексної облігаторності держави – авт.);

г) утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (критерій та мета органічної пов'язаності прав і свобод людини з перманентним обов'язком держави щодо їх реалізації – авт.).

Отже, фактично на конституційному рівні виникає, формується і реалізується феноменологія конституційно-нормативної антропології, що лежить в основі діяльності публічної влади держави, детермінує її телеологічно-соціальне існування та функціонування, скеровує її повсякденну та перспективну діяльність, відповідним чином закріплює найбільш важливі організаційні та організаційно-правові форми її реалізації, фіксує та закріплює гарантії діяльності публічно-правових інститутів з визнання, регламентації, легалізації, регулювання, охорони, захисту, реалізації, гарантування прав і свобод людини.

Звідси можна констатувати, що в умовах становлення демократичної правової державності об'єктивується, актуалізується і контекстуалізується проблематика антропологізації та антропоцентризму (людиноцентризму) права взагалі та конституційного права, зокрема, бо в умовах сутнісних процесів демократизації правотворення і державотворення саме людина трансформується в основоположну телеологічну домінанту та найважливіший суб'єкт-об'єкт правового впливу, профільної регламентації, регулювання, універсального розвитку, аксіологічної детермінації, релятивістського вдосконалення – результатом чого виступає антропоцентризм в праві. Отже, антропологія, що в широкому сенсі означає «людинознавчий» аспект тієї чи іншої науки, співвідношення тієї чи іншої галузі знання з проблемою людини як соціальної особистості і психофізіологічної істоти [19], – починає суттєво впливати на подальший розвиток і вдосконалення нормативно-правової регламентації і регулювання в державно організованому соціумі, причому ще на стадіях нормопроектної діяльності в процесі право/нормотворчості.

10.1.2. Людина, її права та свободи в гносеології соціально-історичних і нормативних аспектів муніципального права

Правова антропологія, що вивчає закономірності правового буття людини на всіх стадіях і рівнях її розвитку, – саме при наявності демократичних і нормативних процесів, що формують відповідні організаційні та організа-

ційно-правові тенденції, правила і стереотипи індивідуальної, групової і колективної поведінки, – починає грати визначальну роль, бо саме людина стає метою і кінцевим соціальним продуктом в суспільстві та в державно організованому соціумі, бо тільки через людину, завдяки її участі та її відповідній поведінці, а також завдяки соціальним, в тому числі і правовим цінностям, що вона сприймає завдяки своїй соціалізації в локальному соціумі і вимірює через них свої діяльнісно-поведінкові настанови, – і суспільство і держава, що функціонує на його засадах, можуть в повній мірі і адекватно реалізувати свої основоположні принципи, настанови і функції, причому, як свого існування і функціонування, так і відносно визнання, легалізації, реалізації, охорони, захисту, гарантування, розвитку, вдосконалення прав і свобод людини (особистості) і громадянина [20, с. 13].

Отже, маємо взаємний і кумулятивний вплив права і держави, – по-перше, вплив імперативного характеру саме на людину, що здійснюється формально в межах державно організованого соціуму, а практично в межах ТГ, де природно існує людина, здійснюючи свій життєвий цикл в умовах МСВ через стан повсякденності, – а, по-друге, суттєвий вплив людини саме на право і державу, що здійснюється через її повсякденну поведінку шляхом виконання ідеологічно-нормативних настанов держави і права і, одночасно, через продукування індивідуальних, групових і колективних інтенцій, устремлень, потреб, інтересів екзистенційного характеру, виникаючих на їх основі атитюдів, в тому числі й правових (правові поведінкові настанови – авт.), що формує відповідну систему комунікативної взаємодії всіх наведених суб'єктів (індивідуума у його різних іпостасях і рольових позиціях, соціуму і держави) і яка базується не тільки на існуючих моральних і нормативних засадах, а й таких, що:

а) суттєво виходять за межі сучасного повсякденного існування і функціонування в рамках соціуму завдяки розумової діяльності людини та її досвіду у трансформації соціуму та його інститутів, включаючи й державу (раціонально-перспективний фактор – авт.); і

б) таких, що фактично скеровані на майбутнє, тобто індивідуальних, групових і колективних інтенцій, устремлень, потреб, інтересів екзистенційного характеру, виникаючих на їх основі атитюдів, що з'являються завдяки внутрішнім потребам індивідуума, його розумінню і тлумаченню соціальних і правових цінностей, через сприйняття, контекстуалізацію і реалізацію свого життєвого досвіду, а також через фокусування на майбутніх параметральних орієнтирах існування (поведінково-перспективний фактор – авт.);

в) саме в таких умовах комунікативна взаємодія членів ТГ на пряму сприяє формуванню муніципальної свідомості та правосвідомості, що заснована на наведених вище атитюдах, що набувають характеру муніципальних атитюдів, та детермінують і визначають відповідну поведінку людини в середині муніципальної спільноти (ТГ) (муніципально-свідомий фактор – авт.);

г) своєю чергою, муніципальні атитюди детермінують створення муніципальної психології, що базується на формуванні відповідних габітусів

(відповідних практичних форм життєдіяльності – авт.), тобто спостерігається формування теоретико-праксеологічного поведінково-діяльностного системного комплексу щодо формування відповідних поведінкових настанов (атитюдів), в тому числі й правових, та форм їх реалізації (габітусів) в сфері практичної життєдіяльності людини в межах ТГ та в умовах МСВ (муніципально-психологічний фактор – авт.).

Звідси випливає низка важливих висновків методологічної властивості. По-перше, про неперевершену роль правового статусу людини (особистості) і громадянина, бо без нього, – та особливо без його основоположного виду – конституційно-правового статусу, тобто без існування, наявності системного комплексу конституційних прав, свобод і обов'язків, можливостей користування ними, а також гарантування з боку держави щодо їх існування та реалізації, – індивідуум (людина, особистість, громадянин тощо) були б позбавлені реальної та конотаційно і релятивістські обґрунтованої можливості діяти відповідним чином в межах державно організованого соціуму. По-друге, про основоположну роль конституційного права держави, що регламентує і регулює найбільш важливі, основоположні, засадничі відносини, що виникають між людиною, соціумом і державою. Зважаючи на особливий характер і значення конституційного права і конституційного законодавства в системі національної системи права і законодавства, як первинної, основоположної і профільуючої їх галузі, це не тільки доктринально і теоретично обґрунтовано, а й онтологічно і аксіологічно аргументовано, а також прaxeологічно обґрунтовано і детерміновано. Звідси актуалізується проблематика антропологізації та антропоцентризму (людиноцентризму) в конституційному праві як основоположної тенденції розвитку та вдосконалення правового статусу людини, особистості та громадянина.

На нашу думку, формування та реалізації філософії людиноцентричності та її прaxeологічної парадигми найбільш яскраво і аргументовано можна дослідити в процесі становлення: а) муніципальних свобод, а потім б) муніципальних прав, а з часом й формування і легалізації в) муніципальних цінностей, – в межах ТГ та в умовах МСВ, а також в стані повсякденності. Особливо треба зазначити, що одночасно, проходить паралельний процес зародження феноменології загальних прав людини і становлення інститутів публічної влади на локальному рівні. Наведені настанови наочно демонструють, що їх виникнення, формування і реалізація знаходиться:

- по-перше, в одній системі біхевіористично-управлінських координат;
- по-друге, вони характеризується стійкими логічно-логістичними, а,
- по-третє, також стадійно-послідовними зв'язками, – які в основному розвивались: а) історично, б) починаючи з муніципальних свобод, насамперед, в) в просторі міської територіальної людської спільноти (містах), яка, на різницю від МСВ сільського рівня, характеризувалось суттєвим демократичним потенціалом та гуманістичною спрямованістю.

Вважаємо, що наведені процеси відбувалися по такій суб'єктно-предметній схемі:

– «первісна община» у стародавньому світі (де спостерігається на-самперед пріоритет і особлива важливість екзистенційно-функціональних питань існування людської спільноти на додержавному рівні розвитку) – саме тут виникає модель, що заснована на вирішенні фундаментальних проблем життєдіяльності та життєактивності, закладаються основи трудових, виробничих, техніко-технологічних, економічних, владних, соціальних, мистецьких засад та настанов і витоків сучасної реальності [21] – отже, саме тут формуються фактично свободи людини жити в єдності з природою, жити в межах людської спільноти, функціонувати в її межах, вільно обирати рід занять (виходячи з екзистенційних пріоритетів), створювати родину (пуналуальну, полігамну, моногамну родину тощо) і т. д. – і це все відбувається в контексті вирішення питань людської нужденності;

– давньогрецькі міста-поліси (побудова локальної цивілізації, що поступово визначає та визнає природні права і свободи людини, супроводжується формуванням розуміння загальної феноменології прав і свобод людини [22] – саме вона вже містила професійну спеціалізацію населення та фахівців муніципального господарства /пекарство і торгівля хлібом, торгівля іншими товарами, охорона джерел води, прибирання сміття та місць загального користування, обслуговування громадських лазнь, охорона стін та воріт міста, відправлення релігійних культів/, і в той же час наявність перших демократичних утворень та інституцій публічної влади, що суттєво вплинула на формування феноменології державності) – отже, в таких умовах формуються, розвиваються та вдосконалюються свободи людини жити в межах міської людської спільноти; функціонувати в її межах, через створення свого «мікросвіту»; вільно обирати рід занять, перелік яких детермінований і формується відповідно до потреб існування, функціонування, охорони, захисту міського способу життя та міського господарства, але в інтерпретації та проектуванні цих настанов на парадержавний рівень (виходячи з екзистенційних пріоритетів); створювати родину (моногамна родина); свобода використання форм демократичної участі у формуванні та відправленні публічної влади; відправлення релігійних культів і т. ін.;

– давньоримські міста-муніципії (побудова чіткої централізовано-самоврядної системи муніципального управління, системи муніципального господарства в межах локального територіального соціуму з наявністю відповідних демократичних засад в межах єдиної держави / імперії, республіки/) – отже, формуються свободи людини жити в межах людської спільноти воєнізованого типу; функціонувати в її межах як вільна людина (частина локального соціуму – спочатку громадяни Риму, потім коло громадян розширюється на основі *jus gentium*); свобода вибору занять у тісному зв'язку зі спеціалізацією міського господарства та воєнних завдань, що стоять перед муніципією; свобода здійснення правочинів та інших цивільно-правових дій; формування та розвиток демократичних форм участі у формуванні та відправленні публічної влади і т. д. [23].

– міста феодального періоду розвитку суспільства (церковні, лицарські, князівські /кюрфустерські/ тощо) (період зародження урбаністичних процесів через осмислення та усвідомлення можливостей та переваг спільного проживання людей в рамках локального соціуму через формування самоврядних засад управління на фоні абсолютного владарювання феодалів, паралельно з цим відбувався розвиток і розцвіт муніципального господарства і спеціалізація господарських зав'язків внутрішнього і зовнішнього характеру) – отже, на фоні розширення гідності членів роду, громади, міста розширюється змістовність загальної гідності людини, формуються свободи людини жити в межах міської людської спільноти, але під диктатом влади феодала, функціонувати в її межах відповідно до своїх професійних настанов (виходячи з екзистенційних пріоритетів міста щодо об'єднання сільськогосподарської та іншої діяльності), створювати родину (моногамна родина тощо), відправляти релігійні настанови тощо [24];

– середньовічні міста, що керувались Магдебурзьким правом (магістрати + бургомістри) (формування основоположних правових засад міського самоврядування через процес виникнення самоврядних управлінських інституцій, що самостійно формувались територіальною спільнотою) – отже, формуються свободи людини вільно жити в межах міської людської спільноти поза диктату влади феодалів, функціонувати в її межах відповідно до своїх професійних настанов, вільно обирати та змінювати рід занять (виходячи з екзистенційних пріоритетів), створювати родину (моногамна родина тощо), заповідати свою власність, відправляти релігійні настанови, формувати цехові (професійні) свободи, відповідний перелік товарів та послуг, якими користувались тільки міські жителі; свободи щодо участі та реалізації форм демократичної участі людини в міському управлінні тощо [25];

– міста-муніципалітети та провінції Нідерландів періоду боротьби з Іспанією та революції XVI-XVII ст. – окремий яскравий приклад розвитку муніципалізму через розцвіт промисловості і підприємницької діяльності (розвиток виробництва вовняних, шовкових, бавовняних тканин, скляне та цегляне виробництво, суднобудування й суміжні з ним галузі, торгівля; розвиток аграрної промисловості через використання земель, конфіскованих у короля та прибічників Іспанії і переданих фермерам в оренду або продані; вплив на локальний розвиток стану колоніальної держави (Північна Америка, Південна Африка, Індонезія), а звідси – й відповідних свобод щодо зайняття такою діяльністю; свобода на участь у міжнародній торгівлі завдяки входженню до системи світових господарських зав'язків, суттєві укріплення і зростання самостійної економічної бази промислових цехів (мануфактур) і виробництв; свобода на відправлення різних релігійних культів; участь у реалізації та розвитку демократичних форм міського і провінційного самоврядування, що каталізувало державотворчі процеси, і у підсумку, призвели до формування національної держави [26];

– міста-муніципалітети постреволуційної (Нові часи) та наполеонівської (після наполеонівської) Європи – отже, формуються свободи

людини вільно жити в межах міської людської спільноти на основі та у відповідності до основних демократичних лозунгів свободи, рівності, братерства [27], що інтерпретувались у різних організаційних формах на локальний рівень соціуму; свободи людини на участь у муніципальному будівництві та становленні прообразу системного масиву сучасних компетенційних повноважень муніципалітетів в контексті децентралізації повноважень публічної влади, що стало запорукою суттєвого зростання їх місця і ролі в локальному і державному будівництві [28];

– міста-муніципалітети Новітніх часів – отже, формуються муніципальні свободи людини, що визначаються через важливу роль та значення муніципалітетів в контексті муніципальної революції кінця XIX – початку XX ст., що фактично була заснована на підходах «муніципального соціалізму» та віддзеркалювала фактичний алгоритм сучасного переліку свобод людини [29];

– сучасні муніципалітети об'єднаної Європи (формування суттєвої ролі муніципалітетів не тільки в локальному, а й в регіональному, державному, суб / макро регіональному (загальноєвропейському) інтеграційному русі в контексті муніципальної революції другої половини XX ст. – початку XXI ст.) [30] – отже, формуються муніципальні свободи людини у єдиному комплексі з її муніципальними правами, що спираються на запозичення надбань і цінностей європейського (західного) муніципалізму пострадянськими державами у їх стратегічному стремлінні увійти до європейської родини народів і держав (останнє десятиліття XX ст. – початок XXI ст.). Отже, завдяки такому історичному розвитку саме міського самоврядування й зароджуються муніципальні цінності, що розглядаються сучасними дослідниками конституціоналізму, як передвісники конституційних цінностей та суттєве надбання людської цивілізації [31].

Отже, можна констатувати, що при наявності та зростанні відповідної кількості муніципальних свобод їх основоположним телеологічним наповненням виступає наявність наступних ознак, що відображають основоположні параметри людиноцентризму, а саме:

А) їх формування в межах міського територіального людського соціуму, завдяки особливостям міського життя, що характеризується більш високим рівнем автономії особистості та суттєвою загальнодемократичною складовою (локально-просторова ознака – авт.);

Б) муніципальні свободи людини насамперед спираються на засади колективізму, обципної рівності, локального характеру політичного, економічного, соціально-культурного розвитку людини (особистості), її груп та асоціацій тощо (локально-колективістська ознака – авт.);

В) кожна з муніципальних свобод торкається важливого елемента міського життя людини, її положення в локальному соціумі, що, з одного боку, суттєво впливає на здійснення людиною свого життєвого циклу; а з іншого – одночасно має суттєвий індивідуальний, і в той же час груповий і колективний характер, а це, своєю чергою, формує відповідну статусність особистості в кожній з її муніципальних свобод, а також

загальний правовий, – точніше, муніципально-правовий статус людини (особистості) (соціально-значима ознака – авт.);

Г) кожна муніципальна свобода розрахована для застосування необмеженою та непойменованою кількістю фізичних суб'єктів, тобто є доступною для використання будь-яким членом міської ТГ, що виступає відповідною правовою гарантією рівності кожної фізичної особи, що є громадянином держави, або законно знаходиться на її території /іноземні громадяни, апатриди, особи з подвійним громадянством, біженці тощо/ (кількісно-застосовна ознака – авт.);

Г') кожна муніципальна свобода має суттєво значення для повсякденного існування людини – члена міської ТГ, що фактично робить людиноцентризм застосованою та важливою ознакою повсякденного життя (якісно-застосовна ознака – авт.);

Д) кожна така муніципальна свобода напряму і суттєво впливає на формування муніципально-правового, а у підсумку, й конституційно-правового статусу людини-члена міської ТГ (статусно-визначальна ознака – авт.);

Е) для кожної муніципальної свободи передбачений демократичний правовий режим її існування, легалізації, легітимації та реалізації, за рахунок формування відповідних соціально-нормативних механізмів, що носять транспарентний та функціонально-визнаний членами локального соціуму характер (процесуально-процедурна ознака – авт.);

Є) кожна з муніципальних свобод виступає складовим елементом загальної локальної системи охорони і захисту прав людини (процесуально-охоронна ознака – авт.);

Ж) кожна з муніципальних свобод виступає обов'язковим елементом загальної локальної системи безпеки, що утворюється державою для кожної фізичної особи на її території через загальну та компетенційно обґрунтовану діяльність ОМСВ (процесуально-безпекова ознака – авт.).

Наведені вище ознаки в розумінні їх методологічної забезпеченості мають декілька настанов:

- муніципальні свободи в їх змістовно-функціональному розумінні розповсюджуються на всі рівні існування та функціонування локальної демократії, а не тільки на міський рівень;

- муніципальні свободи в розумінні їх перспективного розвитку трансформуються в муніципальні права людини (члена ТГ), а потім концентруються у муніципальні цінності [30].

Основним аксіологічним набуттям таких свобод, їх серцевиною та змістовним наповненням виступає власне індивідуальна свобода людини, що заснована на її природних правах. Тобто, можна стверджувати, що в основі муніципальних свобод лежить людиноорієнтовна та людиноцентрична модель, яка базується на засадах натуралістичної юриспруденції, що, своєю чергою, в своїй основі має принцип соціального натуралізму, що базується на доктрині, яка полягає у визнанні існування, поряд із фізичною і біологічною, так званої третьої природи людини – соціальної [32].

Але треба звернути пильну увагу на те, що у колі муніципальних свобод викристалізуються саме муніципальні цінності як квінтесенція локального життя та його демократичної організації. Бо саме в основі профільних свобод, насамперед, лежать відповідні складові, що:

- по-перше, детермінують довгостроковий процес формування таких цінностей;

- по-друге, надають більш глибокого розуміння щодо їх змісту та функціонального наповнення;

- по-третє, роблять їх оптимальними щодо практичного використання.

До таких складових, на наш погляд, відносяться саме такі:

А) Безпекова складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини на існування та функціонування в межах територіального колективного людського соціуму (ТГ) в ординарних та екстраординарних умовах його існування і функціонування, що апіорі забезпечує їй захист свого життя та розвиток своєї особистості як індивідуума;

Б) Екзистенційна складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини здійснювати свій життєвий цикл в межах територіального колективного людського соціуму (ТГ) через формування та прояв своїх індивідуальних, групових, колективних атитюдів (поведінкових настанов), включаючи й правові атитюди, а також формування на їх основі і реалізація габітусів (конкретних форм життєдіяльності людини), включаючи й правові габітуси;

В) Біхевіористична складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини на засадах сформованої системи атитюдів та габітусів формувати і реалізовувати відповідні індивідуальні, групові, колективні інтереси, що у практичній площині, завдяки їх особливій важливості, актуалізації та контекстуалізації для існування територіального колективного людського соціуму (ТГ), трансформуються в свободи, а потім й у права людини в різних сферах її життєдіяльності;

Г) Повсякденно-побутова складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини на організацію в межах територіального колективного людського соціуму (ТГ) свого повсякденного життя, вибір її форм, через формування, створення і користування комплексом побутових послуг, що надаються завдяки приналежності до такої локальної спільноти та забезпечують її стабільне та якісне існування в межах такої спільноти як цивілізованої істоти і як споживача муніципальних послуг;

Г') Демократично-інституційна складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини на використання демократичного інструментарію управління повсякденним та перспективним життям і локальним розвитком в межах територіального колективного людського соціуму (ТГ), через формування відповідних інституцій публічної влади та демократичних механізмів (процедур) її періодичного оновлення і ефективного контролю за її діяльністю, а також механізмів (процедур) врахування суспільної думки в процесі прийняття управлінських рішень;

Д) Муніципально-ідеологічна складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини на формування, користування і розповсюдження відповідних ідей, концепцій щодо важливості, особливої ролі та переваг муніципальної демократії та муніципального розвитку для існування і функціонування територіального колективного людського соціуму (ТГ), що виражають основоположні інтереси членів такого соціуму – жителів та скеровані на формування відповідної соціальної ідеології та засновані на неї політичної позиції;

Е) Соціально-рольова складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини на вибір відповідної рольової позиції в територіальному колективному людському соціумі (ТГ) (статус в родині – чоловік, дружина, член родини, голова родини; професійний статус – робітник, інженер, бізнесмен, військовослужбовець, студент; соціальний статус – дитина, жінка, пенсіонер; суспільний статус – член суспільного об'єднання, член політичної партії, депутат місцевої ради тощо), а також таких рольових позицій, що проєктуються на феноменологію державності, але переважно реалізуються на локальному рівні соціуму (громадянин, іноземець, військовозобов'язаний, платник податків, споживач комунально-побутових послуг тощо), – причому на різних рівнях його функціонування, починаючи з мікрорівня (родина, інституції мікросоціуму тощо), мезорівня (трудоий колектив тощо) та макрорівня (інституції громадянського суспільства) в умовах свого індивідуального, групового або колективного повсякденного існування з метою реалізації своїх інтересів (прав, свобод, обов'язків, соціальних зв'язків тощо) в умовах побудованої, існуючої та функціонуючої всередині громади системи комунікаційної взаємодії;

Є) Професійна складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини на вибір відповідної рольової позиції в територіальному колективному людському соціумі (ТГ), за ознаками певної сукупності професійних завдань та обов'язків (робіт), які виконує фахівець (або некваліфікований робітник) – член такої громади з метою матеріального забезпечення такого працюючого робітника;

Ж) Інтерсуб'єктивна складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини на участь у реалізації загальної телеологічної доміанти, що стоїть перед територіальною колективною людською спільнотою (ТГ), в контексті її ординарного або екстраординарного існування та стабільного функціонування – отже, реалізації життєвого циклу людини, що реалізується на індивідуальному, груповому та колективному рівнях;

З) Інституційна складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини на формування, створення і участь соціальних інституцій економічного, політичного, соціального, культурологічного, екологічного та ін. спрямування в межах територіальної колективної людської спільноти (ТГ) (інституцій громадянського суспільства у всьому їх розмаїтті), з метою задоволення своїх індивідуальних, групових та колективних інтересів, що задовольняють її різноманітні запити, устремління та потреби;

И) Муніципально-господарська складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини на формування, створення і участь в діяльності сукупності підприємств і установ, що здійснюють на території територіальної колективної людської спільноти (ТГ) господарську діяльність, спрямовану на задоволення колективних (суспільних) потреб населення, тобто жителів-членів громади;

І) Муніципально-свідома складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини виступати носієм ідей, настанов, концепцій, форм і методів муніципалізму (місцевого самоврядування) на рівні як територіальної колективної людської спільноти (ТГ), так й патримоніальної держави – через формування, розвиток, вдосконалення, реалізацію, продукування і поширення індивідуальної, групової і колективної муніципальної свідомості та виникнення на її основі відповідних тенденцій та патернів, що визначають подальше існування та функціонування локального людського соціуму;

Ї) Муніципально-психологічна складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини активно діяти на рівні територіальної колективної людської спільноти (ТГ) у відповідності до настанов муніципалізму (місцевого самоврядування) та через їх застосування реалізовувати своїми практичними діями індивідуальні, групові та колективні інтереси жителів-членів зазначених громад;

Й) Фертильно-репродуктивна складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини на рівні територіальної колективної людської спільноти (ТГ) та в її межах формувати свою фертильність та реалізовувати репродуктивну функцію для продовження свого роду;

К) Нормативна складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини на рівні територіальної колективної людської спільноти (ТГ) приймати активну участь у розробці, прийнятті та реалізації нормативних настанов в межах локальної нормотворчості ОМСБ;

Л) Публічно-правова складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини на рівні територіальної колективної людської спільноти (ТГ) здійснювати пряму або опосередковану комунікацію з органами публічної влади – як публічної державної влади, так й публічної самоврядної (муніципальної) влади з метою вираження своїх індивідуальних, групових та колективних інтересів, а також охорони і захисту своїх прав, свобод і обов'язків;

М) Національно-муніципальна складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини як жителя-члена відповідної територіальної колективної людської спільноти (ТГ) виступати від свого імені або в рамках самоврядних або публічно-правових інституцій такої громади у відносинах з аналогічними самоврядними структурами своєї держави та національних асоціацій місцевих влад з питань внутрішньодержавного міжмуніципального співробітництва, локального розвитку та розвитку і вдосконалення муніципального господарства;

Н) Міжнародно-муніципальна складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини як жителя-члена відповід-

ної територіальної колективної людської спільноти (ТГ) виступати від свого імені або в рамках самоврядних або публічно-правових інституцій такої громади у відносинах з аналогічними самоврядними структурами зарубіжних держав та міжнародних асоціацій місцевих влад з питань міжнародного міжмуніципального співробітництва, локального розвитку та муніципального господарства;

О) Муніципально-безпекова складова – це реальна можливість (свобода), а потім і право конкретної людини як жителя-члена відповідної територіальної колективної людської спільноти (ТГ) користуватись індивідуально, в складі групи або колективно охоронними і безпековими механізмами, що виникають, формуються та функціонують в межах такої ТГ;

П) Муніципально-управлінська складова – це реальна можливість / реальні можливості (свобода/свободи), а потім і право конкретної людини як жителя-члена відповідної територіальної колективної людської спільноти (ТГ) користуватись індивідуально, в складі групи або колективно системним комплексом муніципальних свобод, що формуються, існують, реалізуються, вдосконалюються та коло яких розширюється в управлінського просторі МСВ, тобто там де діють його органи (насамперед, ОМСВ та їх структурні інституції) та суб'єкти.

10.1.3. До визначення структурних складових людиноцентризму в місцевому самоврядуванні

Системний аналіз наведених складових муніципальних свобод людини, особливо у контекстуалізації формування філософії людиноцентризму та її праксеологічної складової, дає змогу констатувати, що вони:

- по-перше, виникають історично та можуть бути оцінені ретроспективно (історичний аспект муніципальних свобод – авт.);
- по-друге, є характерними для колективного існування людини в умовах міського життя та володіють характерологічними рисами, що притаманні саме такому виду локального життя (характерологічно-міський аспект муніципальних свобод – авт.);
- по-третє, характеризуються можливістю одночасного індивідуального, групового та колективного застосування (характерологічно-кількісний аспект муніципальних свобод – авт.);
- по-четверте, торкаються основних сфер існування людини (природної (екологічної), духовної, матеріальної, економічної, політичної, культурологічної, правової тощо) в межах саме міської людської територіальної спільноти, тобто ТГ (характерологічно-сферний аспект муніципальних свобод – авт.), причому як:
  - біологічної істоти (біологічна ознака – авт.),
  - особистості в межах соціальної спільноти (соціальна ознака – авт.),
  - людини, що володіє відповідним правовим станом (громадянство, іноземство, апатридство, біженство тощо) (нормативно-правова ознака – авт.),
  - людини, що володіє та виконує в локальному соціумі відповідні ролі та позиції, що характеризуються: сталістю, соціальним визнанням, соціальною ефективністю, скеровані на вирішення відповідних завдань

локального соціуму (глава родини, член родини, муніципальний службовець, робітник, студент, пенсіонер, платник податків, користувач комунальних послуг тощо) (локально-рольова ознака – авт.),

- людини, що володіє відповідною власністю, що знаходиться на території відповідної ТГ (цивільно-правова ознака – авт.),

- людини, що є жителем-членом ТГ або не є таким (локально-статусна ознака – авт.), а виходячи саме з цієї ознаки, можна визначити наступне:

а) людини, що володіє муніципально-правовим статусом, або не володіє таким статусом /наприклад, терміново переміщені особи з інших територій держави, що документально не підтвердили своє місце перебування/ (муніципально-статусна ознака – авт.);

б) людини, що постійно та на законних засадах знаходиться в межах ТГ, але не є її членом / наприклад, біженці, терміново переміщені особи, що знаходяться тимчасово в межах відповідної ТГ/ (конституційно-статусна ознака – авт.).

Найбільш чітко та однозначно засади людиноцентризму закріплюються у визначенні муніципальних свобод людини, які мають перспективну тенденцію трансформації у відповідні права (муніципальні права) та відповідні цінності (муніципальні цінності).

Так, на нашу думку, під муніципальними свободами треба розуміти:

а) сукупність реальних можливостей людини (тобто, це те, що людина має, чим вільно розпоряджається, що закладено у ній, що може бути джерелом, основою її розвитку чи використання [33].), що

б) виникають історично,

в) у межах територіальної людської спільноти (ТГ) /причому у буквальному розумінні – в межах міської громади; у загальному розумінні – в межах будь-якої громади будь-якого первинного рівня – сільської, селищної, об'єднаної, або асоційованого – районного, обласного рівнів/

г) з метою реалізації її екзистенційно-соціальних настанов, потреб, намагань та інтересів в різних сферах існування (особистісних, економічних, соціальних, політичних, культурологічних, екологічних, правових тощо),

г') індивідуальної, групової та колективної властивості, що

д) надають їй реальну можливість існувати в локальному соціумі як біологічна та соціальна істота та здійснювати свій життєвий цикл,

е) трансформуючись у перспективі у відповідні муніципальні права, впливаючи на процес формування муніципальних цінностей.

Важливим підтвердженням реалізації філософії людиноцентризму є формування концепції «муніципальної людини», яка ще знаходиться на рівні доктринально-теоретичного обґрунтування, але все ж сьогодні вже може бути зарахованою до муніципальних цінностей.

На думку вітчизняного дослідника О.О. Боярського, профільна концепція формується у межах юридичної антропології [34, с. 111], звідси можна стверджувати, що:

а) проблематика «муніципальної людини» є однією з центральних в правознавстві (онтологічний критерій – авт.);

б) вона має свою історичну ретроспективу, що пов'язана зі становленням, розвитком і вдосконаленням гуманістичних та гуманітарних тенденцій в державотворенні і правотворенні, що знайшло свій практичний прояв в становленні юридичної антропології (історико-антропологічний критерій – авт.);

в) в основі появи профільної феноменології лежать відносини держави, локального соціуму і людини, що знаходяться як у правовому, так і позаправовому (за межами державно-правового впливу) просторі, коли людина функціонує в межах МСВ та продукує свої екзистенційні інтенції, потреби, устремління, інтереси та демонструє свої атитюди (біхевіористсько-релятивістський критерій – авт.);

г) її становлення напряму детерміновано становленням і розвитком системи МСВ спочатку в рамках національної держави, а потім його вдосконаленням в рамках міждержавної економічної, політичної і правової інтеграції держав (локально-універсальний самоврядний критерій – авт.);

ґ) вона переважно реалізується не тільки в державотворчих процесах, а й активно розвивається в процесах становлення і розвитку громадянського суспільства (державно-громадський критерій – авт.).

На нашу думку, феноменологія муніципальної людини виникає на стику формування, проявів і реалізації екзистенційних інтересів людини в процесі здійснення нею свого життєвого циклу та функціонування в межах ТГ в умовах МСВ [35, с. 41-42]. Наведені інтереси трансформуються в «муніципальні права людини» [33], що фактично виступають її конституційними правами, свободами і обов'язками, формуючи таким чином не тільки муніципально-правовий, а й конституційно-правовий статус людини і громадянина, що, по-перше, реалізується на локальному рівні соціуму; по-друге, детермінує виникнення її муніципально-правового статусу; по-третє, зв'язок між двома статусами людини на локальному рівні соціуму є органічним, генетично пов'язаним, взаємно детермінованим та таким, що функціонує у нерозривному вигляді по типу «vicious circle», переливаючись з одного в інший.

Отже, обґрунтовано вважаємо, що така процесуально-діяльнісна тенденція та нормативно-правова парадигма розуміння, виникнення, формування і реалізації муніципальних прав людини є не тільки могутнім інституційно-легальним і конституційно-легітимним факторами у процесі формування і реалізації конституційно-правового та муніципально-правового статусу людини, а й яскравим проявом філософії людиноцентризму, бо:

– напряму органічно поєднує муніципально-правові (в нашому випадку, скоріше, самоврядно-правові – авт.) відносини в цій сфері з конституційно-правовими відносинами, а це означає органічний зв'язок конституційно-го права з муніципальним правом, що обидва регламентують та регулюють права і свободи людини (інтеграційна складова – авт.);

– трансформує муніципально-правовий статус людини в обов'язковий і іманентний вид прояву її конституційно-правового статусу, що не тільки

суттєво підкріплює останній, але й надає йому більш гуманістичної змістовності та телеологічного обґрунтування (структурна складова – авт.);

– ідентифікує будь-яку людину, що законно знаходиться і проживає на теренах держави в межах відповідної ТГ та в умовах МСВ, насамперед, як «муніципальну людину», враховуючи екзистенційний простір локальної демократії як простір реалізації її основних інтересів, а також розмаїття інших інтересів, що витікають з основних та ними детерміновані (визначально-ідентифікаційна складова – авт.);

– інтенсивно і оптимально формує концепт «муніципальної людини» як передвісник і складову частину концепту «конституційної людини», що ідентифікує людину як особу, що володіє відповідними зв'язками з державою перебування завдяки інститутам громадянства, іноземства, апатризму, біпатризму (ординарного та екстраординарного – громадянство конкретної держави + громадянство міждержавного інтеграційного об'єднання, наприклад, Європейського Союзу), біженства тощо (релятивістська складова – авт.);

– трансформує профільний феномен в основний телеологічний, функціональний, комунікативний, конотаційний, наративний, інтерсуб'єктивний і діяльнісно-поведінковий концепт локальної демократії (трансформаційно-цільова складова – авт.);

– детермінує формування, виникнення, функціонування і реалізацію стійкого психотипу суспільних відносин в контексті формування феноменології муніципалізму, особливо в контексті формування муніципальної свідомості, включаючи й муніципально-правову свідомість та муніципальної психології (муніципально-свідома та муніципально-психологічна складові – авт.).

Саме тому, особливо в розумінні викладеного вище, категорично не можна погодитись з доктринальними позиціями деяких вчених, що стверджують про кризу МСВ в умовах демократичної державності. Наприклад, дослідник О.М. Бурін, стверджує, що склалася ситуація нагальної необхідності створення власної моделі локальної демократії, що викликано, з одного боку, об'єктивними зовнішніми чинниками, які політично мотивують державну владу, з іншого – повним вичерпанням МСВ своїх внутрішніх ресурсів [36]. Обґрунтовано вважаємо, що навпаки, – феноменологія «муніципальної людини» надає МСВ, по-перше, нового ефективно-управлінського «подиху» у процесах його інституціоналізації, розвитку та вдосконалення; по-друге, формує продуктивну телеологічну парадигму формування моделі національної локальної демократії, що скерована на задоволення інтересів та потреб ТГ та людини-жителя і члена такої територіальної спільноти; по-третє, надає нових змістовно-ідентифікаційних та змістовно-управлінських сенсів феноменології демократичної правової державності, що включають до себе й суттєві змістовно-гуманістичну складову, – бо знову, але вже безпосередньо з рівня локального соціуму, – тобто, там де існує і функціонує людина, – активізує, актуалізує і контекстуалізує гуманістично-гуманітарну проблематику та перспективний порядок денний діяльності публічної вла-

ди, особливо підкреслюючи людиноцентричний характер організації, супроводження, реалізації та забезпечення державного управління на локальному рівні існування соціуму.

Отже, виходячи з наведених положень, можна підтримати доволі продуктивну доктринальну позицію вітчизняного дослідника О.О. Боярського, який сформулював системне і комплексне поняття *homo municipalis*, розуміючи під феноменом «муніципальна людина» цілу низку ознак і факторів «людиноцентричної властивості», а саме: Фізичну особу, що володіє різним правовим станом (громадянство, іноземство, апатризм, біженство та ін.), але не зважаючи на нього свідомо та ініціативно (курсив наш. – М.Б.; Б.К.) здійснює свій життєвий цикл в умовах повсякденності у рамках територіальної спільноти людей (ТГ), об'єднаних загальними географічними, історичними та сучасними екзистенційними інтересами, цінностями і потребами, що можуть бути реалізованими тільки в умовах МСВ, завдяки спільній синергетичній діяльності людини в межах ТГ та громадянського суспільства, завдяки діяльності органів місцевого самоврядування (далі – ОМСВ) та інших суб'єктів і ОМСВ, які входять до його системи, що здійснюється на принципах самоорганізації, самодіяльності, самокерованості та самоврядування, з метою створення належних умов для супроводження і забезпечення існування та функціонування людського осередку, що має телеологічну домінанту щодо продовження існування та подальшого розвитку людської цивілізації в умовах державно організованого соціуму [34, с. 117].

Наведені положення суттєво сприяють формуванню доктринально-теоретичної та праксеологічної цінності концепту правового простору МСВ, що запропонований одним з авторів статті [37].

Своєю чергою, визначення правового простору МСВ дає змогу ідентифікувати його як складний соціальний, політико-правовий феномен, – який виникає:

- а) внаслідок синергічно скерованої телеологічно-обґрунтованої діяльності як держави (державна муніципальна правова політика), так й суб'єктів локального соціуму (програми становлення і розвитку ТГ, в тому числі і об'єднаних) (управлінсько-синергійна ознака – авт.);
  - шляхом формування його нормативно-суб'єктної, нормативно-об'єктної і нормативно-просторової бази (обов'язково ще треба додати –нормативно-технологічну, нормативно-діяльнісну і нормативно-логістичну бази, що є складовою наведеної бази-системи) (нормативні та інші ідентифікаційно-визначальні ознаки – авт.);
  - з метою вирішення екзистенційних питань існування та функціонування ТГ (телеологічна ознака – авт.).

Отже, людиноцентризм виникає саме тому, що конституційно-правовий простір МСВ, по-перше, виникає, формується, існує та функціонує як простір формування, реалізації конституційно-правового статусу людини (особистості) і громадянина, охорони та захисту прав людини [38, с. 24] (гуманістично-статусна ознака – авт.); по-друге, сама

сутність людиноцентризму розвивається, підкріплюється, стабілізується, вдосконалюється за рахунок нормативно-правового супроводження та організаційного і організаційно-правового забезпечення настанов в діяльності органів та суб'єктів місцевого самоврядування, що пріоритетно скерована на захист та охорону прав і свобод людини (особистості) і громадянина.

Саме з цього випливає роль і значення компетенції ОМСВ та повноважень інших суб'єктів МСВ основною телеологічною змістовністю яких виступає людиноцентризм, тобто, їх розгляд через праксеологічну призму відповідної діяльності, – а саме: визнання, реалізації, охорони, захисту, легалізації, гарантування прав і свобод людини.

На слушну думку вітчизняного дослідника М. М. Баймуратова, «альфою і омегою» компетенції ОМСВ мають виступати стратегічні процесуальні настанови, що відображають залежність компетенційних повноважень локальних органів публічної влади від інтересів та волі жителів – членів ТГ, що фактично формують ОМСВ напряму або через обрані ними органи та інститут посадових осіб шляхом виборчих процедур та наділення їх відповідною легалізацією та легітимністю [39]. Такі настанови повинні мати вигляд відповідного ланцюжка: «інтереси ТГ – репрезентація наведених інтересів ТГ через обрані представницькі ОМСВ або через сформовані виконавчі органи ОМСВ – компетенція ОМСВ». Однак треба враховувати, що такі настанови можуть бути сформовані та набувають своєї легалізації тільки завдяки законопроектній та законотворчій діяльності держави, що в їх рамках здійснює нормування, нормативізацію та нормопроєктування компетенційних повноважень ОМСВ, «зчитуючи» соціальні настрої, що виникають, формуються, існують, функціонують та «вирують» у громаді. Отже, саме специфічна та профільююча діяльність держави, що скерована на формування масиву компетенційних повноважень ОМСВ, має співвідноситися з інтересами ТГ та реальними можливостями ОМСВ їх реалізувати. Звідси успіх проведення реформи децентралізації публічної влади в рамках муніципальної реформи, що приводить до трансформації компетенцій ОМСВ, особливо в контексті формування блоку повноважень їх власної компетенції та органів виконавчої влади, залежить від глибокого розуміння законодавцем, насамперед, державними службовцями та посадовими особами місцевого самоврядування, сучасних соціально-політичних змін у нашій державі, а також відповідності їх загальних та професійних компетентностей стратегії реформ [40, с. 185].

При цьому необхідно розуміти, що, хоча процес децентралізації повноважень органів публічної влади є об'єктивним процесом, що виникає та супроводжує процеси демократизації суспільного та державного життя, він перетворюється у формальність і стає неефективним, якщо не враховує інтересів простої людини, що здійснює свій життєвий цикл в умовах МСВ в межах ТГ, а також устремлень та інтересів її груп і асоціацій, що формують основоположні інституції та систему інтересів громадянського суспільства, яке при всій його коректності, але все ж

протистоїть державі у питаннях свободи вибору, рівності та в питаннях володіння демократичними засобами врахування та реалізації суспільних інтересів.

Отже, системою індивідуальних, групових та колективних інтересів людини детермінується об'єктивна необхідність формування власної компетенції для ОМСВ. Саме цим підтверджується наш доктринальний висновок, що реформування публічної влади напряму пов'язане з процесом формування компетенції ОМСВ, що в умовах децентралізації та деконцентрації, створюють свою власну компетенційну базу повноважень та предметів відання [41, с. 140], – в основі яких лежить визнання, реалізація, охорона, захист, гарантування прав і свобод людини (особистості) і громадянина, що й є змістовним проявом філософії людиноцентризму.

Утвердження засад філософії людиноцентризму та праксеологічних аспектів її реалізації суттєво посилюється та акумулюється завдяки міжнародному виміру локальної демократії. Бо наведені вище настанови мають не тільки національний, а й міжнародно-універсальний вимір.

Саме в умовах глобалізації людиноцентризм – проявляється як нова якість філософсько-освітнього розуміння ролі людини, котра сьогодні переважає як масштаби класичного антропоцентризму, гуманізму, моралізму, так і філософської антропології і персоналізму, оскільки суттєво виходить за їх межі, застосовуючись до різних аспектів існування і функціонування людини в локальному, національному та міжнародному соціумах. Отже, можна погодитись з академіком В. Г. Кремнем, що саме тому людиноцентризм водночас є новою якістю інноваційного мислення людини, котра переважає масштаби гуманізму та виходить за межі філософської антропології [42, с. 7; 43, с. 17]. Ба більше, треба усвідомлювати, що перехід до нового «людиноцентриського» та ціннісно-орієнтованого суспільства можливий лише за умов переосяснення базових засад та орієнтирів побудови, функціонування й розвитку соціальних інститутів, включаючи й МСВ, що виступає не тільки природним життєвим простором для людини, а й простором де вона продукує, проявляє і реалізує свої екзистенційні інтереси, а також групові та колективні інтереси її асоціацій. Звідси саме МСВ та ТГ як життєвий простір людини стає територіально-екзистенційною основою її розвитку. Ба більше, центром усіх інновацій і стратегій стає саме людина, що формує її світогляд і духовність.

В умовах посилення колективістських тенденцій міжнародної міждержавної інтеграції своєї об'єктивної активізації та контекстуалізації набувають різні форми міжнародної міждержавної взаємодії і співробітництва. Причому в умовах актуалізації економічної, політичної глобалізації та її відносно нової форми – правової глобалізації – часто-густо використовуються такі організаційні та організаційно-правові форми співробітництва держав, що характеризуються полісуб'єктивним і поліоб'єктивним складом, різорівневністю та багатофакторністю. До таких форм, безумовно, належить міжнародне співробітництво ОМСВ різних рівнів

з аналогічними органами локальної демократії зарубіжних країн – муніципалітетами, гмінами, департаментами, воєводствами, провінціями, землями, штатами тощо. Предметом такого співробітництва стають актуальні проблеми існування і функціонування людських спільнот в сфері економіки, фінансів, культури, освіти, охорони здоров'я, організації місцевого господарства та побудови локальної системи забезпечення, охорони і захисту прав людини, особливо соціально вразливих верств населення – дітей, жінок, інвалідів, пенсіонерів тощо.

Наведені вище напрями міжнародного співробітництва фактично ТГ мають солідну нормативно-правову базу, бо вони оформлюються у відповідні організаційні та організаційно-правові форми співробітництва місцевих влад, що закріплюються у відповідних договорах про міжнародне співробітництво громад, їх органів. Ба більше, до такого співробітництва залучається широке коло інших суб'єктів, що існують та функціонують на територіях ТГ – інституції громадянського суспільства, бізнесові структури, банківські та інші кредитні організації. Метою їх участі виступають широкий перелік питань становлення і розвитку громад в різних сферах соціального життя через фактичне вирішення проблем дотримання і реалізації прав і свобод людини в їх різних проявах та на різних етапах життя жителів-членів ТГ [44].

Одною з ефективних форм такого співробітництва виступає міжнародне транскордонне співробітництво (далі – ТКС), до якого залучено велику кількість територій суміжних і несуміжних європейських держав, їх населення, органів публічної влади різного рівнів – від муніципальних до регіональних, а також безліч суб'єктів господарської діяльності, інституцій громадянського суспільства в особі некомерційних громадських організацій. Основними телеологічними домінантами ТКС виступають наступні: вирішення завдання підвищення рівня життя, забезпечення довготривалого миру і зниження економічної напруги на депресивних територіях суміжних та несуміжних держав, подолання бар'єрів у міжнародних локальних обмінах у сфері економіки, культури, соціального розвитку, міжлюдських контактів на депресивних територіях держав, що є суміжними між собою, та інші фактори, які призвели до відокремлення людей та інституцій та мали за стратегічну мету нівелювання значення міждержавних кордонів [45].

Апогеєм втілення філософії антропоцентризму в МСВ є формування та визначення глобалістського потенціалу ТГ. В основі такої позиції лежить чітке та однозначне розуміння того, що МСВ та ТГ, по-перше, виступають безпосереднім суб'єктом-об'єктом глобалізації, бо саме на них розповсюджується вплив її чинників та видових блоків (економічна, політична, правова тощо), а також, по-друге, саме вони виступають кінцевим споживачем її благ – бенефіціарами, і безпосереднім або опосередкованим об'єктом її негативних явищ (світова, регіональна і внутрішньодержавна економічна криза внаслідок пандемії COVID-19 та пов'язані з нею зростання безробіття, закриття підприємств, затримання у виплаті заробітної плати, пенсій та інших соціальних виплат, секве-

стри соціальних статей державного і місцевих бюджетів тощо); крім того, по-третє, у застосуванні безпосередньо до локального життя саме вони виступають і відповідним користувачем, продуцентом, а також репродуцентом її досягнень, активно використовуючи їх для організації свого життєвого циклу або опираючись впливу глобальних чинників на своє повсякденне життя.

Звідси, визначення, розуміння, використання глобалістського потенціалу ТГ, а також окреслення відповідних напрямів його реалізації на рівні державно організованого соціуму, є важливою теоретико-доктринальною і праксеологічною проблемою, причому не тільки конституційного і муніципального права, а й інших галузей національного права України, враховуючи багатоаспектний, поліпредметний і полісуб'єктний, а також багаторівневий контекст такого потенціалу.

На слушну думку вітчизняного дослідника Д. О. Бобровника, визначаючи глобалістський потенціал ТГ, треба розуміти, що в його основі лежать знання, вміння та навички її членів-жителів, а також сформованих нею органів місцевого самоврядування (представницьких і виконавчих), включаючи всі інші органи та суб'єкти системи місцевого самоврядування – щодо захисту екзистенційних настанов існування, функціонування та розвитку ТГ в умовах глобальних впливів та змін, враховуючи її власні індивідуальні, а також групові й колективні коопераційні можливості як на рівні власної держави, так і за кордоном, з метою захисту свого локального простору життєдіяльності, історико-географічної ідентичності, настанов індивідуального та колективного менталітету, відповідних сталих форм соціального життя і соціальної практики, що засновані на відповідних морально-етичних цінностях ТГ [5, с. 80].

Більш того, в наведеному цим автором розумінні «глобалістського потенціалу територіальної громади» лежать наступні критерії: а) технологічно-проспективний – знання, вміння та навички членів-жителів ТГ, що скеровані на вирішення відповідної технологічної задачі профільного характеру – постійної і системної взаємодії з глобальними чинниками та їх впливом; б) суб'єктний – до профільного потенціалу ТГ, крім неї самої в обов'язковому порядку повинні бути включені органи місцевого самоврядування (представницькі і виконавчі), що сформовані нею та діють від її імені та в її інтересах, а також всі інші органи та суб'єкти системи МСВ, що у своїй сукупності становлять систему МСВ, на яку здійснюються перманентні глобальні впливи; в) телеологічний – основною телеологічною домінантою у застосуванні і використанні глобального досвіду та впливів чинників глобалізації виступає об'єктивний захист екзистенційних настанов існування, функціонування та розвитку ТГ в умовах перманентних глобальних впливів та змін; г) функціональний – він демонструє саме те, що може запропонувати ТГ та система МСВ глобалізації, впливу її чинників та змінам, що вони несуть, а саме – багатопланове, багатофакторне, багаторівневе, поліпредметне, полісуб'єктне співробітництво – з урахуванням власних індивідуальних, а також групових та колективних коопераційних можливостей самої ТГ та її чле-

нів-жителів, причому, як на рівні власної держави, так і за кордоном; г) предметно-об'єктний – сутністю наведеного співробітництва, що пропонується ТГ та системою МСВ на системно-комплексному рівні виступає захист локального простору життєдіяльності ТГ, її історико-географічної ідентичності, настанов її індивідуального та колективного менталітету, відповідних сталих форм її соціального життя і соціальної практики, що засновані на відповідних морально-етичних цінностях ТГ [5, с. 80-81].

Висновки

Резюмуючи наведені вище положення, можна дійти наступних висновків:

- філософія людиноцентризму відображає не тільки екзистенційну сутність місцевого самоврядування, щодо його телеологічних домінант, тактичних і стратегічних завдань, що вирішуються в межах локальної демократії, а його глибокий внутрішній зміст, – бо саме місцеве самоврядування виступає єдиною природною ефективною та оптимальною формою існування та функціонування територіальних людських спільнот та кожної людини, як члена такої спільноти, – які функціонують як в умовах державності, так й глобалізації, коли спостерігається відповідні тенденції нівелювання ролі і значення державності, але зростають сутність і значення комунікативної взаємодії людей, що володіють різним правовим станом, в контекстуалізації їх солідарності, взаємодії і співробітництва, причому як перед загрозами глобалізації, так й при використанні її позитивних рис та тенденцій, скерованих на типізацію їх прав і свобод, уніфікацію нормативних механізмів їх охорони, захисту, гарантування та створення відповідних міжнародно-договірних тенденцій щодо їх розповсюдження, визнання та легалізації більшою кількістю держав-членів міжнародної спільноти держав;

- враховуючи на полісемічний характер місцевого самоврядування, його багатоаспектність та багатосуб'єктність, філософія людиноцентризму збагачується не тільки великою кількістю організаційних форм прояву і реалізації, а й зростанням варіантів її супроводження та забезпечення в практичній діяльності людських територіальних спільнот, завдяки розширенню ролі і значення інституту локальної демократії, враховуючи не тільки його національний, а й міжнародний виміри, включаючи й формування глобального потенціалу таких спільнот.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Baymuratov, M.O. (2003). Publichna samovryadna (munitsypalna) vlada ta hromadyanske suspilstvo: problemy vzayemozvyazku i vzayemodiyi [Public self-governing (municipal) power and civil society: problems of interconnection and interaction]. *Aktualni problemy derzhavy i prava – Actual problems of the state and law*, Vyp. 21, 131-138 [in Ukrainian].
2. Shmitt, K. (2008). *Nomos Zemli v pravi narody* [The nomos of the Earth is in the law of nations]. Moscow: Vladymyr Dal [in Russian].
3. Topos [Topos]. *Slovnynk inozemnykh slyv – Dictionary of foreign words*. Retrieved from <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=18213 &action=show> [in Ukrainian].

4. Lokus [Locus]. Slovar.UA. Portal ukrayinskoyi movy i kultury – UA dictionary. Portal of Ukrainian language and culture. Retrieved from <https://slovyk.ua/index.php?swrd=%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D1%83%D1%81> [in Ukrainian].

5. Bobrovnyk, D.A. (2019). Hlobalistskyi potentsial terytorialnoi hromady: teoretychni pidkhody do vyznachennya [Globalist potential of the territorial community: theoretical approaches to definition]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Magazine of the Kyiv University of Law*, 2, 79-85. DOI: 10.36695/2219-5521.2.2019.13 [in Ukrainian].

6. Baymuratov, M.O. (2009). Mistseve samovryaduvannya yak zahalnyy spadok lyudskoyi tsyvilizatsiyi u fenomenolohiyi suchasnoho svitovoho konstytutsionalizmu [Local self-government as a common heritage of human civilization in the phenomenology of modern world constitutionalism]. *Byuleten Ministerstva yustytysiyi Ukrayiny – Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 4-5, 38-47 [in Ukrainian].

7. Baymuratov, M. (2011). Mistseve samovryaduvannya yak faktor internatsionalizatsiyi natsionalnoho i konstytutsionalizatsiyi mizhnarodnoho pravoporyadku [Local self-government as a factor of internationalization and constitutionalization of the international legal order]. *Yurydychnyy zhurnal – Legal journal*, 2, 46–53. [in Ukrainian].

8. Baymuratov, M.O. (2013). Mistseve samovryaduvannya yak subyekt paraheopolityky [Local self-government as a subject of parageopolitics]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: Mizhnarodni vidnosyny – Bulletin of Lviv University. Series: International relations*, Vyp. 32, 166-175. [in Ukrainian].

9. Baymuratov, M.O. & Vasylyev, Ye.O. (2017). Terytorialna hromada ta orhany mistsevoho samovryaduvannya v lokalnyy systemi zovnishnoekonomichnoyi diyalnosti [Territorial community and local self-government bodies in the local system of foreign economic activity]. Odesa: Feniks [in Ukrainian].

10. Baymuratov, M.A. & Kravets, A.A. (2018). Rol yurydychnoyi sluzhby orhanu mistsevoho samovryaduvannya u formuvanni i funktsionuvanni pravovoho prostoru lokalnoi demokratyi [The role of the legal service of the local self-government body in the formation and functioning of the legal space of local democracy]. Odesa: Feniks [in Ukrainian].

11. Mohylevskyy, V.S. (2019). Rol' mistsevoho samovryaduvannya u stanovlenni natsionalnoho i hlobalnoho konstytutsionalizmu: pytannya vzayemodiyi ta efektyvnosti [The role of local self-government in the formation of national and global constitutionalism: issues of interaction and effectiveness]. Candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].

12. Lukashevych, M.P., Shandor, F.F. & Krasna, L.M. (2023). Lyudyna. Adaptatsiya. Sotsializatsiya (sotsiolohichnyy kontekst) [Man. Adaptation. Socialization (sociological context)]. Uzhhorod: «AVTDOR-AKULA» [in Ukrainian].

13. Baymuratov, M.O. (1997). Lokalna systema zakhystu prav lyudyny v Ukrayini: sutnist ta stanovlennya [The local system of human rights protection in Ukraine: essence and development]. *Yurydychna osvita u pravoviy derzhavi – Legal education in a legal state* (pp. 96–107). Odesa: Vydavnytskyi tsentr Odeskoho derzhavnoho universytetu [in Ukrainian].

14. Smolyar, L.H. & Kotenko, O.A. (2012). Merezhevi struktury yak suchasna forma orhanizatsiyi ekonomichnoyi diyal'nosti [Network structures as a modern form of organization of economic activity]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, 12. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1660> [in Ukrainian].

15. Baymuratov, M.O. & Kofman, B.Ya. (2022). Konstytutsiyno-pravovyy prostir mistsevoho samovryaduvannya: parametry oznaky ta rol' u stanovlenni mistsevoyi demokratyi [Constitutional and legal space of local self-government: parameters,

signs and role in the formation of local democracy]. *13-yi Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Sotsiologiyi i praktyky: implementatsiya v suchasne suspil'stvo» – Proceedings of the 13-th International Scientific and Practical Concept "Sociology and Practice: Implementation in Modern Society" (October 16-18, 2022)*. Manchester, UK. 128. (pp. 115-124). [in Ukrainian].

16. Kozlovets M. A. Antropolohizm [Anthropologism]. Velyka ukrayinska entsyklopediya. Retrieved from <https://vue.gov.ua/...BE%D0%B3%D0%B0%20%D1%82%D0%BE%D1%89%D0%BE> [in Ukrainian].

17. Boychenko, I.I., Humenyuk, V.V. & Boyarskyy, V.A. (2021). Antropolohizatsiya i antropotsentryzm v konstytutsiynomu pravi yak osnovna tendentsiya rozvytku i vdoskonalennya konstytutsiyno-pravovoho statusu lyudyny, osobystosti i hromadyanyna [Anthropologization and anthropocentrism in constitutional law as the main trend of development and improvement of the constitutional and legal status of a person, individual and citizen]. *Sotsialnyy kaleydoskop – Social kaleidoscope*, Tom 2, 5, 75–93 [in Ukrainian].

18. Konstytutsiya Ukrayiny: pryynyattya p'yatoyi sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayiny 28 chervnya 1996 roku [The Constitution of Ukraine: adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28 1996]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

19. Antropolohiya yak nauka pro lyudstvo ta yoho kulturu [Anthropology as a science of humanity and its culture]. Retrieved from <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/biolog/26424/> [in Ukrainian].

20. Kofman, B.Ya. (2020). Lyudyna, osobystist i hromadyanyn u konstytutsiynomu pravi [Man, personality and citizen in constitutional law] Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].

21. Mozhlyvosti lyudyny [Human capabilities]. Retrieved from <https://svitdovkola.org/metodic/ik4/tema9> [in Ukrainian].

22. Buyan, I. (2015). Pervisne suspil'stvo – pioner u formuvanni dzherel, umov, chynnykiv ta faktoriv zadovolennya lyudskoyi potreby [Primitive society is a pioneer in the formation of sources, conditions, factors and factors for the satisfaction of human needs]. *Psykhologiya – Psychology*, 4, 53-65 [in Ukrainian].

23. Kotenko, T.V. (2020). Stanovlennya prav i svobod lyudyny u vchennyakh filosofiv Starodavn'oyi Hretsiyi ta Rymu [Formation of human rights and freedoms in the teachings of the philosophers of Ancient Greece and Rome]. *Almanakh prava – Almanac of law*, Vip. 11, 127-132. DOI: 10.33663/2524-017X-2020-11-23 [in Ukrainian].

24. Baymuratov, M.O. (2012). Vid rymyskykh munitsypiy do suchasnoho mistsevoho samovryaduvannya [From Roman municipalities to modern local self-government]. In O. V. Batanov (Eds.). *Problemy suchasnoyi munitsypalistyky – Problems of modern municipalism*. (p.167–180). Kyiv: Academy of Municipal Administration. Series: Innovative educational technologies in municipal law [in Ukrainian].

25. Kozhan, V.V. (2015). Teoretychni zasady ta praktyka zakonodavchoho zakriplennya osobystykh prav lyudyny [Theoretical foundations and practice of legislative consolidation of personal human rights]. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Pravoznavstvo. – Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Ser.: Jurisprudence*, 18. Vip. 1, 33–36 [in Ukrainian].

26. Baymuratov, M.O. (2012). Mahdeburzke pravo na ukrayinskykh zemlyakh: dyskusiyni storinky vitchyznyanoyi munitsypal'noyi istoriyi [Magdeburg law on Ukrainian lands: controversial pages of national municipal history]. In O. V. Batanov

(Eds.), *Problemy suchasnoyi munitsypalistyky – Problems of modern municipalism*. (p.181–187). Kyiv: Academy of Municipal Administration. Series: Innovative educational technologies in municipal law [in Ukrainian].

27. History of Europe. BYU Library. Retrieved from <https://lib.byu.edu/~rdh/> [in Ukrainian].

28. Ghervas, St. Try Lessons of Peace: Z Konhresu Viyenna do Ukraine Crisis. Retrieved from <https://www.un.org/en/chronicle/article/three-lessons-peace-congress-vienna-ukraine-crisis>.

29. Burg, Martijn Van Der. (2016). Local Administration v Napoleonic Empire: The Case of Napoleon's Third Capital Dans Napoleonica. *La Revue*, (25), 123-141.

30. Baymuratov, M.O., & Kofman, B.Ya. (2023). Munitsypalni tsinnosti: do identyfikatsiyi ta vyznachennya parametrychnykh oznak profilnoyi fenomenolohiyi [Municipal values: towards the identification and definition of parametric features of profile phenomenology]. *Analitychne ta porivnyalne pravoznavstvo – Analytical and comparative jurisprudence*, Hruden', 81-89. DOI:10.24144/2788-6018.2023.06.13 [in Ukrainian].

31. Yanh, D. (2016). Mistseve samovryaduvannya v skandinavskykh i baltiyskykh krayinakh. Ohlyad [Local self-government in the Scandinavian and Baltic countries: an overview]. SKL International [in Ukrainian].

32. Kostenko, O. (2024). Osnovy sotsial'noho naturalizmu. Chastyna 1. [Basics of social naturalism. Part 1]. Surma – Antimony. 28 bereznya. Retrieved from <https://surma.com.ua/1016-osnovy-socialnogo-naturalizmu-chastyna-1.html> [in Ukrainian].

33. Baymuratov, M.O., & Kofman, B.Ya. (2020). Munitsypalni prava lyudyny yak nova konstanta natsionalnoho munitsypalnoho ta konstytutsiynoho prava [Municipal human rights as a new constant of national municipal and constitutional law]. *Pravo Ukrayiny – Law of Ukraine*, 10, 63-80 [in Ukrainian].

34. Boyarsky, O.O. (2020). Stanovlennya fenomenolohiyi munitsypalnoyi lyudyny v mezhakh hromadyanskoho suspilstva i derzhavy [Formation of the phenomenology of the municipal person within the limits of civil society and the state]. *Chasopys Kyivsk'oho universytetu prava – Journal of the Kyiv University of Law*, 2, 110–118 [in Ukrainian].

35. Baymuratov, M.O., & Kofman, B.Ya. (2022). «Munitsypalna lyudyna»: parametry oznaky, ponyattya, rol i znachennya u formuvanni i funktsionuvanni mistsevoyi demokratyi ta demokratychnoyi pravovoyi derzhavy [«Municipal person»: parametric features, concepts, role and significance in the formation and functioning of local democracy and a democratic legal state]. *Analitychne ta porivnyalne pravoznavstvo – Analytical and comparative jurisprudence*, 5. Retrieved from <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/270192/265544> [in Ukrainian].

36. Buryn, O.M. (2014). Problemy vprovadzhennya kontseptsiyi lokalnoyi demokratyi v Ukraini [Problems of implementing the concept of local democracy in Ukraine]. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok – Public administration: improvement and development*, 9. Retrieved from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=752> [in Ukrainian].

37. Baymuratov, M.O. (2018). Teoretychni pidkhody do formuvannya pravovoho prostoru lokalnoyi demokratyi v Ukraini [Theoretical approaches to the formation of the legal space of local democracy in Ukraine]. In M.O. Baymuratov (Eds.), *Rol yurydychnoyi sluzhby orhanu mistsevoho samovryaduvannya u formuvanni ta funktsionuvanni pravovoho prostoru mistsevoyi demokratyi – The role of the legal service of the local self-government body in the formation and functioning of the legal space of local democracy* (p. 3–28). Odessa: Feniks [in Ukrainian].

38. Kofman, B.Ya. (2019). Rol konstytutsiynoho prava v zabezpechenni pravovoho statusu lyudyny, osobystosti i hromadyanyna v umovakh hlobalizatsiyi:

pytannya teorii ta praktyky [The role of constitutional law in ensuring the legal status of a person, individual and citizen in the conditions of globalization: issues of theory and practice]. In M. O. Baymuratov. Kyiv: «Lyudmyla» [in Ukrainian].

39. Baymuratov, M.M. (2021). Formuvannya kompetentsiyi orhanu mistsevoho samovryaduvannya yak osnovna fenomenolohiya detsentralizatsiyi povnovazhen publichnoyi vlady v Ukrayini [The formation of the competence of the local self-government body as the main phenomenology of the decentralization of public authority powers in Ukraine]. *Visnyk universytetu imeni Alfreda Nobelya. Seriya «Pravo» – Bulletin of Alfred Nobel University. Ser. «Law»*, 2 (3), 32-37 [in Ukrainian].

40. Andriyiv, M. (2018). Detsentralizatsiya publichnoyi vlady: vzayemozvyazok kompetensiy ta kompetentnostey [Decentralization of public power: the relationship between competence and competencies]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnya – Efficiency of public administration*, 1 (54). Ch. 1, 185–191 [in Ukrainian].

41. Baymuratov, M.M. (2014). Detsentralizatsiya povnovazhen publichnoyi vlady v Polshchi yak zasib formuvannya kompetentsiyi mistsevoho samovryaduvannya: dosvid dlya Ukrayiny [Decentralization of public authority powers in Poland as a means of forming the competence of local self-government: experience for Ukraine]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriya «Pravo» – Bulletin of the Mariupol State University. Law series*, 7, 138–147 [in Ukrainian].

42. Kremen, V.H. (2007). Filosofiya natsionalnoyi ideyi. Lyudyna. Osvita. Sotsium. Kyiv: Hramota [in Ukrainian].

43. Kremen, V.H. (2005). Filosofiya lyudynotsentryzmu yak teoretychna skladova natsionalnoyi ideyi [The philosophy of human centrism as a theoretical component of the national idea]. *Dzerkalo tyzhnya – Mirror of the week*, № 31, 17 [in Ukrainian].

44. Baymuratov, M.O. (2021). Mizhnarodne spivrobitnytstvo orhaniv mistsevoho samovryaduvannya Ukrayiny [International cooperation of local self-government bodies of Ukraine]. Dnipro: Innovation [in Ukrainian].

45. Baymuratov, M.O., & Kofman, B.Ya. (2022). Ukrayina u systemi mizhnarodnoho yevropeyskoho transkordonnoho spivrobitnytstva: do vyznachennya paradyhmy normatyvnoho zabezpechennya [Ukraine in the system of international European cross-border cooperation: towards the definition of the paradigm of regulatory support]. *Pivdennoukrayins'kyi pravnychyy chasopys – South Ukrainian legal journal*, № 4. Ch. 1, 177-189 [in Ukrainian].

11. NATURAL AND TECHNICAL SCIENCES: NEW CHALLENGES AND PERSPECTIVES

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-11-01>

Liudmyla Tokaruk

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of Social Rehabilitation and Social Pedagogy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0002-7330-406X

Viktoria Nikolaienko

Applicant for the Second Level of Higher Education
Speciality «Social pedagogy»,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine

ORCID: 0009-0000-9802-2117

Mykola Yastrebov

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department
of Social Rehabilitation and Social Pedagogy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0003-2229-628X

CHAPTER 11.1. CONTENT OF SOCIO-PEDAGOGICAL AND SOCIAL REHABILITATION SUPPORT FOR FAMILIES OF FALLEN SERVICEMEN BY SPECIALISTS OF TERRITORIAL RECRUITMENT AND SOCIAL SUPPORT CENTRES

The research was conducted to determine the content of social and rehabilitation services, benefits, social guarantees, participation in rehabilitation programmes for families of fallen servicemen of the Armed Forces of Ukraine as the main areas of social, pedagogical and social rehabilitation support. The scientific study analyzes at the theoretical level the legislative provisions of the regulatory framework that help the specialists of the territorial recruitment and social support centers to determine the main content of social security, social protection, social guarantees, areas of rehabilitation programs and benefits for the families of fallen servicemen as one of the factors of socio-pedagogical and socio-rehabilitation support.

Токарук Л. С.

Кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-7330-406X

Ніколаєнко В. В.

Здобувачка другого рівня вищої освіти
ОНП «Соціальна педагогіка»,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
ORCID: 0009-0000-9802-2117

Ястребов М. М.

Кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-2229-628X

РОЗДІЛ 11.1. ЗМІСТ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО Й СОЦІАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО СУПРОВОДУ СІМЕЙ ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ФАХІВЦЯМИ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ЦЕНТРІВ КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ

У науковому дослідженні на теоретичному рівні проаналізовано законодавчі акти нормативно-правової бази, які допомагають фахівцям територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки визначити основний зміст соціального забезпечення, соціального захисту сімей загиблих військовослужбовців, як одного із чинників соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу. Емпіричне дослідження проведено з метою визначення змісту організації консультативних послуг, отримання пільг, соціальних гарантій, участі в державних реабілітаційних програмах сімей загиблих військовослужбовців Збройних Сил України.

Вступ

В Україні війна триває, травмованих, безвісти пропалих, полонених, загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України (далі – ЗСУ) за кількістю із числа добровольців та мобілізованих не зменшується, а щоденно збільшується десятками й сотнями осіб, тому й розширюються завдання організації фахівцями територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу сімей загиблих захисників.

Соціально-педагогічний супровід – це професійна діяльність спрямована на колектив чи мікрогрупу осіб, які потребують піклування або перебувають у складних життєвих обставинах [1, с. 5].

Соціальна реабілітація - система заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для повернення особи до активної участі у власній життєдіяльності, відновлення її соціального статусу та здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності шляхом соціальної орієнтації та соціально-побутової адаптації, задоволення потреби у забезпеченні допоміжними засобами реабілітації [5, с. 1].

Соціально-педагогічний, психологічний, соціально-реабілітаційний та правовий супровід сімей загиблих військовослужбовців ЗСУ, відповідно до вимог чинного законодавства, організують фахівці територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (далі - ТЦК та СП), в особі соціолога, психолога або соціального педагога, для:

- Родин загиблих воїнів що перебувають у складних життєвих обставинах;

- Формують подання до органів місцевого самоврядування клопотань щодо отримання сім'ями загиблих воїнів матеріального забезпечення, у тому числі виплати коштів за соціальними програмами, або прийняття окремих рішень сільських, селищних, міських, районних, обласних рад, територіальних громадах;

- Проводять захист інтересів осіб з сімей загиблих військовослужбовців ЗСУ за клопотанням чи дорученням щодо реалізації встановлених законодавством пільг та соціальних гарантій в державних органах, органах місцевого самоврядування, медичних та реабілітаційних закладах, організаціях та установах різних форм власності;

- Організують дозвілля дітей загиблих воїнів у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку, надають допомогу в оформленні перевізних документів; відбір, у разі надходження пропозицій, розподіл заявок, представників сімей загиблих воїнів для направлення на відпочинок та соціально-психологічну реабілітацію;

- Сприяють у реалізації освітніх, культурних, релігійних потреб сімей загиблих військовослужбовців; аналізують та систематизують інформаційні та довідкові матеріали з питань реалізації пільг і соціальних гарантій, передбачених законодавством України, у тому числі соціальної реклами, контактних даних в органах соціального захисту та соціальних службах, центрах зайнятості, безоплатної вторинної правової допомоги,

громадських та благодійних організаціях, які здійснюють діяльність у сфері соціального та правового захисту сімей загиблих воїнів;

- Ведення обліку членів сімей загиблих військовослужбовців які потребують посиленої соціальної допомоги та підтримки;

- Вивчають, аналізують облік результатів діяльності громадських організацій, забезпечення взаємодії з такими організаціями з питань соціального і правового захисту членів сімей загиблих;

- Проводять заходи (круглі столи, брифінги, семінари, тренінги) з метою створення сприятливих умов для соціальної адаптації сімей у вирішенні актуальних соціальних проблем громади та суспільства;

- Формують в громаді сімейні, національно-патріотичні цінності;

- Проводять серед сімей загиблих воїнів опитування, анкетування, інтерв'ювання з метою вивчення рівня їх задоволення якістю надання послуг;

- Сприяють представникам сімей загиблих військовослужбовців в оформленні документів для призначення пільг та одноразової грошової допомоги, звільненню з військової служби членів сімей загиблих військовослужбовців;

- Здійснюють прийняття від представника родини загиблого воїна документів для призначення органами Пенсійного фонду України пенсій відповідно до Закону та надсилають їх в районні ТЦК та СП;

- Роз'яснюють законодавство з питань соціального забезпечення і пільг, що встановлені членам сімей загиблого військовослужбовця;

- Аналізують стан справ щодо надання пільг, а також виконання заходів із соціального забезпечення сімей загиблих воїнів, інформують з соціальних питань місцеві органи виконавчої влади і вносять на їх розгляд пропозиції, спрямовані на покращення соціального обслуговування родин загиблих військовослужбовців [10, с 16.; 11, с.32].

На законодавчому рівні Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку проведення комплексного огляду системи соціального захисту ветеранів війни та членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України» від 10 червня 2022 року № 663, визначає механізм проведення Міністерством в справах ветеранів у співпраці з Міністерством соціальної політики комплексного огляду системи соціального захисту, один раз на три роки з метою оцінювання стану і готовності фінансового, матеріально-технічного забезпечення, а також наявних спроможностей щодо ефективного реагування на поточні й прогнозовані проблеми соціального захисту ветеранів війни та членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 року, № 2011-XII [3;6].

Соціально-педагогічний супровід сімей, дітей та молоді регулюється Законом України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21.08.2001 року № 2558-III, де зазначається, що: «Соціальна робо-

та із сім'ями, дітьми та молоддю як професійна діяльність, спрямована на запобігання, мінімізацію негативних наслідків та подолання складних життєвих обставин в сім'ях, сприяння реалізації життєвого потенціалу в дітей та молоді» [4].

Соціально-реабілітаційний супровід сімей загиблих військовослужбовців відповідно до Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» від 06.10.2005 року, № 2961-IV, відбувається за допомогою педагогічних, соціальних, музичних працівників, лікарів фізичної та реабілітаційної медицини, фізичних терапевтів, ерготерапевтів, терапевтів мови та мовлення, протезистів-ортезистів, психологів, психотерапевтів, сестер медичних з реабілітації, асистентів фізичних терапевтів, асистентів ерготерапевтів, спортивних тренерів, майстрів виробничого навчання реабілітаційної установи, перекладачів жестової мови, тифлопедагогів, інструкторів з мобільності та інші фахівців, пов'язаних з реабілітаційним процесом [5].

Отже, можемо стверджувати, що соціальний педагог, психолог, соціолог, реабілітолог, який є фахівцем територіального центру комплектування та соціальної підтримки, на нормативно-правовому рівні має великий потенціал організації сім'ям, дітям, батькам родин військових, які загинули через воєнні дії на території України, соціально-педагогічного, психологічного, реабілітаційного супроводу.

В. Байдик висвітлює зміст, принципи, завдання, особливості соціально-педагогічного супроводу дітей із сімей, що опинились у складних життєвих обставинах [1, с. 95].

Н. Дідик представила результати порівняльного аналізу соціальної та реабілітаційної системи роботи з сім'ями військовослужбовців у США, Канаді та Великій Британії як першого етапу узагальнення міжнародного досвіду [7, с. 37-51].

О. Міхеєвою проаналізовано проблеми, що постають перед сучасними сім'ями військовослужбовців, зміст, принципи, основні форми та напрями соціально-педагогічної й реабілітаційної роботи з даною категорією сімей [9, с. 44-50].

Розроблено І. Марухиною, Л. Кондратенко, конспекти тематичних зустрічей для педагогів, практичних психологів, соціальних педагогів у рамках реалізації проєкту «Завжди поруч» добірку вправ, ігор, що можуть бути використані фахівцями для стабілізації психоемоційного стану вразливої категорії населення [8, с. 64].

Г. Слозанська, Н. Горішна, Д. Бибик, І. Криницька, визначили наукове поняття «соціальна підтримка, соціальна реабілітація», як комплекс заходів, програм та послуг, які надаються місцевими органами влади, громадськими організаціями та іншими установами або організаціями з метою полегшення процесу реінтеграції, адаптації, реабілітації та забезпечення гідного життя ветеранів/ветераном та членів їх сімей [12, с. 48].

О. Бойко, Л. Гребінь, Н. Левченко досліджували технології соціально-педагогічної та соціально-реабілітаційної роботи з сім'ями військовослужбовців, які зазначали, що під час соціального супроводу сімей

військовослужбовців ЗСУ, фахівець соціальної сфери на базі ТЦК та СП працює в трьох основних напрямках, де виступає в ролі:

- Порадника (інформує сім'ю про важливість і можливості взаємодії, взаємної підтримки один одного; надає педагогічні поради щодо виховання дітей, сприяє формуванню позитивного соціального, психологічного клімату в родині);

- Консультанта (надає допомогу з юридичних питань, організації соціальної взаємодії та налагодження позитивно спрямованої життєдіяльності в сім'ї; інформує про методи виховання дітей, які травмовані смертю батька чи матері, якщо так сталося; інформує сім'ю, яка знаходиться в складних життєвих обставинах щодо інформаційно-правової, медичної, соціальної, психологічної допомоги, здійснення професійної підготовки (перепідготовки), надання оздоровчих послуг);

- Соціального адвоката (захищає права сім'ї у випадку, коли відбувається порушення законних умов життєдіяльності особистості) [1, с. 42].

Зміст соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу сімей загиблих військовослужбовців ЗСУ може здійснюватися фахівцями територіального центру комплектування та соціальної підтримки за допомогою таких напрямів, як: діагностичний; профілактичний; корекційний; реабілітаційний; терапевтичний; комунікативний; організаторський; захисний; прогностичний; медичний; гуманістичний; інформаційний супровід [9, с. 47].

Рекомендації щодо змісту організації психологічного, соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу сімей загиблих військовослужбовців ЗСУ фахівцями територіального центру комплектування та соціальної підтримки, можна надавати за умови вивчення оцінки потреб сімей з якими працюють, та яка включає:

- Карту надання соціальних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних, юридичних, економічних та інших видів послуг;

- Розвиток програми підтримки ментального здоров'я та соціальної інтеграції;

- Модель покрокової допомоги при організації послуги з психосоціальної допомоги родинам загиблих військовослужбовців;

- Урахування потреб та інтересів представників родини загиблих військовослужбовців ЗСУ за віком; просвітницька робота серед сімей загиблих військовослужбовців щодо методів самопомоги, інформування про ознаки погіршення стану психічного та фізичного здоров'я;

- Врахування ролі родини, дружини, дітей, батьків, родичів, загиблих військовослужбовців [10, с. 16].

Отже, в процесі вивчення нормативно-правової бази та наукових джерел, ми визначили, що фахівці територіального центру комплектування та соціальної підтримки зобов'язані володіти змістом надання соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу родинам загиблих воїнів, яке полягає в: соціальному забезпеченні, соціальному захисті, організації отримання соціальних гарантій та державних пільг, тому нами було організовано й проведено емпіричне дослідження на базі

першого відділу Ніжинського територіального центру комплектування та соціальної підтримки що знаходиться в м. Ніжин, Чернігівській області, в якому прийняли участь 95 представників із родин загиблих військовослужбовців (дружини, діти, батьки) та 2 фахівці, соціолог й психолог.

Результати дослідження

Під час проведення емпіричного дослідження нами були використано діагностичний метод (анкетування та інтерв'ювання), методи первинного (частотний аналіз, середнє значення) аналізу результатів дослідження.

Інтерв'ювання проводилося для визначення рівня організації фахівцями територіального центру комплектування та соціальної підтримки, соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу.

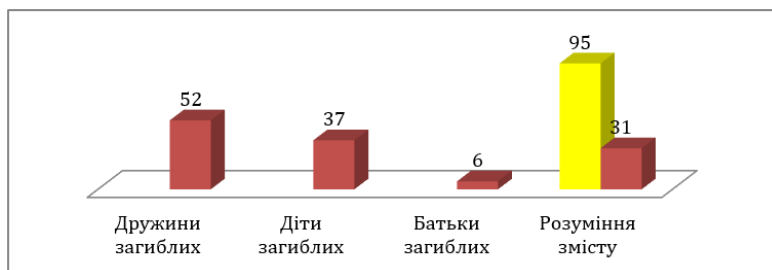
Анкетування визначало рівень володіння та отримання сім'ями загиблих військовослужбовців соціальних гарантій, участі у соціальних та реабілітаційних програмах, кількості звернень до фахівців територіального центру комплектування та соціальної підтримки, яке включало 8 запитань де опитувані надавали відповіді, що надало змогу визначити: Чи володіють сім'ї загиблих військовослужбовців соціально-правовою та соціально-реабілітаційною інформацією? Як часто зверталися до фахівців територіального центру комплектування та соціальної підтримки щодо соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу? Чи отримують сім'ї загиблих військовослужбовців соціально-педагогічні послуги (пілги на комунальні послуги, грошові допомоги) та соціально-реабілітаційні (психологічні, медичні консультації)? Чи відбувається соціальна реабілітація дітей загиблих військовослужбовців у оздоровчих таборах, на яких умовах? Які соціально-педагогічні заходи проводили фахівці першого відділу Ніжинського ТЦК та СП по роботі з родинами загиблих? Чи була надана, при потребі, родині психологічна, соціальна, педагогічна, реабілітаційна допомога? Які послуги з соціальної адвокації чи соціальної реабілітації пропонувалися сім'ям загиблих військовослужбовців фахівцями ТЦК та СП? Чи готові родини загиблих військовослужбовців до соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу їхніх сімей фахівцями територіального центру комплектування та соціальної підтримки?

На запитання: «Чи володіють сім'ї загиблих військовослужбовців соціально-правовою та соціально-реабілітаційною інформацією?» надало відповідь 95 осіб, з яких 52 особи є дружинами, 37 осіб є дітьми та 6 батьків загиблих військовослужбовців, володіють соціально-правовою інформацією, а щодо існування соціально-реабілітаційних програм, які пропонують ТЦК та СП, мало поінформовані.

Отже, ми можемо зробити висновки, що з 95 учасників дослідження більшою мірою володіють соціально-правовою інформацією, а з соціально-реабілітаційними програмами ознайомлений 31 представник родини загиблих воїнів.

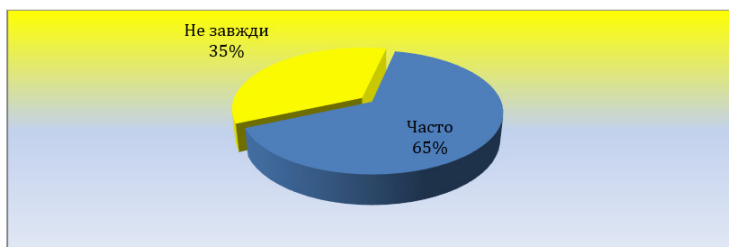
На запитання: Як часто зверталися до фахівців територіального центру комплектування та соціальної підтримки щодо соціально-педагогіч-

ного та соціально-реабілітаційного супроводу?, відповідно до результатів зображених на рисунку 2, 65% респондентів відповіли, що часто користуються послугою соціально-педагогічного супроводу, а 35% не завжди звертаються до фахівців щодо соціально-реабілітаційного супроводу.

Рис. 1. Результати володіння сім'ями загиблих військовослужбовців соціально-правовою та соціально-реабілітаційною інформацією

Джерело: складено за розрахунками авторів

Рис. 2. Результати звернень сімей загиблих військовослужбовців щодо соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу до фахівців територіального центру комплектування та соціальної підтримки

Джерело: складено за розрахунками авторів

Отже, за результатами аналізу кількості звернень сімей загиблих військовослужбовців щодо соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу, більша половина респондентів відповіла, що часто звертаються за допомогою соціально-педагогічного супроводу, а щодо соціально-реабілітаційного, то не завжди розуміють його спрямування, але третина опитуваних не завжди звертаються за жодним видом супроводу, так, як самотужки намагаються вирішувати власні потреби.

Для проведення аналізу відповідей на запитання: Чи отримують сім'ї загиблих військовослужбовців соціально-педагогічні послуги (додаткові освіти послуги, пільги на комунальні послуги, грошові допомоги) та соціально-реабілітаційні (психологічні, медичні консультації)? Чи відбувається соціальна реабілітація дітей загиблих військовослужбовців у оздоровчих таборач?

Відповідно до результатів зображених на рисунку 3, можна зазначити що грошову допомогу отримують 29% сімей загиблих військовослужбовців, пільги на комунальні послуги отримують 26%, а якісні медичні консультації 11%, соціальну реабілітацію у оздоровчих таборах проходять 9% дітей загиблих військовослужбовців, 15% дітей отримують додаткову безкоштовну освіту за місцем проживання.

Рис. 3. Результати отримання сім'ями загиблих військовослужбовців пільг на комунальні послуги, грошові допомоги, якісні медичні та психологічні консультації, соціальна реабілітація у оздоровчих таборах, додаткова безкоштовна освіта

Джерело: складено за розрахунками авторів

Отже, за результатами дослідження, сім'ям загиблих військовослужбовців фахівці територіального центру комплектування та соціальної підтримки надають різні види соціальних, педагогічних, реабілітаційних послуг, де переважна більшість родин, на сьогоднішній час, потребують грошової допомоги від уряду та пільг на комунальні послуги; діти загиблих військовослужбовців отримують додаткову безкоштовну освіту у не великому відсотку; не значна кількість медичних закладів пропонують та надають сім'ям загиблих військовослужбовців безкоштовні медичні чи реабілітаційні послуги; не великий відсоток родин звертається до психолога за професійними консультаціями, а соціальну реабілітацію у літніх та зимових оздоровчих таборах України в 2023 році проходила не значна кількість дітей загиблих воїнів.

На запитання: Які соціально-педагогічні та соціально-реабілітаційні заходи проводили фахівці першого відділу Ніжинського ТЦК та СП по роботі з родинами?, відповідно до результатів зображених на рисунку 4, зазначимо, що правозахисна діяльність проводилася із 18% родин, діагностична робота із 27% сімей, консультативна робота із 22% сімей, метод бесіди застосовували 24% фахівців, до реабілітаційні заходів працівники ТЦК та СП залучали 3% сімей, а соціально-педагогічної діяльності 6% родин.

Отже, щодо аналізу проведення соціально-педагогічних та соціально-реабілітаційних заходів фахівцями ТЦК та СП Ніжинської громади по роботі з родинами загиблих військовослужбовців, то ми можемо зазна-

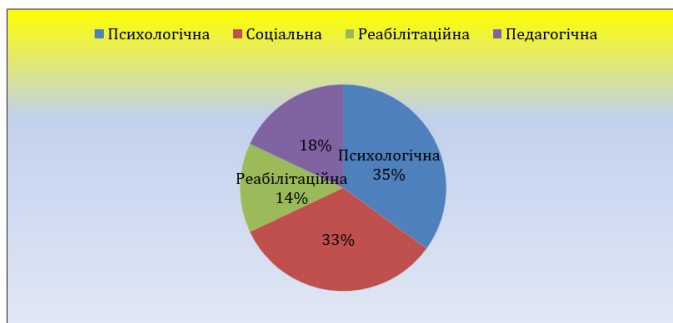
чити, що не значна кількість родин отримали правозахисну допомогу; з не повною третиною сімей проведено різні види діагностичної роботи; майже в рівній частині сімей отримали фахові консультації відповідно до потреб; в більшій мірі, фахівці територіального центру комплектування та соціальної підтримки застосовували метод бесіди в роботі з родинами; соціально-педагогічні заходи та реабілітаційну діяльність організували 2 фахівці ТЦК та СП.

Рис. 4. Результати проведення соціально-педагогічних та соціально-реабілітаційних заходів фахівцями першого відділу Ніжинського ТЦК та СП

Джерело: складено за розрахунками авторів

На запитання: Чи була надана, при потребі, родині психологічна, соціальна, педагогічна, реабілітаційна допомога?, відповідно до результатів зображених на рис. 5, де 35% родин загиблих військовослужбовців виявили потребу в отриманні психологічної допомоги, 33% соціальної підтримки, 18% потребують педагогічного включення, а 14% реабілітаційних програм.

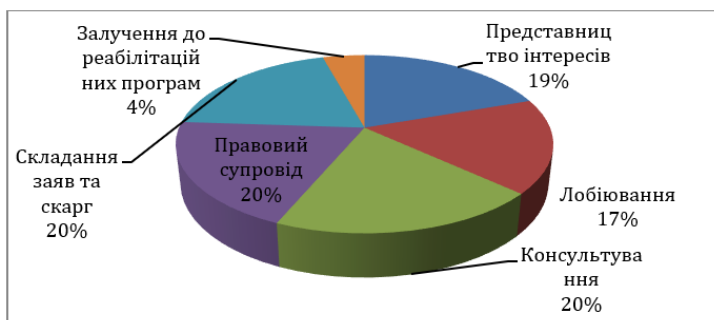

Рис. 5. Результати визначення потреби у наданні фахівцями ТЦК та СП психологічної, соціальної, педагогічної, реабілітаційної допомоги родинам загиблих воїнів

Джерело: складено за розрахунками авторів

Отже, у результатах на визначення потреби у наданні родині загиблого військовослужбовця психологічної, соціальної, педагогічної та реабілітаційної допомоги, ми отримали результат, за яким більша половина родин потребує соціально-психологічної підтримки, а щодо педагогічного та реабілітаційного включення фахівців ТЦК та СП у її наданні, то не значний відсоток респондентів або не розуміють предмету надання або не знають шляхів отримання.

На запитання: Які послуги соціальної адвокації пропонувалися сім'ям загиблих військовослужбовців фахівцями ТЦК та СП?, то 20% респондентів відповіли, що складала заяви та скарги за допомогою фахівців ТЦК та СП, 19% респондентам, фахівці ТЦК та СП представляли інтереси в різних закладах та організаціях, 17% організовано лобювання інтересів сімей загиблих військовослужбовців, 20% сімей отримали послугу з консультування, а 20% правовий супровід, 4% респондентів були залучені до реабілітаційних програм.

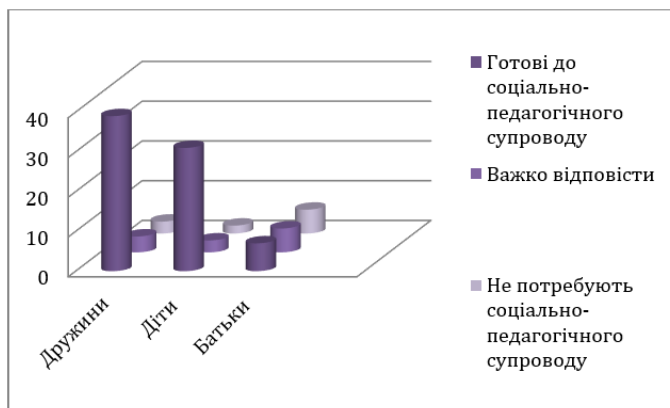
Рис. 6. Результати надання послуги соціальної адвокації сім'ям загиблих військовослужбовців фахівцями ТЦК та СП

Джерело: складено за розрахунками авторів

Отже, щодо результатів надання послуги соціальної адвокації сім'ям загиблих військовослужбовців, то ми можемо зазначити такий показник, за яким, менше третини респондентів відповіли, що складала заяви та скарги в різні соціальні інституції при допомозі фахівців ТЦК та СП, не значної кількості респондентам були переставлені інтереси в різних закладах та організаціях країни фахівцями територіального центру комплектування та соціальної підтримки, невеликому відсотку сімей загиблих військовослужбовців проводилося лобювання інтересів, тільки частина сімей отримали послугу консультування та правовий супровід, досить малий відсоток родин були залучені до реабілітаційних програм.

На запитання: Чи готові родини загиблих військовослужбовців до соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу їхніх сімей фахівцями територіального центру комплектування та соціальної підтримки?, де 77 осіб готові до соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу, з яких 39 особи дружин, 31 дітей та 7

батьків; 8 осіб відповіли, що важко відповісти на дане запитання, з числа яких 4 дружини, 3 дітей, 6 батьків, а 10 осіб зазначили, що не потребують соціально-педагогічного супроводу, серед яких 3 дружини, 2 дітей, 6 батьків.

Рис. 7. Результати готовності родин загиблих військовослужбовців до соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу фахівцями територіального центру комплектування та соціальної підтримки

Джерело: складено за розрахунками авторів

Отже, за визначеними результатами готовності родин загиблих військовослужбовців до соціально-педагогічного супроводу з числа 95 осіб, ми можемо стверджувати, що не всі респонденти готові та повністю відкриті до соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу, менше третини осіб відповіли що важко відповісти на дане запитання, так, як вони не поінформовані про даний вид соціально-педагогічної та соціально-реабілітаційної діяльності, тільки декілька респондентів зазначили, що не потребують соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу. Фахівці першого відділу Ніжинського територіального центру комплектування та соціальної підтримки готові в повній мірі проводити та координувати соціально-педагогічний та соціально-реабілітаційний супровід сімей загиблих військовослужбовців ЗСУ.

Висновки

Наукове дослідження для визначення змісту надання соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу сім'ям загиблих військовослужбовців фахівцями територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки на теоретичному рівні проведено за допомогою аналізу нормативно-правової бази щодо соціального захисту та напрямів супроводу членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України та

наукових джерел де розкривається основний зміст реалізації (збір, отримання, аналіз і систематизація інформаційно-довідкових документів) встановлених законодавством соціальних гарантій в державних органах, місцевого самоврядування, освітніх, медичних, реабілітаційних (оздоровлення та відпочинку) закладах, організаціях та установах різних форм власності фахівцями соціальної сфери. Емпіричне дослідження за допомогою діагностичних методів анкетування та інтерв'ювання, висвітлює основні результати практичної діяльності фахівці першого відділу Ніжинського територіального центру комплектування та соціальної підтримки родинами загиблих воїнів які перебувають у складних життєвих обставинах, потребують соціально-педагогічної та соціально-реабілітаційної підтримки. Перспективи дослідження полягають у висвітленні та використанні результатів теоретичного та емпіричного дослідження змісту організації соціально-педагогічного та соціально-реабілітаційного супроводу сімей загиблих військовослужбовців ЗСУ фахівцями територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки в інформаційних наукових, фахових джерелах та практичних заходах (семінари, круглі столи, брифінги, тренінги), з метою створення сприятливих умов для вирішення актуальних соціальних, реабілітаційних потреб сімей загиблих воїнів України.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Baydyk, V.V. (2021). *Sotsial'no-pedahohichnyy suprovod v osvith'omu zakladi* [Social and pedagogical support in an educational institution]. Zhytomyr: TOV «Vydavnychyy dim «Buk-Druk» [in Ukrainian].
2. Boyko, O., Hrebin, L., & Levchenko, N. (2018). *Tekhnolohiyi sotsialno-pedahohichnoyi roboty z viyskovosluzhbovtysamy ta yikh simyamy* [Technologies of socio-pedagogical work with military personnel and their families] *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, (2), 66–73. doi:10.31499/2307-4906.2.2017.134397 [in Ukrainian].
3. Pro sotsialnyy i pravovyy zakhyst viyskovosluzhbovtstv ta chleniv yikh simey: Zakon Ukrainy vid 20 hrudnya 1991 roku № 2011-XII [On social and legal protection of military personnel and members of their families: Law of Ukraine dated December 20, 1991 №. 2011-XII]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> [in Ukrainian].
4. Pro sotsialnu robotu z simyamy, ditmy ta moloddyu: Zakon Ukrainy vid 21 serpnia 2001 roku, № 2558-III [On social work with families, children and youth: Law of Ukraine dated August 21, 2001, №. 2558-III]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text> [in Ukrainian].
5. Pro rehabilitatsiyu osib z invalidnistyu v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 06 zhovtnya 2005 roku, № 2961-IV [On rehabilitation of persons with disabilities in Ukraine: Law of Ukraine dated October 6, 2005, №. 2961-IV]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text> [in Ukrainian].
6. Pro zatverdzhennya porядku provedennya kompleksnoho ohlyadu systemy sotsialnoho zakhystu veteraniv viyny ta chleniv yikh simey, chleniv simey zahybylykh (pomerylykh) veteraniv viyny, chleniv simey zahybylykh (pomerylykh) Zakhysnykiv ta Zakhysnyts Ukrainy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10 chervnya 2022 roku, № 663 [On the approval of the procedure for conducting a comprehensive

review of the system of social protection of war veterans and their family members, family members of deceased (deceased) war veterans, family members of deceased (deceased) Defenders of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated June 10, 2022, №. 663]. zakon.rada.gov.ua. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/663-2022-n#Text> [in Ukrainian].

7. Didyk, N. F. (2019). Systema roboty iz sim'yamy viys'kovosluzhbovtziv: porivnyalnyy analiz dosvidu SSHA, Kanady, Velykoyi Brytaniyi. [The system of working with families of military personnel: a comparative analysis of the experience of the USA, Canada, and Great Britain]. *Naukovi studiyi iz sotsialnoyi ta politychnoyi psykholohiyi*, 44(47), 37-51. DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).115](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).115) [in Ukrainian].

8. Rehionalnyy psykholohichnyy proyekt «Zavzhdy poruch»: krashchi praktyky (z dosvidu roboty) (2023). [Regional psychological project «Always there»: best practices (from work experience)]. In. I.V. Marukhina, L.O. Kondratenko (Part 1, p.64). Sumy: NVV KZ SOIPPO [in Ukrainian].

9. Mikheyeva, O. Y. (2018). Kharakterystyka sotsialnoyi roboty z sim'yamy viyskovosluzhbovtziv [Characteristics of social work with families of military personnel]. *Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova: Sotsial'na robota. Sotsialna pedahohika - Scientific journal of the M. P. Drahomanov National University: Social work. Social pedagogy*, (25)11, 44-50. Retrieved from <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/25336/9.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].

10. Rekomendatsiyi dlya mistsevykh orhaniv vlady (2021). Orhanizatsiya psykhosotsialnoyi dopomohy veteranam viyny ta chlenam yikhnikh simey [Organization of psychosocial assistance to war veterans and to their family members]. Kyiv: VAITE, 19. Retrieved from <https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/> [in Ukrainian].

11. Pamiatka uchasnykam rosiysko-ukrayinskoyi viyny [Memo to the participants of the Russian-Ukrainian war] (2022). Retrieved from https://legal100.org.ua/wp-content/uploads/2022/02/pamyatka_uchasnyka_ATO_2022-28-01_PRINTWEB.pdf [in Ukrainian].

12. Slozanska, H., Horishna, N., Bybyk, D., & Krynytska, I. (2023). Sotsialna pidtrymka veteraniv/veteranom rosiysko-ukrayinskoyi viyny ta chleniv yikhnikh simey u voyennyi ta povoyennyi chas [Social support for veterans/veterans of the Russian-Ukrainian war and their family members in war and post-war times]. *Sotsialna robota ta osvita - Social work and education*. 10(1). doi:10.25128/2520-6230.23.1.5 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-11-02>

Vasil Ignatyshyn

Candidate of Physical and Mathematical Sciences,
Senior Researcher at the Department of Seismicity of the Carpathian Region,
Institute of Geophysics named after S. I. Subbotin
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Lviv, Ukraine;
Associate Professor of the Department of Geography and Tourism,
Transcarpathian Hungarian Institute named after Ferenc Rakotsi II,
Berehove, Ukraine
ORCID: 0000-0003-0727-2132

Monika Ignatyshyn

Leading engineer of the Department of Seismicity of the Carpathian Region,
Institute of Geophysics named after S. I. Subbotin
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Lviv, Ukraine
ORCID: 00009-0000-0154-282X

Adalbert Ignatyshyn

Engineer of the II category
of the Department of Seismicity of the Carpathian Region,
Institute of Geophysics named after S. I. Subbotin
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Lviv, Ukraine
ORCID: 0009-0005-0393-572X

CHAPTER 11.2. MODERN HORIZONTAL MOVEMENTS OF THE CRUST IN THE CENTRAL PART OF THE TRANSCARPATHIAN INTERNAL DEPRESSION IN 2021

The Transcarpathian internal depression is an earthquake-generating region of the Carpathian-Balkan region. Local earthquakes are registered here throughout the year, among them there are periodically noticeable local earthquakes. Previous studies of modern horizontal movements of the crust in the zone of the Berehiv mountain range and the zone of the Oash deep fault showed the main directions of crust movements. The general character of modern horizontal movements of the crust in the central part of the Transcarpathian internal depression is the expansion of rocks. Long-term studies of crustal movements in the region show the compression of rocks in the near meridional direction and the expansion of rocks in the near latitudinal direction. The results of observations in the zone of the Oash deep fault confirm the age trends characteristic of the Berehiv mountain range - east-west extension. The periodicity of modern horizontal movements of the crust in the studied region with a duration of 12 years was noted: 2 years of dynamic rest turn into a 10-year period of intensive linear expansion of rocks. It is important to point out the discovered connection between the period of rock expansion and the seismic activity of the region, when many local earthquakes are recorded, including significant ones. The obtained results are important for obtaining a model of seismotectonic processes in earthquake-prone regions. Therefore, it is urgent to continue the measurement of modern horizontal movements of the crust in the Transcarpathian internal depression, which opens up opportunities for establishing the dynamics of crust movements and the directions of displacements of the upper layers of the earth's crust, which is important in the future forecasting of geological processes in earthquake-prone regions.

Ігнатишин В. В.

Кандидат фізико-математичних наук,
старший науковий співробітник відділу сейсмічності Карпатського регіону,
Інститут геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України,
м. Львів, Україна;
доцент кафедри географії та туризму,
Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II,
м. Берегове, Україна
ORCID: 0000-0003-0727-2132

Ігнатишин М. Б.

Провідний інженер Відділу сейсмічності Карпатського регіону,
Інститут геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України,
м. Львів, Україна
ORCID: 0009-0000-0154-282X

Ігнатишин А. В.

Інженер II категорії Відділу сейсмічності Карпатського регіону,
Інститут геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України,
м. Львів, Україна
ORCID: 0009-0005-0393-572X

РОЗДІЛ 11.2. СУЧАСНІ ГОРИЗОНТАЛЬНІ РУХИ КОРИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЧАСТИНІ ЗАКАРПАТСЬКОГО ВНУТРІШНЬОГО ПРОГИНУ В 2021 РОЦІ

Закарпатський внутрішній прогин є сейсмогенеруючим регіоном Карпато-Балканського регіону. Тут протягом року реєструють місцеві землетруси, серед них періодично відбуваються відчутні місцеві землетруси. Попередні дослідження сучасних горизонтальних рухів кори в зоні Берегівського горбогір'я та зони Оашського глибинного розлому показали на головні напрямки рухів кори. Загальний характер сучасних горизонтальних рухів кори в центральній частині Закарпатського внутрішнього прогину є розширення порід. Багаторічні дослідження рухів кори в регіоні показують на стиснення порід в близько меридіональному напрямку та розширення порід в близько широтному напрямку. Результати спостережень в зоні Оашського глибинного розлому підтверджують вікові ходи, характерні для Берегівського горбогір'я - розширення в напрямку схід-захід. Відмічено періодичність сучасних горизонтальних рухів кори в досліджуваному регіоні тривалістю 12 років: 2 роки динамічного спокою переходять в 10 річний період інтенсивного лінійного розширення порід. Важливо вказати на виявлений зв'язок періоду розширення порід із сейсмічною активністю регіону, коли реєструють багато місцевих землетрусів в тому числі і відчутних. Отримані результати важливі для отримання моделі сейсмотектонічних процесів в сейсмонебезпечних регіонах. Тому актуально продовження вимірювання сучасних горизонтальних рухів кори в Закарпатському внутрішньому прогині, що відкриває можливості для встановлення динаміки рухів кори та напрямків зміщень верхніх шарів земної кори, яке важливе в майбутньому прогнозуванні геологічних процесів в сейсмонебезпечних регіонах.

Вступ

Деформометричні спостереження представляють собою точні та унікальні вимірювання рухів кори, зокрема, сучасних горизонтальних рухів кори. Деформометричні спостереження на території Закарпаття почали проводити на початку 80-х років минулого століття Карпатським відділенням Інституту геофізики ім.С. І. Субботіна НАН України. Перша деформометрична станція була змонтована в штольні поблизу села Мужієве, Берегівського району Закарпатської області, вона складалася з двох горизонтальних деформометричних базами: 11 та 22 м. За результатами деформометричних вимірювань отримано головні напрямки сучасних горизонтальних рухів кори в Берегівському горбогір'ї: стиснення в близько широтному напрямку та розширення в близько меридіональному напрямку. В 1989 році в штольні режимної геофізичної станції в м. Берегове було встановлено два взаємно перпендикулярні горизонтальні деформометри відповідно базами: 6 м та 24,5 м. Проведені вимірювання горизонтальних рухів кори в цей період встановили картину сучасних горизонтальних рухів кори, які підтвердили результати отримані на деформометричній станції „Берегове-1”: стиснення в напрямку E-W та розширення в напрямку N-S. В 1989 році було змонтовано деформометричну базу E-W напрямку в штольні Замкової гори в селищі Королеве, Берегівського району, Закарпатської області, база деформометра становить 24,5 м, азимут (80°). Підсилення деформометра становить 0.138 мкм на 1 мм запису деформометра. Аналізуючи перші два роки деформометричних спостережень на деформометричній станції «Королеве» було отримано результат, який суттєво відрізнявся від результатів, отриманих на відстані 37 км від зони Оашського глибинного розлому, де було змонтовано горизонтальний деформометричний базис. Розрахунки показали розширення порід з величиною вікового ходу, що становив $+70 \times 10^{-7}$, такий результат дуже сильно відрізнявся від величин сучасних горизонтальних рухів кори в зоні Берегівського горбогір'я та взагалі рухів кори в Карпато-Балканському регіоні. Рухи кори в Карпато-Балканському регіоні представлені зміщеннями порід в інтервалі: -10×10^{-7} до $+30 \times 10^{-7}$. Результати деформометричних спостережень в зоні Оашського глибинного розлому показали на періодичність в сучасних горизонтальних рухах кори в Закарпатському внутрішньому прогині. Також відмічено зв'язок сучасних горизонтальних рухів кори в зоні Оашського глибинного розлому та просторово-часового розподілу місцевої сейсмічності. Виявлено гідрогеологічний аспект сейсотектонічних процесів в зоні Закарпатського внутрішнього прогину: вплив атмосферних опадів на динаміку рухів кори та прояв місцевої сейсмічності. На території Карпатського геодинамічного полігону тривалий час проводяться комплексні геофізичні спостереження: вимірюють вектор магнітної індукції магнітного поля Землі, спостерігають варіації електромагнітної емісії, реєструють зміни радіоактивного фону навколишнього середовища. Виявлено, що геофізичні поля відгукуються на аномальні геологічні процеси: сучасні горизонтальні рухи кори та підземні поштовхи.

Таким чином, можна отримати модель геодинаміки регіону, що важливо для майбутнього прогнозу місцевих землетрусів. Також проводиться пошук методів обробки отриманої інформації, та удосконалення вже використовуваних методів обробки та аналізу геофізичної інформації. В даній роботі використовуються результати режимних геофізичних спостережень в центральній частині Закарпатського внутрішнього прогину за 2021 рік, в зоні Оашського глибинного розлому та просторово часовий розподіл місцевої сейсмічності за досліджуваний період в Закарпатському внутрішньому прогині.

Процесам, які протікають в геологічних структурах Карпато-Балканського регіону, зокрема в Закарпатському внутрішньому прогині, приділена увага науковців та їх досліджень, що представлено в публікаціях як у вітчизняних так і в зарубіжних виданнях. Представлено аналіз матеріалів сучасних досліджень, що стосуються геодинаміки та сейсмічного стану сейсмогенеруючих територій, з метою отримання сучасної картини геофізичних процесів в екологічно небезпечних районах. У Внутрішніх Карпатах окремо розглянуто Східні та Західні Карпати[1], на структури Внутрішніх Карпат накладені неогенові депресії – Закарпатська западина (прогин) та Панонський басейн; основна частина вулканогенних неогенових комплексів Вигорлат-Гутинського пасма розвинена на елементах Внутрішніх Карпат. В [2] автором розглянуті деформаційні процеси, які змінюються в часі як за величиною, так і за характером (стиск змінюється розтягом), відмічено, що такі зміни відбуваються у кожній невеликій ділянці масиву по-своєму, досить відмінно від розташованих поряд інших ділянок масиву синхронно у часі. Приведені в [3] основні результати використання тектономагнітних досліджень для рішення задач сучасної геодинаміки і прогнозу землетрусів в Карпатському регіоні, що підтверджують ефективність цих досліджень. Важливо вивчення зв'язку геофізичного стану із геологічними процесами в сейсмогенеруючих регіонах. В [4] вказано, що густина теплового потоку змінюється від 35-40 мВт/м² в південно-західній частині Східно-Європейського кратону і Передкарпатському прогині до 50-60 мВт/м² в Зовнішніх Карпатах і до 80-120 мВт/м² в Панонському басейні. Відмічено, що декілька рівнів теплового поля відображають головні етапи тектонічного розвитку і особливості структури літосфери. Виявлено: аномалії високих теплових потоків обумовлені кайнозойськими геодинамічними процесами, зв'язаними з колізією між Європейською плитою і мікроплитою Алькапа. В роботі [5] на основі аналізу структури неогенових відкладів Закарпатського прогину простежено неогенову геодинаміку регіону, зроблено висновок, що сучасний геодинамічний режим літосфери прогину є певним продовженням трансформації неогенового геодинамічного процесу з субкарпатського до зонного, показано, що середня субкарпатська смуга підвищеної сейсмічної активності в прогині пов'язана з розривними порушеннями неогенового закладання його осьової зони. На території Закарпаття проводяться комплексні геофізичні спостереження, зокрема в [6] приведені результати магнітоваріаційного моніторингу в Закарпатській сейсмоактивній зоні, де виявлено часові зміни параме-

трів векторів індукції та досліджено їх зв'язок з сейсмічними процесами в земній корі, зв'язок варіацій вектора Візе з сейсмічними процесами в земній корі регіону, а також вказано на перспективність використання методу для виявлення провісників місцевих землетрусів з магнітудою $M > 3$ в геолого-геофізичних умовах Закарпатського прогину. Викладені в [7] результати деформаційних спостережень у зоні Закарпатського внутрішнього прогину в районі м. Берегове, де виміри ведуться з використанням лазерного реєстратора і цифрової системи збереження деформаційних і метео температурних результатів спостережень. В дослідженні особливу увагу приділено вивченню температурного режиму у контрольованому масиві породи для дослідження термопружних геомеханічних процесів для розробки методики кореляції ендегенних і екзогенних джерел прояву деформації земної кори. Робота [8] присвячена актуальній проблемі вивчення глибинної будови Карпатського регіону, при цьому дослідження базувалися на створенні просторової інтегральної сейсмо-гравітаційної моделі. В результаті виділено низку опущених та при піднятих блоків фундаменту, які корелюють із основними тектонічними одиницями регіону та уточнюють їх геологічну будову, що актуалізує вивчення території та пропонується проведення регіональних сейсмічних робіт з їх наступною інтегральною інтерпретацією. В роботі [9] розглянуто особливості довготривалої сейсмічності (1961-2010 рр.) території Закарпатського прогину й окремих сейсмоактивних зон, встановлено зв'язок цих зон із основними елементами тектоніки прогину та показано, що границя між зонами А і В проходить по Оашському глибинному розлому. Для складнобудованого напружено-деформаційного середовища із активною геодинамічною ситуацією в роботі [10] визначено низку ознак складу і фізичних властивостей порід, які можна використати в якості оціночного прогнозу локальних землетрусів. В роботі [11] представлено результати розрахунку швидкості зміщень перманентних GPS-станцій розташованих в межах Карпато-Балканського регіону та прилеглих територіях, отримано напрямки і швидкості зміщень регіонального і локального характеру, розглянуто вплив терейнів і сутур на сучасну тектонічну активність регіону. Робота [12] присвячена вивченню застосування земноприпливних приладів для реєстрації сейсмічних хвиль від землетрусів та інших геодинамічних подій. В статті досліджується інерційна і гравітаційна складові сейсмічного сигналу в маятникових сейсмометрах і припливних приладах (сейсмонахиломірах і гравіметрах). Припливні прилади більш чутливі в області, де переважає гравітаційний вклад, наведено приклади записів сейсмічних коливань припливними приладами при деяких землетрусах.

В [13] представлено методики визначення поля переміщень у випадку анізотропного середовища з використанням матричного методу, розвитку графічного методу для побудови механізмів вогнищ землетрусів Закарпаття у випадку обмеженої кількості станцій. На основі розроблених підходів можна визначати параметри вогнищ місцевих землетрусів, що є важливим для вивчення сейсмічності регіону. Також виконана модифікація матричного методу для поширення сейсмічних хвиль в анізотроп-

них середовищах, яка може бути використана для визначення тензора сейсмічного моменту у випадку обмеженої кількості станцій. В статті [14] розглядається задача визначення напружено-деформованого стану геолого-механічної системи рангу мегаблоків, вважаючи температуру середовища відомою, одержано визначальні співвідношення для описання поведінки геолого-механічної системи при сумісній дії на неї гравітації, неоднорідного температурного поля і заданих на границях системи силових і кінематичних впливів. Для побудови алгоритму розв'язання пружної задачі використано модифікований метод граничних елементів, одержано визначальні співвідношення розглядуваної задачі, побудовано чисельно-аналітичний алгоритм визначення напружено-деформованого стану розглядуваної геолого-механічної системи. В статті [16] показано, що специфічні сучасні ландшафти та притаманні їм аномалії, будучи геοіндикаторами внутрішньої структури геологічного субстрату і пов'язаних з ним енергомасообмінних процесів, диференціюються за спектральними характеристиками відбитого, розсіяного, поглинутого й емітерного електромагнітного випромінювання в різних діапазонах хвиль, які відрізняються характеристиками, та можуть бути відображеними і розпізнаними на даних дистанційних аерокосмічних знімачь. За результатами комплексних геофізичних спостережень в Закарпатському внутрішньому прогині отримано висновки щодо впливу геофізичних параметрів: метеорологічних та гідрологічних параметрів на геодинамічний та сейсмічний стан регіону, відгук магнітного поля, електромагнітної емісії та інших геофізичних полів на сейсмотектонічні процеси в сейсмонебезпечному регіоні [16, 17, 18].

Деформометричні спостереження в Зоні Оашського глибинного розлому на Пункті деформометричних спостережень «Королеве»

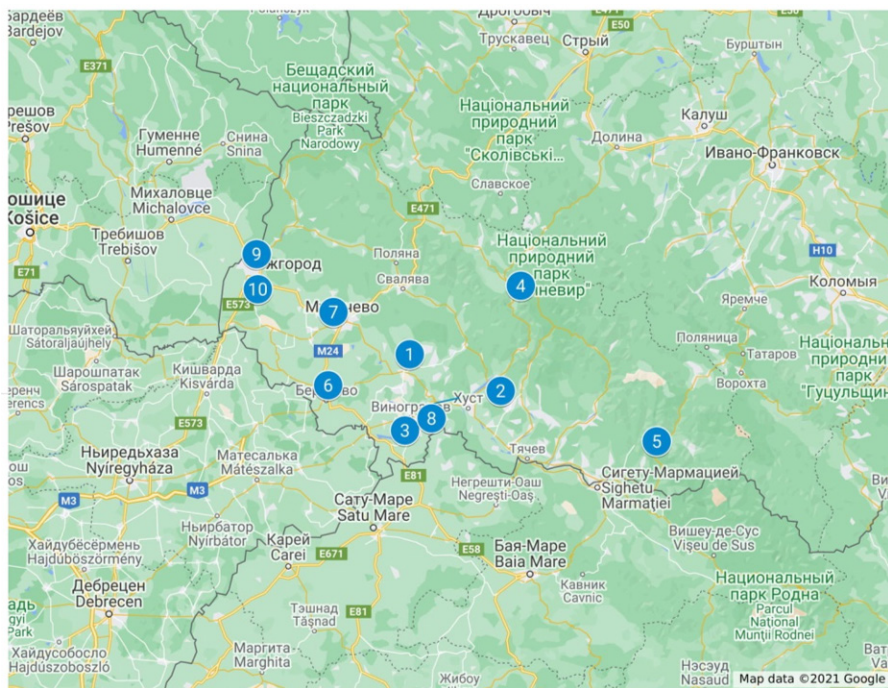
На території Закарпаття діє Карпатський геодинамічний полігон, де розташовані та функціонують режимні геофізичні станції, сейсмічні станції та пункти деформометричних спостережень Інституту геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України (рисунок 1).

На території Закарпатського внутрішнього прогину, в центральній його частині, а саме в зоні Оашського глибинного розлому, функціонує постійно діюча сейсмічна станція «Королеве» Карпатської дослідно-методичної геофізичної та сейсмологічної партії Відділу сейсмічності Карпатського регіону Інституту геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України з 1999 року. Проведені спостереження сучасних горизонтальних рухів кори за 2021 рік проаналізовано та представлено висновки їх інтерпретації в місячному діапазоні, що розкриває детально характер рухів корив коротко періодному діапазоні.

Січень 2021 року. В штольні змонтовано горизонтальний кварцовий деформограф, який реєструє рухи кори в напрямку схід-захід. Технічні характеристики деформометра: база -24.5 м, азимут: 80°, глибинна від денної поверхні :0-15м, довжина штольні-40м; підсилення деформографа становить : 0.138 мкм на 1 мм запису на деформограммі, деформа-

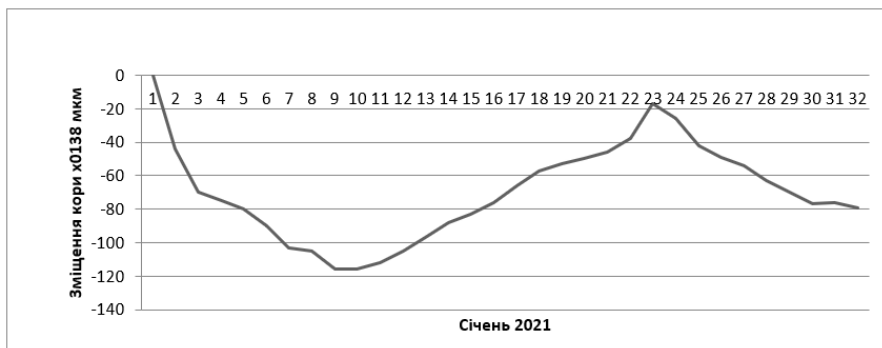
ції – відповідно 5.63 нстр. За період часу роботи деформографа гірські породи зазнавали різнознакових деформацій, проте загальний характер рухів кори в зоні Оашського глибинного розлому є розширення порід із середньою величиною вікового ходу: $+10 \times 10^{-7}$. Актуальність дослідження сучасних рухів викликана впливом їх на сейсмічний стан Закарпатського внутрішнього прогину. Аномальні рухи кори супроводжуються проявами місцевої сейсмічності. Представлено результати дослідження геодинаміки регіону за період 1-11 місяці 2021 року в місячному діапазоні (рисунок 2).

Рис. 1. Сейсмологічні та деформометричні спостереження на Закарпатті

1-РГС «Брід»; 2 –РГС «Нижнє Селище»; 3-РГС «Тросник»; 4- Сейсмічна станція «Міжгір'я»; 5-сейсмічна станція «Рахів»; 6-РГС «Берегове»; 7-РГС «Мукачеве»; 8-пункт деформометричних спостережень «Королеве»; 9- Сейсмічна станція «Ужгород»; 10-сейсмічна станція «Холмці» Карпатської дослідно-методичної геофізичної та сейсмологічної партії Відділу сейсмічності Карпатського регіону Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України

В січні 2021 року на ПДС «Королеве» зареєстровано стиснення порід величиною: -4.83мкм, деформації порід становили: -1.97×10^{-7} . В 2020 році в січні місяці рухи кори представлені такими параметрами: зміщення порід становило: -2.76 мкм, деформації порід становили: -1.12×10^{-7} , що в два рази менше.

**Рис. 2. Зміщення земної кори на ПДС «Королеве» в січні 2021 року.
Зона Оашського глибинного розлому**

Лютий 2021 року. Зміщення кори в лютому 2021 року на ПДС «Королеве» представлено на рисунку 3.

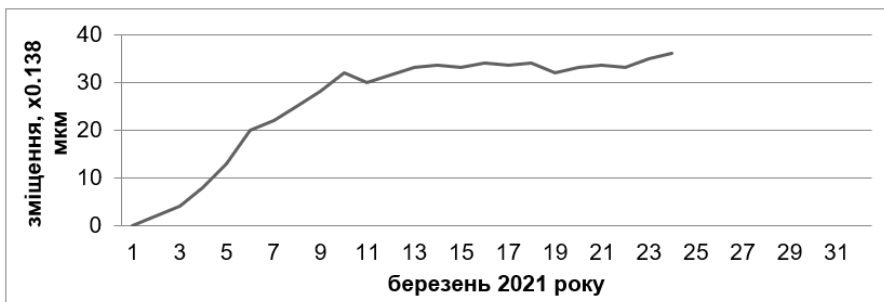
**Рис. 3. Зміщення кори на ПДС «Королеве» в лютому 2021 року.
Зона Оашського глибинного розлому**

В лютому 2021 року на ПДС «Королеве» відмічено розширення порід величиною : $+10.92$ мкм, деформація порід становила: $+4.44 \times 10^{-7}$. В порівнянні із минулим роком, коли результати деформометричних спостережень дали такі величини сучасних горизонтальних рухів в зоні Оашського глибинного розлому: зміщення кори: -23.4 мкм; деформація порід становила: -9.4×10^{-7} , відмічають знакозмінний процес.

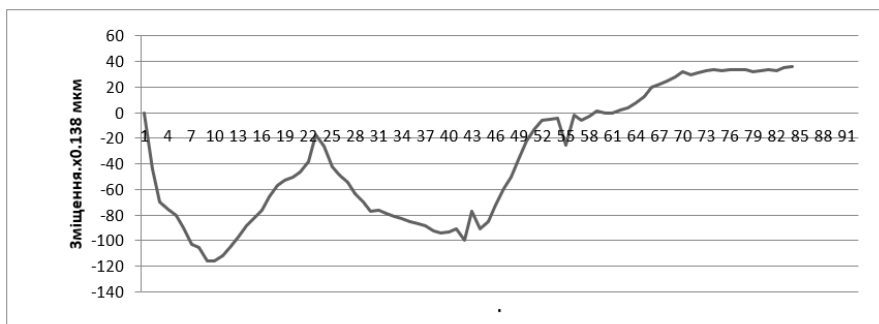
Березень 2021 року. В спостережуваний період на ПДС «Королеве» зареєстровано розширення порід величиною : $+4.96$ мкм, деформація порід : $+2 \times 10^{-7}$ (рисунок 4).

Досліджуваний період в 2020 році характерний стисненнями порід із такими параметрами: зміщення земної кори -3.74 мкм, деформація порід: -1.29×10^{-7} . Таким чином, рухи кори на даному етапі змінили напрямком зміщення із стиснення порід на розширення.

Розглянуто рухи кори в регіоні за період 1-3. 2021 року (рисунок 5).

Рис. 4. Зміщення земної кори на ПДС «Королеве» в березні 2021 року. Зона Оашського глибинного розлому

Рис. 5. Зміщення земної кори на ПДС «Королеве» за січень-березень 2021 року. Зона Оашського глибинного розлому

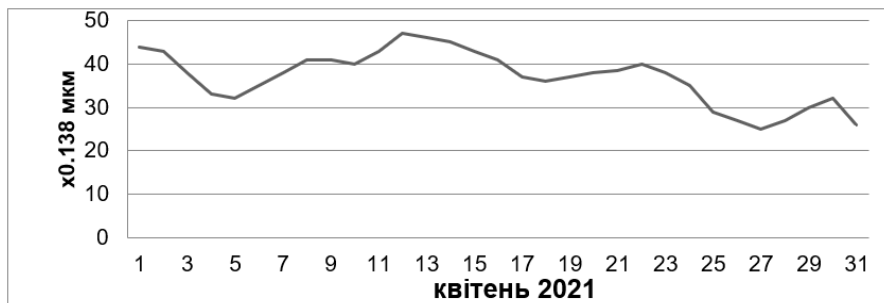
Аналіз періоду дослідження (січень-березень 2021 року) відмітив загальне розширення порід величиною: +11 мкм, деформації порід становлять $+4.5 \times 10^{-7}$. Особливість деформометричних процесів в 2021 році полягає у відмінності характеру руху (напрямку рухів в регіоні) від параметрів сучасних горизонтальних рухів в січні-березні 2021 року. В цей період результати спостережень мають такий вигляд: зміщення порід: стиснення порід величиною -28.9 мкм, деформації порід: 11.82×10^{-7} .

Таким чином: сучасні горизонтальні рухи кори в зоні Оашського глибинного розлому за період січня-березня 2021 року змінили напрям рухів кори із стиснення на розширення, величини зміщень земної кори становлять 30% від величини зміщень земної кори за січень – березень 2020 року.

Висновки: рухи кори в зоні Оашського глибинного розлому мають усадкований характер, що характеризуються подібними формами кривих та модулів швидкостей рухів кори, а саме, розширення порід. Наявність додатних величин рухів кори вказує на продовження додатних рухів кори в Закарпатському внутрішньому прогині із величинами, що знаходяться в інтервалі величин рухів кори для Карпато-Балканського

регіону; зареєстровані місцеві землетруси відбулися в періоди стиснення порід, що підтверджують раніше представлені висновки.

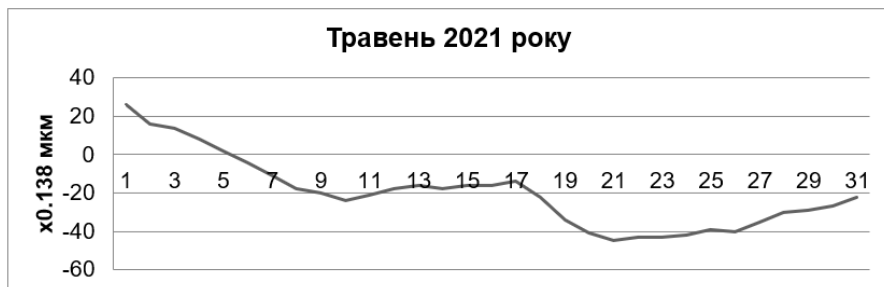
Квітень 2021 року. В квітні 2021 року на ПДС Королеве зареєстровано стиснення порід величиною -1.104 мкм. Деформація земної кори в зоні Оашського глибинного розлому становить: -45 нстр (рисунок 6).

**Рис. 6. Сучасні горизонтальні рухи кори в квітні 2021 року.
Зона Оашського глибинного розлому**

Періодичність рухів кори становить 10-12 діб, амплітуда коливань становить 0.7 мкм.

Травень 2021 року. В травні 2021 року в зоні Оашського глибинного розлому відмічено стиснення порід величиною -7.45 мкм, деформації порід становили: -304 нстр (рисунок 7).

**Рис. 7. Рухи кори в травні 2021 року в зоні
Оашського глибинного розлому**

Період коливання рухів кори становить 15 діб, амплітуда коливання становить 2 мкм.

Червень 2021 року. В червні деформометричні спостереження в зоні Оашського глибинного розлому дали такі результати: розширення порід величиною $+13.25$ мкм, деформації порід становили: $+540$ нстр (рисунок 8).

Рухи кори характерні сталою швидкістю розширення порід в червні 2021 року.

Липень 2021 року. В липні 2021 році виміряно зміщення порід величиною 4.42 мкм, а деформації становили $+180.2$ нстр (рисунок 9).

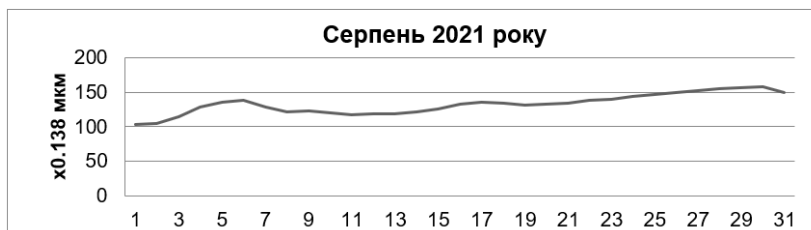

Рис. 8. Сучасні рухи кори в зоні Оашського глибинного розлому за червень 2021 року

Рис. 9. Рухи кори в зоні Оашського глибинного розлому за липень 2021 року

Серпень 2021 року. В серпні 2021 року зареєстровано розширення порід величиною: + 6.6 мкм, деформація порід становить: +270 нстр (рисунок 10). Відбуваються розширення та стиснення порід з періодом 11 днів.

Рис. 10. Сучасні горизонтальні рухи кори в серпні 2021 року

Вересень 2021 року. У вересні 2021 року зареєстровано розширення порід величиною: +2.35 мкм, а деформації порід становлять розширення порід величиною: +95.7 нстр (рисунок 11).

Максимальне розширення порід припадає на другу половину місяця.

Жовтень 2021 року. За жовтень земна кора розширилася на величину: + 13.4 мкм; деформації земної кори становлять :+546 нстр (рисунок 12).

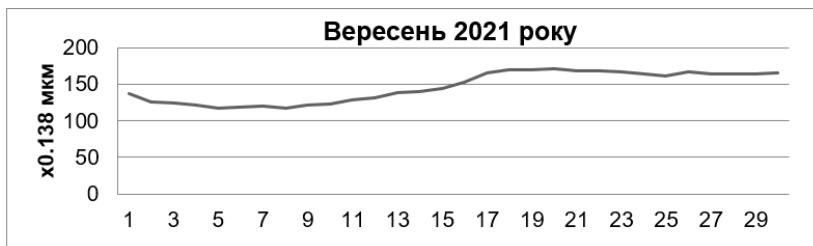

Рис. 11. Сучасні горизонтальні рухи кори за вересень 2021 року в зоні Оашського глибинного розлому

Рис. 12. Сучасні горизонтальні рухи кори в жовтні 2021 року. Зона Оашського глибинного розлому

Листопад 2021 року. В листопаді 2021 року виміряно розширення порід величиною: +3.3 мкм, а деформація порід становить +135 нстр (рисунок 13).

Рис. 13. Сучасні горизонтальні рухи кори в листопаді 2021 року. Зона Оашського глибинного розлому

Грудень 2021 року. Зміщення земної кори становить :-11.2 мкм, деформація порід величиною: -456 нстр (рисунок 14).

Розраховано віковий хід за 2021 рік в зоні Оашського глибинного розлому (рисунок 15).

За 2021 рік на території Оашського глибинного розлому зареєстровано розширення порід величиною: +27.46 мкм, деформації порід величиною: +1120 нстр (рисунок 15). Величина розширення порід : +11.2x10⁻⁷ це величина вікового ходу порід характерна для Карпато-Балканського

регіону (+10:-30 x10⁻⁷). Деформації за 2020 рік становлять: -2.53x10⁻⁷. Представлено рухи кори в місячних діапазонах (рисунок 16).

Рис. 14. Сучасні горизонтальні рухи кори за грудень 2021 року

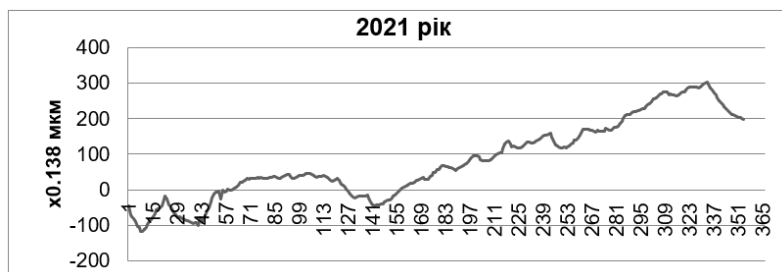

Рис. 15. Сучасні горизонтальні рухи кори за 2021 рік. Зона Оашського глибинного розлому

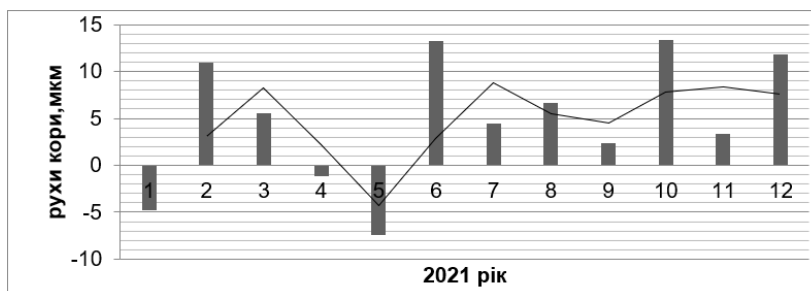

Рис. 16. Рухи кори в зоні Оашського глибинного розлому за 2021 рік. Місячні величини

Максимуми рухів кори припадають на березень, липень, листопад 2021 року, виділяються 4-ох місячні періоди коливання місячних величин сучасних рухів кори. Ці рухи кори супроводжуються реєстрацією сейсмічної активності Закарпатського внутрішнього прогину.

Висновки

Сучасні горизонтальні рухи кори в зоні Оашського глибинного розлому відмічені як періодичні рухи кори з амплітудами, що лежать в діапазоні

рухів кори, виміряних в Карпато-Балканському регіоні, що підтверджують геологічний зв'язок досліджуваних регіонів. Сучасні горизонтальні рухи кори, виміряні в зоні Беренгівського горбогір'я та зони Оашського глибинного розлому вказують на складну геологічну структуру Закарпатського внутрішнього прогину, яка характерна чисельними розломами, що оперізують Закарпаття. Багаторічні деформометричні вимірювання в Закарпатському внутрішньому прогині вказують на успадкований характер сучасних горизонтальних рухів кори: загальне розширення порід в близькоширотному напрямку, що отримано в результаті геодезичних вимірювань в Закарпатті. Отримані результати основних напрямків рухів кори підтверджуються також іншими методами вимірювання як вертикальних так і горизонтальних рухів верхніх шарів земної кори. В зоні Оашського глибинного розлому вимірювання проводяться з 1998 року, за цей період виявлено коливання зміщення земної кори з періодом 12 років: загальне розширення порід, зареєстроване на початку спостережень, переходить в фазу низьких швидкостей зміщень верхніх шарів земної кори, яка триває близько 2-х років. По завершенні періоду динамічного затишшя, спостерігають майже лінійне розширення порід, що тривало близько 10-и років. Також слід відмітити, що періоди спокою в рухах кори супроводжуються підвищеною сейсмічною активністю. Період динамічного затишшя також розпочався в 2012 році, коли після 10 річного інтервалу розширення порід, вперше зареєстрували стиснення порід, яке періодично змінювалося на розширення порід, але низьких величин швидкостей. Цей період продовжується і в теперішній час, зокрема в 2021 році. При дослідженні рухів кори, розраховували зміщення кори в місячному діапазоні, використовуючи щогодинні результати спостережень деформацій кори. Представлені розрахунки сучасних рухів кори, графіки часових залежностей зміщень порід земної кори. Величина сучасних горизонтальних рухів кори в зоні Оашського глибинного розлому за 2021 рік становить розширення порід величиною: +27.46 мкм, деформації порід величиною: +1120 нстр. ($+11.2 \times 10^{-7}$). Актуально продовження дослідження рухів кори в зоні Оашського глибинного розлому, оскільки картина геодинамічного стану регіону дає можливість створення моделі сейсотектонічних процесів Закарпатського внутрішнього прогину.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Hnylko, O. (2011). Tektonichne raionuvannia Karpat u svitli tereinovi tektoniky. Chastyna 1. Osnovni elementy karpatskoi sporudy [Tectonic zoning of the Carpathians in the light of field tectonics. Part 1. The main elements of the Carpathian structure]. *Heodynamika – Geodynamics*, 1(10), 47-57. DOI: <https://doi.org/10.23939/jgd2011.01.047> [in Ukrainian]
2. Nazarevych, A. (2011). Deformohrafichnyi metod u doslidzhenniakh seismotektonichnykh protsesiv u vohnyshchevykh zonakh zemletrusiv Zakarpattia [Deformographic method in the study of seismotectonic processes in the focal zones of earthquakes in Transcarpathia]. *Heodynamika – Geodynamics*, 1(10), 134-146. DOI: <https://doi.org/10.23939/jgd2011.01.134> [in Ukrainian]

3. Kuznietsova, V., Maksymchuk, V., & Klymkovych, T. (2011). Pidsumky bahatorichnykh tektonomahnitnykh doslidzhen u Karpatakh [Results of long-term tectonomagnetic research in the Carpathians]. *Heodynamika – Geodynamics*, 2(11), 131-133. DOI: <https://doi.org/10.23939/jgd2011.02.131> [in Ukrainian]
4. Kutas, R. (2011). Vidobrazhennia tektoniky Shkhidnykh Karpat v teplovomu poli [Reflection of the tectonics of the Eastern Carpathians in the thermal field]. *Heodynamika – Geodynamics*, 2(11), 147-149. DOI: <https://doi.org/10.23939/jgd2011.02.147> [in Ukrainian]
5. Lozyniak, P., Nazarevych, A., & Nazarevych, L. (2011). Neohenova ta suchasna heodynamika i seismichnist litosfery Zakarpattia [Neogene and modern geodynamics and seismicity of Transcarpathian lithosphere]. *Heodynamika – Geodynamics*, 2(11), 170-172 DOI: <https://doi.org/10.23939/jgd2011.02.170> [in Ukrainian]
6. Maksymchuk, V., Klymkovych, T., Trehubenko, V., Kuznietsova, V., & Yakas, Yu. (2011). Heoelektromahnitnyi monitorynh seismotektonichnykh protsesiv u Zakarpatskii seismoaktyvni zoni [Geo-Electromagnetic monitoring of seismo-tectonic processes in the Transcarpathian seismically active zone]. *Heodynamika – Geodynamics*, 2(11), 190-192. DOI: <https://doi.org/10.23939/jgd2011.02.190> [in Ukrainian]
7. Malyskyi, & D., Kravets, S. (2011). Analiz termopruzhnykh heomekhanichnykh protsesiv za danymy kopleksnoho deformatsiinoho monitorynhu. [Analysis of thermoelastic geomechanical processes based on complex deformation monitoring data]. *Heodynamika –Geodynamics*, 2(11), 193-195. DOI: <https://doi.org/10.23939/jgd2011.02.193> [in Ukrainian]
8. Onyshchuk, O., Fedchenko, T., Petrovskiy, O., & Kaziuka, I. (2011). Hlybyнна budova pivnichno-zakhidnoi chastyny Karpatskoi NHP za rezultatamy intehralnoi interpretatsii kompleksu heoloho-heofizychnykh danykh [The depth structure of the northwestern part of the Carpathian NHP according to the results of the integrated interpretation of the complex of geological and geophysical data]. *Heodynamika – Geodynamics*, 2(11), 221-223. DOI: <https://doi.org/10.23939/jgd2011.02.221> [in Ukrainian]
9. Pronyshyn, R., & Kuznietsova, V. (2011). Zv'язok prostorovoho rozpodilu seismichnosti z tektonichnoiu budovoiu Zakarpatskoho prohynu [The relationship between the spatial distribution of seismicity and the tectonic structure of the Transcarpathian depression]. *Heodynamika –Geodynamics*, 2(11), 254-256. DOI: <https://doi.org/10.23939/jgd2011.02.254> [in Ukrainian]
10. Tolstoi, M., Kadurin, V., Onyshchuk, I., & Shabatura, O. (2011). Petroheofizychna i mineralohichna otsinka prohnozu lokalnykh zemletrusiv na prykladi Zakarpatskoi seismoaktyvnoi zony [Petrogeophysical and mineralogical assessment of the forecast of local earthquakes on the example of the Transcarpathian seismically active zone]. *Heodynamika – Geodynamics*, 2(11), 293-295. DOI: <https://doi.org/10.23939/jgd2011.02.293> [in Ukrainian]
11. Tretiak, K., Kulchytskyi, A., Dultsev, A., Serant, O., Holubinka, Yu., & Kuznietsova, V. (2011). Otsinka vplyvu tereiniv i sutur na suchasni rukhy zemnoi kory v Karpato-Balkanskomu rehioni za rezultatamy GPS-vymiriv i heoloho-heofizychnymy danymy [Assessment of the influence of terrains and sutures on modern movements of the earth's crust in the Carpathian-Balkan region based on the results of GPS measurements and geological-geophysical data]. *Heodynamika – Geodynamics*, 2(11), 298-300. DOI: <https://doi.org/10.23939/jgd2011.02.298> [in Ukrainian]
12. Shliakhovyi, V., Kendzera, O., & Shliakhovyi, V. (2011). Reiestratsiia seismichnykh syhnaliv zemnopryplyvnymy prykladamy [Registration of seismic signals by geodetic devices]. *Heodynamika – Geodynamics*, 2(11), 344-346. DOI: <https://doi.org/10.23939/jgd2011.02.344> [in Ukrainian]

13. Malytskyi, D., Muila, O., Pavlova, A., & Hrytsai, O. (2013). Vyznachennia fokalnogo mekhanizmu zemletrusu v Zakarpatti [Determination of the focal mechanism of the earthquake in Transcarpathia]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Heolohiia - Visnyk of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Geology*, 4(63), 38-44. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2713.63.08> [in Ukrainian]
14. Lavreniuk, M. (2013). Modeliuvannia napruzhenno-deformovanoho stanu korovykh system v konteksti problemy prostoru pid chas hranitoutvorennia [Modeling the stress-strain state of crustal systems in the context of the space problem during granite formation]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Heolohiia - Visnyk of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Geology*, 4(63), 81-85. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2713.63.17> [in Ukrainian]
15. Azimov, O. (2014). Osnovni metodolohichni pryntsyipy doslidzhennia osoblyvosti budovy zemnoi kory dystantsiinymy tekhnolohiiamy [The main methodological principles of studying the features of the structure of the earth's crust using remote technologies]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Heolohiia - Visnyk of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Geology*, 1(64), 73-77. <https://doi.org/10.17721/1728-2713.64.13> [in Ukrainian]
16. Ihnatyshyn, V., Ihnatyshyn, A., Izhak, T., Ihnatyshyn, M., & Verbytskyi, S. (2021). Heofizychni aspekty ekolohichnoho stanu v Zakarpatskomu vnutrishnomu prohyni za 2020 rik [Geophysical aspects of the ecological state in the Transcarpathian internal depression for 2020]. *Ekolohichni nauky - Ecological Sciences*, 4(37), 114-120. DOI: <https://doi.org/10.32846/2306-9716/2021.eco.4-37.17> [in Ukrainian]
17. Ihnatyshyn, V., Izhak, T., Ihnatyshyn, M., & Ihnatyshyn, A. (2019). Meteorolohichni aspekty heodynamichnoho stanu Zakarpatskoho vnutrishnoho prohynu [Meteorological aspects of the geodynamic state of the Transcarpathian internal depression]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho Derzhavnoho Universytetu. Seriya „Heohrafichni nauky” - Scientific Bulletin of KSU Series Geographical Sciences*, 10, 137-145. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-10-19> [in Ukrainian]
18. Ihnatyshyn, V., Izhak, T., Ihnatyshyn, A., Verbytskyi, S., & Ihnatyshyn, M. (2020). Doslidzhennia zviazku variatsii parametriv mahnitnoho polia ta seismotektonichnykh protsesiv v Zakarpatskomu vnutrishnomu prohyni za 2019 rik [Research on the relationship between variations in magnetic field parameters and seismotectonic processes in the Transcarpathian Internal Trough in 2019]. *Suchasnyi pedahoh: kolekt. nauk. monohrafiia - Modern teacher: collection. of science monograph*, 2, (pp. 143-153). Dnipro: Aktsent PP. Retrieved from <https://globalnauka.vchymo.com/download/SP2.pdf> [in Ukrainian].

12. CONTEMPORARY ISSUES IN HUMANITIES AND THEIR IMPACT ON SOCIETAL DEVELOPMENT

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-12-01>

Ruy Martins dos Santos Batista

PhD in Linguistics (Language and Society) at the PPGL of the University of Brasília-UnB. Master in Letters (Linguistic Studies) from the Federal University of Tocantins - UFT. Specialist in Distance Education and Educational Technologies; Specialist in Teaching of Higher Education, both by the University Center of Maringá. Bachelor of Business Administration. Degree in Letters-Portuguese/English.

Teacher of Basic and Higher Education
ORCID: 0000-0002-0128-1065

Matheus Barbosa Dutra

Academic of the Bachelor's Degree in Law
of the Federal University of Tocantins.
Technical in Administration by the Federal Institute of Tocantins
ORCID: 0000-0002-5941-924X

CHAPTER 12.1. REVERBERATIONS IN «WHO STIRRED MY CHEESE»: AN ANALYSIS ON THE CONCEPTS OF MOTIVATION AND CHANGE

By taking into account the concepts of motivation and change as inseparable concepts, especially in the field of Contemporary Administration, nowadays, it is appropriate to (re)think how these two conceptions contribute significantly to modern administration. Thus, the article aims to analyze how the concepts of motivation and change, raised in the work taken as an object of study, contribute to effective administration, especially in the face of the complex task of administration. The corpus were excerpts that bring up the theme of motivation and change and were extracted from the book «Who moved my cheese» by Spencer Johnson (2000). From this perspective, the study is linked to a qualitative theoretical-methodological approach, of a bibliographic and interpretive nature (DENZIN; LINCOLN, 2006), based on the work of Spencer Johnson (2000), and also on researchers who have the theme as the focus of study. The results pointed to a set of beliefs and attitudes that collaborate in the motivation of individuals, as well as, help adapt to the continuous changes and imposed by contemporary dynamics. They also demonstrate that there is no ready-to-finish recipe and, to this end, it is essential the continuous motivation of employees to encourage them to deal with change as an ally, and lead the organization to the «special cheese».

Ruy Martins dos Santos Batista

Doutorando em Linguística (Linguagem e Sociedade) pelo PPGL da Universidade de Brasília-UnB. Mestre em Letras (Estudos Linguísticos) pela Universidade Federal do Tocantins - UFT. Especialista em Educação a Distância e as Tecnologias Educacionais; Especialista em Docência do Ensino Superior, ambas pelo Centro Universitário de Maringá. Bacharel em Administração. Licenciado em Letras-Português/Inglês. Professor da Educação Básica e Superior
ORCID: 0000-0002-0128-1065

Matheus Barbosa Dutra

Acadêmico do Curso Bacharelado em Direito
da Universidade Federal do Tocantins.
Técnico em Administração pelo Instituto Federal do Tocantins
ORCID: 0000-0002-5941-924X

**CAPÍTULO 12.1. REVERBERAÇÕES EM “QUEM MEXEU
NO MEU QUEIJO”: UMA ANÁLISE SOBRE OS
CONCEITOS DE MOTIVAÇÃO E MUDANÇA**

Este artigo tem como objetivo analisar de que maneira os conceitos de motivação e mudança, suscitados na obra tomada como objeto de estudo, contribuem para uma administração efetiva, sobretudo, diante da complexa tarefa de administrar. O corpus foram excertos, que trazem à tona a temática motivação e mudança, extraídos do livro “Quem mexeu no meu queijo” de Spencer Johnson (2000). Nessa perspectiva, o estudo se vincula a uma abordagem teórico-metodológica qualitativa, de natureza bibliográfica e de cunho interpretativista (DENZIN; LINCOLN, 2006), e ainda, em pesquisadores que têm a temática como foco de estudo. Os resultados apontaram para um conjunto de crenças e atitudes que colaboram na motivação dos indivíduos, bem como ajudam adaptar-se às mudanças contínuas e impostas pelas dinâmicas contemporâneas. Demonstram, ainda, que não há uma receita pronta e acabada e, para tanto, torna-se imprescindível a motivação contínua dos colaboradores para incentivá-los a lidar com a mudança como aliada, e conduzir a organização para o “queijo especial”.

Considerações Iniciais

Assim que eu acabei de ler Quem mexeu no meu Queijo? encomendei cópias para toda a minha equipe de treinamento e alguns de meus familiares e parentes... um livro sobre as verdades simples da vida... fácil de entender... tão aplicável a mudanças no lar quanto a mudanças no trabalho". "Eu estou dando esse livro a colegas e amigos, porque todos nós precisamos nos adaptar à mudança para ser bem-sucedidos na economia mutante de hoje, e esse é um livro raro que pode ser lido e compreendido rapidamente por todos. Sua ótima história e seus insights únicos fazem você querer aceitar a mudança como uma aliada – e gostar dela!" "Quem mexeu no meu Queijo? mudou minha vida. Literalmente salvou minha carreira e me trouxe sucesso em novas áreas com as quais eu apenas sonhara (JOHNSON, 2000, p. 35/36).

A epígrafe acima traz à tona considerações de alguns leitores, que após ler a obra e refletir sobre a importância da mudança, exprimiram seus olhares críticos sobre as múltiplas facetas e possibilidades que a obra “Quem mexeu no meu queijo”, de Spencer Johnson pode agregar/contribuir. Dessa forma, observamos algumas impressões inquietantes, as quais nos incitaram a um aprofundamento da temática.

Parece explícito que as pessoas são a parte mais importante do gerir recursos humanos e/ou da cadeia produtiva, sendo vistas, às vezes, como vantagens competitivas nas organizações. No cenário vigente, onde nos defrontamos com a pandemia da covid-19¹, notamos a importância dos profissionais de saúde no enfrentamento ao vírus que assola todo o mundo, mas temos que considerar outras importantes organizações e funções nesse contexto. Nessa linha de pensamento, convém refletirmos, também, acerca dos profissionais que lidam e gerem recursos humanos nas mais variadas empresas, e que lutam diariamente na sua manutenção e/ou pela sobrevivência desta frente a um contexto fragilizado provocado pelo isolamento e distanciamento social.

Mas, afinal, o que aconteceria com as organizações se tivessem parado totalmente suas atividades? Se algumas destas não tivessem adotado o teletrabalho (home office) para atender as demandas da sociedade ou até mesmo para sua manutenção? O ano de 2020 se apresentou como um dos mais difíceis para a humanidade, provocando experiências estarrecedoras, de perdas e traumas que acompanharão a sociedade por muito tempo. Também, provocou uma ruptura nos padrões daquilo que se concebia como vida cotidiana, ao passo que gerou a possibilidade de outros desenhos para durante e pós-pandemia. O uso e a inserção dos recursos tecnológicos têm agregado, sobremaneira, para se viver na sociedade pandêmica e, também, nas empresas.

Perante o exposto, essas ideias são discutidas e encontram-se ancoradas no princípio de que o mundo contemporâneo é dinâmico e frenético, o que colabora para exigir das organizações: motivação, mudanças e adaptabilidade, principalmente frente à pandemia, em que se busca ‘romper com as velhas práticas ou resignificá-las’ para que possam contribuir no sucesso das empresas.

Diante disso, é notório que as organizações considerem, a partir de seus planejamentos, alcançar resultados. Todavia, a maximização dos resultados decorre da motivação do coletivo de trabalho independentemente das esferas

---

¹ Nesse estudo, a Pandemia do Coronavírus não foi tomada como objeto de análise

privadas e/ou públicas, os colaboradores estão imersos em um universo de constantes mudanças, que podem ser simples ou complexas e, devem ser enfrentadas pelo conjunto de recursos humanos da empresa. O coronavírus² mostrou às organizações que é imprescindível a manutenção constante das motivações para que, assim, o coletivo de trabalho esteja preparado para lidar com os imprevistos e adversidades recorrentes no ambiente de trabalho, derivados das mudanças advindas do ambiente externo e interno no cenário organizacional.

As organizações têm primado por motivar seus colaboradores para lidarem e se adaptarem às mudanças, pois “é cada vez mais relevante a observação sobre como as pessoas podem ser motivadas em seu local de trabalho, e como podem potencializar seus conhecimentos e talentos para a eficácia e eficiência organizacional” (BATISTA, 2018, p. 56). Importa, nesse sentido, trazer à tona a necessidade de que gestores exerçam o papel de motivar seus liderados para que as mudanças sejam transpostas de forma mais tranquila para todos os envolvidos.

Nesse ínterim, o artigo tem como objetivo analisar de que maneira os conceitos de motivação e mudança, suscitados na obra tomada como objeto de estudo, contribuem para uma administração efetiva, sobretudo, diante da complexa tarefa de administrar. Como corpus da investigação, optamos por excertos que trazem à tona a temática motivação e mudança, extraídos do livro “Quem mexeu no meu queijo” de Spencer Johnson (2000). O texto está ancorado numa perspectiva teórico-metodológico qualitativa, de natureza bibliográfica e de cunho interpretativista (DENZIN; LINCOLN, 2006). Teoricamente, baseamo-nos, ainda, em pesquisadores que têm a temática em questão como foco de estudo.

O estudo está dividido em três seções, além das considerações iniciais e finais. Na primeira, discutimos sobre uma breve contextualização da administração contemporânea. Já na segunda seção, trazemos à baila uma reflexão crítica sobre motivação e mudança diante da dinamicidade contemporânea, e, na última, discutimos e analisamos os excertos extraídos do livro “Quem mexeu no meu queijo”, apresentando a caracterização da obra, o percurso metodológico e as análises, assim como os resultados.

12.1.1. A Administração Contemporânea a Partir da Clássica: uma Breve Contextualização Historiográfica

Diversos autores (DRUCKER, 1981; 2000; CERTO, 2003; ZACCARELLI; FISCHMANN, 1994; MAXIMIANO, 2000; DAFT, 1999; TAVARES, 1996; CHIAVENATO, 2014) têm se dedicado a compreender os fenômenos organizacionais, e portanto, realizado pesquisas relevantes no campo da administração. Estes apresentam perspectivas particulares sobre a definição da Administração. No entanto, há de se perceber que todos buscam um mesmo fim: alcançar os objetivos estabelecidos da melhor maneira possível. À vista disso, tem-se que a Administração “é o processo

² Apesar da Pandemia do Coronavírus (SARS-CoV-2) que o mundo todo está enfrentando, a discussão, aqui, não leva em consideração os impactos catastróficos na sociedade e/ou nas organizações vigente.

de planejar, organizar, dirigir e controlar o uso de recursos e competências a fim de alcançar objetivos organizacionais” (CHIAVENATO, 2014, p. 16).

Em face do exposto, é apropriado entendermos alguns conceitos que têm norteado a grande área de conhecimento tomada aqui neste estudo como objeto de análise. Do latim *ad* (direção, tendência para) e *ministrare* (subordinação ou obediência), a Administração desde os primórdios da humanidade exerce papel fundamental na organização humana e de negócios.

Além disso, passou por significativas influências em sua trajetória histórica, cujas ações acabaram por interferir em seu desenvolvimento no decorrer de sua existência e, derivam do campo filosófico, militar, religioso e científico, isto é, abrigam múltiplas áreas de conhecimento. Ainda, convém salientar que apesar de sua contribuição nas primeiras sociedades, assim como, nos diversos estilos de organização praticados no decorrer dos séculos, a administração só se tornou o que conhecemos hoje a partir do século XX. Neste período, a administração cresceu exponencialmente, a qual passou a focar, principalmente, em problemas reais que estão presentes no ambiente empresarial e/ou de negócios.

Nessa linha de pensamento, concordamos com Drucker (1981, p. 4), ao afirmar que poucas vezes, ou talvez nunca, «uma nova instituição fundamental ascendeu tão rapidamente quanto à administração desde o início do século XX”. Pouquíssimas vezes na história da humanidade uma nova instituição revelou-se indispensável em tão pouco tempo”. Chiavenato (2014) e Batista (2018) asseveram que a sociedade contemporânea é regida por seus atores sociais que se encarregaram de ascender à área muito rapidamente, e, portanto, tornando-a fundamental para os negócios e o viver em sociedade. Este fato deve-se à cooperação significativa da administração moderna, tanto no campo organizacional (negócio) como, também, nas relações humanas, pois leva em consideração o envolvimento dos atores e práticas culturais, isto é, são características inerentes à sociedade como uma organização.

Ademais, pela grande complexidade do objeto, o autor traz à tona outros fatores sobre esta área, os quais podemos observar no Quadro 1.

Quadro 1

Reflexões sobre a Administração

REFLEXÕES SOBRE A ADMINISTRAÇÃO
A Administração ocorre exclusivamente dentro das organizações
A Administração requer fazer as coisas por meio de pessoas
A Administração requer lidar simultaneamente com situações múltiplas e complexas, muitas vezes inesperadas e potencialmente conflitivas
O administrador deve continuamente buscar, localizar e aproveitar novas oportunidades de negócios
O administrador precisa saber reunir simultaneamente conceitos e ação

Fonte: Adaptado de Chiavenato, (2014, p. 17/18)

Com base nisso, percebemos que a Administração possui um certo grau de complexidade, sobretudo quando envolvem os 4 (quatro) pilares, isto é, o PODC (Planejar, Organizar, Dirigir e Controlar). Nesse sentido, convém destacar que existe uma ampla e diversificada estrutura e aspectos, que mesmo não fazendo parte de forma explícita dos conceitos da Administração, são premissas imprescindíveis para o êxito das organizações. Logo, «administrar não é apenas uma atitude passiva de adaptação; significa agir a fim de alcançar os resultados almejados» (DRUCKER, 1981, p. 11). Essas ações (agir na busca de soluções) que buscam alcançar objetivos apesar da complexidade presente na Administração, propiciam esforços para romper com a multiplicidade de desafios existentes na área, como também, na própria estrutura organizacional.

Administração Clássica

No início do século XX, influenciados principalmente pela Revolução Industrial e a necessidade de evolução e aprimoramento da produtividade nas fábricas (FREDERICK W. TAYLOR, 1856-1915; JULES H. FAYOL, 1841-1925) desenvolveram trabalhos teórico-práticos fundamentais para o avanço da Administração. Esses renomados nomes vislumbravam o “estudo científico da administração, substituindo o empirismo e improvisação por técnicas científicas” (CHIAVENATO, 2014, p. 89), concebendo a Administração Clássica.

Com papel importante na área da Administração, Henry Fayol (1990) dedicava-se a caracterizar a estrutura organizacional, de maneira que os processos resultariam em máxima eficiência. Nesse sentido, Fayol compreendia a administração como uma habilidade que não vem com o ser humano, mas que é ensinada a partir de um conjunto de princípios e atitudes derivadas da própria Teoria Administrativa, sendo esta, uma parte que compõe a obra clássica Teoria Geral da Administração lançada nos Estados Unidos e que comporta outros autores como Frederick Taylor, Max Weber, entre outros (DALMOLIN, et all. 2007).

Para Chiavenato (2014), Henry Fayol é um dos principais, senão o mais envolvido no desenvolvimento do marco teórico denominado de Administração Clássica e/ou Perspectiva Clássica, sendo responsável pela introdução das “funções da administração, aceitas e aplicadas atualmente no mundo todo e escreveu os Princípios Gerais da Administração” (DALMOLIN, et all. 2007, p. 01).

Já o norte-americano Frederick W. Taylor (1856-1915) buscou, mediante diversas análises e estudos, formas de “eliminar o fantasma do desperdício e das perdas sofridas pelas indústrias e elevar os níveis de produtividade por meio da aplicação de métodos e técnicas da engenharia industrial” (CHIAVENATO, 2014, p. 56). Para tanto, ele desenvolveu trabalhos como Shop Management (1903) e The Principles of Scientific Management (1911), em que centrou suas análises na base da produção, isto é, nos operários. Logo, procurou maneiras de obter um maior controle da produção deste coletivo de trabalho, especificamente, por intermédio de técnicas formuladas a partir da observação, mensuração e sistematização.

Ainda nessa linha de pensamento, Taylor se encarregou de realizar uma análise completa do trabalho desempenhado pelos operários da linha de produção, incluindo tempos e movimentos, estabelecimento de padrões de execução, treinamento dos operários e especialização do pessoal (WAHRLICH, 1971 apud CHIAVENATO, 2014).

Consequentemente ao dito anteriormente, atribui-se à Administração Científica um outro conceito: o de homo economicus, no qual “toda pessoa é concebida como influenciada exclusivamente por recompensas salariais, econômicas e materiais” (CHIAVENATO, 2014, p. 65). No entanto, convém salientar que não eram apenas os aspectos materiais e salariais que influenciavam o agir humano perante a Administração Científica do século passado, assim como, também, não são somente estes aspectos que são considerados na contemporaneidade, isto é, nos modelos e protótipos (CHIAVENATO, 2014) pensados para o século XXI, conforme podem ser observados na figura a seguir.

MODELO DO SÉCULO XX	ASPECTOS	PROTÓTIPOS DO SÉCULO XXI
Divisão de trabalho e cadeia escalar de hierarquia	Organização	Rede de parcerias com valor agregado
Desenvolver a maneira atual de fazer negócios	Missão	Criar mudança com valor agregado
Domésticos ou regionais	Mercados	Globais
Custo	Vantagens competitivas	Tempo
Ferramenta para desenvolver a mente	Tecnologia	Ferramenta para desenvolver colaboração
Cargos funcionais e separados	Processo de trabalho	Equipes interfuncionais do trabalho
Homogênea e padronizada	Força de trabalho	Heterogênea e Diversificada
Autocrática	Liderança	Inspiradora e renovadora

Fig. 1. Paradigmas das novas organizações

Fonte: Chiavenato (2014, p. 603)

É inegável as contribuições da Administração Clássica às Organizações Contemporâneas. Na figura 1 - Paradigmas das novas organizações - é possível perceber mudanças significativas entre o século passado e o atual. Essas transformações são advindas das demandas da sociedade, sobretudo, do comportamento humano que se assume dinâmico frente ao conjunto das inovações tecnológicas.

Nesse sentido, ao confrontarmos o modelo do século XX com os protótipos do século XXI, notamos que o modelo organizacional da administração abdicou de uma perspectiva mais rígida e inflexível para uma perspectiva mais inovadora e humana, levando em consideração não somente a padronização, mas buscando romper com práticas de submissão da força de trabalho. Como ponto positivo, passa-se a considerar as particularidades de cada indivíduo e a independência deste dentro das organizações.

Diante disso, as organizações do século em vigência precisam atentar-se para aspectos que envolvem a criatividade, inovação, tecnologia, liderança motivadora e habilidades que promovam uma competitividade sadia. E para

ser parte integrante do processo de mudança, acompanhando as inovações e tendências do mercado, torna-se imprescindível um planejamento cuidadoso, capaz de se adequar às transformações e problemas advindos da dinamicidade contemporânea. Assim, as organizações que adotarem estratégias bem delineadas terão como objetivo o atingimento de resultados significativos, afinal é o que toda empresa espera alcançar.

Administração Contemporânea

Foi ainda durante a Segunda Guerra Mundial que as potências globais se desenvolveram tecnologicamente em uma velocidade frenética.

Nessa perspectiva, foi a partir do Plano de Recuperação Europeia³ ou Plano Marshall, cujo precursor foi o general norte americano George Catlett Marshall que se tornou necessário conciliar o grande desenvolvimento tecnológico com a realidade em que os países se encontravam, situação que ocasionou o surgimento de uma nova era: a da mudança e transformação por meio da inovação.

Como consequência, a Administração embarcou nessa afluência de ações inovadoras e incertas, adequando-se a 'nova' roupagem administrativa, rompendo com paradigmas de séculos passados, construindo modelos inovadores de gestão. Tudo isso cooperou para o surgimento da Administração Contemporânea ou Neoclássica.

A partir do exposto, a Administração Moderna (DRUCKER, 2000) ou Contemporânea, conforme os autores neoclássicos, é o conjunto de atividades inerentes ao contexto de gerir recursos humanos e materiais, podendo estar presente nas múltiplas ações de gestão, e que vai de empresas industriais a questões mais simples do cotidiano da tomada de decisão do ser humano. Essas práticas contribuem para o atingimento de objetivos e resultados, ou seja, princípios básicos da Administração Contemporânea. Nessa linha de pensamento, compreendemos a administração como uma mescla que envolve relações humanas, gestão, inovação e criatividade, entendidas como características básicas para levar um coletivo de trabalho a realizar objetivos previamente definidos e, nesse caso, não podendo o tomador de decisão desconsiderar as variáveis internas e externas que afetam a organização no contexto onde está inserida.

No que se refere à atualidade, as organizações empresariais estão destinadas a lidar com uma crescente mudança e exigência externa que, segundo Drucker (1981, p. 4), aumentam “rápida e violentamente”, e isso faz com que a Administração se torne relativa e indefinida.

Para tanto, a visão estratégica de cada operação e atividade torna-se primordial, convertendo-se na visualização de “cada tarefa e cada atividade em um contexto ambiental mais amplo e que se modifica a cada momento” (CHIAVENATO, 2014, p. 28). E ainda, o administrador, enquanto tomador de decisão, precisa, para além das habilidades técnicas e conceituais, exercer com excelência suas habilidades humanas, sobrepondo, também, as expectativas de seus papéis interpessoais e decisórios.

³ Programa desenvolvido pelos Estados Unidos que teve como objetivo ajudar a reconstruir economicamente os países que compõem a Europa Ocidental, especificamente aqueles que sofreram perdas significativas com a participação direta ou indireta na guerra.

Logo, o “papel do administrador em épocas de mudança e instabilidade centra-se mais na inovação do que na manutenção do status quo organizacional” (CHIAVENATO, 2014, p. 13), e “toda decisão administrativa deve incorporar a possibilidade de mudança, adaptação ou recuperação” (DRUCKER, 1981, p. 88).

Destarte, “para levar sua empresa à excelência, o administrador deve ter espírito empreendedor, aceitar desafios, assumir riscos e possuir um senso de inconformismo sistemático” (CHIAVENATO, 2014, p. 29), além de buscar “antecipar o futuro, tentar moldá-lo e equilibrar as metas a curto e a longo prazo” (DRUCKER, 1981, p. 83).

Portanto, corroboramos Chiavenato (2014, p. 25) quando, assertivamente, estabelece que as rotinas administrativas são complexas por ser o ambiente organizacional permeado de incertezas, materializadas por constantes mudanças, que além de tudo, se apresentam “carregadas de ambiguidades e incertezas”. É nesse cenário que os administradores modernos devem não somente aceitar as mudanças e adequar-se a elas como diferencial competitivo, mas também, devem considerar tais questões e, preferencialmente, serem observadas com base no ciclo do PODC, instrumento importante da gestão e que compõe o processo e as funções da administração.

Segundo Chiavenato (2014), os teóricos neoclássicos invocavam em suas perspectivas ecléticas e utilitaristas aquilo que o autor brasileiro denomina Funções Administrativas, isto é, um conjunto de 04 (quatro) rotinas ou atividades denominadas - Planejar, Organizar, Dirigir e Controlar, que auxiliam a administração das organizações modernas. Estas foram alicerçadas a partir da teoria de Fayol (1990), que apresenta uma roupagem do que Henri Fayol denominou como Prever, Organizar, Comandar, Coordenar e Controlar⁴ - POCCC.

Perante o exposto, hodiernamente, as organizações têm planejado suas atividades a partir desses quatro pilares da Administração: Planejar, Organizar, Dirigir e Controlar, também chamados de ciclo PODC, isso porque, quando trabalhados em conjunto, formam um ciclo, um processo, em que uma vez que se repete, “ocorre contínua correção e ajustamento por meio da retroação” (CHIAVENATO, 2014, p. 173). Logo, a partir do desenvolvimento de um ciclo, percebe-se correções que devem ser abordadas no ciclo seguinte. A seguir, vejamos a figura 2 como ilustração dessa ocorrência.

De acordo com a Figura 2, bem como o Quadro 2, observamos a interação das funções administrativas dentro do ciclo administrativo, assim como os conceitos que o compõem. Além disso, notamos uma ação de complementaridade entre os termos que constituem o ciclo.

No Planejamento, tomado aqui como a parte inicial do processo, inferimos que serve de base para todas as outras funções, visto que “determina antecipadamente quais são os objetivos a serem atingidos e como se deve fazer para alcançá-los” (CHIAVENATO, 2014, p. 175), ou seja, essa etapa é de fundamental importância para que a empresa entenda onde ela está, aonde quer chegar, e como chegar.

⁴ Henry Fayol (1990) foi o precursor do POCCC (POC3). O autor é responsável por criar e caracterizar as funções básicas do administrador

Já a etapa Organização pode ser interpretada de duas maneiras: 1. como uma entidade social e 2. como função administrativa. Nesta ocasião, trabalharemos com a segunda perspectiva, isto é, “o ato de organizar, estruturar e integrar os recursos e os órgãos incumbidos de sua administração e estabelecer suas atribuições e as relações entre eles” (CHIAVENATO, 2014, p. 181). Sendo o segundo pilar do ciclo administrativo, é primordial para que haja uma maior eficiência e eficácia na realização das atividades empresariais.

Fig. 2. Ciclo Administrativo

Fonte: Elaborado e Adaptado a partir de Chiavenato (2014, p. 173)

Quadro 2

Conceitos dos processos Administrativos

PLANEJAMENTO	ORGANIZAÇÃO	DIREÇÃO	CONTROLE
Definir missão	Dividir o trabalho	Designar as pessoas	Definir Padrões
Formular objetivo	Designar atividades	Coordenar os esforços	Monitorar desempenho
Definir os planos para alcançá-los	Agrupar as atividades em órgãos e cargos	Comunicar	Avaliar desempenho
Programar atividades	Alocar recursos	Motivar	Ação corretiva
	Definir autoridade e responsabilidade	Liderar	
		Orientar	

Fonte: Chiavenato (2014, p. 175)

A Direção está “relacionada com a ação, com o colocar-se em marcha, (...) com a atuação sobre os recursos humanos da empresa” (CHIAVENATO, 2014, p. 182). Isto é, após a definição das metas, objetivos e atribuições das atividades, deve-se colocar a “mão na massa”, fazer com que a organização percorra o caminho para alcançar tudo aquilo que foi planejado. Para tanto, por ser um pilar em que as relações humanas são inevitáveis, é fundamental a existência de um líder com habilidades não somente profissionais, mas também, pessoais, que coopere na construção de uma comunicação flexível e confiável, sendo imprescindível o papel deste na motivação e condução da equipe.

Por fim, o Controle, último pilar do ciclo administrativo, pode ser compreendido de três (3) maneiras de acordo com Chiavenato (2014): 1. Como função restritiva e coercitiva, 2. Como um sistema automático de regulação e 3. Como função administrativa. Nesse sentido, é nele que ocorre o estabelecimento dos padrões e critérios a serem seguidos, a observação do desempenho, a comparação da performance com o padrão estabelecido e a ação coercitiva para manter as operações dentro dos padrões (CHIAVENATO, 2014). Assim, podemos atribuir ao Controle, a ideia do feedback e autoavaliação, sendo este o momento em que se analisa o caminho que a empresa já percorreu e o que falta para alcançar seus objetivos, buscando sempre alcançá-los da melhor forma possível.

Uma outra perspectiva que podemos trazer sobre essas funções básicas, ou operadores básicos, é a de Peter Drucker (1981), o qual assevera que o trabalho do administrador é constituído de cinco operações básicas, que juntas “resultam na integração dos recursos em um organismo dinâmico e em crescimento” (DRUCKER, 1981, p. 325). O quadro abaixo demonstra de maneira clara as operações básicas que constituem o trabalho do administrador na contemporaneidade.

Quadro 3

O trabalho do Administrador

O TRABALHO DO ADMINISTRADOR
Um administrador inicialmente estabelece objetivos.
Em segundo lugar, um administrador organiza.
A seguir, um administrador deve motivar e comunicar.
O quarto elemento básico do trabalho de um administrador é a avaliação.
Finalmente, um administrador desenvolve as pessoas.

Fonte: Adaptado de Drucker (1981, p. 325-326)

12.1.2. Motivação e Mudança: Algumas Ponderações Acerca da Subjetividade Humana e o Processo Laborativo

Está claro que na sociedade atual, as organizações estão lidando com um mercado cada vez mais volátil. Para tanto, a motivação laboral tornou-se imprescindível para a manutenção das organizações, sobretudo frente às constantes mudanças mercadológicas.

Apartir da Grande Depressão de 1929⁵, importantes empresas perceberam a necessidade de fortalecerem os trabalhos sobre o comportamento e as relações humanas no âmbito empresarial, com estudos que foram de encontro às Teorias Clássicas da Administração, demonstrando que a motivação dos

⁵ A chamada Crise Americana de 1929 ainda é vista como um dos mais impactantes acontecimentos da sociedade moderna. Estes fatos ocorreram nos meses de setembro e outubro daquele ano, em que as ações da Bolsa de Valores de Nova York (principal responsável pela integração econômica entre os diversos estados-nação da época) despencaram e provocaram a sua quebra, além de ocasionar uma recessão econômica com impactos em todo o mundo.

funcionários não estava nos estímulos salariais e econômicos - como previsto por Taylor -, mas sim nas recompensas sociais e simbólicas, amparadas nas necessidades individuais daqueles que integram um coletivo maior de trabalho (CHIAVENATO, 2014). Iniciado por George Elton Mayo (1880-1949), estes trabalhos foram intitulados como Teoria das Relações Humanas (ou Escola Humanística da Administração), a qual corresponde a trabalhos de diversos autores da época que buscavam uma humanização e democratização da administração, até então mecanizada pela Teoria Clássica.

Na contemporaneidade, desenvolveu-se uma teoria denominada Teoria Comportamental, a qual é basicamente um desdobramento da anterior, trazendo, novamente, críticas à Teoria Clássica, e, também, considerações sobre a Teoria das Relações Humanas. Essa nova perspectiva possui como principais representantes Douglas McGregor (1906-1964), Abraham Maslow (1908-1970), Frederick Herzberg (1923-2000) e David McClelland (1917-1998). Para estes autores, o administrador “precisa conhecer as necessidades humanas para melhor compreender o comportamento humano e utilizar a motivação humana como poderoso meio para melhorar a qualidade de vida dentro das organizações” (CHIAVENATO, 2014, p. 321).

Em sua obra *Motivation and Personality* (1954), Maslow assevera que o ser humano possui uma hierarquia de cinco categorias de necessidades, sendo a motivação, a norteadora para satisfazer essas necessidades (ROBBINS; JUDGE; SOBRAL, 2010; BATISTA, 2018). A seguir, apresentamos a Hierarquia das necessidades pensada por Maslow.

Fig. 3. Hierarquia das necessidades para Maslow

Fonte: Robbins, Judge e Sobral (2010, p. 198)

Diante do exposto na Figura 3, Robbins, Judge e Sobral (2011, p. 197-198) definiram as necessidades de Maslow da seguinte forma:

1 Fisiológicas: inclui fome, sede, abrigo, sexo e outras necessidades corporais.

2 Segurança: segurança e proteção contra danos físicos e emocionais.

3 Social: afeição, aceitação, amizade e o sentimento de pertencer a um grupo.

4 Estima: fatores internos de estima, como respeito próprio, realização e autonomia, e fatores externos, como status, reconhecimento e atenção.

5 Autorrealização: ímpeto de se tornar tudo aquilo que se é capaz de ser. Inclui crescimento, alcance do próprio potencial e autodesenvolvimento.

De acordo com Chiavenato (2014) e Robbins, Judge e Sobral (2010), a Teoria de Maslow se baseia na ideia de que o ser humano é composto por necessidades e à medida que uma necessidade é satisfeita ou substancialmente satisfeita, ele passa para a necessidade superior. Como podemos observar na Figura 3, na parte menos elevada da pirâmide tem-se as necessidades de nível inferior ou necessidades primárias, de Segurança e Fisiológicas, as quais, em grande parte das vezes, podem ser sanadas por fatores externos. Enquanto na parte superior da pirâmide tem-se as necessidades de nível superior ou secundárias, isto é, as necessidades Sociais, de Estima e de Autorrealização, as quais normalmente só são satisfeitas internamente (interior do indivíduo).

Nesse sentido, para motivar alguém, é preciso, em um primeiro momento, descobrir em que nível de necessidade o indivíduo está, e, em um segundo momento, focar a obtenção da satisfação naquele nível ou no nível superior, para que, assim, o indivíduo possa suprir a sua necessidade e se sentir motivado.

Outrossim, a Teoria dos Dois Fatores ou Teoria da Higiene-Motivação desenvolvida pelo psicólogo Frederick Herzberg, na década de 60, também é uma forte representante da Teoria Comportamental. Essa teoria buscou desvendar a satisfação no trabalho por meio de dois fatores: Higiênicos e Motivacionais.

Robbins, Judge e Sobral (2010) afirmam que Herzberg tentou responder à pergunta: “O que as pessoas desejam do trabalho?”. A partir de suas pesquisas, ele percebeu que nem sempre os fatores que causam a insatisfação são os mesmos que, se revertidos, podem causar a satisfação. Isso porque, segundo Herzberg havia um “duplo continuum: o oposto de ‘satisfação’ é ‘não satisfação’, e o oposto de ‘insatisfação’ é ‘não insatisfação’” (ROBBINS, JUDGE, SOBRAL, 2010, p. 201).

Seguindo essa linha de raciocínio, tem-se, segundo Chiavenato (2014, p. 323-324), os:

Fatores Higiênicos→ Fatores que estão fora do controle dos funcionários, sendo assim, eles apenas evitam a insatisfação, não provocando a satisfação. Analogamente, eles podem ser associados a remédios profiláticos e preventivos. Esses fatores podem ser o salário, benefícios sociais, tipo de chefia ou supervisão que as pessoas recebem de seus superiores, condições físicas e ambientais de trabalho, políticas e diretrizes da empresa, clima de relacionamento entre a empresa e os funcionários, regulamentos internos, etc. *Fatores Motivacionais*→ Esses fatores estão sob o controle do indivíduo, isto é, estão relacionados com suas ações, sendo assim, estão relacionados diretamente com a motivação do funcionário no trabalho. Esses fatores envolvem sentimentos de crescimento individual, reconhecimento profissional e autorrealização, e dependem das tarefas que o indivíduo realiza no seu trabalho.

Diante do exposto, Tamayo e Paschoal (2003) evidenciam três componentes básicos da Motivação: o impulso, a direção e a persistência do comportamento. Ainda, Hunter (2010, p. 102), em sua célebre obra “O Monge e o Executivo” (2010), descreve a Motivação como “qualquer comunicação que influencie as escolhas”.

Como líderes, podemos fornecer todas as condições, mas são as pessoas que devem fazer as próprias escolhas para mudar [...]. Não fazemos o crescimento ocorrer. O melhor que podemos fazer é fornecer o ambiente certo e provocar um questionamento que leve as pessoas a se analisarem para poder fazer suas escolhas, mudar e crescer (HUNTER, 2010, p. 102).

Logo, entende-se a importância da Motivação extrínseca no ambiente organizacional, sobretudo no quesito impulso e direção. Contudo, sem a Motivação intrínseca, isto é, vinda do próprio indivíduo, não há persistência do comportamento. Como trataremos mais à frente, esta é uma situação muito presente no livro *Quem mexeu no meu queijo?* (2000) e que se relaciona fortemente com outro objeto de suma importância: a Mudança.

O intenso desenvolvimento tecnológico alavancado no início do século XXI, desencadeou um veemente e cíclico processo de mudança na sociedade. Esta, por sua vez, foi definida por Zygmunt Bauman (1925-2017) como “sociedade líquida”, devido à facilidade e versatilidade com que as coisas mudam em um curto espaço de tempo. À vista disso, as organizações precisaram se adequar a toda esta demanda, e assim, eis que surge a Mudança Organizacional que, segundo Gomes (2009, p. 179), é «qualquer transformação estrutural, estratégica, cultural, humana ou tecnológica, capaz de gerar impacto em uma organização”, sendo um processo “acionado por uma organização para responder a uma necessidade resoluta de desenvolvimento” (GOMES, 2009, p. 179). Nesse ínterim, corrobora Bressan (2004), ao apontar a Mudança Organizacional como uma reflexão da imprescindibilidade de um planejamento da mudança, levando em conta a inevitável necessidade de resposta às demandas da sociedade.

Posto isso, frente a uma série de fatores que podem ocasionar a mudança em um ambiente organizacional, Robbins, Judge e Sobral (2010, p. 566) indicam seis forças para a mudança, isto é, os seis principais aspectos que influenciam a mudança organizacional:

1. Natureza da força de trabalho;
2. Tecnologia;
3. Choques econômicos;
4. Competição;
5. Tendências sociais;
6. Políticas internacionais.

Ora, há de se conceber que essas forças podem gerar diferentes níveis de mudança, seja de primeiro grau, levando em consideração as chamadas mudanças lineares e contínuas, as quais são como pequenos ajustes e podem acontecer cotidianamente, seja de segundo grau, mais vorazes, englobando mudanças radicais, com o intuito de quebrar arquétipos antigos e instaurar novos (GOMES, 2009).

Ainda, Robbins, Judge e Sobral (2010) e Gomes (2009) entendem que a mudança pode ocorrer de forma não planejada ou por meio de planejamento. A primeira exige dos gestores e colaboradores a adequação às contingências, sem que haja uma preparação anterior, no caso, apenas um processo de adaptação, isto é, as mudanças ocorrem e as organizações se adaptam. Contudo, a segunda forma de mudança é caracterizada por um planejamento e gerenciamento melhor da mudança, sendo um processo de inovação, ou seja, as organizações não esperam a mudança acontecer, elas mesmas proativamente proporcionam este processo, visando um melhor

desempenho organizacional. Nesse sentido, torna-se imprescindível a criação de uma cultura de mudança dentro das organizações.

Diante do exposto, Drucker (1981) faz um apontamento interessante ao dizer que uma das exigências que as empresas devem fazer ao trabalhador é estar disposto a aceitar mudanças. Embora uma das características mais importantes e surpreendentes do ser humano seja a capacidade de se adaptar às mudanças, este possui dificuldade no processo de “desprendimento”. Em outras palavras, o problema dos administradores frente à instabilidade existente na sociedade, não é a mudança em si, mas sim fazer com que os colaboradores aceitem e contribuam para/com esse processo. Logo, tem-se a resistência dos colaboradores como principal empecilho para a mudança.

Robbins, Judge e Sobral (2010) trazem à tona as principais fontes de resistência à mudança no ambiente organizacional (Quadro 4), categorizadas em outras duas fontes: as Fontes Individuais - características próprias do ser humano, e as Fontes Estruturais - características da própria estrutura da organização.

Kotter (2007), observando inúmeras empresas que tiveram seus processos de mudança bem-sucedidos ou fracassados, inferiu que todo processo de mudança exitosa exige seguir fielmente uma série de fases e, conseqüentemente, tempo. Para tanto, com o intuito de superar as resistências à mudança, o autor elencou “Oito passos para transformar sua organização”, que podem ser traduzidos e interpretados da seguinte maneira:

1. *Estabelecer um senso de urgência, mostrando a importância de efetivar a mudança;*
2. *Formar uma coalizão orientadora poderosa, ou seja, com força suficiente para liderar a mudança;*
3. *Criar uma visão para direcionar o esforço da mudança;*
4. *Comunicar a visão com toda a organização;*
5. *Capacitar todos os colaboradores a agirem de acordo com a visão, removendo as barreiras à mudança e dando autonomia a estes para tomar decisões;*
6. *Planejar, criar e executar vitórias de curto prazo que levem a organização para a nova visão, reconhecendo e recompensando funcionários que contribuam para este processo;*
7. *Consolidar a melhoria, avaliando e aplicando novas mudanças, proporcionando um ambiente apto para isso;*
8. *Tornar o processo de mudança parte da empresa (KOTTER, 2007, p. 101).*

Em vista disso, percebemos que a mudança é inevitável dentro das organizações. Para que ela seja bem-sucedida, é imprescindível que os colaboradores estejam motivados. Dessa maneira, deve ser proporcionado dentro da organização: (a) um ambiente saudável; (b) que inclua esses colaboradores nas decisões; e (c) que reconheça as contribuições dos colaboradores. Assim, a partir dessa motivação extrínseca, os colaboradores realmente sentir-se-ão parte da organização e desenvolverão a motivação intrínseca, fundamental para o processo de mudança e manutenção da cultura de mudança.

A íntima relação entre a motivação e a mudança é inegável e extremamente presente nas organizações. No próximo capítulo veremos como elas se relacionam na prática, a partir da análise do livro Quem mexeu no meu queijo? (2000), escrito pelo ilustre Spencer Johnson.

Fontes de resistência à mudança

Fontes Individuais	
Hábitos	Por natureza, o ser humano transforma muitas de suas ações cotidianas em hábitos, logo, automáticas, que os colocam em uma “zona de conforto”. E quando confrontadas pela mudança, tornam-se uma fonte de resistência
Segurança	Para muitas pessoas a mudança pode significar uma ameaça, logo, um atentado à segurança
Fatores econômicos	A mudança pode significar alterações drásticas na estrutura de trabalho. Com isso, alguns trabalhadores podem achar que não conseguirão ter o mesmo desempenho que antes, e isto pode ser um empecilho para a mudança, principalmente se a remuneração estiver ligada à produtividade.
Medo do desconhecido	A mudança faz com que as pessoas saiam da sua “zona de conforto”, entrando em um mundo desconhecido e cheio de incertezas, o que pode causar um certo receio/medo.
Processamento seletivo de informações	Existem casos em que as pessoas “só ouvem o que querem ouvir” para manter o seu “mundo” intacto. Logo, informações que possam desafiar-las nesse sentido, são deixadas de lado.
Fontes Organizacionais	
Inércia estrutural	As organizações possuem mecanismos internos, como as regras formais, para produzir estabilidade. Com a mudança, essa inércia estrutural age como um contrapeso, e retarda a mudança para tentar manter a estabilidade.
Foco limitado de mudança	Naturalmente, as organizações possuem subsistemas interdependentes, ou seja, o que acontece em um, interfere diretamente no outro. Logo, mudanças limitadas a um subsistema costumam ser anuladas por outro maior.
Inércia de grupo	Mesmo que os colaboradores queiram mudar de comportamento, às vezes até as próprias normas do grupo podem limitar, e se tornar uma resistência à mudança.
Ameaça à especialização	As mudanças em um ambiente organizacional podem ameaçar a exclusividade de alguns grupos organizacionais.
Ameaça às relações de poder estabelecidas	Qualquer redistribuição de autoridades para a tomada de decisões pode ameaçar as relações de poder dentro da organização. E consequentemente se tornar uma resistência à mudança.

Fonte: Baseado em Robbins, Judge e Sobral (2010, p. 571)

12.1.3. Caracterização da Obra, o Caminho Percorrido, Discussão e Análise de Dados em “Quem Mexeu no Meu Queijo” e as Contribuições Para (Re)Pensar a Administração

Nesta seção, são discutidos a caracterização da obra, os pressupostos metodológicos e, na sequência, será apresentado o corpus selecionado, como também, as análises e discussão dos dados.

Breve caracterização da obra - Quem mexeu no meu Queijo?

O PhD Ken Blanchard, um dos nomes mais importantes nos estudos que versam sobre liderança e consultoria de negócios na contemporaneidade,

de maneira concisa, apresentou a obra de Spencer Johnson, na qual o autor norte americano (no prefácio da obra) declarou de modo bastante assertivo, tratar-se de

uma história de mudança que ocorre em um Labirinto em que quatro personagens engraçados procuram pelo 'Queijo', uma metáfora para o que queremos ter na vida: seja um emprego, um relacionamento, dinheiro, uma casa grande, liberdade, saúde, reconhecimento, paz espiritual ou até mesmo uma atividade como corrida ou golfe. [...] O "Labirinto" na história representa onde você gasta tempo procurando o que quer. Pode ser a organização em que trabalha, a sociedade em que vive ou os relacionamentos que tem em sua vida (JOHNSON, 2000, p. 09).

Diante do exposto, podemos tomar a obra de Spencer Johnson como um importante instrumento possibilitador de reflexões e auxílio no enfrentamento das dinâmicas constantes no ambiente organizacional, pois refere-se a uma maneira de a empresa, por intermédio de seu coletivo de trabalho, incluindo vida pessoal compreender e ressignificar o seu lócus (JOHNSON, 2000). Essa constatação vai ao encontro do que pensam os interpretacionistas que tomam as empresas e/ou negócios como recursos que derivam das práticas e intenções humanas, e que sejam pensadas do ponto de vista individual ou coletivo.

Ken Blanchard assevera que a obra de Spencer Johnson, apesar de breve, contribuiu sobremaneira para o alavancamento de carreira, salvou casamentos e ressignificou muitas ações tanto no campo prático/profissional quanto pessoal. Nesse sentido, percebemos que a obra pode colaborar, ainda, com os atores sociais inseridos nas organizações, e dar-lhes sentido à resolução de problemas complexos e, muitas vezes, subjetivos de serem resolvidos.

Na próxima seção, apresentamos, metodologicamente, o caminho percorrido.

O Caminho percorrido

A presente seção tem como intuito discutir o corpus selecionado para este estudo. Logo, faz-se necessário trazer à tona, mais uma vez, o objetivo central da pesquisa: analisar de que maneira os conceitos de motivação e mudança, suscitados na obra tomada como objeto de estudo, contribuem para uma administração efetiva, sobretudo, diante da complexa tarefa de administrar. Para tanto, o estudo se vincula a uma abordagem teórico-metodológica qualitativa, de natureza bibliográfica e de cunho interpretativista (DENZIN; LINCOLN, 2006). Como já mencionado na introdução deste artigo, autores e obras da área em questão suportaram a discussão teórica.

Além disso, as representações do autor sobre motivação e mudança evidenciados nos fragmentos da obra "Quem mexeu no meu queijo", fazem emergir questões dos dias vigentes, sobretudo, os reflexos (positivos/negativos) que estão presentes no atual contexto e nas práticas organizacionais.

Sob esta ótica, depois da coleta dos dados por meio do instrumento escolhido, melhor dizendo, a obra "Quem mexeu no meu queijo" de Spencer Johnson (2000), entendemos que analisar e discutir sobre os dados (corpus) selecionados, é trazer à baila informações que se encontram, de certa maneira, desorganizadas e/ou desestruturadas, mas que necessitam ser categorizadas/estruturadas e tratadas com vista a alcançar o objetivo traçado para a pesquisa.

Assim, o processo de discussão e análise dos dados deu-se a partir da leitura da obra e, posteriormente, da leitura dos fragmentos selecionados para este estudo e, ainda, levando em consideração as temáticas motivação e mudança muito presentes na obra de Johnson (2000).

Seguindo esta sequência, foram elaborados dois quadros (05 e 06) em que cada um trata das temáticas de forma separada, ordenado em turnos (conjunto de trechos) e tópicos composto de apenas um excerto. Foi realizada uma seleção de turnos de modo amplo e tópicos de maneira mais específica, em que alguns trazem ideias/gatilhos que convergem ao interesse deste estudo, como também, contêm os fragmentos a serem analisados e discutidos com a finalidade de responder algumas inquietações/objetivos de pesquisa estabelecidos para esta reflexão.

E, nesse sentido, “foi-se dando forma às categorias de análise, selecionando alguns dados e abandonando outros, que poderão ser usados em outro momento” (BATISTA-SANTOS, 2018, p. 123). As categorias de análise tomam a própria temática motivação e mudança como objetos a serem analisados.

Diante disso, buscamos nos vincular ao aparato teórico da Administração Contemporânea, bem como, ao metodológico baseado na abordagem qualitativa de cunho bibliográfico e de natureza interpretativista, áreas que consideramos pontuais para o trabalho em Ciências Sociais Aplicadas.

Além disso, notamos (sobretudo, no meio digital) um crescimento significativo de pesquisas de abordagem qualitativa que tomam a grande área da Administração como objeto de estudo (FRANCISCONI, 2008) e, de maneira mais específica, percebemos interesse da administração em utilizar o paradigma interpretativista no ambiente organizacional (RÓCHA-PINTO; FREITAS; MAISONNAVE, 2010), uma vez que os atores sociais podem compreender os processos a partir de uma dinâmica subjetiva, isto é, interpretam os fenômenos e significados presentes e/ou atribuídos aos sujeitos envolvidos no ambiente empresarial. Ainda nessa perspectiva, se encarregam de motivar, propõem mudanças no contexto no qual encontram-se inseridos, além de enfatizar que o homem constrói e ressignifica sua prática, de modo dinâmico, conforme é exigido na contemporaneidade (MORGAN; SMIRCICH, 1980).

Considerando o objetivo deste estudo, convém salientar que é escolha dos autores apresentar pressuposições/inferências sobre os dados coletados, o que é um desafio, pois deve-se considerar aspectos positivos e negativos e, ainda, de subjetividade. Assim, optamos por categorizar o corpus em duas seções de análise, conforme exposto anteriormente. Por conseguinte, apresentamos os quadros 05 e 06, perante os quais evidenciamos os turnos e excertos sobre motivação e mudança, e que derivaram da obra de Johnson (2000), para, posteriormente, proceder com a discussão e análise dos dados.

12.1.4. Discussão e análise dos dados

Tendo definido as categorias de análise conforme pode ser verificado nos quadros 05 (cinco) e 06 (seis), iniciamos o processo de discussão e análise dos dados. Abaixo, a primeira categoria de análise.

Compilações acerca da temática motivação observadas no livro

TEMÁTICA	TURNO	TÓPICO	TRECHOS DA OBRA “QUEM MEXEU NO MEU QUEIJO” (JOHNSON, 2000)
Motivação	1	I	Quanto mais claramente Haw via a sua imagem encontrando e saboreando o Novo Queijo, mais se via saindo do Posto C. (p. 18)
		II	Imaginar-me Saboreando o Novo Queijo, Antes Mesmo de Encontrá-lo, Conduz-me a Ele. (p. 23)
	2	III	“Por que eu não me mexi e fui procurar o Queijo mais cedo?” (p. 20)
		IV	O que Você Faria se Não Tivesse Medo? (p. 20)
		V	Quando Você Acredita que Pode Encontrar e Apreciar um Novo Queijo, Muda de Direção. (p. 25)

Compilações acerca da temática mudança observadas no livro

TEMÁTICA	TURNO	TÓPICO	TRECHOS DA OBRA “QUEM MEXEU NO MEU QUEIJO” (JOHNSON, 2000)
Mudança	3	VI	Quanto mais importante/ seu Queijo é para você menos /você deseja abrir mão dele. (p. 16)
		VII	Velhas Crenças Não o Levam ao Novo Queijo. (p. 25)
		VIII	Haw, olhe para você. Faz sempre as mesmas coisas e se pergunta por que elas não melhoram. Se isso não fosse tão ridículo, seria ainda mais engraçado. (p. 19)
	4	IX	Ele sabia que era mais seguro ter consciência de suas verdadeiras escolhas do que se isolar em sua zona de conforto. (p. 29)
		X	Se Você Não Mudar, Morrerá (p. 20)
		XI	Cheire o Queijo com Freqüência/ Para Saber Quando/ Está Ficando Velho (p. 21/22)
		XII	É Mais Seguro Procurar no Labirinto do que Permanecer Sem Queijo. (p. 24)
	5	XIII	Notar Cedo as Pequenas Mudanças Ajuda-o a Adaptar-se às Maiores que Ocorrerão. (p. 26)

Compilações acerca da temática Motivação observadas no livro “Quem mexeu no meu queijo”

Com base no exposto no quadro 05, turno 01 que comporta os tópicos I e II que apresentam ideias similares, é possível inferir que pensar o futuro de maneira positiva, se traduz em motivação para alcançar objetivos. Isso pode

ser vislumbrado em ambos os tópicos (I e II) que trazem à tona os seguintes fragmentos: “Quanto mais claramente Haw via a sua imagem encontrando e saboreando o Novo Queijo, mais se via saindo do Posto C.” (p. 18) e “Imaginar-me Saboreando o Novo Queijo, Antes Mesmo de Encontrá-lo, Conduz-me a Ele” (p. 23). Essas ideias tornam o ser humano diferente dos animais, uma vez que têm como principal característica a capacidade de pensar, transcender e entender que ocupa um espaço e tempo, que são capazes de planejar tudo aquilo que pode significar em um futuro.

Ainda em relação aos tópicos I e II, percebemos que são excertos carregados de motivações, isto é, desejos que levam o sujeito na sua individualidade e, às vezes, coletivamente, a agir, adaptar-se na busca de caminhos viáveis, sobretudo, no contexto organizacional que requer a resolução de problemas, por vezes, complexos. Além disso, se manter motivado colabora para mobilizar as múltiplas maneiras de resolver um problema. Entretanto, não podemos pensar que há uma receita pronta e acabada, pois há de se considerar que mesmo motivados, podemos esbarrar em situações altamente complexas, isto é, nem sempre a motivação e adaptação, por si próprias podem garantir a solução de problemas.

É possível complementar essa ideia retomando o tópico II do turno 1, uma vez que o excerto “Imaginar-me Saboreando o Novo Queijo, Antes Mesmo de Encontrá-lo, Conduz-me a Ele” (p. 23), se relaciona consideravelmente a um dos pilares do PODC, especificamente, o planejamento. Notadamente, essa reflexão pode ser aplicada tanto em contexto organizacional quanto pessoal, visto que precisamos traçar metas que viabilizem alcançar objetivos e/ou resultados e, para que sejam concretizados, é necessário visualizarmos e sentirmos o que foi delineado, em razão de que a empresa na sua coletividade ou o sujeito na sua individualidade, se estiverem em uma situação de múltiplas dificuldades, são, justamente, os aspectos de um significativo planejamento que os manterão firmes no propósito de vencer os obstáculos que surgem, advindos da dinamicidade da sociedade contemporânea.

Já no turno 02, composto pelos tópicos III, IV e V, os excertos, respectivamente, se apresentam quase de maneira congênere, uma vez que se alinham à sétima seção motivadora da obra, “Quando você vence o seu medo, se sente bem!” (p. 23). Esses fragmentos demonstram características motivacionais, que, imbricadamente, apresentam a questão da mudança, ou seja, são aspectos que podem se materializar tanto no campo pessoal quanto no profissional, requerendo dos sujeitos envolvidos algumas premissas básicas como atitude, perseverança, adaptação e capacidade crítico-reflexiva para lidar e resolver problemas, sobretudo, aqueles que advêm e/ou estão presentes nos ambientes organizacionais.

Além do mais, o medo do desconhecido apontado por Robbins, Judge e Sobral (2010) e percebido na obra de Johnson (2000) é uma forma de resistência à mudança, que só pode ser revertida a partir da motivação, isto é, motiva-se o indivíduo e/ou a equipe de maneira extrínseca, impulsionando, direcionando e mostrando a importância destes para a organização. Por

consequente, o indivíduo enxerga o seu papel na organização, e ocorre a motivação intrínseca (geralmente por meio de lideranças motivadoras e democráticas), na qual o indivíduo perde seus medos e se sente bem.

Diante disso, percebemos que os contextos corporativos, de modo geral são norteados pelo princípio do “queijo”, isto é, as organizações possuem objetivos/resultados para serem alcançados e, nesse caso, é mister traçar um planejamento que mobilize estratégias para que possam auxiliar nas etapas do processo de desenvolvimento do “queijo” almejado.

Nos fragmentos do turno 02, notamos de maneira tanto explícita como implícita a motivação como um fator que deve provocar o ser humano, bem como seu agir no mundo (composto das diversas práticas socioculturais, políticas, econômica e religiosa, entre outras), convidando os múltiplos sujeitos, tanto os relacionados na obra e os profissionais imersos nas organizações, quanto aqueles do cotidiano externo às corporações, para, a partir de aspectos motivacionais, mudarem, se adaptarem e, preferencialmente, de maneira que coaduna com as dinâmicas contemporâneas, ricas em inovação provocadas pelo forte aparecimento das tecnologias na segunda metade do século XX.

Dessa maneira, pressupomos que alguns cenários importantes podem influenciar na perda do “queijo”. Nesse ínterim, os trechos que compõem o turno 02 apresentam a motivação como estimuladora e catalisadora para a mudança de direção e a busca de “novos queijos”, especialmente se levar em consideração princípios básicos do planejamento estratégico corporativo que tem o objetivo de eliminar os riscos, no qual os conceitos de eficiência e eficácia atreladas a análise conjuntural (ambiente interno e externo) são chaves para atingir resultados significativos.

Nesta seção, apresentamos a análise e discussão dos dados referentes à segunda categoria proposta para este estudo.

Compilações acerca da temática Mudança observadas no livro “Quem mexeu no meu queijo”

No quadro 06, turno 03, especificamente no tópico VI, o excerto a seguinte nos provoca e chama a atenção para a questão a seguir: “Velhas Crenças Não o Levam ao Novo Queijo” (p. 25). Esse trecho revela a necessidade de saírmos da zona de conforto para percorrer caminhos que possibilitem reconstruirmos um planejamento que leve ao objetivo previamente definido. Devido principalmente aos constantes processos de mudanças e incertezas existentes na sociedade atual, a perspectiva inicial que se tinha para resolver um problema, por exemplo, não será a solução para sempre, uma vez que chegará um momento em que esta conclusão tornar-se-á defasada. Nessa perspectiva, o ideal é prestar atenção ao derredor, pois há oportunidades que emergem no ambiente no qual se encontra inserido e mudanças de atitudes devem ser tomadas para construir e/ou ressignificar o percurso traçado para que possa atingir o que foi planejado (CHIAVENATO, 2014).

Reinventar-se para adaptar-se e mudar a realidade à nossa volta não são tarefas simples. Logo, devemos ter claro em mente que o caminho percorrido repetitivamente, às vezes, não possibilita encontrar “novos queijos”. Em

outras palavras, é preciso romper com paradigmas arcaicos que muitas vezes nós mesmos construímos, e recriar, para que, assim, a organização possa chegar a seus objetivos, hábitos que devem servir de aprendizado para exercitar o pensamento na conquista de situações favoráveis.

Ainda, o tópico VII do turno 03 traz à tona uma perspectiva bem semelhante à do tópico VI, em que temos a seguinte proposição: “Haw, olhe para você. Faz sempre as mesmas coisas e se pergunta por que elas não melhoram. Se isso não fosse tão ridículo, seria ainda mais engraçado” (p. 19). Inferimos a partir do exposto que as rotinas realizadas diariamente podem não te levar a caminhos significativos, aqueles recheados de oportunidades. Neste caso, torna-se necessário que nos reinventemos, mudemos velhos hábitos para sairmos do comodismo, e assim, pensar novas maneiras de chegar ao sucesso (BATISTA, 2018).

É impossível fazer a mesma coisa, diariamente, utilizando os mesmos métodos e esperar resultados diferentes. Tanto na vida profissional quanto pessoal, velhos hábitos não levam a novas rotas, tampouco a novas oportunidades. Assim, para mudar uma situação conforme a exposta, são necessárias condições de mudança e atitude que guiem para outros lugares, possibilitem florescer a capacidade de criar, adaptar-se e reinventar-se, que nesse caso, são instrumentos importantes para romper com o conformismo, ações vazias e não planejadas.

Já perante o turno 4, especificamente no tópico VIII, temos o seguinte trecho: “Se Você Não Mudar, Morrerá” (p. 20). Diante dessa afirmação categórica, podemos recorrer aos estudos contemporâneos de Drucker (2000), sobretudo quando afirma que as organizações são dotadas de complexidades e, às vezes, requer daqueles que estão no comando flexibilidade, capacidade de se reinventar, adaptar-se, ser criativo e, especialmente, ter assertividade na tomada de decisão, ou seja, é possível pressupor que frente a dinamicidade contemporânea, há múltiplas maneiras para não se chegar a uma afirmação tão categórica. A essa questão, de maneira mais modalizada, corrobora Vilela (2004, s. p) quando assevera que: “Se você não se adaptar, poderá sofrer”; “[ou seja] preferimos enxergar o futuro na forma de cenários possíveis, sujeitos à nossa influência no presente”.

Nesse sentido, importa trazer à baila uma das ideias de Charles Darwin (1809 - 1882), isto é, “não são os mais fortes da espécie os que sobrevivem, nem os mais inteligentes, mas os que se adaptam melhor às mudanças”. Notadamente, trata-se de uma teoria que vai ao encontro da discussão. Da mesma forma que ocorre a seleção natural das espécies, verifica-se um processo de seleção natural das organizações, ou seja, não importa o quão grande, ou a quão prolecta é uma organização, se ela não for ágil e dinâmica, perderá espaço para outras que estão por vir. Esta concepção é chamada de Darwinismo Organizacional (CHIAVENATO, 2014).

Pensando por essa perspectiva, a análise de conjuntura que se apresenta, hodiernamente, permite diversas maneiras de enxergar as coisas, assim como caminhos e propostas de resolução diversas para os problemas que

se revelam nos contextos corporativos e/ou até mesmo na vida cotidiana (DRUCKER, 2000).

Em relação às constantes mudanças nas quais estamos inseridos, inferimos que requer dos sujeitos envolvidos, capacidade de adaptação como condição básica para se adequar às transformações contemporâneas, e que podem ser reafirmadas conforme assevera Johnson (2000, p. 26): “Notar Cedo as Pequenas Mudanças Ajuda-o a Adaptar-se às Maiores que ocorrerão”. Vislumbramos a partir disso, que é necessário refletir criticamente sobre a realidade contemporânea. Ainda, nesse sentido, ações práticas devem ser planejadas a fim de alcançar resultados significativos ao tempo que contribui para aperfeiçoar habilidades e competências que ajudarão a enfrentar mudanças mais arrojadas que virão.

Diante de um contexto tão dinâmico, o processo de mudança pode ser encarado como algo positivo, basta que se esteja atento a tudo que ocorre ao seu redor, e, assim, poderá tomar medidas previamente racionalizadas e se antecipar a questões/problemas que podem aparecer, ou seja, é preciso mudar a postura de como planejar suas ações na prática.

Por fim, é necessário pensar numa estrutura planejada previamente com a finalidade de optar pelas estratégias certas ao contexto da realidade vigente, de maneira que possibilite captar (às vezes, até intuitivamente) aquilo que o futuro reserva, tanto para questões pessoais ou profissionais (CERTO, 2003; CHIAVENATO, 2014).

Considerações Finais

A presente proposta teve o intuito de analisar e promover uma reflexão acerca dos conceitos de motivação e mudança, especificamente na obra «Quem mexeu no meu queijo», de Spencer Johnson (2000), buscando, nesse sentido, compreender de que maneira esses conceitos contribuem e se materializam na administração atual.

Considerando que a Administração Contemporânea está em constantes transformações, os temas motivação e mudança acompanham, também, esse processo evolutivo, o que os tornam ainda mais dinâmico e adaptativo, posto que, significativamente, essas características são exigidas nas organizações modernas. Como uma mescla inseparável, esse conceito dual, muitas vezes, acaba por provocar sensações múltiplas nas relações humanas (medo, impulso, colaboração, persistência, ousadia, etc.), sobretudo pela necessidade de motivar para mudar e, como sabemos, esses temas se bem explorados podem contribuir sobremaneira, tanto para o sucesso pessoal quanto profissional e organizacional.

Por meio das análises e no intento de verificar se o objetivo central do estudo foi atingido, constatamos que não só na vida cotidiana nos deparamos com labirintos, mas também, nos contextos de gestão e negócios, quando estamos em busca de “queijos especiais”, e para alcançá-los, é necessário a adoção de estratégias arrojadas, capacidade de adaptação aos diversos contextos e, sobretudo, inovação para fazer a mudança, e não esperar que ela ocorra. Essas estratégias podem levar ao planejamento traçado e,

nesse processo, lidamos com complexidades que são inerentes ao próprio agir, ser e fazer das instituições/empresas.

Ainda nessa perspectiva, notamos tanto nas análises quanto nos contextos de negócios, seja na individualidade e/ou na coletividade, que os sujeitos envolvidos no processo organizacional buscam se adaptar à dinamicidade presente nas instituições modernas (planeja o futuro) que procuram por técnicas/estratégias viáveis na resolução dos problemas, e (planejamento e tomada de decisão); que primam por motivar os envolvidos (liderados), buscando se antecipar às mudanças, caso não encontrem/alcancem o “queijo especial”. Dito de outra forma, aprendem com os erros do passado.

As categorias propostas demonstraram que a obra analisada apresenta um conjunto de crenças e atitudes que colaboram na motivação dos indivíduos, bem como ajudam a adaptar-se às mudanças contínuas e impostas pelas dinâmicas contemporâneas. Percebemos, ainda, que não há uma receita pronta e acabada e, para tanto, torna-se imprescindível a motivação contínua dos colaboradores para incentivá-los a lidar com a mudança como aliada, e conduzir a organização para o “queijo especial”.

Nessa interpretação, percebemos também que a motivação extrínseca (realizada pelos líderes) por si só não é suficiente para os colaboradores (liderados) aderirem ao processo de mudança; ela apenas incentiva e fornece o “caminho das pedras”. O que define se uma empresa se adaptará à mudança, ou se ela conseguirá conquistar o seu espaço no volátil e incerto mundo dos negócios, satisfazendo as inúmeras e crescentes necessidades dos seus valorosos clientes, é o quão os colaboradores estão, individualmente e internamente, dispostos a cooperar e conduzir o processo de mudança. Como na história dos duendes Haw e Him, enquanto Haw fazia todo o esforço para motivar (de maneira extrínseca) e incentivar o Him a sair da sua zona de conforto, que estava matando-o aos poucos, ele não saiu, por insegurança e medo, isto é, os seus receios eram tão fortes e enraizados que impossibilitaram-no de mudar e conhecer o novo, mesmo com todo o esforço de Haw.

Em todo o processo da pesquisa, os pilares da Administração (Planejar, Organizar, Dirigir e Controlar) estiveram presentes. Isso porque, se bem implementados e acompanhados, contribuem sobremaneira em todos os principais processos da administração, desde a definição dos objetivos e metas, execução do que foi planejado e análise dos resultados. Nesse sentido, entende-se que as organizações que buscam uma boa administração e atingimento dos objetivos, devem ponderar, da maneira mais assertiva possível, como executar cada ponto do PODC. Visto que, quanto mais assertiva for a decisão, levando em consideração não apenas o ambiente interno da organização, mas tudo o que ocorre a sua volta e, indiscutivelmente, as mudanças que poderão ocorrer, preparando os colaboradores para lidarem com esta decisão, mais próximos estarão do êxito.

O artigo em questão não teve o propósito de esgotar a obra e as temáticas analisadas; pelo contrário, a finalidade foi promover reflexões sucessivas, considerando a riqueza do corpus aqui apresentada.

Por fim, e pensando em trabalhos futuros, essas análises podem ser continuadas, além de implementadas na prática. A proposta é embasada nos benefícios da leitura da obra de Spencer Johnson (2000) e nos múltiplos conceitos que os cercam. Há de se perceber que indubitavelmente esse exemplar possui uma sublime importância qualitativa no mundo dos negócios. Mas como seus benefícios podem ser interpretados quantitativamente?

REFERÊNCIAS:

1. Batista, Ruy Martins dos Santos (2018). LIDERANÇA E MOTIVAÇÃO: UMA BREVE REFLEXÃO ACERCA DO DESENVOLVIMENTO E DO CAPITAL HUMANO (v. 5, n. 2.). Humanidades & Inovação.
2. Batista-Santos, D. O. (2018). Prática dialógica de leitura na universidade: uma contribuição para a formação do leitor responsivo e do professor letrador. 248f. Tese (Doutorado em Linguística Aplicada e Estudos da Linguagem-LAEL) – Pontifícia Universidade Católica de São Paulo, PUC, São Paulo.
3. Bauman, Zygmunt (2003). A sociedade líquida (v. 19, p. 4-9). Folha de São Paulo.
4. Bressan, Cyndia Laura (2004). Mudança Organizacional: uma visão gerencial (v. 1). Seminário de gestão de negócios.
5. Certo, Samuel C (2003). Administração. (9. ed.), São Paulo: Prentice Hall.
6. Daft, Richard (1999). Teoria e Projeto das Organizações (6. ed.). Rio de Janeiro: LTC-Livros Técnicos e Científicos Editora S.A.
7. Dalmolin, A, et all (2007). Teoria clássica da administração e sua utilização na administração moderna. 02 (1,2,3,4.). Pato Branco: Synergismus scyentifica UTFPR.
8. Darwin, Francis (1887). The life and letters of Charles Darwin.
9. Denzin, Norman K.; LINCOLN, Yvonna (2006). A disciplina e a prática da pesquisa qualitativa. In: DENZIN, Norman K.; LINCOLN, Yvonna (orgs). Planejamento da pesquisa qualitativa: teorias e abordagens (2 ed.). Porto Alegre: ARTMED.
10. Drucker, Peter F (2000). Desafios gerenciais para o século XXI. São Paulo: Pioneira.
11. Drucker, Peter F (1981). Prática da administração de empresas. São Paulo: Pioneira.
12. Fayol, H (1990). Administração Industrial e Geral. (10 ed.) São Paulo: Atlas.
13. Francisconi, Karine (2008). Configuração estrutural do campo científico em estudos organizacionais no Brasil: o período 1997 – 2007. Dissertação de Mestrado. UFPR – Universidade Federal do Paraná. Mestrado em Administração, área de concentração Estratégia e Organizações. Curitiba.
14. Gomes, Daniel Roque (2009). Organizational change and job satisfaction: The mediating role of organizational commitment. (n. 1, p. 177-195), Exedra: Revista Científica.
15. Hunter, James C (2010). O monge e o executivo [livro eletrônico]: uma história sobre a essência da liderança / James C. Hunter; [tradução Maria da Conceição Fornos de Magalhães]; Rio de Janeiro: Sextante.
16. Kotter, John (2007). Leading change: Why transformation efforts fail (v. 86, p. 97-103). Harvard business review.
17. Maximiano, Antonio Cesar Amaru (2000). Teoria geral da administração: da escola científica à competitividade na economia globalizada. (2 ed.) São Paulo: Atlas.
18. Morgan, G.; Smircich, L (1980). The case for qualitative research. (v. 5, n. 4, p. 491-500), Mississippi: Academy of Management Review.
19. Newman, William H (1991). Ação Administrativa - As Técnicas de Organização e Gerência. Editora: Atlas.

20. Robbins, Stephen; Judge, Timothy; Sobral, Filipe (2010). *Comportamento Organizacional: teoria e prática no contexto brasileiro* (14. Ed). São Paulo: Pearson Prentice Hall.

21. Tamayo, Alvaro; Paschoal, Tatiane (2003). A relação da motivação para o trabalho com as metas do trabalhador (v. 7, n. 4, p. 33-54.) *Revista de Administração Contemporânea*.

22. Tavares, Fernanda Pereira (1996). A cultura organizacional como um instrumento de poder (v. 1, n. 3, 2º sem/1996). São Paulo: *Caderno de Pesquisas em Administração*.

23. Vilela, Virgílio Vasconcelos. Mapas Mentais – ferramentas da sua inteligência – www.mapasmentais.com.br Possibilidades – percepções e estratégias para suas inteligências - www.possibilidades.com.br

24. Zaccarelli, S. B. & Fischmann, A. A (1994). Estratégias genéricas (v. 34, n. 4, jul./ago., p. 13-22). *Revista de administração de empresas*.

13. CULTURE AND ART IN THE GLOBAL WORLD

DOI: <https://doi.org/10.54929/monograph-06-2024-13-01>

Terezinha Corrêa Lindino

Post-doctorate in Environmental Management and Education,
Universidade Estadual Paulista Júlio
de Mesquita Filho (UNESP/Campus Tupã), Brazil,
in the Environmental Management and Education Research Group (PGEA),
PhD in Education, Universidade Estadual Paulista Júlio
de Mesquita Filho (UNESP/Campus Marília), Brazil,
Permanent Professor in the Stricto Senso Graduate
Program in Environmental Sciences,
Universidade do Oeste do Paraná - Campus Toledo/PR, Brazil
Toledo-PR
ORCID: 0000-0001-5290-7702

Andrea Pessutti Rampini-Nagai

Master in Environmental Sciences, Universidade Estadual
do Oeste do Paraná - Campus Toledo/PR, Brazil
Master in Education, State University of Londrina - Londrina/PR, Brazil
Teacher of the State Public School of Education of Cascavel - PR
Cascavel-PR
ORCID: 0000-0002-5497-4893

CHAPTER 13.1. CONTRIBUTION OF ART TO ENVIRONMENTAL SCIENCES FROM THE PERSPECTIVE OF BRAZILIAN ARTISTS AND ART TEACHERS

This chapter deals with the perspective of Brazilian artists: Hugo Fortes (1968), Débora Muszkat (1962), Eduardo Srur (1974) and Néle Azevedo (1950) and Art teachers from the State Public Education Network, from a municipality in the West region of Paraná state (BR), about the contribution of Art and its teaching to Environmental Sciences. Its main objective is to understand the environmental perspective of artists, through interviews, in order to relate it to the convergent and divergent perspectives of Art teachers. To achieve this, this research is based on sociologists, philosophers, scientists and environmental educators, historians and Art researchers who analyzed Western society, the origins of the environmental crisis, the nature and function of Art for society. Therefore, as no process of socioeconomic transformation occurs naturally, we argue that the responsibility for changes involves society as a whole, as there is an urgency to feel engaged and committed to Environmental Sciences, whether through the change directly associated with collective awareness or by incorporating existing environmental complexity.

Lindino T. C.

Pós-doutorado em Gestão e Educação Ambiental,
Universidade Estadual Paulista Júlio de Mesquita Filho (UNESP/Campus Tupã),
Brasil, no Grupo de Pesquisa em Gestão e Educação Ambiental (PGEA),
Doutora em Educação, Universidade Estadual Paulista Júlio
de Mesquita Filho (UNESP/Campus Marília), Brasil,
Professora permanente no Programa
de Pós-Graduação Stricto Senso em Ciências Ambientais,
Universidade Estadual do Oeste do Paraná – Campus Toledo/PR, Brasil
Toledo-PR
ORCID: 0000-0001-5290-7702

Rampini-Nagai A. P.

Mestre em Ciências Ambientais, Universidade Estadual
do Oeste do Paraná – Campus Toledo/PR, Brasil
Mestre em Educação, Universidade Estadual de Londrina – Londrina/PR, Brasil
Professora da Rede Pública Estadual
de Ensino de Cascavel – PR,
Cascavel-PR
ORCID: 0000-0002-5497-4893

CAPÍTULO 13.1. CONTRIBUIÇÃO DA ARTE PARA AS CIÊNCIAS AMBIENTAIS NA PERSPECTIVA DE ARTISTAS BRASILEIROS E DE PROFESSORES DE ARTE

O presente capítulo trata da perspectiva dos artistas brasileiros: Hugo Fortes (1968), Débora Muszkat (1962), Eduardo Srur (1974) e Néle Azevedo (1950) e dos professores de Arte da Rede Pública Estadual de Ensino, de um município da Região Oeste do Paraná (BR), sobre a contribuição da Arte e seu ensino para as Ciências Ambientais. Tem como objetivo principal compreender a perspectiva ambiental dos artistas, por meio de entrevista, de modo a relacioná-la às perspectivas convergentes e divergentes dos professores de Arte. Para isso, esta pesquisa fundamenta-se em sociólogos, filósofos, cientistas e educadores ambientais, historiadores e pesquisadores em Arte que analisaram a sociedade ocidental, as origens da crise ambiental, a natureza e função da Arte para a sociedade. Por conseguinte, como nenhum processo de transformação socioeconômica ocorre naturalmente, defendemos que a responsabilidade pelas mudanças envolve a sociedade como um todo, pois, há a urgência de se sentir engajado e comprometido com as Ciências Ambientais, seja pela mudança diretamente associada à conscientização coletiva seja pela incorporação da complexidade ambiental existente.

Introdução

A questão ambiental é global, planetária. “A crise ambiental é a crise do nosso tempo”, afirma Leff (2005). “[...] muitos de nós temos sido apanhados num universo de eventos que não compreendemos plenamente e que parecem, em grande parte, estar fora de nosso controle”, manifesta Giddens, 1991, p. 9. O pensamento destes dois autores nos conduz a uma ampla reflexão sobre as crises vividas em nosso tempo e consequências para a sociedade ocidental, e expressam como uma numerosa parcela da população mundial se sente. E é por meio deste tipo de pensamento que questionamos: que eventos são estes? E eles afetam a esfera social, ambiental e econômica simultaneamente?

Conforme Leff (2005), Giddens (1991) e Bauman (2001), o modo de existência atual é resultado das transformações ocorridas na modernidade, cujos impactos foram sentidos globalmente, afetando a condição humana, nas várias esferas da vida: na individualidade, na percepção do tempo/espaço, no trabalho, no sentido de comunidade. A sociedade ocidental, que se fundamenta nos pilares erguidos na modernidade, sustenta-se até hoje na hegemonia da razão, da objetividade, do mecanicismo, da mensuração e do rigor científico e tecnológico que expressam tanto a dualidade quanto a dicotomia entre natureza e cultura, razão e emoção, corpo e mente, ciências humanas e naturais, fragmentando o conhecimento.

Nesse caminho, verifica-se que as consequências irrompidas se pautam na degradação ambiental, no avanço das desigualdades econômicas e nos conflitos sociais. O que leva a uma piora na qualidade de vida da população. Em crise, a sociedade moderna vem apontando demandas sobre questões socioambientais e sobre mudança de atitude dos indivíduos inseridos nesse contexto.

Especificamente, a crise ambiental emerge do limite da racionalidade econômica, científica e instrumental, como esclarece Leff (2005), pois objetiva o mundo e domina a natureza. Presentemente, o debate ambiental não só ganhou visibilidade como vários movimentos sociais, culturais, políticos e educacionais foram organizados, a partir da segunda metade do século XX, na tentativa de confrontar os princípios e racionalidade dominantes da sociedade vigente.

Verifica-se que a preocupação latente com as problemáticas ambientais, difundida nos anos de 1960, se mostra constante com alertas mundiais sobre a gravidade da ação antrópica e sobre os impactos ambientais propagados. Cientistas e pesquisadores reuniram-se repetidas vezes para discutir a crise ambiental, a fim de firmarem acordos, tratados e documentos que trouxessem repostas; por exemplo, o Clube de Roma, em 1968; a Conferência Mundial sobre o Homem e o Meio Ambiente/Estocolmo, em 1972; o Encontro Internacional sobre Educação Ambiental/Belgrado, em 1975; a 1ª Conferência Intergovernamental sobre Educação Ambiental/Tbilisi, em 1977.

Cada uma a sua maneira, apontou a necessidade de rever as relações homem-natureza, o comportamento e mentalidade humana, de se estabelecer uma nova ética e desenvolver a educação ambiental, integradora

e crítica. Especificamente na década de 1990, a Conferência da ONU sobre o Meio Ambiente e Desenvolvimento (ECO92)/Rio de Janeiro, em 1992, reconheceu a insustentabilidade do modelo de desenvolvimento vigente, contribuindo para a proposta apresentada na Conferência de Tessalônica/Grécia, em 1998, reforçando a necessidade da construção de uma nova ética global.

Assim, da Eco92 resultaram-se documentos proeminentes como: a Agenda 21, a Declaração dos Princípios sobre Florestas, a Declaração do Rio e a indicação de Convenções sobre a Diversidade Biológica e sobre a Mudança do Clima. Aqui cabe ressaltar que as Conferências das Nações Unidas sobre as Mudanças Climáticas vem sendo promovida anualmente desde 1995, por meio da Conferência das Partes (COP), cujo objetivo se fixou em discutir meios para a redução ou estabilidade da emissão dos Gases de Efeito Estufa (GEE) na atmosfera terrestre e, também, planejar ações para minimizar as alterações climáticas futuras.

Neste sentido, a discussão sobre problemáticas ambientais reforça a necessidade de refletir sobre a dinâmica da sociedade nas esferas econômica, cultural e socioambiental. E, nesse momento, cabe salientar a relevância de se intentar estudos com abordagem integradora e interdisciplinar, visto que, com o propósito de reorientar a formação profissional sobre a relação homem-natureza, de acordo com Leff, 2005, p.180:

[...] apreender a unidade da realidade para solucionar os complexos problemas gerados pela racionalidade social, econômica e tecnológica dominante (...) busca fundamentar-se num método capaz de fazer convergir os olhares dispersos dos saberes disciplinares sobre uma realidade homogênea, racional e funcional, eliminando as divisões estabelecidas pelas fronteiras dos territórios científicos, cancelando o espaço próprio de seus objetos de conhecimento, para reconstruir um mundo unitário.

Desse modo, e a partir deste propósito, realizamos uma pesquisa de natureza interdisciplinar, unindo conhecimentos de duas áreas: Ciências Ambientais e Arte. A relação entre elas evidencia-se na esfera artística-cultural, pois, a Arte vem contribuindo para disseminar alertas socioambientais, no que se refere aos desastres de origem natural e os desenvolvidos por intervenção humana.

No cenário artístico brasileiro (Artes Visuais), observamos artistas contemporâneos dedicando-se às questões ambientais, como Hugo Fortes (1968), Débora Muszkat (1962), Eduardo Srur (1974) e Néle Azevedo (1950). A Arte, como construção humana, social, histórica e cultural, pode ser vista como forma de reeducação do olhar que nos adverte sobre os possíveis impactos que a sociedade capitalista realiza no meio em que vivemos, propondo-nos uma perspectiva nova em relação ao mundo e às coisas presentes nele (Argan, 1992).

Diante disso, e tendo em vista a necessidade de construir um olhar integrador para as questões socioambientais na esfera educacional, torna-se apropriado compreender como as produções artísticas (Artes Visuais) - que apresentam a natureza e o meio ambiente como objetos poético-reflexivos - contribuem com as Ciências Ambientais para a sensibilização dos

sujeitos na sociedade. Ainda, como elas são articuladas pelos professores de Arte que atuam na Rede Pública Estadual de Ensino, de um município da Região Oeste do Paraná (BR), explorando a seguinte pergunta-problema: Quais são as perspectivas dos artistas brasileiros e dos professores de Arte participantes, acerca da contribuição da Arte para as Ciências Ambientais?

Para respondê-la, procuramos compreender a perspectiva ambiental dos artistas, por meio de entrevista, de modo a relacioná-la às perspectivas artísticas e ambientais dos professores de Arte, destacando pontos convergentes e divergentes (ou seja, ressaltando o que apresentam em comum e as divergências em relação aos pontos de vista desses indivíduos). E, com vista na problemática do capítulo, no objetivo proposto, nos sujeitos participantes (artistas brasileiros e professores de Arte) e nos resultados obtidos, estruturamos este capítulo em três partes: Sociedade, Arte e Meio Ambiente; Contribuição da Arte para as Ciências Ambientais e Considerações Finais.

13.1.1. Sociedade, Arte e Meio Ambiente

Para contextualizar os pressupostos que fundamentam a sociedade atual, a questão ambiental e sua complexidade, amparamo-nos em autores clássicos e contemporâneos como Giddens (1991), Bauman (2001, 2008), Layrargues (2002, 2017), Leff (2005, 2009, 2011), Morin (2003, 2005); e para compreendermos a relevância da Arte para a sociedade e para o ser humano, reportamo-nos a autores como Argan (1992,1996), Vásquez (1978), Coli (1991), Danto (2015), Archer (2001), Fischer (1987) entre outros.

Autores como Giddens (1991) e Bauman (2001) definem a sociedade moderna como sociedade capitalista. Sem nos estendermos sobre a formação do capitalismo, é relevante salientar que uma sociedade capitalista prima por um sistema que apresente diversas características institucionais específicas, como nos mostra Giddens (1991): natureza fortemente competitiva e expansionista; industrialização; inovação tecnológica constante e difusa; economia distinta das outras esferas sociais, em particular das instituições políticas; influência econômica sobre outras instituições; preeminência da propriedade privada dos meios de produção; a autonomia do Estado é condicionada, pela sua dependência da acumulação do capital, visto que seu controle está longe de ser crível.

Esse modelo de sociedade é fruto da modernidade que transformou o mundo e a natureza de maneiras inimagináveis, tanto nos setores industrializados quanto nos demais. Portanto, tanto Giddens (1991) quanto Bauman (2001, 2008) analisam os impactos da modernidade na sociedade contemporânea. Bauman (2001) explicita que a modernidade derreteu os sólidos pré-modernos, deixando o campo aberto para a invasão e dominação da racionalidade instrumental e da economia como fator determinante na sociedade. Deste modo, a transição da modernidade para a pós-modernidade afetou sobremaneira a condição humana, ressignificando a vida e a sociedade, pois soma-se a essas transformações, o crescente nível de consumismo.

Uma sociedade de consumidores representa o tipo de sociedade que promove, encoraja ou reforça a escolha de um estilo de vida e uma estratégia

existencial consumista e rejeita todas as opções culturais alternativas. Conforme Bauman (2008), uma sociedade guiada pela cultura de consumo é, praticamente, aprovada e aplaudida pelo capitalismo. Os indivíduos - crentes que exercem sua liberdade - deparam-se com um mundo fluido, efêmero e cheio de oportunidades.

E, diante das infinitas possibilidades numa sociedade consumista, a atividade padrão é a de comprar. Acontece que na lista de produtos a ser adquiridos não estão apenas alimentos, vestuários, automóveis, itens de mobiliários, brinquedos. Parece que a lista não tem fim, pois, de acordo com Bauman, 2001, p. 95-96:

“Vamos às compras” pelas habilidades necessárias a nosso sustento e pelos meios de convencer nossos possíveis empregadores de que as temos; pelo tipo de imagem que gostaríamos de vestir e por modos de fazer com que os outros acreditem que somos o que vestimos; por maneiras de fazer novos amigos que queremos e de nos desfazer dos que não mais queremos; pelos modos de atrair atenção e de nos escondermos no escrutínio; pelos meios de extrair mais satisfação do amor e pelos meios de evitar nossa dependência do parceiro amado ou amante; pelos modos de obter o amor do amado e o modo menos custoso de acabar com uma união quando o amor desapareceu e a relação deixou de agradar; pelo melhor meio de poupar dinheiro para um futuro incerto e o modo mais conveniente de gastar dinheiro antes de ganhá-lo; pelos recursos para fazer mais rápido o que temos que fazer e por coisas para fazer a fim de encher o tempo então disponível; pelas comidas mais deliciosas e pela dieta mais eficaz para eliminar as consequências de comê-las; pelos mais poderosos sistemas de som e as melhores pilulas para a dor de cabeça.

Como deflagra o autor, cada indivíduo dessa sociedade que vai às compras, não a faz pela satisfação de necessidades básicas e sim para satisfazer o desejo - entidade volátil, efêmera, evasiva e caprichosa. Com isso, é possível compreender que o consumismo em sua forma atual se fortalece no desejo (como liberação de fantasias desejosas) e no querer (como força motivadora do consumo). O sistema produtivo intensifica a produção, porque o descarte sucessivo e o consumo tornam-se mais acelerados; todos tornam-se consumidores em uma sociedade de consumo, independente de idade, gênero, religião, cultura ou classe social.

Também, é possível constatar que a organização econômica capitalista aplica instrumentos de manutenção de poder e procura derrubar obstáculos que encontra em seu caminho. O modelo de desenvolvimento baseado na economia extrativista-predatória - típico dos países latino-americanos - como pontua Layrargues (2017), põe em prática um processo de apropriação e exploração de recursos naturais no continente latino-americano.

Igualmente, os recursos que o ser humano precisa para sua sobrevivência sofrem com o esgotamento e desgastes provocados por ele mesmo, tornando nosso planeta e nossa sociedade de risco. De acordo com o sociólogo alemão Ulrich Beck, risco¹ é um conceito moderno e, neste sentido, tanto o risco quanto o perigo encontram-se nas várias esferas da sociedade: na política, na econômica, na ambiental, na burocracia e até na falência das instituições.

Em outras palavras, o risco com os quais os indivíduos se deparam transcende as fronteiras espaciais, temporais e até mesmo sociais. Na Era

¹ O termo é utilizado para se referir ao mundo fora de controle em que vivemos e, desta forma, sociedade de risco refere-se às incertezas fabricadas que se contrapõem à expectativa institucionalizada de controle, de modo que até as ideias-chave de certeza e racionalidade entrem em colapso.

do risco, não é lícito atribuir as ameaças com as quais os indivíduos se confrontam a Deus ou à natureza, mas sim à própria modernização e ao próprio progresso e, sob esta conjuntura, as ideias de Giddens (1991) e Bauman (2001), a respeito das consequências da modernidade - de sua lógica racional e da ideia de progresso a todo custo - apresentam um ponto de conexão, pois, como consequência do capitalismo, do consumismo, da exploração de recursos naturais e da ação humana negativa sobre o ambiente, intensifica-se a crise-problemática ambiental.

Neste momento, cabe-nos reportar às ideias de Leff (2005) para ampliar a reflexão acerca dessa crise. Verifica-se, ao longo do século XX, que a ciência positivista (conhecimento científico) e a racionalidade serviram de alavanca para o progresso econômico e que o conhecimento científico foi de certo modo, utilizado para a dominação da natureza, que passou a ser objeto e a coisa a ser explorada, ocasionando as adversidades com as quais nos confrontamos atualmente.

Leff, 2005, p. 309 explicita que há uma intrínseca relação entre a crise do saber e a crise ambiental que a humanidade vive. Desse modo, pontua o autor:

A crise ambiental e a crise do saber surgem como a acumulação de “externalidades” do desenvolvimento do conhecimento e do crescimento econômico. Surgem como todo um campo do real negado e do saber desconhecido pela modernidade, reclamando a “internalização” de uma “dimensão ambiental” através de um “método interdisciplinar”, capaz

A racionalidade instrumental, que se sedimentou na modernidade, estendeu-se no tempo e o projeto moderno de emancipação do homem através da razão converteu-se em alienação. Entretanto, não se pode negar as conquistas do espírito racional em relação à elaboração do conhecimento científico, ao desenvolvimento do pensamento crítico, à liberdade e à democracia, mas como já afirmava Leff (2005), a racionalidade nos legou uma razão cegante do mundo.

Portanto, o autor enfatiza a urgência em construirmos uma nova racionalidade, fundamentada no potencial ecológico e em novos sentidos de civilização, levando em conta a diversidade cultural do gênero humano, pois, conforme Leff, 2005, p.416 destaca,

[...] a crise do pensamento ocidental, da metafísica que produziu a disjunção entre o ser e o ente, que abriu o caminho a racionalidade científica e instrumental, que criou um mundo fragmentado e coisificado em sua afã de domínio e controle da natureza.

Logo, a crise ambiental é planetária e representa o limite do crescimento econômico e populacional, dos desequilíbrios ecológicos e climáticos, da pobreza, da desigualdade, da visão fragmentada sobre o real.

Diante dessa crise, vários questionamentos surgiram sobre as bases epistemológicas pelas quais a sociedade ocidental compreendeu o ser, as coisas, o mundo. A problemática ambiental requisitou uma elaboração mais complexa do conhecimento e do saber para apreender os processos materiais que configuram o campo das relações sociedade-natureza.

Isto posto, a urgência em inaugurar novos paradigmas ou novas estratégias para a mudança nos estilos de vida que diferenciam o tipo de

racionalidade adotado, promovendo a compreensão da relação existente entre Meio Ambiente e ser humano, aflora a necessidade de compreender o funcionamento do todo — que envolve o comportamento dos indivíduos, o funcionamento das sociedades, a maneira como consumimos e produzimos nossa existência — e de desenvolver um pensamento complexo e de mão dupla (como nosso estilo de vida afeta o ecossistema global e como o ecossistema global nos afeta). Nesse panorama, E. Morin (2003, 2005) propõe uma virada paradigmática, conduzindo-nos aos caminhos da complexidade.

O termo complexidade, vem do latim *complexus*, que significa aquilo que está tecido junto. Para o Morin, 2005, p.13:

[...] um primeiro olhar, a complexidade é um tecido (...) de constituintes heterogêneas inseparavelmente associadas: ela coloca o paradoxo do uno e do múltiplo. Num segundo momento, a complexidade é efetivamente, o tecido de acontecimentos, ações, interações, retroações, determinações, acasos, que se constituem nosso mundo fenomênico (...) a complexidade se apresenta com os traços inquietantes do emaranhado, do inextricável, da desordem, da ambiguidade e da incerteza.

A partir da perspectiva do autor, pode-se afirmar que sociedade local e global pode ser considerada como tecido único, já que, conforme Leff (2005), o campo das inter-relações sociedade-natureza demanda uma abordagem complexa e um método interdisciplinar que permita a integração das ciências da natureza e da sociedade. Igualmente, a complexidade ambiental emerge como estratégia para uma nova compreensão de mundo, que incorpora o acaso, a desordem, a multidimensionalidade, as diferentes identidades, a diversidade cultural, o saber sensível e a sustentabilidade.

Em outras palavras, pensar a complexidade ambiental para Leff, 2005, p. 419:

[...] é repensar o mundo a partir do ser, para poder pensar a construção de uma racionalidade alternativa fora do campo da metafísica, do logocentrismo da ciência e da racionalidade econômica, que produziram uma modernidade insustentável.

A complexidade ambiental abre caminhos para um diálogo de saberes, a partir da diferença entre os indivíduos; considera uma totalidade alternativa e abarca uma confluência e convivência de mundos de vida em permanente processo de diversificação e diferenciação. Acrescemos à tese de Leff (2005) a vivência de cada indivíduo, pela via sensível no mundo natural ou social, o torna mais complexo.

O pensamento da complexidade ambiental possibilita, conforme Leff (2009), compreender o mundo no rumo do ser com a natureza, e do ser com o outro e com o outro, transbordando a relação de conhecimento entre conceito e real para um diálogo de saberes, assim, é, portanto, espaço da alteridade. “O ser, diverso por sua cultura, ressignifica seu saber para dar-lhe seu selo pessoal, para inscrever seu estilo cultural e reconfigurar identidades coletivas”, afirma Leff, 2009, p. 23. Com isso, o autor nos faz refletir que somos diversos, porém somos parte de um contexto mais amplo, que exige a formação de uma nova consciência sobre o valor da natureza para a humanidade.

A complexidade ambiental nos mostra, ainda, a necessidade de (re) conhecer o mundo e os limites da natureza (entropia) e da cultura (finitude da existência). Ela se constrói e se aprende por meio de um processo dialógico

de saberes, pautado na fusão dos incompletos: da ciência e da tecnologia, dos saberes populares e do conhecimento acadêmico, da natureza e cultura; por esta razão, abarca a incompletude e também a diversidade de opiniões.

O sentido da complexidade da criatura está na convergência e entrelaçamento de processos, tempos e espaços, no reconhecimento das identidades múltiplas que se formam nas culturas, na disposição a tolerar, compreender e colocar-se no lugar do outro, no inconformismo, na incorporação de valores caros à existência humana e, por fim, na reapropriação social da natureza. Quanto aos valores humanos, estima-se que os valores culturais e ambientais sejam fortalecidos.

Contrários à cultura do poder, à razão tecnológica, à racionalidade econômica, ao consumo acelerado, eles abrem espaço para um processo de ressignificação do mundo atual, para a diversificação das condições de existência, reivindicam a integridade humana, a solidariedade e participação social, o equilíbrio entre o crescimento econômico e a conservação da natureza, o respeito à diversidade cultural, o reencantamento da vida e erotização do mundo e a rearticulação das relações sociedade-ambiente.

Na dinâmica socioambiental, o ambiente, a cultura, a história, a Arte, a economia, a política constituem uma rede complexa de relações, cujas linhas são tecidas juntas. Neste contexto, assim como Argan (1992), entendemos a Arte como parte desse complexo, como construção social que expressa valores diversos, sejam eles associados ao sistema produtivo e econômico (Arte como mercadoria, produto lucrativo) ou valores sociais, culturais, históricos, religiosos e ambientais.

Como os objetos artísticos são produzidos num contexto cultural, “[...] eles nutrem a cultura, mas também são nutridos por ela e só adquirem razão de ser nessa relação dialética, só podem ser apreendidos a partir dela”, afirma Coli, 1991, p. 118. Deste modo, pelo fato de a Arte abarcar traços culturais, ela revela - de forma manifesta ou de forma latente — as criações, crenças e a diversidade de determinada cultura.

Dediquemo-nos neste momento, a dissertar sobre a Arte, sua função e as relações com o Meio Ambiente. Primeiramente, o conceito de Arte não define uma categoria de coisas, mas sim um tipo de valor que, de acordo com o historiador Argan, 1992, p.14, “[...] está sempre ligado ao trabalho humano e suas técnicas e indica o resultado de uma relação entre uma atividade mental e uma atividade operacional”. Como cada obra de Arte compõe um sistema cultural, existe uma ligação entre os problemas artísticos e a problemática geral de uma era.

Ao assumir a problemática de uma época, a obra torna-se uma realidade histórica, revelando a consciência dramática da crise que nela se manifesta. O valor artístico de um objeto, de acordo com Argan (1992), está relacionado ao valor histórico que lhe é atribuído e, pelo parâmetro histórico, pode-se definir um objeto como artístico e atribuir importância ou não a ele. Esclarece Argan, 1992, p. 19, que:

Uma obra é vista como obra de arte quando tem importância na história da Arte e contribui para a formação e desenvolvimento de uma cultura artística. Enfim, o juízo que reconhece a qualidade artística de uma obra, dela reconhece ao mesmo tempo, a historicidade.

Procede da perspectiva do historiador, que o critério utilizado para julgar um objeto como artístico é o histórico e aliamos a este o valor estético. Entende-se, a partir da leitura de outro autor, Vázquez (1978), que o valor estético não se determina pelas propriedades físicas ou naturais de um objeto, mas sim, pelo conteúdo humano-social que ele revela. O objeto em si, em seus elementos formais, se não for humanizado, se não for portador de um conteúdo espiritual, de significações humanas, não se eleva ao estético, ao belo. Em suma, de acordo com os autores, os critérios para definir um objeto como artístico, são os valores histórico e estético, atrelados e interdependentes.

Sobre a definição de Arte, cabe uma consideração, especificamente acerca da Arte Contemporânea. A tarefa de defini-la torna-se atualmente mais difícil, uma vez que os critérios tradicionais utilizados para avaliar um objeto como artístico não se aplicam a ela. Como afirma Danto (2015), a definição de Arte teria de ser construída sobre as ruínas do que se pensava ser o conceito de Arte em discursos anteriores, pois os experimentos das vanguardas dos anos de 1960-70 resultaram na desintegração do “nosso conceito” de Arte. Danto, 2015, p.27, explica que:

O que se pode deduzir dessa história de desaparecimento conceitual, não é que a Arte é indefinível, mas que as condições necessárias para que algo seja arte terão de ser bastante gerais e abstratas para se adequar a todos os casos imagináveis e, em particular, que resta muito pouco do nosso conceito de Arte em que se basear.

Da Arte Grega até o início do século XX, vemos que a beleza foi um dos critérios para definir a Arte. O conceito baseado na proporção, simetria e beleza, interiorizado pelo público em geral é uma herança dos gregos, porém a referência à beleza, praticamente desapareceu da pauta artística com a produção dos artistas modernos - especialmente após os anos de 1960. Nas vanguardas artísticas do início do século XX, romper com a ideia de Arte como beleza significou o distanciamento entre a moral e a beleza.

Mais que buscar a beleza na Arte importa apreender o significado corporificado nela. De acordo com Danto, 2015, p. 39, a beleza nem era a questão central de grande parte da melhor Arte mundial e, raramente, é a questão central da Arte hoje em dia: “[...] não é, nem nunca foi o destino de toda Arte ser vista como bela, afinal de contas”. Assim, para descobrir qual pode ser o papel da beleza na Arte de nosso tempo, precisamos, segundo o autor, abandonar a premissa de que “[...] a boa Arte é categoricamente bela, basta que reconheçamos de que maneira ela é bela”, argumenta Danto, 2015, p. 40.

Hoje, estetas, historiadores da Arte e pesquisadores fornecem instrumentos teóricos para percebermos que a Arte contemporânea não tem ambições estéticas, não se dirige aos observadores, simplesmente, como observadores e ultrapassa as fronteiras dos museus. No que se refere à produção artística realizada entre meados do século XX e especialmente no XXI, verificamos que as produções artísticas têm evidenciado a mudança necessária no modo de ser e agir do homem contemporâneo em relação à sociedade.

Os artistas têm manifestado em suas obras-objetos artísticos questões de gênero, raça, violência dentre outros aspectos sociais, e tem abordado questões ambientais, por meio das mais variadas técnicas, instrumentos, suportes e modos de compor. O artista, enquanto ser criador, social, histórico e engajado, tem ciência de que sua tarefa é expor ao seu público o profundo significado dos acontecimentos, possibilitando-lhe compreender as relações essenciais entre o homem e a natureza e entre o homem e a sociedade, desvendando-lhe o enigma dessas relações.

Desta maneira, o autor Fischer, 1987, p.56, pontua que:

Um artista só pode exprimir a experiência daquilo que seu tempo e suas condições sociais têm para oferecer. Por essa razão, a subjetividade de um artista não consiste em que a sua experiência seja fundamentalmente diversa da dos outros homens de seu tempo e de sua classe, mas consiste em que ela seja mais forte, mais consciente e mais concentrada. A experiência do artista precisa apreender as novas relações sociais de maneira a fazer que outros também venham a tomar consciência delas [...] Mesmo o mais subjetivo dos artistas trabalha em favor da sociedade.

A partir da leitura de Fischer, inferimos que o artista, ao exprimir aquilo que apreendeu pela via do sensível, situa-se entre o individual e a coletividade, entre o cotidiano e a História, entre a ideologia e a superação. No cenário dramático em que vivemos, é uma atribuição do artista problematizar essa realidade e torná-la visível poeticamente.

Em muitas proposições artísticas que datam da década de 1960/1970 – classificadas por historiadores e críticos de Arte como Land Art – o ambiente (aquele espaço em que os indivíduos e grupos sociais se inserem e vivem) é tido como o protagonista da experiência estética. Instaura-se, com essas proposições, uma nova relação entre a Arte e o público, que promove um olhar para os fenômenos do mundo, de um modo artístico, como explicita Archer, 2001, p. 94.

A Land Art - arte da terra - nasceu em meio a uma crescente conscientização acerca da preservação ambiental. Foi organizada como movimento artístico em 1968, a partir da exposição Earth Works, na Dwan Gallery, Nova Iorque, sendo que as principais intervenções ambientais ocorreram principalmente nos EUA e na Europa. As proposições artísticas ligadas à Land Art constituem-se em uma intervenção sobre e na natureza, que passa a ser o meio e o lugar onde se dá a experimentação artística.

Além do mais, conforme Argan (1996) a apropriação e intervenção na natureza; as manipulações físicas dos elementos naturais em determinados espaços (sejam nas paisagens ou galerias de Arte); e a monumentalidade são algumas características dessa tendência artística. As obras têm caráter não permanente, ou seja, são efêmeras e sofrem ação da própria natureza, pois os fenômenos naturais como erosão, chuva, mudança de estações alteram a proposta original do trabalho artístico.

Pode-se dizer, com base em Silva (2009 como citado em Canton, 2009), que as proposições artísticas da Land Art são construções específicas em lugar e tempo determinados, mesmo sendo passageiras, sua presença efêmera materializa-se de forma definitiva apenas na memória. “O sentido do tempo, no caso da fruição estética da obra efêmera, é o não-tempo, onde essa fruição se dá de forma imediata ao apreciar a obra in loco, mas

permanece em sua fruição plena como recordação”, Silva (2009 como citado em Canton, 2009). Com isto, a autora quer nos apontar que a obra perdura na memória, no momento em que é vivida e sentida pela experiência estética, já que, mesmo sendo realizadas em espaços inusitados, as proposições artísticas chegam ao público por meio dos registros fotográficos ou audiovisuais.

A Land Art expressa as relações homem x ambiente natural x arte x cultura e seus desdobramentos podem ser observados na produção artística brasileira contemporânea. Nos anos de 1990, Farias, 2009, p. 19, verificou no cenário artístico nacional, o surgimento de uma quantidade de poéticas originárias das mais diversas matrizes, “[...] desde as que mergulham em referências históricas e pessoais, àquelas que zombam da própria Arte, passando pelas que criticam a autonomia da Arte ou por aquelas que visitam o passado e se apropriam dele”, assim uma diversidade estética e cultural caracteriza a Arte brasileira atualmente.

Diante da diversidade de artistas que atuam na cena contemporânea brasileira, enfatizamos alguns que abordam a natureza-ambiente como objetos poético-reflexivos dentre eles Hugo Fortes (1968), Débora Muszkat (1962), Eduardo Srur (1974) e Néle Azevedo (1950), e que colaboraram para este estudo, concedendo uma entrevista.

13.1.2. Contribuição da Arte para as Ciências Ambientais

Para responder à questão que impulsionou esta pesquisa, elencamos como participantes os artistas brasileiros mencionados a pouco e professores de Arte, que atuam nas Instituições da Rede Pública Estadual de Ensino, de um município da Região Oeste do Paraná (BR), jurisdicionadas ao Núcleo Regional da Educação local, tanto na etapa do Ensino Fundamental quanto no Ensino Médio.

Para fundamentar teórica-metodologicamente esta pesquisa nos amparamos em Gil (2008), Laville e Dionne (1999) e Bardin (2016), a partir dos quais foram definidos os procedimentos, instrumentos de coleta de dados e as técnicas de análise e interpretação.

Realizamos um levantamento sobre as imagens-obras criadas pelos artistas brasileiros, a partir da qual foi possível selecionar as produções artísticas que têm a natureza e o meio ambiente como objetos poéticos e reflexivos.

Para a análise das obras, consideramos os componentes descritos por Panofsky (1991): 1º. elementos técnico-formais-materiais, à forma materializada; 2º. ideias-temas são os elementos socioambientais e 3º. os valores, referem-se aos conteúdos. Contudo, as obras de Arte são, no contexto desta pesquisa, entendidas como documento plástico e histórico. Também, ancoramo-nos em Panofsky (1991) como suporte teórico que embasa o entendimento da obra como documento da civilização, na medida em que existem materialmente no tempo e espaço histórico e passam a ter significado.

Para compreender a perspectiva ambiental dos artistas Hugo Fortes (1968), Débora Muszkat (1962), Eduardo Srur (1974) e Néle Azevedo (1950),

utilizamos a entrevista semiestruturada ou por pautas (Gil, 2008). O contato com os artistas ocorreu via e-mail e a partir do aceite, foram estabelecidas as possíveis datas para a entrevista, durante as quais, eles foram submetidos às seguintes questões: 1) Discorra sobre seu processo criador e seu interesse em abordar questões ambientais; 2) Você se considera um ambientalista? 3) Em sua opinião, de que maneira sua produção artística pode contribuir para as ciências ambientais?

Para coletar dados referentes à perspectiva dos professores de Arte, utilizamos o questionário, via formulário on-line, como instrumento. O formulário ficou disponível para acesso nos meses de maio a agosto de 2023. Ele foi composto por questões objetivas e abertas-dissertativas em três seções: a primeira com questões que identificavam o profissional; a segunda, com questões abertas e a terceira apresentava as obras dos artistas Hugo Fortes, Débora Muszkat, Eduardo Srur e Néle Azevedo, por meio de um vídeo e solicitava-se que o respondente se identificasse com uma obra de Arte.

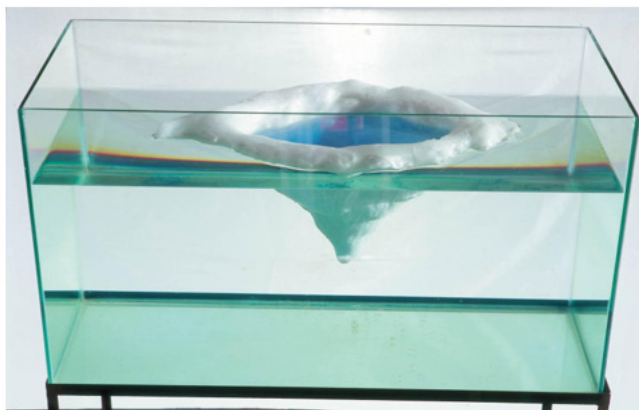
Do total de 160 professores de Artes que atuam no Ensino Fundamental e no Ensino Médio do Núcleo Regional da Educação de Cascavel, trabalhamos com uma amostra de 66 sujeitos participantes, o que equivale a um nível de confiança de 90% e margem de erro de 8%. O questionário, como técnica de investigação, teve o propósito de obter informações sobre conhecimentos, crenças, sentimentos, valores e interesses dos envolvidos na pesquisa.

E, diante das possibilidades, optou-se por um questionário misto, em razão de se constituir em um espaço para o participante da pesquisa emitir sua opinião, visto que as perguntas foram formuladas com o objetivo de descobrir a concepção sobre natureza, meio ambiente e Arte; a significação que atribuem a essas expressões e quais valores a Arte revela, pois, considerou-se que as respostas obtidas se referem à dimensão consciente e cognitiva dos sujeitos, mas abarcam também suas percepções subjetivas.

Para responder ao propósito dos objetivos elencados neste capítulo, focamos na segunda seção do formulário, cujas questões foram intencionalmente formuladas de maneira semelhante, tanto para os artistas quanto para os professores de Arte, para que pudessemos relacionar as respostas. Deste modo, os professores foram questionados sobre: 1) O que é Meio Ambiente para você? e 2) Em sua opinião, como a Arte e seu ensino podem contribuir para a problemática ambiental?

Inicialmente, apresentamos os artistas e suas perspectivas artística-ambientais. Hugo Fortes (nascido em 1968) é artista visual, pesquisador e professor universitário. Durante a entrevista realizada no dia 01 de dezembro do ano de 2022, o artista discorreu sobre seu processo criador, enfatizando a produção de esculturas, instalações, fotos, vídeos, desenhos, pinturas nas quais, explora os processos ligados à água, à transparência e ao vazio. O elemento natural que o artista tanto aprecia - a água - se faz presente em várias produções, haja vista a série de esculturas/aquários que evidenciam esse elemento.

Fig. 1. Aquário de Hugo Fortes

Fonte: <https://www.hugofortes.com> (2023)

O artista explora as propriedades físicas e ópticas da água. De acordo com Hugo Fortes, os aquários sugerem paisagens orgânicas e mutáveis, que não representam o mundo real, mas que propõe realidades possíveis e artificiais, nas quais a natureza é reinventada. Ao ser questionado sobre a contribuição de sua produção artística e da Arte para as Ciências Ambientais, destaca o artista que a Arte pode sensibilizar para as questões ambientais; diferente da ciência, a Arte atua com questões sensíveis, com a intuição e com a afetividade, contribuindo para os cientistas e não-cientistas. A Arte serve para comunicar e tornar visível as descobertas científicas, como também pode se tornar símbolo das questões ambientais. Os artistas, no ponto de vista de Fortes, têm o potencial de visualizar, projetar coisas imaginárias e sugerir novas ideias.

Néle Azevedo (nascida em 1950) é artista visual, escultora e pesquisadora. Durante a entrevista realizada em 15 de fevereiro de 2023, destacou que as questões ambientais foram incorporadas em sua produção, com a obra Monumento Mínimo. Néle descreve que o Monumento Mínimo é um antimonumento, resultado da pesquisa realizada durante o curso de mestrado.

A obra mencionada é constituída por esculturas que representam figuras de homens e mulheres, de 20 cm de altura, dispostas em praças públicas de grandes cidades, que desaparecem em aproximadamente 30 a 40 minutos. O suporte poético desse trabalho é o gelo. Com a obra mencionada, a artista realizava uma leitura crítica do monumento nas cidades contemporâneas contrapondo as características do monumento público, ou seja, a intervenção não fazia homenagem a ninguém em especial, era anônima e feita para desaparecer, por isso é considerada um antimonumento. A partir de 2005, Azevedo realizou o Monumento Mínimo em diversos países do mundo. Na fotografia a seguir, é possível perceber o momento em que as pequenas e delicadas esculturas começam a derreter.

Fig. 2. Esculturas de gelo de Néle Azevedo

Fonte: <https://www.neleazevedo.com.br> (2023)

De acordo com o relato da artista, a princípio, sua produção não estava relacionada com as questões ambientais, foi o público que estabeleceu tal relação. A leitura realizada pelo público que acompanhava a instalação das esculturas de gelo ampliou a significação da obra, pois o derretimento do gelo foi relacionado ao aquecimento global.

Em 2009, Néle recebeu um convite da WWF – organização não governamental de conservação da natureza, para expor em Berlim, no mesmo momento em que acontecia em Genebra a 3ª Conferência Climática Mundial. O trabalho tornou-se um símbolo das reflexões contra o aquecimento global. A partir disso, a artista adentrou nas questões ambientais.

Ao ser questionada sobre a relevância de sua produção artística e sobre Arte, para as Ciências Ambientais, a artista enfatizou que a Arte pode contribuir para as Ciências Ambientais uma vez que é capaz de sensibilizar as pessoas; o artista, capta pela intuição, pelo sensível, as questões socioambientais e as revela por meio do conteúdo da obra. A Arte opera no sensível, desse modo, a artista finaliza a entrevista destacando a eficiência da Arte para auxiliar no entendimento dos problemas ambientais sem cair no discurso técnico, muitas vezes incompreendido.

Débora Muzskat (nascida em 1962) é artista visual, pesquisadora de técnicas vidreiras, engajada em projetos sociais com população de baixa renda, que vive entre o Brasil e a Dinamarca. Durante a entrevista realizada no dia 24 de fevereiro do ano de 2023, a artista destacou como sua história de vida impactou sobre seu processo criador e o interesse em abordar questões ambientais. Para Débora, a Arte foi um meio de reconectar-se com a vida. A necessidade de sobreviver transformou-a em uma recicladora; enquanto entrevistada, relatou que era uma jovem sem recursos, passando por privações e com a necessidade de montar seu lar, por isso coletava coisas das caçambas de lixo para reconstruí-las. Na visão da artista, a Arte foi uma cura, ela enxergou no caco de vidro, as possibilidades de criação.

A matéria-prima para as obras de Débora é o vidro. Ela o considera um material mágico, o caco apresenta muitas possibilidades de transformação; seu processo criador pode ser correlacionado ao de um alquimista, pois a partir do momento em que o vidro é acondicionado no forno, ele se transforma como num processo mágico, dependendo da temperatura e dos químicos, o resultado é uma surpresa.

O vidro encontra-se em abundância no meio ambiente, é um material 100% reciclável, que pode ser reaproveitado de diversas maneiras. A artista destaca que seu trabalho consiste num Upcycling, cujo termo, traduzido para o português, significa reutilização. A seguir, podemos visualizar uma das produções desta artista que parte do princípio da reutilização.

Fig. 3. Bola de Vidro de Débora Muzskat

Fonte: <https://vidrado.com/noticias/eventos/debora-muszkat-apresenta-a-mostra-rua-de-vidro/> (2023)

Quanto à contribuição de sua produção artística e da Arte para as Ciências Ambientais, a artista aponta que a contribuição da Arte reside em apresentar soluções inovadoras e alternativas para os problemas ambientais, que não ferem a ninguém. Ela também acredita que o ser humano, em seu modo de viver, deve estar comprometido com o bom andamento das coisas. Sobre o impacto negativo da ação humana no Meio Ambiente, a artista refletiu que todos têm responsabilidades, desde os governantes, os empresários, os indivíduos.

Eduardo Srur (nascido em 1974) é artista visual e proprietário da ATTACK Intervenções Urbanas, uma empresa especializada na concepção e produção de projetos espaciais no espaço público (que presta suporte para as intervenções artísticas). Quando começou sua trajetória artística nos anos de 1990, trabalhava com a linguagem da pintura, porém a inquietação sentida pelo jovem artista o levou a experimentar vários meios como a fotografia, objetos, instalações e intervenções urbanas.

Durante a entrevista com Eduardo Srur, realizada em 14 de março do ano 2023, o artista evidenciou que sempre esteve ligado ao ambiente e que teve uma forte relação com a natureza. Nas intervenções urbanas, o artista enfatiza a presença do homem na natureza e altera a paisagem

da cidade. Dentre as várias intervenções realizadas no espaço urbano de grandes cidades, o artista comentou sobre algumas delas como *Caiaques* (2006), *Pets* (2008) e *Labirinto* (2012). Especificamente sobre a obra *Labirinto*, ressaltou que para sua construção, foram utilizadas 100 toneladas de materiais recicláveis, formando um labirinto de composição geométrica com 400 metros quadrados, com espelhos de acrílico dispostos entre os corredores e dois acessos para circulação do público em seu interior. Ela foi alocada em parques públicos das cidades de São Paulo, Campinas e Argentina. A fotografia a seguir, nos possibilita visualizar a intervenção.

Fig. 4. Labirinto de Eduardo Srur

Fonte: <https://www.eduardosrur.com.br/> (2023)

Quanto à contribuição da Arte, acredita o artista que tanto a Arte quanto sua produção artística podem contribuir para as Ciências Ambientais, uma vez que tem o potencial de tornar simples algo complexo, pela experiência dos sentidos. Para Eduardo (2023), “a Arte explica tudo sem precisar utilizar palavras, serve como uma plataforma de linguagem para todos. Essa é a contribuição da Arte, ser acessível a todos”.

Consideramos que cada produção destacada atua como integrante do nosso sistema cultural, e que cada artista manifesta a problemática geral vivida em nossa época, os conflitos e incertezas que marcam nossa sociedade por meio de sua produção, dessa maneira os problemas sociais são tratados no campo da Arte, por meios expressivos e conforme Argan (1992), já mencionado anteriormente, ao assumir a problemática de uma época, a obra torna-se uma realidade histórica e revela os valores culturais e a consciência da crise que nela se manifesta.

A produção contemporânea apresenta especificidades, que muitas vezes não são inteligíveis ao primeiro olhar, Prates, 2016, p.3, explica que:

Por serem diversas e ecléticas, as manifestações da Arte contemporânea são marcadas por múltiplas ideologias e pela ausência de princípio organizador uniforme. Além disso, abarcam valores e crenças que atravessam contextos locais e globais, procurando transformar situações e ideias enquanto desenvolvem projetos, ações e acontecimentos, trabalhando com o e no presente, sem a pretensão de reescrever o passado ou o compromisso de garantir o futuro.

Entretanto, ao constatar que os elementos constituintes da Arte, especificamente das obras em estudo, referem-se à nossa realidade, é possível relacioná-los com as práticas de sensibilização ambiental que nos conduzem para mudanças de hábitos, valores, comportamentos e atitudes em relação ao Meio Ambiente. Os artistas, por meio de propostas diversificadas, traduzem as deformações e crimes contra a natureza e, ao mesmo tempo, apontam possibilidades de recombinação, reconstrução e acolhimento pelo ambiente.

Neste interim, sobre o registro da caracterização dos profissionais-professores de Arte que responderam ao questionário, constatamos que o grupo de respondentes apresenta pontos em comum em relação à formação inicial, tempo que atua na rede estadual como professor de Arte e carga horária de trabalho. Verificou-se ainda que eles são em sua maioria graduados em Artes Visuais, transitam entre as etapas do Ensino Fundamental e Médio e atuam na rede num regime de 40 horas semanais, aproximadamente há mais de 10 anos.

Somente para os professores de Arte, acrescentamos no formulário a seguinte questão: Em sua opinião, como a Arte e seu ensino podem contribuir para a problemática ambiental? E, a partir da perspectiva manifestada pelos artistas e pelos professores, foi possível observar qual é a contribuição da Arte para as Ciências Ambientais. Desta forma, elaboramos um quadro de relações, destacando as convergências-aproximações e as divergências entre os pontos de vistas desses participantes.

Procuramos neste quadro refletir sobre as relações entre a Arte e o Meio Ambiente no contexto contemporâneo, e como a Arte pode contribuir para as Ciências Ambientais e para ampliar a sensibilidade dos indivíduos na sociedade frente as problemáticas ambientais que enfrentamos. Mais ainda, relacionar o ponto de vista de artistas brasileiros e professores de Arte que atuam no contexto escolar (Cf. Quadro 1).

Ao analisar o quadro 1 e as entrevistas, constatamos que a perspectiva dos artistas sobre a Arte e Meio ambiente situa-se na dimensão do sensível, pela qual o ser humano apreende o mundo, o meio ambiente, a sociedade e as crises socioambientais, econômicas políticas e culturais, por meio de sua sensibilidade estética. O termo estética é entendido, neste estudo, de acordo com o sentido grego atribuído ao termo - *aisthesis* — que significa: o que é sensível ou o que se relaciona com a sensibilidade.

Embora os artistas salientem a dimensão sensível, os professores orientam-se pela perspectiva prática-utilitária em relação ao Meio Ambiente. No quadro 1, destacamos alguns termos expressos pelos professores que possibilitam identificar as diferenças, assim suas perspectivas são regidas por uma dimensão prática-utilitária e pedagógica. Para eles, a contribuição da Arte está relacionada a um fazer que, no cotidiano, articula-se às propostas artísticas e práticas pedagógicas, no qual predominam a reutilização e o reaproveitamento, às estratégias de formação com vistas a informar, preservar, conservar e conscientizar sobre o Meio Ambiente. Daí podemos afirmar que cada um formula suas concepções com base em suas experiências pessoais, culturais, profissionais.

Relações Entre as Perspectivas dos Artistas e Professores

CONVERGÊNCIA - APROXIMAÇÕES	ARTISTAS	PROFESSORES DE ARTE
Contribuição da Arte para as Ciências Ambientais- Problemática Ambiental	- Sensibilizar sobre as questões ambientais.	- Sensibilizar sobre a problemática ambiental.
	- Comunicar e informar.	- Informar.
	- Tornar visível.	- Dar visibilidade.
DIVERGÊNCIAS - DISTANCIAMENTO	ARTISTAS	PROFESSORES DE ARTE
Contribuição da Arte para as Ciências Ambientais- Problemática Ambiental	Dimensão sensível	Dimensão prática- utilitária e pedagógica
	- Opera na sensibilidade estética, com o sensível, promove a experiência dos sentidos.	- Conscientiza, conserva, preserva.
	- Intui, projeta, visualiza, imagina e cria.	- Reutiliza, reaproveita e recicla.
	- Autonomia da Arte.	- Arte como meio para um fim.
	- Linguagem acessível a todos.	- Educa.
	- Mobiliza e transforma.	- Desperta e transforma.
	- Responsabilidade ambiental	- Estratégia de formação.

Fonte: Elaborado pelas autoras (2024)

Cada sujeito revela um modo de ver o mundo, que pode ser tanto racional-prático-utilitário, quanto intuitivo-sensível, pois, com base nos autores, esse modo operante nos auxilia na análise da sociedade moderna, com apreensão pragmática e racional do mundo. Ou seja, o domínio deste tipo de visão tem como uma das consequências o anestesiamiento dos sentidos/ sensibilidade do indivíduo.

Na contemporaneidade, o homem passou a sentir os efeitos dessa anestesia, mesmo os professores de Arte, têm sofrido com a regressão da sensibilidade humana. Argan (1996), já mencionado, apontava que no regime capitalista, o próprio ambiente tornou-se alienante, repressivo e inestético, tão logo, pela intervenção do artista, poderá tornar-se acolhedor, liberador e estético.

Será que nossos professores terão olhos sensíveis para perceber o Meio Ambiente? Vale a pena recordar aquilo que Leff, 2009, pp 23-24, vem nos alertando:

[...] teremos que reconstruir nossa razão e nossa sensibilidade para deixar ser ao ser, para abrir as portas a um devir, a um porvir que não seja somente a inércia dos processos desencadeados por um mundo economizado e tecnologicado. Abrir os espaços para um diálogo de seres e saberes em que nem tudo é

cognoscível e pensável de antemão; aprender uma ética para que possa surgir um mundo onde convivam em harmonia a diversidade e as diferenças. Devemos aprender a dar lugar ao não-saber e à esperança, àquilo que se constrói no encontro com o outro, com o Outro, além da objetividade e dos interesses inscritos no projeto civilizatório que nos tem dado a modernidade.

Reconstruir a razão e sensibilidade humanas está atrelado à efetivação de um projeto de educação, estruturado na complexidade ambiental, que abarque a educação formal e não formal e que tenha dentre seus objetivos, a formação de um cidadão planetário. Nesse sentido, os professores têm ciência da crise-problemática ambiental e reconhecem o potencial pedagógico da Arte, que também desencadeia processos educativos, mas não dominam os referenciais teóricos e práticos da complexidade ambiental.

Já os artistas brasileiros, que concederam as entrevistas, têm a plena convicção da importância da Arte para a reflexão e sensibilização a respeito da crise-problemática ambiental e reconhecem o potencial transformador e sensibilizador da Arte.

Considerações Finais

Retomemos neste momento a questão que orientou nossas reflexões, para proceder às considerações finais. Desta forma, foi possível compreender que a perspectiva manifestada pelos professores de Arte aproxima-se de uma tendência conservacionista e/ou pragmática, conforme Layrargues e Lima (2014), na qual predomina uma dimensão prático-utilitária, na qual a função da Arte é informar, conscientizar, educar para preservar e conservar o Meio Ambiente.

Os professores de Arte registraram pelas suas repostas que, no cotidiano/contexto escolar, o ensino da Arte está centrado no desenvolvimento de propostas artísticas, nas quais predominam a reutilização e o reaproveitamento de materiais, além do estudo de obras com as temáticas que tratam do meio ambiente, da natureza, do desmatamento, mudanças climáticas, lixo urbano, poluição dos rios, paisagem urbana e paisagem rural.

Já em relação à perspectiva manifestada pelos artistas, constatamos que a Arte tem o potencial de mobilizar e engajar para a mudança; esse potencial foi bem explicitado na fala dos entrevistados e que também, o ensino da Arte pode contribuir para a formação de cidadãos mais críticos e sensíveis. Constatamos ainda que, embora a formação dos docentes esbarre em limites teóricos, não há dúvidas quanto à contribuição da Arte para a percepção dos problemas socioambientais, suas causas e consequências, deste modo acreditamos no potencial do professor de Arte, para atuar como um educador ambiental no contexto escolar ou em um contexto mais amplo da sociedade.

Observamos que nenhum processo de transformação social ocorre naturalmente, a responsabilidade pelas mudanças envolve a sociedade como um todo, em especial os gestores públicos que possuem ferramentas legais e coletivas de engajamento, por meio da elaboração de políticas públicas comprometidas com a sociedade e com as Ciências Ambientais.

Sabemos que a mudança está diretamente associada à conscientização coletiva da população em geral, mas, defendemos que os gestores públicos

podem promover a incorporação de atitudes e posturas que fracionem ou mitiguem a complexidade ambiental, por meio formulação de novas políticas ambientais.

Mas, como fazer isso?

Eis aqui nosso grande desafio: engajarmo-nos para a elaboração de uma nova ordem mundial, em uma nova racionalidade para entender o mundo em sua complexidade, em sua diversidade. E a escola, por meio dos professores (em especial os professores de Arte), pode ser este meio sem perder sua essência pedagógica; mas sim, ganhando com a existência ambiental.

REFERÊNCIAS:

1. Archer, M. (2011). *Arte Contemporânea: Uma História Concisa*. São Paulo, SP: Martins Fontes.
2. Argan, G. C. (1996). *Arte Moderna*. São Paulo, SP: Companhia das Letras.
3. Argan, G. C. e Fagiolo, M. (1992). *Guia da História da Arte*. Lisboa: Editora Estampa.
4. Bardin, L. (2016). *Análise de Conteúdo*. 3ª reimpressão. São Paulo, SP: Edições 70.
5. Bauman, Z. (2001). *Modernidade Líquida*. Rio de Janeiro, RJ: Jorge Zahar Editor.
6. Bauman, Z. (2008). *Vida para o Consumo*. Rio de Janeiro, RJ: Jorge Zahar Editor.
7. Canton, K. (org) (2009). *Poéticas da Natureza*. São Paulo, SP: PGEHA/Museu de Arte Contemporânea da Universidade de São Paulo. pp. 69-71.
8. Coli, J. (1991). *O que é Arte?*. 12. ed. São Paulo, SP: Brasiliense.
9. Danto, A. C. (2015). *O abuso da Beleza: a estética e o conceito de Arte*. São Paulo, SP: Martins Fontes.
10. Farias, A. (2009). *Arte brasileira hoje*. 2 ed. São Paulo, SP: Publifolha.
11. Fischer, E. (1987). *A necessidade da Arte*. 9. ed. Rio de Janeiro, RJ: Guanabara.
12. Fortes, H. F. S. Jr. (2006). *Poéticas Líquidas: a água na Arte contemporânea*. (Tese de Doutorado em Artes Plásticas). Universidade de São Paulo, São Paulo, Brasil.
13. Giddens, A. (1991). *As consequências da modernidade*. São Paulo, SP: Editora Unesp.
14. Gil, A. C. (2008). *Métodos e técnicas de pesquisa social*. 6. ed. São Paulo, SP: Atlas.
15. Layrargues, P. (2002). O cinismo da reciclagem: o significado ideológico da lata de alumínio e suas implicações para a educação ambiental. In F. Loureiro, P, Layrargues, & R. Castro (orgs). *Educação Ambiental: repensando o espaço da cidadania* (p. 179-220) São Paulo, SP: Cortez.
16. Layrargues, P. P., & Lima, G. F. da C.. (2014). As macrotendências político-pedagógicas da educação ambiental brasileira. *Ambiente & Sociedade*, 17(1), p. 23–40. <https://www.scielo.br/j/asoc/a/8FP6nynhjdZ4hYdqVFdYRtx/>
17. Layrargues, P. P.; Lima, G. F. C. *Anti Ecologismo no Brasil: Reflexões Ecológicas sobre o Modelo do Desenvolvimentismo-Extrativista-Predatório e a Desregulação Ambiental Pública*. (2017). In: Oliveira, M.M.D., Mendes, M., Hansel, C.M., Damiani, S. (Org). *Cidadania, Meio Ambiente e Sustentabilidade*. Caxias do Sul: EDUCS. p.325-356.
18. Laville, C. E Dionne, J. (1999). *A construção do saber: manual de metodologia da pesquisa em ciências humanas*. Porto Alegre: Artmed; Belo Horizonte: Editora UFMG.

19. Leff, E. (2005). *Saber ambiental: sustentabilidade, racionalidade, complexidade, poder*. 4. ed. Petrópolis, RJ: Vozes.
20. Leff, Enrique. (2009). Complexidade, racionalidade ambiental e diálogo de saberes. *Educação e Realidade*, 34(03), p.17-24. http://educa.fcc.org.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0100-31432009000300003&lng=pt&tlng=pt.
21. Leff, E. (2011). Complexidade, interdisciplinaridade e saber ambiental. *Revista Olhar de professor*. 14(2). Ponta Grossa, PR. p. 309-335. DOI: https://doi.org/10.5212/Olhar_Profr.v.14i2.0007
22. Morin, E. (2003). Da necessidade de um pensamento complexo. In, F.M. Martins e J.M. Silva (orgs). *Para navegar no século XXI - Tecnologias do Imaginário e Cibercultura*. 3a. ed., p. 13-36, Porto Alegre, RS: Sulina/Edipucrs.
23. Morin, E. (2005). *Introdução ao pensamento complexo*. Porto Alegre, RS: Sulina.
24. Muzkat, D. (2022, abril). Entrevista concedida ao radialista Cido Tavares no programa *De Papo Pro Ar*, da Rádio USP (93,7 MHz), Universidade de São Paulo, SP.
25. Néle Azevedo (2023). In: *ENCICLOPÉDIA Itaú Cultural de Arte e Cultura Brasileira*. São Paulo, SP: Itaú Cultural.
26. Panofsky, E. (2007). *Significado nas Artes Visuais*. São Paulo, SP: Perspectiva.
27. Prates, V. (2016). *Escolhas, Rotas e Desvios: Pesquisa e processos pedagógicos em escolas e instituições culturais*. In, J. Volz; V. Prates (orgs). *Incerteza viva: processos artísticos e pedagógicos: 32ª Bienal de São Paulo*. — São Paulo: Fundação Bienal de São Paulo, SP.
28. Vázquez, A.S. (1978). *As ideias estéticas de Marx*. 2. ed. Rio de Janeiro, RJ: Ed Paz e Terra.
30. <https://www.hugofortes.com/>
31. <https://www.neleazevedo.com.br/>
32. <https://www.eduardosur.com.br/>
33. <https://www.instagram.com> > <https://deboramuskathttps://ciclovivo.com.br/inovacao/inspiracao/projeto-une-arte-e-reciclagem-de-vidro-na-periferia-de-sp/>

CONTENT

1. INTERNATIONAL COOPERATION, CROSS-BORDER COLLABORATION, FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY

Diana Chernukh

CHAPTER 1.1. EUROPEAN EXPERIENCE IN CORPORATE CULTURE DEVELOPMENT OF TRANSPORT AND LOGISTICS COMPANIES IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION	3
---	---

2. STRATEGIES OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Iryna Vyhivska

CHAPTER 2.1. INTERNATIONAL MARKET OF AUDITING SERVICES: STRATEGIC DIRECTIONS OF DEVELOPMENT	16
---	----

Dmytro Kulyk

CHAPTER 2.2. EUROPEAN APPROACHES TO THE DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF REGIONAL AND TERRITORIAL DEVELOPMENT PROJECTS	31
---	----

Vladimir Shedyakov

CHAPTER 2.3. EMPHASIZING ONE'S OWN MODELS FOR STRENGTHENING DEVELOPMENT AND SECURITY IS A CONDITION FOR PROTECTING SOVEREIGNTY	49
--	----

Kateryna Andriushchenko, Anastasiia Liezina

CHAPTER 2.4. METHODOLOGICAL ASPECTS OF ENSURING THE ECONOMIC SECURITY OF THE ELECTRIC POWER ENTERPRISE	62
--	----

Aliona Sorokina, Larysa Lebedeva

CHAPTER 2.5. THEORETICAL FRAMEWORK OF ECONOMIC RESILIENCE AND METHODOLOGY OF ITS MEASUREMENT	75
--	----

Halyna Haman

CHAPTER 2.6. REALITIES OF YOUTH MIGRATION IN THE LABOUR MARKET.....	88
---	----

Mariia Ilina

CHAPTER 2.7. EVALUATION OF THE RESILIENCE OF ECONOMIC SYSTEMS TO EXTERNAL THREATS: THE EUROPEAN AND UKRAINIAN APPROACHES.....	102
---	-----

Olena Tsvirko

CHAPTER 2.8. INSTITUTIONAL PROVISION OF ENTERPRISES OF OLD INDUSTRIAL REGIONS IN THE ECONOMY OF UKRAINE.....	116
--	-----

Lilia Bublyk

CHAPTER 2.9. SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE TOURISM POTENTIAL OF THE LUHANSK REGION THROUGH THE OPENING OF A GAMING ZONE IN THE POST-WAR PERIOD	131
---	-----

3. LEGAL ASPECTS OF CONTEMPORARY TRANSFORMATIONS IN SOCIETAL DEVELOPMENT

Douglas Vianna Bahiense, Lara Brunelle Almeida Freitas, Moacir Piffer

CHAPTER 3.1. SOCIAL TECHNOLOGIES IN THE TECHNICAL-SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF FAMILY FARMING IN BRAZIL	143
--	-----

4. NATIONAL SECURITY AND DEFENSE

Anastasiia Duka, Grygoriy Starchenko

CHAPTER 4.1. NATIONAL SECURITY VISIONS IN CONDITIONS OF MILITARY AGGRESSION AND POST-WAR ECONOMIC RECOVERY 165

5. TRANSFORMATIONS IN THE PUBLIC SECTOR: PUBLIC ADMINISTRATION, GOVERNANCE, SOCIETY

Viktoriiia Halai

CHAPTER 5.1. APPLICATION OF INTERNATIONAL STANDARDS FOR THE IMPLEMENTATION OF PUBLIC SERVICE PRINCIPLES IN UKRAINE.. 192

Volodymyr Bondar

CHAPTER 5.2. INFORMATIONAL AND PSYCHOLOGICAL PROTECTION: CHALLENGES AND PROSPECTS FOR THE SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION OF UKRAINE 210

6. TRANSFORMATIONAL CHALLENGES IN THE PROLIFERATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Liudmyla Kurhuzenkova

CHAPTER 6.1. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A MANAGEMENT TOOL IN THE FIELD OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS..... 224

7. GEOPOLITICAL AND GEOECONOMIC TRANSFORMATIONS

Borys Demianenko, Vira Demianenko

CHAPTER 7.1. POLITICAL, MILITARY, DOMESTIC NEOLOGISMS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2023)..... 240

8. CONTEMPORARY TRANSFORMATIONS IN EDUCATION AND SCIENCE

Alla Omelianenko

CHAPTER 8.1. ACTIVATION OF THE PROCESS OF FORMING A CULTURE OF COMMUNICATION AMONG CHILDREN OF YOUNGER PRESCHOOL AGE.... 262

Svitlana Lysenko

CHAPTER 8.2. DEVELOPMENT OF MOTIVATION FOR SCIENTIFIC ACTIVITY OF SUBJECTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF UKRAINE 275

Valentina Shpak, Tetiana Zorochkina, Nataliya Zobenko

CHAPTER 8.3. ORGANIZATIONAL AND METHODOLOGICAL WORK IN PRIMARY SCHOOL: ACHIEVEMENTS OF THE REFORM AND PERSPECTIVES 291

Eliane Delgado, Cecília Leão Oderich, Valdir Serafim Junior

CHAPTER 8.4. THE INFLUENCE OF EDUCATION ON HEALTHY LONGEVITY: REFLECTIONS FROM THE OPEN UNIVERSITY FOR THE ELDERLY AT UNIOESTE FÓZ DO IGUAÇU - PARANÁ, BRAZIL 305

Tatiane Salette Mattei, Conceição Rego, Lucir Reinaldo Alves

CHAPTER 8.5. THE EVOLUTION AND INTERCONNECTION OF AFFIRMATIVE AND PERMANENCE ACTIONS IN BRAZILIAN HIGHER EDUCATION 324

9. DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL SCIENCE AND MEDICINE

Zhanna Virna, Rostyslav Marchuk

CHAPTER 9.1. AXIOLOGY OF MONETARY ATTITUDES OF UKRAINIAN YOUTH
UNDER MARTIAL LAW 356

10. SOCIOLOGICAL DIMENSIONS OF SOCIETAL DEVELOPMENT. HUMAN-CENTRIC APPROACH

Mykhailo Baimuratov, Boris Kofman, Maxym Baimuratov

CHAPTER 10.1. LOCAL GOVERNMENT AS THE EMBODIMENT
OF PHILOSOPHY AND PRAXEOLOGICAL PARADIGM PEOPLE-CENTRIZM 368

11. NATURAL AND TECHNICAL SCIENCES: NEW CHALLENGES AND PERSPECTIVES

Liudmyla Tokaruk, Viktoria Nikolaienko, Mykola Yastrebov

CHAPTER 11.1. CONTENT OF SOCIO-PEDAGOGICAL AND SOCIAL
REHABILITATION SUPPORT FOR FAMILIES OF FALLEN SERVICEMEN
BY SPECIALISTS OF TERRITORIAL RECRUITMENT AND SOCIAL SUPPORT
CENTRES 399

Vasil Ignatyshyn, Monika Ignatyshyn, Adalbert Ignatyshyn

CHAPTER 11.2. MODERN HORIZONTAL MOVEMENTS OF THE CRUST
IN THE CENTRAL PART OF THE TRANSCARPATHIAN INTERNAL
DEPRESSION IN 2021 413

12. CONTEMPORARY ISSUES IN HUMANITIES AND THEIR IMPACT ON SOCIETAL DEVELOPMENT

Ruy Martins dos Santos Batista, Matheus Barbosa Dutra

CHAPTER 12.1. REVERBERATIONS IN «WHO STIRRED MY CHEESE»:
AN ANALYSIS ON THE CONCEPTS OF MOTIVATION AND CHANGE 429

13. CULTURE AND ART IN THE GLOBAL WORLD

Terezinha Corrêa Lindino, Andrea Pessutti Rampini-Nagai

CHAPTER 13.1. CONTRIBUTION OF ART TO ENVIRONMENTAL SCIENCES
FROM THE PERSPECTIVE OF BRAZILIAN ARTISTS AND ART TEACHERS 455

Scientific Edition

**CONTEMPORARY TRANSFORMATIONS
OF SOCIAL DEVELOPMENT: NEW CHALLENGES
AND PERSPECTIVES**

International Collective Book/Monograph
edited by Lucir Reinaldo Alves, Grygoriy Starchenko

Published in the author's edition
Format 60x84 /16.
Mind. printing. arch. 28,8
Electronic edition

Publishing «REICST», Chernihiv, Ukraine
E-mail: info@reicst.sgv.in.ua
Website: <https://reicst.sgv.in.ua>
Certificate of the subject of the publishing business
DK number 7528, dated 03.12.2021
Signed for publication: June 12, 2024